

BCECBIT
BCECBIT

2

1975

BCECBIT
BCECBIT
BCECBIT
BCECBIT
BCECBIT

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

1975-2

(200)

ЛЮТИЙ

Рік видання
вісімнадцятий

ВСЕСВІТ

**ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ
КРАЇНАМИ**

Видавництво «Радянський письменник»

Київ.

ЗМІСТ

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

- ДАГФІН ГРЕНОСЕТ.** Анна з хутора Геугсет-
вольд. Повість. (Переклад з норвезь-
кої Ольги Сенюк). 4
- КАТРІ ВАЛА.** Жовтий монтюрн. Маки. Осін-
ній місяць. Щаслива мить. Літнього
дня. Білі світанки. Весна. Щастя. До-
ля. Народження пісні. Втіначі. Пе-
редноворічна ніч. Одному з «благодій-
ників». Тирани і визволителі. Дерево
гнізд палає. Нічне небо. Прийшла зи-
ма. Поезія. (Переклад з фінської Олек-
сандра Завгороднього). 46
- МАРТІН ВАЛЬЗЕР.** Філіпсбурзькі подружжя.
Роман. (Переклад з німецької Євгена
Поповича). 50

ІЗ СКАРБНИЦІ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- ДЖЕЛАЛЕДДІН РУМІ.** З «Масневі-йе-манаві».
Про суфія, в якого викрали осла. Про
мудезина, що мав поганий голос.
Розмова глухого з хворим. Газелі. (Пе-
реклад з фарсі Миколи Ільницького
та Яреми Полютнюка). 161

ЖИТТЯ І СЛОВО

- АДА БИЧКО.** Культура, молодь, «бунт». 167
- ЦЕЦІЛІЯ КІН.** Праві позавчора й сьогодні. 171
- ІЛЬКО МАЗУР.** Раммохан Рай — індійський
просвітителі. 179
- ВАЛЕНТИНА ІВАШОВА.** Пірс Поль Рід: пись-
менник на роздоріжжі. 181

СЕРЕД КНИЖОК І ЖУРНАЛІВ

- ВОЛОДИМИР КУХАЛАШВІЛІ.** Політичні п'єси
Воле Шоїнни. (Воле Шоїнка. «П'єси
про Джеро». Лондон, 1973). 190
- ГАННА ОЛЕКСАНДРОВА.** Дослідження про
сучасний французький театр. (Т. Якимович.
Французская драматургия на рубеже
1960—1970-х годов. Издательское
объединение «Вища школа», издатель-
ство при Киевском государственном
университете, К., 1973). 191

УКРАЇНА І СВІТ

- ЄВГ. БРАНДІС, Б. ЛОБАЧ-ЖУЧЕНКО.** Історія
однієї дружби. (Марко Бовчок та
П.-Ж. Етдель). 193
- ІГОР ДИЧЕНКО.** Касіян і Швабінський. 210

ШЛЯХИ МИСТЕЦТВ

- ВАЛЕНТИНА КРЮЧКОВА.** Реклама в масових
журналах США. 211

НА РУБЕЖІ ВОГНЮ

- ОКСАНА МЯЛО.** «Третій світ» і «нові ліви» у
Франції. 216

ПАНОРАМА «ВСЕСВІТУ»

- ПЕТРО РИМАРЕНКО.** Посади своє деревце. 224
- Комуністи з верфі «Бурмейстер і Вайн».** 228
- ПЕРВОЛЕТА ПРОКОПОВА.** Повернення на
Майорку. 232
- Звідусіль потроху.** 236
- Веселі сторінки.** 238

Щодня Анна стає біля вікна й дивиться на озеро та гори за ним. Це озеро для неї має особливе значення.
— Я віддала йому багато сили, — каже вона.

Анна

ПОВІСТЬ

з хутора Гейтсєтвольд

ДАГФІН ГРЕНОСЕТ

Мене продали на хутір Геугсетвольд. Чоловік узяв за мене триста крон.

Анна з Геугсетвольда раніше й не думала розповідати про це. Кому цікава її доля? Проте вона здогадувалася, що люди трохи знають її історію. А відколи вона залишилася на хуторі сама й більше не мала про кого піклуватися, то й рада була нагоді вилити душу, розповісти про себе й про життя в Геугсетвольді.

До Геугсетвольда Анна дісталася одного квітневого ранку 1928 року через озеро, по вже підталій кризі, втомлена багаторічним блуканням дорогами і стежками Норвегії, здебільшого між долинами Гудбрансдаль та Естердаль. Тіло її світило крізь лахміття, останніми днями вона майже нічого не їла.

У Геугсетвольді жило тоді п'ятеро людей, які потребували її рук. Тож коли Довгий Карл, Аннин чоловік, виявив бажання продати її, вони не довго торгувалися. Відтоді Анна стала власністю Геугсетвольда і наймовірно багато зробила для цієї глушини. А це з усіх поглядів була глушина — безлюдна, бездоріжна. До найближчого хутора у Глетберзі було шістнадцять кілометрів. І Анна їздила туди влітку човном через озеро, а взимку тільки на лижах. З заходу, з боку гір, через Селендаль, вела стежка до Рендаля — туди було понад тридцять кілометрів.

Близько сто сорок років тому цією гірською стежкою з Рендаля до озера Істерше прибилися дивні подорожні — мати й шестеро малих дітей. Це була Гертруда, дочка Йона Семо, відважна й дуже жінка. В

Документальна повість норвезького письменника і журналіста Дагфіна Греносета (нар. 1920 р.) «Анна з хутора Геугсетвольд» вийшла 1972 року і зразу ж стала бестселером. Протягом наступного року вона була перекладена кількома мовами світу й дістала схвальні відгуки в норвезькій та зарубіжній пресі.

Д. Греносет — глибокий знавець східної Норвегії, лісистого краю з бідними, неродючими ґрунтами. Навіть сьогодні, коли цивілізація проникла, здавалося б, у найглухіші кути Європи, забезпечуючи людей сучасними знаряддями праці,

умови, в яких живуть мешканці центральної і північної Норвегії, мало чим відрізняються од тих, у яких жили їхні предки десь століття тому.

Книжка становить собою сповідь героїні, документально зафіксовану й прокоментовану письменником. Анна розповідає про свою долю просто, лаконічно, з великою гідністю і без будь-якого нятяку на сентиментальність, від чого трагізм ситуації тільки посилюється, а страшна правда життя постає перед читачем ще переконливішою.

Рендалі її спіткало нещастя: чоловік упав із коня і вбився. Після цього вона не мала іншого виходу, як переїхати в глушину. Над озером стояла стара рибальська хатина, і Гертруда з дітьми знайшла там притулок. Вона довго жила в тій хатині, та потім усе ж таки ціною нелюдських зусиль збудувала власну халупу й невеличку стайню на розташованому вище займищі Геугсетвольді.

Коли на хуторі доходило до великої скрути, Анна згадувала Гертруду. Вона й досі її згадує; коли з старої, битої негодою рубленої хати в Геугсетвольді здіймається дим, то здається, що це Анна підтримує той вогонь, який уперше запалила Гертруда. В цих жінок було чимало спільного — жодна з них не відступила перед нелюдськими труднощами, і обидві вони залишили в тій глушині свій слід. Коли, бувало, втомлена Анна верталася з озера на пагорб, наловивши риби для мешканців хутора, на серці в неї ставало легко: вона згадувала, що з таким самим почуттям і Гертруда несла сюди рибу своїм дітям. І їй завжди було радісно від думки, що Гертруда почувала те саме: є хтось, кому ти потрібна.

Це почуття збагачувало життя Анни й надавало йому сенсу. Вона спокійно, тихо розповідає про довгі роки, прожиті в Геугсетвольді. Мова її проста, голос глухий, сумовитий. Тяжка праця наклала на неї своє тавро, але в тих її буденних словах вчувається сила. Анна швидко збагнула, що обов'язки в неї важкі і їх буде багато. Та вона ніколи не боялася труднощів. У всьому бачила необхідність і сенс.

— Я знову оживила Геугсетвольд, — просто каже вона.

Тепер Анні вісімдесят два роки, і живе вона на хуторі зовсім сама. Їй було б дуже прикро жити десь інде, не серед усього того світу, що його вона вважає своїм. Ось вона стоїть біля вікна, і їй видно озеро, а далі за ним гори Фемунсф'єль — вони облямовують краєвид, з яким Анна так зжилася. Тут просторо й безлюдно, велично й тихо. Анні тут подобається. Вона спілкується з природою, в її серці відлунює мелодія кожної пори року.

Їй часто доводилося показувати світові суворіше обличчя, ніж вона хотіла, та до цього її змушували злидні. А злидні не покидали її, відколи вона себе пам'ятає. Ще вдома на хуторі Нерус у Рінгсакері, коли вона, бувало, дівчинкою вибігала гратися на дорогу, яка для неї, що жила в такому малому світі, здавалася казкою, мати суворо дорікала їй:

— Не ходи туди, хай люди не сміються з твого ганчір'я, Анно.

Анна не жила у великих достатках і на хуторі Геугсетвольд біля озера Істерше. Вона й тут натерпілася досить голоду та злигоднів. Але вона змагалася з жорстоким життям, підкорювала його своєю волею і впертістю.

Проте історія Анни з Геугсетвольда починається не з глушини. Вона народилася в Гедемарку, і з першої хвилини життя на неї чекала неласкава доля.

— Уперше я покинула рідний дім, коли мені було три роки. Повів мене батько. Ми йшли вуличкою між високими огорожами. Я тримала в руках пакунок з сорочечкою, у якій мене хрестили. Вона була сліпучо-біла, з бантами й мереживом. Спершу я дибала за батьком, потім учепилася за нього і врешті так стомилася, що він узяв мене на руки. Дорога була кам'яниста й важка.

Думаю, що батькові теж нелегко було розлучатися зі мною, коли

він доніс мене до садиби, де я мала лишитися. «Я вернуся по тебе», — сказав він на прощання. Ці слова вчуваються мені й досі. Вони були моєю єдиною втіхою, єдиною розрадою, від них легше ставало на серці.

Мені потрібні були ці батькові слова, бо все навколо було таке гнітюче. Господиня мала сухоти. Вона лежала в ліжку і весь час відхаркувалась. Біля ліжка стояла дерев'яна скринька з ялівцем, і вона туди плювала. Коли в неї пішла кров, у садибі почали поряdkувати інші люди й вигнали мене з хати. Я лежала надворі, поки не зголодніла. Тоді подибала до хати й плакала доти, поки мені не кинули якийсь шматок.

У тій садибі я страшенно боялася діда. Він часом нещадно лупцював мене. Я не любила води, і він мене за це бив. Але найбільшою кривдою було те, що дід узяв мою сорочечку, мій найбільший скарб, і кинув у грубу. Спалив найдорожчу мені річ. Я плакала, благала, та великий, бридкий, бородатий дід лишився холодним, мов крига. Він просто зачинив дверцята груби й не звернув ніякої уваги на мій крик.

Якось у нас на обід була затірка. Її готували з води, житнього борошна й солі. Я ненароком розлила трохи затірки на підлогу. Дід знов розсердився, і я побачила, який він жорстокий. Він змусив мене влизати розлите. Я стала навколішки й заходилася лизати, мов кицька. Мені здається, що я й досі відчуваю на язичі шорсткі дошки підлоги: я водила язиком, наче по пісковнику. В роті був огидний присмак, але я не зважувалась виплюнути. Я смертельно боялася діда після того, як він спалив мою сорочечку.

У тій садибі я пробула до осені. Потім бабуся забрала мене. Зимув я просиділа вдома, а на літо мене знов віддали, але вже в інше місце. Я боялася, що там мені буде так само погано, як минулого літа, і не тямилася з жаху, коли бабуся рушила додому. Я розпачливо бігла за нею, не хотіла лишатися, бо ще не розуміла, що злидні наші жорстокі й немилосердні.

У господарів тієї садиби жила також громадська утриманка. Її звали Агнесою. Мені здавалося, що Агнеса страшна, бридка й люта, до того ж вона курила люльку. Господарі поклали мене спати разом з тією бабою. Я сіла на краю ліжка, в темряві чекаючи, поки вона засне. Від неї тхнуло тютюном. Коли баба важко засопла й захропіла, я зісковзнула додолу і втекла в куток кімнати. Там я злякано сиділа, аж поки мене здолав сон.

Вранці господарі знайшли мене в тому кутку. Вони зрозуміли, що я боюся спати з бабою, і постелили мені окремо. Вони були ласкаві люди, тільки та стара утриманка лякала мене. В неї були такі колючі, сердиті очі, і на неї страшно було дивитися, коли вона лежала в ліжку з люлькою в зубах. Подушка її геть поруділа від тютюну.

Восени бабуся прийшла, щоб забрати мене додому. Я знов відчула себе нещасною, бо хотіла лишитися в тій садибі, й сховалася у садку за кущі порічок. Я плакала, коли мене знайшли. Бабуся була суворо жінка, і мені здається, що вона ніколи не була такою суворою, як того дня. Вона безжально схопила мене за руку, так міцно, що мені аж заболіло, і ми швидко пішли додому, не перемовившись ані словом. Я всього боялася.

Я ніколи не відчувала, що в мене є якась домівка. В кожному разі я не знала, що таке затишок, а також майже не знала, що таке радість. Вірніше, я не зважувалась її показати. Я раділа квіткам, і мені кортіло співати, коли я знаходила дзвіночки на луці. Але я все тамувала

в собі, почувалася невпевненою й розгубленою. Я боялася питати про те, що мене цікавило. Я мовчала. Замкнулася в собі.

Я до кінця зрозуміла наші злидні, коли настав час іти до школи. Навчання тривало не довго, але я не провчилася навіть половину того часу, що належало. Мати заборонила мені ходити до школи, для мене була вдома робота. Влітку я ходила з нею на пасовисько Лорту. Почала звикати до тяжкої праці. Мати будила мене щоранку о п'ятій годині. Бувало, я знов падала на постіль, утомлена і сонна, й дарма благала матір пожаліти мене. Вона суворо казала: «Вставай до роботи!» Це означало: вставай носити воду, доїти корів і вичищати гній із стайні. Мати часом бувала зі мною жорстокою. Згодом я зрозуміла, що вона мусила такою бути. Вона доїла чужі корови, була служницею, завжди мусила когось слухатись, і це наклало на неї своє тавро. Мати була якась неспокійна, залякана, пригнічена, якась невпевнена, і через це мені не було ніколи затишно біля неї. Я воліла сховатися десь у кутку, аніж у матері на колінах. Потім я часто думала, що то, мабуть, страх перед людьми, в яких вона служила, зробив її такою.

І все ж таки життя на пасовиську Лорту я згадую з радістю, хоч як там мені бувало тяжко. Воно лежало серед лісу, далеко від людей, від села. А я почувала себе всім чужою після того, як трирічною дівчиною мене віддали з дому, і мені здавалося, що всі люди черстві й бажають мені зла. Проте я дужче чіплялася за життя, ніж інші діти.

У вісім років я все-таки пішла до школи. Ми тоді були на гірсько-му пасовиську. Але мені так закортіло вчитися, що я зважилася «погрозити» матері. Я сказала: «Якщо ви не пустите мене до школи, я заявлю на вас, і все село знатиме, що ви забороняєте мені вчитися!» Моя бідолашна мати сама не вміла ні читати, ні писати. Але вона не була дурна, її тільки прибили злидні. Так я почала ходити до школи з сестрою Стіною.

Школа була для мене чимось особливим, я вперше в житті відчула під ногами опору. Я з самого початку гарно вчилася і відчувала, що в мене є хист до науки. Одного дня мене призначили класним старостою. Я аж піросла з гордощів. А невдовзі мене зобов'язали вчити найменших. Годі описати мою радість: я вперше відчула себе впевненою, відчула, що комусь потрібна. Серед найменших був один «відсталий» — хлопчик, який мало що розумів із шкільної науки. Вчитель не міг упоратися сам з усіма учнями, а крім того, йому бракувало терпцю. Я особливо зацікавилася тим хлопчиком, щодня сиділа в нього цілими годинами. І коли в нас щось виходило, коли хлопчик нарешті засвоював літеру чи слово, ми раділи обоє. Мені здається, що я навіть раділа дужче за нього. Для мене це було щось нове: я помагала людині. І це так на мене вплинуло, що я захотіла помагати людям ще більше. Тому того дня, коли треба було йти до школи, мені було легко на серці. І дивно: відколи я ходила до школи, мені було легше помагати й матері. Я так багато встигала і так багато хотіла. І я вже не таїла всього в собі, я навіть почала потроху наспівувати.

Але день останнього екзамєну випав важкий. Було 16 травня. Того чудового дня розпускалося листя, в садибах Рінгсакера пахло димом — на городах палили торішній бур'ян. Такого дня всі повинні радіти і бути причепуреними. А я плакала. Я не мала святкової сукні. Мати дала мені просту, сестрину, з картатого домотканого полотна, таку втерту, що

просвічували лікті. «Ось тобі сукня», — суворо сказала мати. Потім дала ще стару сорочку, щоб я надягла під сукню. Це було найгірше. Але що я могла вдіяти, іншої ради не було, і я пішла в ній на екзамен. Дорогою я зустріла інших дівчаток — таких чистих, таких радісних і ошатних. Мені здавалося, що я зроду не бачила нічого кращого. І я в душі бажала, щоб моя одежина принаймні була з крамничної матерії, тоді б вона не здавалась такою поганою і зношеною.

В день екзамену до нас зайшла сусідка й побачила мою одержу. Вона зрозуміла, що мені не з медом. І раптом сказала: «Перебирайся до мене, Анно. В мене ти заробиш на вбрання до конфірмації. Купиш собі гарну сукню...» Я довго не думала й того ж таки дня в своїй старій екзаменаційній сукні перебралася до неї. З собою я несла тільки маленький клуночок. Та коли восени я стояла серед конфірманток у каплиці Осмарка, то була так само гарно вбрана, як і інші дівчата.

Для мене це був великий день.

Після конфірмації Анна працювала в багатьох садибах Рінгсакера. Робота була тяжка, але вона звикла до неї й не задумувалась над своїм життям. Бракувало їй тільки товариства. Вона не мала жодної подруги, і єдине, що скрашувало її будні, то це танці, які влітку час від часу влаштовували на току, а взимку в чийсь хаті. Анна мала легкі ноги й любила танцювати, вона ніколи не була серед тих, що «підпирали стіни». Хлопці радо брали її в танок.

Влітку 1918 року в Рінгсакері з'явився чужинець. Це був Довгий Карл, високий, дужий, гарний парубок. Він прийшов з-за кордону, із Швеції, звідки був родом, і найнявся рубати ліс в Осмарку. То була бентежна душа, невтомний бурлака. Але в тому маленькому селі, де жила Анна, Довгий Карл був незвичайним, привабливим, вільним птахом з великої дороги, а для Анни — втіленням самої пригоди. І коли Довгий Карл одного суботнього вечора з'явився на току, де були танці, й закружляв у вальсі, буйний, гарячий, вона вперше відчула, як у ній розквітло кохання. І ті танці на току в Осмарку стали першим кроком на життєвому шляху, на якому було що завгодно, тільки не танці й троянди. Анна палко прагнула власної домівки, бо ніколи її не мала, і тепер їй здалося, що вона зможе мати її з Довгим Карлом.

Через два роки після танців на току в побіленій рінгсакерській церкві задзвонили дзвони. Анна й Довгий Карл побралися.

— П'ятого червня тисяча дев'ятсот двадцять першого року, на трійцю, я надовго попрощалася з Рінгсакером, повернулася спиною до рідного села. Я була невпевнена, злякана, але сповнена надій. Ми з Довгим Карлом вирушили в дорогу мало не з порожніми руками, несли тільки в'язку щіток з кінського волоса, які попродали по дворах. Ми мандрували долиною Гудбрансдаль, спали на сіні, в порожніх клунях, під густим віттям ялин і просто неба. В нас не було грошей. Ми часто голодували. Я вже почала здогадуватися, що за людина Довгий Карл. Дедалі більше переконувалась, що він не такий, як мені здавалося раніше. Бачила, що доля обдурила мене, була розчарована, але вирішила ще почекати, нізачо не хотіла здаватися. І не мала сили повернутися назад в Осмарк, після того як скуштувала мандрівки й волі. Хоч тепер я знала, що таке життя не для мене, що це не мій шлях.

На початку літа, в Довре, мандрувати було так важко, що я геть позбивала ноги. Довгий Карл ані пальцем не поворухнув, щоб мені до-

помогти. Хоч яка я була втомлена й виснажена, а проте не мала від нього ніякої підтримки. Він тільки квапив мене все далі й далі.

У вересні Анна й Довгий Карл досягли околиць Фемунсмарка, і Анна знайшла собі роботу в Якоба Рестбаккена з Еєна, щоб заробити трохи харчів. Та через два дні Довгого Карла знов потягло в дорогу — неспокійному птахові треба відчувати під крильми свіжий вітер.

— Ми пішли в Гудаль, до Еліаса Тангена. Там знали, що таке злидні, й запитали мене, чи я не хочу лишитись у них. Довгий Карл не хотів лишатися, але нам треба було щось їсти, а я заробляла хліб на обох.

Довгий Карл ставав усе гірший і гірший, він тільки те й робив, що пиячив з одним шведом, який жив поблизу. І після кожної пиятики був безжалісний до мене. Неспокій гнав його вперед, не давав засидітись на одному місці, і врешті ми знов подалися в дорогу. Ми ходили від двору до двору, я ставала на якусь роботу, а Довгий Карл тим часом вирушав сам у тривалі мандрівки із своїми щітками й не вертався цілими тижнями. Він приходив блідий, голодний, як вовк, і забирав у мене всі зароблені гроші. Сам він ніколи не дав мені жодного ере.

Якось ранньої весни ми доплентались до Соллії. Ми не мали ні грошей, ні хліба. А в Соллії Кнут Егген купив сто молів¹ землі й надумавав її виорати та очистити від каміння. Каміння треба було скласти в огорожу — важка й непосильна робота для жінки. Але я взялася за неї й почала зносити каміння, ще як навколо лежав сніг. Ціле літо я гнула спину на тому полі. Руки в мене заніміли, затерпли і вночі аж горіли від болю. Не раз мене брав розпач, робота була пекельно тяжка, проте я не кидала її, ніби сама купила той шмат землі. Я вирішила закінчити роботу. Повинна була закінчити, будь-що. Бо якби не закінчила, то втратила б віру в себе. Тоді мені більше не щастило б у праці, і я вже не змогла б нікуди податися. Останньої крихти поваги до себе — і тої в мене не лишилося б.

Ми з Довгим Карлом два роки блукали в тих околицях, поки знов опинилися на хуторі Еєн в Евершедалі. Я раз по раз пробувала напоумити свого чоловіка, просила його схаменутися, зрозуміти, що так далі жити не можна. Якоб Рестбаккен з Еєна радив мені кинути Довгого Карла, мовляв, хай мандрує собі сам. Якоб бачив, що Довгий Карл волоцюга, який не хоче братися й за холодну воду. Він також розумів, як тяжко мені жити з Довгим Карлом. Та я стояла на своєму, хоч і знавала поразки за поразкою. Я пробувала умовити Довгого Карла змінитись, але такий гультьай, як він, уже не міг жити інакше.

Отож ми помандрували далі. Була зима, ми бралися в напрямку Тронхейма. Однієї ночі в лютий мороз ми ночували на поштової станції в Стерені. Вона скидалася швидше на хлів, повний химерних людей: циганів, нероб, волоцюг. Жоден з них не мав сталого місця, всі жили тим, що трапиться під руки, нечесно, ні за що не відповідали. Я не хотіла, щоб Довгий Карл залишався між ними надовго, для мене це було справжнє лихо. Пиятика, сварки — я цього не витримала б. Я все більше втрачала надію якось змінити своє життя.

Часто я мандрувала сама. Так мені було навіть краще. Бувало, я

¹ Міра площі в Норвегії, дорівнює одній десятій га.

просто заходила до людей і сідала на лаві. Я думала собі: хтось таки та побачить і зрозуміє мою біду, захоче допомогти мені. І мені давали щось поїсти. Я ніколи не просила їсти, ще соромилась.

З ночівлею часом було гірше, ніж з їжею. В Гудбрансдалі я вже не знала, що діяти. Розповіла господині, як мені живеться, навіть про Довгого Карла розказала, але й це не допомогло. «Отже, тобі ніде переночувати?» — нарешті нерішуче спитала вона і непривільно глянула на мене. Я відповіла, що ніде. Господиня не прогнала мене, а звеліла йти до челяді й там переночувати. Та служниці й наймити не захотіли пустити до себе таку почвару, як я. «Ну, тоді ночуй біля худоби», — сказала господиня трохи роздратовано, відвела мене до стайні й показала на жолоб перед конем з прілим сіном. Я зарилася в те сіно. Одежина моя була блаґенька, мені здавалося, що я замерзну. Тієї ночі я питала себе: «Хіба ти людина, Анно? Як ти дійшла до того, що ночуєш з худобою?» Але відповіді я не знаходила, знала тільки, що іншої ради немає. Вранці я пішла далі, промерзла до кісток.

Скоро я переконалася, що ночувати в стайні біля коней — не найгірше в житті. У великодню ніч того самого року я зайшла до однієї садиби в Селі, в долині Гудбрансдаль. Перед тим я топтала дороги не один тиждень, мерзла не одну холодну ніч і доволі набачилась людей байдужих і безжальних. Таким виявився господар тієї садиби в Селі, до якої я доплентала й попросилась на ніч. Я почула тверде «ні». Мені сказали, щоб я йшла геть.

Я довго дибала дорогою тієї ночі. І вся тремтіла з холоду. Наді мною сяяли зірки, холодні і ясні. Деревя і стовпи тріщали від морозу. Біля дороги я побачила клуню. Незамкнену. Я не зважилась зайти на подвір'я, бо вже не витримала б відмови. Я просто завернула до клуні і впала на в'язку сіна, що лежала там. Я не мала чим укритися, а одяг мій був тонкий і зношений. Цілий день я нічого не їла. Думки в такі ночі замирають. І я була рада цьому, інакше б не витримала з відчаю. Я мерзла до світанку і відчувала, що обличчя моє геть посиніло й залякло. Але щось у мені казало: «Треба йти, Анно, йти, йти!..»

Я пододала якихось сто метрів і опинилась перед ворітьми. І таки ще раз зважилась зайти на подвір'я.

Був великодній ранок, в хаті лишалася тільки господиня. З виразу її обличчя я побачила, що вона і боїться, і жаліє мене. Я сказала їй, що ночувала в клуні. Вперше за багато часу я помітила в людських очах співчуття, видно було, що жінку зворушила моя біда. На столі стояла їжа, і жінка сказала, щоб я їла, скільки хочу. Я нагрілася, і коли, подякувавши, пішла звідти, то почувала себе підбадьореною й ситою.

Проте та в'язка сіна не сходила мені з думки, я завжди бачила її перед очима, як наставала ніч. Може, когось це здивує, але вона мучила мене, мов примара. І щоразу, коли я чула, що комусь сутужно й погано, я бачила перед собою ту в'язку сіна в клуні.

Коли настало літо, мені закортіло знов побачити Рінгсакер. Я давно пішла звідти, й не знала, як у рідному селі поставляться до моїх мандрів з Довгим Карлом.

Але я не дійшла до Рінгсакера. Сталася подія, якої я вже ніколи не змогла забути. Одного вечора я йшла дорогою до Рінгебу. Мені було

легко на душі, не так, як раніше, я більше дивилася на природу навколо себе, на квітки понад канавою й на пташок, що літали над огорожами. Гарно пахло літом, і все мені здавалося якимось медовим. Світ був просторіший, вільніший — серце моє знов заповонило таке почуття, як тоді, коли мені вперше захотілося співати.

Раптом мене хтось гукнув. Біля кам'яної огорожі стояла невисока жінка, а за нею видніла вбога хатина. Я відразу побачила, що жінка чимось стривожена. Вона благала мене зайти до хати. І я почула невтішну історію жінки: чоловік її втік з іншою невідомо куди, і вона лишилася з сімома дітьми. Найменшому було три місяці, а найстарше ще не конфірмувалося. Жінка не знала, що їй робити. «Ось тобі й мета, Анно», — подумала я. І коли вона спитала, чи не погодилася б я лишитись у неї доглядати дітей, поки вона ходитиме просити, я ні хвилини не вагалася. Доля в нас, можна сказати, була майже однакова, ми обидві не вилазили з біди, та мені було приємно, що я комусь потрібна.

Так минуло сім тижнів. Ми якось перебивалися і не втрачали надії. Часом жінка приходила додому з порожніми руками або майже з порожніми, а часом милостині ставало на всіх. Я помічала, що діти дедалі більше прихилилися до мене, вони відчували, що я щиро про них дбаю, і вірили мені. Життя в цій хатині мінялося від плачу до сміху, кожен день ставив переді мною нові вимоги.

Але потім сталося таке, чого я ніколи не могла б передбачити. Одного дня жінка не повернулася додому. Вона втекла з якимось чоловіком до Швеції, і я більше ніколи не бачила її. Я лишилася з сімома дітьми без їжі, без надії на чийсь допomoгу. На мене лягла велика відповідальність, більша, ніж я мала силу виконати. Я могла б звернутися до опікунської ради, але боялася, що їхніх засобів не вистачить на прожиток нам з дітьми, тому не наважувалась і потикатися туди. Але здаватися я не хотіла, не могла кинути дітей напризволяще. Я вирішила знайти їм місце в таких людей, де б, на мій погляд, їм було непогано.

Я довідалася, що одна жінка з цього ж села хоче взяти найменшу дитину, хлопчика. Я його любила найдужче з усіх, бо гляділа з трьох місяців. Настав день, коли треба було віднести його. Вже вийшовши з хати, я сіла при дорозі й довго не могла підвестися. Я дивилася на дитину, і доля здавалась мені вкрай жорстокою. Як я залишу малого? Але я згнітила серце й повела його.

Коли я зайшла на подвір'я, жінка була в стайні. Вона миттю примчала до кухні. Жінка мені не сподобалася, видалась недоброю. Вона відразу схопила хлопчика на руки й притиснула до себе. Хлопчик закричав не своїм голосом, і його ніяк не можна було вгамувати.

Я не змогла витерпіти його сліз і, остаточно зважившись, твердо сказала жінці «ні» й знов повернулася з хлопчиком до вбогої хатини. Того вечора він заснув у мене на руках, і я знала, що зробила добре.

Через кілька днів я прилаштувала хлопчика. Думаю, що він попав до гарних людей. Господиня якось тихо, непомітно зникла з дитиною в другій кімнаті. Тоді я підвелася. Але останнє, що я чула, йдучи подвір'ям, був дитячий плач.

Мене тримало тут тільки одне — думка про решту дітей. Я була їм потрібна. І мені здавалося, що найкраще знайти добрих людей, які захотіли б узяти їх. І я знайшла таких людей. Я відводила дитину за дитиною, прилаштовувала їх. В одній садибі взяли аж двох — Ельсу й

Мортена. І щоразу відбувалося те саме: діти чіплялися за мене, не хотіли розлучатися зі мною.

Того дня, коли я відвела останню дитину, я не змогла більше всидіти в хаті. Я вийшла надвір і підтюпцем побігла шляхом. Я не знаходила собі місця, все мені здавалося осоружним, гидким. Я відчувала пекучу потребу з кимсь поговорити. Та коли я почула, що якась жінка гукає мене з вулиці, то чимдуж утекла до порожньої хатини.

Я сиділа в кімнаті, не знаючи гаразд, як бути далі. Я мусила знайти собі якусь роботу — і щоб забути дітей, яким, здавалося, все ще була потрібна, і щоб заробити трохи грошей. Я не отримала від громади навіть п'яти ере за ті місяці, поки годувала осиротілих дітей. Мені було дуже тяжко на серці, і я не бачила іншого виходу, як кудись податися. Принаймні якусь важку роботу я могла знайти, а я її не боялася. Другого дня я вирішила замкнути хатину й покинути це село...

Та вийшло не так, як Анна собі думала. Саме тоді, коли вона складала в клунок своє манаття, з'явився Довгий Карл. Її вразила його поява: за ці тяжкі, мов у лихоманці перебуті місяці, сповнені турбот про дітей, Довгий Карл наче відійшов у минуле. Але вона помітила, що жилося йому тяжко. Він ще дужче зблід і схуд на обличчі, одяг на ньому був ще брудніший і пошарпаніший. Нерви його були теж розхитані, в очах світився добре їй знаний неспокій. Анна бачила, що він прийшов знову вабити її в мандри.

— Я не могла опиратися йому, хоч знала, що на мене чекало те саме безрадісне бурлакування. Я дедалі переконувалася, що не придатна для такого життя. Кожна година була для мене мукою. Мені треба було скінчити з мандрами, триматися подалі від дороги й від Довгого Карла, якщо я не хотіла зовсім пропасти. Але поки що я не могла цього зробити.

Ми сходили Фольдаль, Альвдаль, Тінсет, Тольгу й добралися до Коси, маленького вбогого села на межі Естердаля й Гудалю. Тут я найнялася на чоловічу роботу, але того самого дня почула від одного перехожого, що Якоб Еєн хоче взяти мене до себе. Він, мовляв, тільки боїться, що бурлакування зіпсувало мене і я скоро знов повіюся в мандри. Анна, казав він, напевно вже не зможе всидіти на одному місці.

Я відчула з цих слів виклик, подякувала за службу в Косі й пішла до Якоба Еєна. Я пообіцяла, що залишусь в нього надовго, і пробула цілих два роки. Довгий Карл весь той час десь тинявся, інколи з'являвся в садибі, виманював у мене гроші, які я встигала відкласти, й наполягав, щоб ми знов подалися в мандри. Я не змогла встояти і врешті здалася. Прощання було сумне. Люди в садибі були добрі й ласкаві до мене, серед них я почувалася людиною, як і інші. Та скоро я переконалася, як тяжко жити, коли тебе не вважають за людину.

Трохи пізніше, 17 травня, ми з Довгим Карлом дісталися з Ельго на східне узбережжя Фемунше. Ми хотіли перебратися через озеро, до Старої Хижі на західному березі, але люди відраджували нас. Казали, що крига тонка й не варто спокушати долю. Та Довгий Карл не хотів нікого слухати. До того ж, він мав фінські санки й міг спиратися

на них, а мені дав сокиру. Я пробувала нею кригу й так посувалася вперед.

Довгий Карл швидко поїхав озером поперед мене в напрямку Старої Хижі. Що ближче підходила я до західного берега, то тонша ставала крига. Я добре розуміла, що Довгий Карл послав мене в небезпечну дорогу. Я пробувала кригу сокирою, та скоро вона стала така тонка, що проломилася під ударом топориста. Я побачила перед собою смерть, кожної хвилини чекала, що крига трісне. Я була певна, що провалюся в озеро, і просила бога зглянутися на мене й забрати мою душу. Довгий Карл тим часом байдуже спинився за кілька метрів від берега й дивився, чи зможу я вибратись. Він навіть пальцем не кивнув, щоб мені допомогти.

Неподалік від берега з води виступав великий камінь. Я обережно посунулася уперед, але крига прогнулася, тріснула піді мною, і я зостанньої сили, змагаючись між життям і смертю, кинулася до каменя. І сталося диво: руки мої вчепилися за камінь, і я почала вибиратися з крижаної води. На камені я не зважувалася сісти, боялася, що залякну, стрибнула до берега — і попала на тверду землю.

Не встигла я підвестися, як Довгий Карл також зважився подолати небезпечне місце і, спираючись на санки, щасливо досяг берега.

Від Старої Хижі на північний берег не можна було пройти, ані проїхати. Скрізь бовваніли великі, слизькі камені. Я спіткнулася й підвелася, знов упала й знов підвелася, і так щоразу, аж поки відчула в роті кров.

Я часто думала: чому я не зважилася й не пішла від Довгого Карла? Багато хто теж питав мене про це. Можу тільки відповісти, що змалку звикла коритися. Я ніколи не знала, що таке самовпевненість, ніколи не зважувалася комусь заперечити. Я завжди робила те, що мені загадували і що, здавалося мені, люди чекали від мене. Ніколи не йшла я власною стежкою і не мала власної волі. Я звикла слухатися чужих слів. Але в глибині мого серця була зовсім інша правда, ніж та, яку хотів бачити Довгий Карл. Раз по раз я казала йому, щоб далі він ішов сам. Я хотіла бути вільною, не бачила ніякого глузду в тому, що ми цілий вік будемо тинятися дорогами, голодувати просто неба чи мерзнути в холодній хатині.

Але Довгому Карлові весь час здавалося, що мені подобається хтось інший, що я маю ще якогось чоловіка. Він погрожував, що коли довідається, хто той чоловік, то мені буде кінець. І я знала, що Довгий Карл не жартував: ревності його були справді такі великі, що він міг виконати свою погрозу. Надто щиро прозвучали ці його слова. Я не забувала тієї погрози, й весь час боялася його. Не зважувалася і слова сказати жодному чоловікові, потерпаючи, що Довгий Карл дізнається про це. Бо добре знала, що тоді могло б статися.

1 травня 1926 року Анна й Довгий Карл пустилися в небезпечну подорож через гори Естердальф'єль. Знов було те саме: Анна працювала в Естердалі й заощадила кілька крон, а Довгий Карл заволодів ними й захотів іти далі. Того ранку в горах було холодно. Вдосвіта, о четвертій годині, вони рушили в напрямку Глуфекена. Свій убогий скарб, зв'язаний у клунок, вони везли на санках. Дорога була гарна. Вони вирішили добратися до Рендаля.

— Але ми дійшли тільки до пасовища Стурлегди серед диких гір, і дорога скінчилася. Далі йти було неможливо. Хвалити бога, там була відчинена хижка. В кутку стояла груба, ми її натопили й переночували.

Другого ранку ми рушили далі. Але несподівано пригріло сонце, і слід пропав. Ми брели снігом по пояс, насилу посувалися крок за кроком. Я несла на спині шкіряну торбу і щокрок провалювалася глибоко в сніг, а потім насилу вибиралася з нього. Так ми мучилися кілометрів з десять, поки досягли Шеловоля і знов знайшли захисток у хижі. Та в нас залишилося зовсім обмаль їжі, і я почала тривожитись, чим скінчиться ця подорож через гори.

Я вирахувала, що третій день буде найважчий. Так воно й вийшло. До Смекчельбу треба було йти майже три милі по голих скелях. Ми не бачили ніде ані кущика й визначали напрямок тільки по викладених з каміння дороговказах, які витикалися з-під снігу. Бувало, що я западалася глибоко в сніг і щоразу мусила добре намучитися, щоб вилізти з нього. Я промочла наскрізь, шкарпетки геть порвалися, сила покинула мене.

Коли вже почало смеркати, ми досягли Смекчельбу, старої халупи. Вітер розчинив двері навстіж і намів усередину повно снігу. За якийсь кілька кроків від халупи ноги мені відмовили. Я ослабла, в очах мені потемніло, усі наші зусилля здалися марними. Я покійно лягла на сніг і сказала Довгому Карлові: «Я вже не ступлю й кроку». Довгий Карл похмуро відповів: «Коли вже треба помирати, то якби хоч недаремно...»

І, дивна річ, його слова додали мені снаги. Не тут мав бути мій кінець. Я поплазувала по снігу і хоч думала, що в мене полопають жили й серце, таки добралася до халупи. Довгий Карл розпалив вогонь у грубі. Я лежала мокрана лаві й відчувала, як до мене повертається тепло і бажання жити. Адже ми таки подолали тяжку дорогу, а звідти до Унсета було тільки п'ять кілометрів. Там я врятуюся.

Четвертий день був уже легший. Дорога збігала вниз, до села, і я зроду ще не раділа так кожному кущикові, як того дня. Ми досягли межі лісів. Над замети́ми стриміла верхівка ялини й доводила мені, що хоч раз у житті доля не відвернулася від мене.

Перед Унсетом я сіла в сніг і викрутила шкарпетки; з них потекла вода. Зігрівала мене й думка про стару Анну Квернеген, що жила в селі. Я була певна, що вона впустить мене до хати й дасть зігрітись, полежати в теплі. Я вся тремтіла, бо промерзла до кісток. По Довгому Карлові також іще не один день було видно, яку ми витримали дорогу. Він став мовчазнішим, ніж звичайно, а лице було, як у мерця. Мені вперше здалося, що він сам злякався того, що зробив.

Через два роки, одного осіннього сонячного дня, Анна й Довгий Карл прибували до Горішнього Рендаля. Анні добре було в цьому селі, і вона думала залишитися там надовше. А Довгому Карлові було байдуже, де вона зупиниться, аби тільки заробляла трохи грошей, щоб він міг випивати й час від часу сам вирушати в короткі мандрі. Анна погодилась рубати ліс у Сетанлії, купила сокиру й пилку. На схилі гори стояла стара хижка. Анна оселилася там з Довгим Карлом і звідти щодень добиралася по бездоріжжю й пагорбах до вирубки.

— Перед різдвом нам довелося перебратись в іншу, струхнявілу хижу з поганою грубою. Ночі були такі холодні, що я раділа, коли наставав ранок і я могла вже йти з сокирою і пилкою в ліс. Я рубала дерева, корувала їх і обчищала від гілля. Сніг лежав товстим шаром, сягав мені по пояс. Коли кінчався день, лишалося тільки топити в колибі й грітися біля груби. Я не мала в що перебратися й сиділа в мокрому одязі, аж поки він висихав на мені. Після такого важкого дня мені вже було байдуже, де спати, хоч лава була тверда і я майже не мала чим укритися.

Якось після різдва мороз досяг тридцяти градусів, і я обморозила собі в лісі ноги. Біль я відчула аж увечері в хижі. Коли я запалила в грубі, ліва нога почала страшенно свербіти. Всю її пекло, особливо пальці. Боліло так, що несила було витримати, але я знала, що світ суворий і немилосердний, тому зіцпила зуби й сказала сама до себе: «Треба витерпіти й це, Анно». Тоді подумала: найтемніше буває тоді, коли заблясне промінь світла. Згадала також учорашній день, коли міряли дерево і похвалили мене за добру роботу. І мені полегшало. В темній хижі, коли за віконцем панує зимова ніч, а за дверцятами в грубі блискає червоне полум'я, про таке приємно згадувати. А ще я подумала: якщо колись у нас із Довгим Карлом буде все так, як має бути в людей, ми про це ще згадаємо. Може, в нього ворухнеться сумління. Але я сама винна — ми ніколи нічого не ділили. Він вимагав від мене і брав усе, а я віддавала без опору. Я почувала себе знаряд-дям у його руках, якоюсь робочою машиною, позбавленою всього людського.

Вранці я знов пошкутильгала в ліс. Бо тепер мені ще гірше було б сидіти в хижі з Довгим Карлом, нерви мої не витримали б. Нога так опухла, що я не могла взути черевика. Але стара Анна Квернеген дала мені шкарпетку, підшиту повстю і старою підшовою, і вона мені дуже стала в пригоді. Я ходила в ній рубати ліс до самої весни.

Тієї зими я застудила ноги, і після того вони вже так і не відійшли. Та щоразу, коли застуда надто дошкуляла мені, я згадувала стару Анну Квернеген — яке добре й лагідне серце мала та жінка! Думаю, що вона намерзлася на своєму віку більше, ніж я. З самого малку життя було до неї жорстоке. Вона мені не раз розповідала про це, коли я, бувало, сиділа в її маленькій хатинці.

Якось, коли Анна була ще мала, вони зустрічали свят-вечір без шматка хліба в хаті. Мати плакала, але сльози не могли допомогти, і вона послала її з сестрою в село до священика Була, батька Якоба Бреда Була, попросити милостині. У священика було добре серце, він зрозумів їхню біду, і діти повернулися додому пізно ввечері з повною торбою їжі.

Мені здається, що Анні Квернеген у дитинстві жилося ще гірше, ніж мені. Малою її продали на аукціоні в Рендалі — хтось запропонував жусь плату, стукнув молоток та й по всьому. Тоді ще існувала опіка над убогими, і кожен, хто хотів, міг купити собі за безцінь дитину, щоб вона помагала йому в господарстві. І для бідолошно́ї дитини починалася тяжка праця й нескінченні приниження. Всього цього Анна Квернеген спізнала доволі. Тому вона рано почала мріяти про те, щоб якось вибитися в люди, самій порядкувати своїм життям, хоч би яке воно було скромне і вбоге. Скінчилося тим, що вона таки оселилася в маленькій хатині в Рендалі. Там я познайомилася з нею, ми заприятелювалися, і вона завжди допомагала мені в годину скрути.

Як жила Анна, так вона й померла. Одного зимового вечора, в лютий мороз, їй треба було подивитися до худоби в стайні. Спираючись на палицю, вона вийшла з хати з ліхтарем у руці й заблукала, бо була вже стара й не мала доброї пам'яті. Так вона опинилася на дорозі, якою возять ліс, і не знала, куди йти далі. Врешті вона впала і лишилася лежати в снігу. Якийсь чоловік, що віз дерево, знайшов її ледь живу. Її відвезли до притулку для старих у Рендалі. Там вона невдовзі й померла.

Коли настала весна, Довгий Карл не схотів більше сидіти в Рендалі. Йому набридло жити в хижі, його знов вабили мандри, крім того, він знав, що Анна має трохи грошей. Він забрав у неї гроші і наступні дні ходив п'яний. Вони мандрували без будь-якої мети, але наприкінці квітня забрели в гірські околиці Семодалья. На схід від нього лежить озеро Істерше, а далі здіймаються Фемунські гори, що відділяють Норвегію від Швеції.

— Ми знов опинилися в скруті. Довгий Карл пропив усі гроші, не було чого їсти, і я не купила собі нічого з одєжі. Я сумно йшла дорогою, і єдиною моєю втіхою було те, що настала весна. Вона в ці місця приходить пізно, зате в короткі сонячні години тут просто рай.

Ми знали, що біля озера Істерше була маленька занедбана рибальська хатина. Та хатина стояла за сім кілометрів на північ від Геугсетвольда, самотньої садиби на західному березі озера. З Семодалья до хати стежки не було. Ми брели по снігу й нарешті, смертельно втомлені, таки добралися до неї. Двері в хатині були відчинені, в кутку стояла перекошобочена іржава плита, до стіни були прибиті тверді лави, нічим не прикриті. Дах був дірявий і світився наскрізь. Ми зайшли до хатини й здалися на ласку долі.

Мені хотілося б забути ті дні, що їх ми прожили в рибальській хатині. Я була така виснажена й голодна, що мені паморочилося в голові. Більшої безнадії, як тоді, я ще ніколи не відчувала. Ми не могли рушати далі, нас сковувало бездоріжжя. Я була цілком безпорадна. Не хотілося жити, та й не бачила я, для чого жити. Ми сиділи мовчазні, пригнічені, а час поволі минав.

Ми пробули в рибальській хатині два дні, коли над'їхали двоє чоловіків і теж зупинилися там. То були старий Йо Геугсетвольд і його син Юган, що везли з сусідньої садиби кінський гній. Я добре бачила, які вони були вражені, що зустріли тут людей. Мабуть, вони зрозуміли, як нам скрутно. Йо Геугсетвольд підвівся, хотів іти вже до коня, але раптом спинився, окинув мене довгим поглядом і сказав: «Приходь завтра до мене...»

То була вирішальна мить. Слова відбилися в мені луною: «Це має статися тепер або ніколи».

І другого дня, тридцятого квітня тисяча дев'ятсот двадцять восьмого року, я пішла озером по кризі до Геугсетвольда. Озеро вже підпливало водою, часом вона сягала мені до колін, у ній плавали шматки криги. Благенька одєжина моя ще більше порвалася; виснажена, я ледве вибралася на берег і добулася до Геугсетвольда.

Людина не може почувати себе вбогішою й нещаснішою, як по-

чувала себе того дня я, коли з'явилася в садибі Геугсетвольда. Руки мої були сама рана після зимової роботи в лісі, я вся спухла після важкої дороги снігами. Та ще й, до того, я не спекалася Довгого Карла: він також подався за мною в Геугсетвольд.

На хуторі жили Йо Геугсетвольд, його дружина Тюрі, син Юган, та ще брат по матері, що звався Старий Юган. Але він жив окремо, в рибальській хатині на березі озера. Перші дні я сиділа в кімнаті й спостерігала за мешканцями садиби. Йо був високий, дужий, суворий чоловік: такі, як він, уміють бути вимогливими до себе і до інших. Тюрі була стара, дрібненька, згорблена, тяжке життя поклало на неї свій відбиток. Вона носила смугасту домоткану сукню. На вигляд Тюрі здавалась суворою, і я її трохи боялася. Вона кидала мені їжу, наче собаці. В неї була така звичка, але страва однаково не йшла мені в рот. Я почувала себе винною і соромилась, що з першого ж дня не могла взятися до важкої роботи. Я боялася брати той шматок, який мені кидали.

В Геугсетвольді я почувала себе не дуже добре, все тут було якесь інакше, незвичайне. В своєму житті я не зазнала ні від кого ласки, але з самого дитинства шукала затишку, не такого місця, як тут. Хата була холодна з усіх поглядів, у двох кімнатах жило чотири душі, меблі були вбогі й не дуже чисті. Та все ж я сподівалася звикнути. Я не хотіла більше пускатися в дорогу й вирішила назавжди покласти край своєму бурлакуванню, бо гіршого за нього нічого не могло й бути.

Схоже було на те, що Довгий Карл також не збирався більше нікуди йти. Але тепер я вже знала, чого хочу: будь-що спекатися його. І Довгий Карл зрозумів, що я не жартую, коли я сказала йому: «Я більше з тобою не піду. Доволі вже через тебе натерпілася й не хочу тебе навіть бачити. Я лишаюся в Геугсетвольді».

Невдовзі після нашої розмови Йо Геугсетвольд звелів Довгому Карлові забиратися геть. Я стояла неподалік і все чула. Хоч я всякого наслухалася від Довгого Карла, але ті останні хвилини були найстрашніші й найболючіші. Я ніколи не сподівалася, що можна так використовувати когось до останньої хвилини, як він використовував мене. Я почула, як Довгий Карл продав мене Геугсетвольдові. Він довго торгувався з Йо, і я бачила, як той заплатив за мене триста крон. Довгий Карл завжди забирав у мене геть усе, що я мала, а наостанку ще й продав мене, як рабиню.

Другого дня рано-вранці Довгий Карл покинув Геугсетвольд. Озеро за ніч скресло, і Юган перевіз його човном до Ф'єрдингсгеуга.

Я стояла біля вікна й дивилась, як він віддаляється в північному напрямку. Такий був кінець нашого спільного життя. Довгий Карл подався через кордон до Швеції, і згодом я почула, що він помер у лікарні в Мурі.

В Геугсетвольді Анні доводилося виконувати різну роботу. Ніхто ніколи не зважав на те, що вона жінка, ніхто не питав, що вона може, а чого не може. Люди, які знали Йо, звичайно казали: «Цей Йо більше тремтить за коня, ніж за Анну». Анна повинна була робити те, на що жаліли коня.

Себе Анна також ніколи не жаліла. Тепер вона переконалася, що це від неї залежить, чи мешканці Геугсетвольда не помруть з голоду. І вона день у день нагадувала собі, що найубогіший той, хто не може нікому допомогти. Мабуть, страшні нестатки, яких вона зазнала в лісовій хижі в Рендалі і в рибальській хатині біля Ф'єрдінгсгеуга, лишилися тепер тільки тяжким спогадом. Їй здавалося, що відтоді, як вона стала потрібна комусь, життя її набрало сенсу. А коли їй було надто важко, вона згадувала старого листоношу Мартінуса Семо — він раз на тиждень приносив пошту в Геугсетвольд. Улітку йому спершу доводилося іти десять кілометрів до озера Істерше, а тоді ще шістнадцять пливати човном до Глетберга. Взимку він ішов з поштою через заметені снігом гори, а часто ще й ніс якогось спійманого дорогою птаха. І хоч бувало йому і прикро, й важко, він завжди казав: «Ет, дурниці!» Його ніщо не могло зломити, він звик до життя в цьому краї.

— А ще я згадувала свою матір. Мені казали, що коли я народилася, вона була не дуже здорова й мастила собі груди сажею, щоб я боялася ссати. Коли думаєш про таке, то легше зносити свою неволю.

Перед Іваном Купалом ми виходили на гірське пасовище за двадцять кілометрів від Геугсетвольда. Я цілий день пасла худобу в лісі й на горах. За плечима носила торбу з різними речами, бо треба було використовувати кожну хвилину. Коли я йшла, то дорогою плела шкарпетки, рукавиці, светри й шарфи Йо та Юганові, а коли сиділа, то латала старий одяг. Харчів Тюрі давала мені завжди обмаль, і ввечері я верталася до хижі дуже голодна. Але мусила ще подііти й доглянути худобу, і лише тоді на столі з'являлася якась їжа.

Коли поблизу нікого немає, а особливо в негоду, людину охоплює дивний настрій. Часом мене опановувало почуття такої самотності, що аж страшно ставало. Довколишні гори й ліси були такі могутні, такі таємничі. Я не мала до кого й словом озватися, хіба що до худоби. І я не раз відчувала до неї дивовижну близькість. Часто, бувало, ляжу, притулюсь головою до хижі дуже голодна. Але мусила ще подііти й доглянути худобу, і лише тоді на столі з'являлася якась їжа.

Та випадали й гарні дні. Світило сонце, повівав свіжий вітерець. Тоді я наспівувала веселі танцювальні мелодії, здебільшого, коли верталась до обори через Свальсквар. Там було тихіше, ніж звичайно в горах, і дужче, ніж будь-де, пахло вересом, березою та ялівцем. І я, і худрба любили те місце, корови йшли за мною, наче на мотузці. Здавалося, ми навіть ступаємо в лад.

Одного літа в Геугсетвольді був такий бугай, що бився. Я дуже боялася його і завжди ходила з добрячою палицею. Раз біля Свальбу я вже думала, що настав мій кінець. Я не сподівалася ніякої напасті, коли раптом мене звалив бугай. Він надбіг раптово, і я не мала чим оборонитися, впала долілиць, та й лишилась лежати, навіть не ворухилась, ніби нежива. Бугай товк мене знов і знов, геть порвав сукню, поколов рогами спину, але я стиснула пальці й ні разу не зойкнула. Бугай хропив, гріб землю, навколо летіла глина й мох. Та нарешті він таки втихомирився й почулав геть. Того вечора я ледве ноги тягла, коли верталася додому, а потім ще довго ходила вкрита синцями і безсила. Бугай наклав життям за свою витівку.

Поки я пасла худобу, Йо з Юганом косили сіно біля обори. Потім я мала скласти його в копиці. Я складала сіно ночами, коли попораюся біля худоби. Так я працювала не одну ніч.

Робота була нелегка, та Анна її не боялася. Вона любила літні ночі й радо працювала сама на гірській луці. Для неї літня ніч мала в собі якісь чари, по-особливому звучала, була сповнена кипучого життя. Навколо шугали пташки, такі ж невсипущі, як і Анна.

— Я всміхалася сама до себе, коли бачила, як пташки трудяться, щоб прогудувати себе й своїх дітей. «Ти також, як та пташка, Анно,— думала я,— також маєш про кого дбати».

І Анна мала до чого прикласти свої руки. Рік у рік, літо чи зима, вона виконувала здебільшого найважчу роботу. Коли сіно на луці було вже складене, доводилось шукати ще якогось корму для худоби. Анна виходжувала з косою в руках не один кілометр по околиці, понад озером і потоками, по болотах і трясовинах, а тоді в'язку за в'язкою переносила скошене на височину. Над копицею вона робила з довгої трави «острішок». Це також була марудна й важка робота. Коли наставав холод і озеро замерзало, треба було звозити сіно додому. Щонайменше п'ятнадцять кілометрів відділяло Геугсетвольд від улоговини Сетертенні серед гір, де було складено більшу частину скошеного на болотах сіна. Анна возила його з Йо або з Юганом. Вони запрягали коня в сани і їхали, часто навіть не чекаючи, поки крига достатньо зміцніє, до Істрендгольма, тоді бралися сухоходом на захід небезпечною трясовиною, де дуже легко можна було застрягнути.

— Часом нам доводилось дуже скрутно, я вже думала, що й коневі, і нам кінець. І не було іншої ради, як ризикувати. Або пощастить, або загинеш, і найчастіше щастило. Просто дивно, як знаходилась рада, коли вже здавалось, що нема ніякої надії. Але я й змалку була така. Якби я не вірила, що треба йти на ризик, якби розгублювалася, нас давно потягло б на дно.

Осінь і зима були важкі для всіх у Геугсетвольді. А надто для Анни, якій уранці і ввечері доводилось помагати старій Тюрі поратись удома, а вдень їхати по щось з Йо чи Юганом. Кінець жовтня й більшу частину листопада Анна перебувала в горах — у Свальскарі й Свальюсені, збирала мох і складала у великі купи. В одній такій купі було близько трьохсот кілограмів, а вона збирала за день вісім-десять куп.

— Я збирала мох так, як усі його тут збирають. Носила в кошику на плечах і зсипала на купу. А взимку звозила його з гір. До цього треба було як слід приготуватися. Я заздалегідь брала важкий наплечник, ставала на лижі і йшла втоптувати дорогу через болота. Я втоптувала її, поки крізь сніг не проступала вода, і так до самого лісу. Часом мені аж в очах тьмарилося, але я знала, що мушу це зробити, бо то був порятунок для людей і для худоби Геугсетвольда. Коли починались морози, втоптаним місцем можна було їздити через болото. І тоді мене охоплювало приємне, радісне почуття.

Найгірше було, коли хурделиця замітала всі сліди. Часом сніг лежав такий глибокий, що ми бачили тільки спину коня. Не раз мені доводилось йти попереду з сокирою й вирубувати пеньки, щоб проїхали сани. А то, бувало, кінь застрягне в кучугурі, змучений, геть мокрий, і тоді я брала лопату й відкидала сніг, звільняла коневі ноги, і він міг йти далі. А вже як доїдеш і набереш моху, то сани з важким вантажем грузнуть або їх заносить за край дороги, і знов доводиться відкидати сніг, щоб можна було проїхати. Я ніколи не забувала, що коневі важче, ніж мені. Це мене підтримувало. Хто любить худобу і ставиться до коня, як до товариша в роботі, той знаходить у собі дивовижну силу й

витримку, коли життя його в небезпеці. Мені здавалося, що я не змогла б краще дбати навіть про свою дитину, ніж я дбала про коня. Ми обоє були в біді, і я вважала, що повинна брати на себе найтяжче, як Гальстейн Ньюоль із Нарбуоля. Він також узимку возив з гір мох, сам, без нікого. Одного разу сани перекинулись на нього і його знайшли мертвого, а кінь стояв, похиливши голову, і мерз у кучугурі снігу.

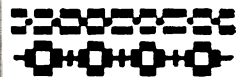
Я часто їздила в гори по мох сама, бо Юган у той час ловив в озері рибу. Я повинна була якось сама давати собі раду. Я накладала мох на сани і втоптувала його ногами, щоб більше влізло. Не годилося повертатися з гір з недовантаженими саньми, Тюрі була б незадоволена і мною, і конем. І кінь начебто розумів мене. Я помітила, що кожного разу, коли я вилазила на купу моху, він радісно й привітно скидав головою, наче підбадьорював мене, хотів сказати: «Втоптуй, Анно, ще влізе кілька оберемків».

Я погано знала гори і часом не була певна, чи їду в тому напрямку, що треба. Снігопад швидко змінював краєвид. Нас із конем могла будь-якої хвилини захопити метелиця, поки ми добиралися до купи моху. А про те, щоб повернутися порожнем, не могло бути й мови, нас би непривітно зустріли в Геугсетвольді. В такі дні добре брати з собою сокиру. Я робила позначки на деревах, щоб потім не збитись з дороги. І не раз хвалила себе за ті білі зарубки на стовбурах, вони додавали нам певності, коли ми з конем присмерком верталися додому.

Я була мокра й розпатлана, як відьма, коли в'їжджала з мохом на подвір'я. Завівши коня до стайні, я почувалася раптом самотною. Мені здавалося, що кінь — єдиний, на кого я могла покластися. Але в такі хвилини в мене з'являлося й інше почуття: ніби я отримувала якусь винагороду, ніби хтось хотів мене втішити. І я раділа кожній жмені моху, який ділила між худобою. Я справді почувалася щасливою від того, що збирала й возила мох, який був такою підтримкою для бідолашної худоби, прив'язаної до ясел в убогій стайні Геугсетвольда. І ще одне: найбільше тепла давали мені корови, воно проходило крізь мій мокрий, грубий одяг і зігрівало мене. Щовечора, коли я кінчала поратися коло них і зачиняла двері, прожитий день здавався мені прожитим недаремно.

В березні й квітні Анна вирушала рубати й заготовляти дрова. Звичайно вона йшла по кризі через озеро Істерше до Дігернеса, де було багато сушняку. Вона клала пилку на санки й вирушала туди, як тільки кінчала поратися біля худоби. Коли на озері було мало снігу, вона йшла пішки. А в сніг ставала на лижі. Гарної години Анна зупинялася на кризі й раділа, що сонце з кожним днем пригріває все дужче. Гори Фемунсф'єль починали набирати блакитнуватою відтінку, і вона знала, що на Ведмежій горі вже потекли перші струмочки. Їй приємно було думати про весну: тоді одноманітний сніговий краєвид ніби оживав і пустище навколо Геугсетвольда не було таке порожнє. Та Анна ніколи не дозволяла собі надовго замріюватись, її чекала праця.

— На Дігернесі було багато сухої ялини, з якої аж капала живиця. Вона гарно горіла в грубі. Нарубані дрова я складала на санки й звозила на берег озера. А вже звідти вивозила конем. Не раз я відчувала кров у роті, коли тягла по снігу важкі санки. Доводилось на-

Берег озера Істерше біля хутора Геугсетвольд.

Анна все робить сама на цьому безлюдному хуторі. Самій їй доводиться крутити й важке точило, коли треба нагострити сокиру.

Тут 140 років тому мужня вло-
на з шістьма дітьми збудувала
собі хатину.

Темні, перехняблені будівлі
Геутсевольда створюють
особливий настрій.

пружувати кожен м'яз, тому й не дивно, що в мене все боліло, коли я ввечері лягала спати. Треба було думати про щось інше, щоб забути про свій біль. Це мені завжди допомагало. І я згадувала наймичок із Гедемарка. Ще дівчам я працювала на великому хуторі, в'язала снопи під час жнив. Наймичкам ніколи не подобалась ця робота, та мене це зовсім не дивувало. Дивувало інше: чому вони не пробували полеглисти їй собі жартами, замість плакати з втоми. І тоді я, бачачи їхні сльози, сміялася. Вони мене не розуміли й не раз дорікали мені за це, та я в глибині душі пообіцяла собі, що ніколи не плакатиму під час жнив. Ми ж бо мали в руках щоденний хліб, як я могла на нього нарікати!

По дрова я їздила в навколишні ліси. В Геугсетвольді йшло багато дров, будинок був старий, холодний, і я часто брала дворучну пилку. Тоді Юган їтавав мені на допомогу, і ми пиляли грубі колоди. Працювати дворучною пилкою було дуже важко, і Юган це розумів. Він сам стільки всього натерпівся, що вмів пожаліти й інших. І коли він казав: «Відпочиньмо п'ять хвилин»,—у нього це виходило цілком щиро. Він ніколи не показував, що зупинявся відпочити заради мене. В такі хвилини ми мало розмовляли, але добре розуміли одне одного, і цього нам було досить.

Узимку я часто їздила по березове гілля для худоби. Я сікла його на дрібні шматки й давала коровам. Поживи з нього було мало, але корови його любили. І це березове гілля допомагало їм від хвороб.

Я вирушала з конем по березове гілля на захід від озера Ормутуше. Траплялося, що я поверталася додому аж уночі. Я різала гілля при місяці. Навколо жодної живої душі, лише кінь та я. Якихось несподіванок не траплялося, тому, коли я їхала вздовж озера і дорогою мені перебігала лисиця, це була велика, цікава пригода. В Геугсетвольді не любили, коли я затримувалась допізна з гіллям. Стара Тюрі сиділа, згорбившись, на краю ліжка й сердито дорікала мені. Але ніколи не питала, чи стомлена я, вона турбувалася тільки про коня.

Найтяжча провесін у Геугсетвольді була під час війни. Ми добре підготувалися до зими, навозили багато березового гілля, бо знали, що староста може будь-коли прийти й забрати в нас сіно. Так воно й сталося. Напровесні до садиби з'явилися троє чоловіків, підїхали просто під клуню й почали накладати сіно на сани. Сани ставали дедалі вищі, а сіна меншало. Я вжахнулася. Я вже не думала про те, скільки намучилася, як косила його по болотах, лише потерпала за худобу. Знала: якщо ми не зможемо врятувати худобу, то навряд чи самі виживемо на цьому пустищі. Я не витримала, підійшла до чоловіків і сказала їм просто в вічі: «Заберете наше сіно, і в Геугсетвольді лишиться тільки березове гілля. Підійдіть, покуштуйте, яке воно на смак».

Сказала це, і мені аж трохи полегшало. А коли чоловіки, розтрушуючи сіно, виїздили з двору, я подумала про те, що й ця біда нас не зламає. Березове гілля було тепер моєю єдиною надією. І воно врятувало Геугсетвольд, хоч яким чорним ввижалося мені майбутнє. Вихід і цього разу знайшовся. Відтоді війна й березове гілля злилися для мене в одне. Не знаю, що б ми робили, якби не те гілля.

Двічі на рік мешканці Геугсетвольда їздили на ярмарок аж до Реруса, за сто кілометрів від озера Істерше. Подорож була нелегка й далека,—тривала вона цілий тиждень,—і Анна часто теж їздила з іншими. Коневі туди й назад доводилося тягти важкі сани. Торгівля

була мінова, і коли Анна з Юганом вирушали з дому, сани були навантажені куріпками, птицею, стругом і шкурами. В Рерусі вони вимінювали за цей товар кілька мішків борошна, цілу голову рафінованого цукру і мішок піску, а також солі, крупів, гороху й кави. Куріпок і рибу, яку вони везли на продаж, Анна ловила сама; всього в них щоразу було близько сотні куріпок і кілограмів сімдесят мерзлої риби — стругів.

— Одну таку подорож я не забуду ніколи. Ми з Юганом уже верталися додому з повними саньми товару. Переночували в Годалі й вирушили звідти вдосвіта, бо знали, як важко нам буде їхати заметами через гору. Але вийшло ще гірше, ніж ми думали. Кінь провалювався в сніг по груди. Нам з Юганом кілька разів довелося просто відкопувати його. Ми щосили налягали на лопати і, поки вибралися на гору, були зовсім мокрі. Коли кінь знемагав, ми відгортали перед ним сніг, щоб він мав у що впертися ногами. Часто також ми здимали з саней стокілограмовий мішок, щоб кінь протяг сани хоч на кілька метрів. Ми з Юганом несли мішок ззаду, натужувалися з останньої сили і, знов висадивши його на сани, рушали далі.

Ввечері ми досягли Гольде й там переночували. Другого дня нам треба було переїхати Туфсінгдаль і озеро Фемун. Крига почала підпливати водою, і ми поспішали. Кінь відчував небезпеку, став дуже неспокійний, відчайдушно впирався копитами в кригу й так рвучко шарпав сани, що неподалік від Бувіки зламав голоблі. Іншої ради, як добиратися до Бувіки пішки, в нас не було. Ми випрягли коня й пішли кригою. Сани з кількамисячними нашими запасами лишилися на озері. Здалеку вони скидалися на великого, скорченого звіра. Тим часом почало вже смеркати, а до Бувіки було ще кілька кілометрів. Проте люди там виявилися дуже добрими, пустили нас переночувати, а другого ранку позичили голоблі.

Дорога від Бувіки до Юти була не легша. Вночі нападало багато снігу, і ми посувалися дуже повільно, раз по раз відкидали з дороги сніг і незабаром зовсім вибилися з сили. Але досвід підказував мені, що навіть у великій скруті людина, якщо вона до чогось прагне, неодмінно знайде в собі здатність подолати її. Сила потроху поверталася і до нас, і до коня. А коли ми нарешті опинилися дома, мені здалося, що Тюрі вперше трохи полагіднішала до мене.

Востаннє ми з Юганом вибралися на ярмарок до Реруса тисяча дев'ятсот тридцять шостого року. Через озеро Фемун люди нас відраjali їхати, отож ми подалися через гори в Евершедаль. За кілька днів ми вже верталися додому. Сани наші були дуже навантажені, ми саме підіймалися на Евершедальф'ель, стрімку гору, коли нас захопила негода. Небо посіріло, пустився такий сніг, немов прорвалося небо, а нам ще треба було подолати дев'ятнадцять кілометрів. Сніг сік нам в обличчя, не давав розплющити очі. І такий був густий, що ми ледве бачили перед собою коня, ніби якусь темно-сіру примару. Ми знали, що дорога ця небезпечна, кінь може впасти в провалля, і неабияк потерпали. Але весь час повторювали собі, що не сміємо розгублюватися, інакше загинемо. Не тільки Юган, кінь і я, а й ті, що лишилися безпорадні в Геугсетвольді і цілком залежали від нас. Зціпивши зуби, ми боролися тієї ночі в горах із силами природи. Кожен здобутий метр дороги був для нас перемогою.

Десь опівночі крізь густий сніг ми побачили будівлі. Ми дісталися до гірського хутірця Свартгеуга. Ми знали, що налякаємо його мешканців, коли несподівано з'явимося туди серед ночі. Але іншого виходу в нас не було, і я загнукала в двері.

Мешканці хутірця не впізнали нас, такі ми були змучені. Вони думали, що то мандрівні цигани заблукали в горах. Але ми чули, що горяни дуже гостинні люди, й тієї ночі самі в цьому переконалися.

Та ніч могла бути останньою в моєму житті, але, мабуть, мені судилося не загинути й ще багато чого зробити в Геугсетвольді.

Під час війни Анна кожної зими їздила між Семодалем і озером Фемун, тридцять два кілометри. Їздила сама. Дорога не раз була пекельно тяжка, і той, хто бачив її з саньми в сніговицю й страшний мороз на озері або в непрохідному лісі, думав, що дарма вона так мучиться. Але сама Анна вважала інакше: вона підтримувала життя в Геугсетвольді. Вона знала цей пустельний край у кожному пору року. Навколо було стільки небезпек, що вона тепер уже перестала боятися негоди чи морозу. Каву, цукор і всі інші продукти, які видавали на картки, треба було відвезти в гори. І Анна вважала своїм обов'язком зробити все можливе, щоб вони були відвезені.

Вона запрягала вранці в сани коня, перетинала озеро Істерше і їхала далі, до озера Фемун. Там вона вантажила на сани кілька центнерів продуктів і верталася ввечері до Геугсетвольда. Другого дня відвозила ті продукти до крамниці в Семодалі, залишала їх там і до вечора знов верталася додому, бо на хуторі її чекали старі, а крім того, треба було попорати ще худобу.

— Одного разу, коли я везла великий вантаж і якраз доїхала до Фемуна, знявся такий вітер, що я вирішила переночувати. Тільки божевільний пустився б такої негоди через озеро. Хвалити бога, я взяла для коня трохи сіна, бо у війну його в дорозі не дістанеш. Та коли вранці другого дня я хотіла нагодувати коня й рушити далі, то побачила, що німці чи хтось інший забрали сіно й не лишили ані жмені. Сидіти, склавши руки, я не могла. Щось треба було робити. В стайні, де стояв кінь, лежало кілька картонних коробок. З харчів у мене було два шматки несвіжої риби. Я зварила картон, вкинула туди рибу і спробувала нагодувати коня. Та кінь їсти це не схотів. Він крутив головою і відвертався, коли я підсовувала йому те вариво. Мені здавалося, що він дивиться на мене спантеличено й докірливо. Але що я могла вдіяти?

Я запрягла голодного коня, поплескала його й сказала: «Треба спробувати, Лисенький. І хай тебе втішить те, що один стокілограмовий мішок я скинула з саней. Заберем його іншим разом».

Я не знаю, хто був більше стомлений, я чи кінь, коли ми нарешті добулися до Геугсетвольда. Але як же я раділа того дня, що влітку накосила паші в горах! Я дала коневі не купу воєнну пайку, а цілий оберемок сіна.

Якось перед різдвом у старій рибальській хатині на східному березі Істерше, за п'ять кілометрів від Північного Семо, оселилися бездомні люди. Я їздила в Семодаль і загаялась до ночі, бо випав сніг і дорога була дуже погана. Мене попросили забрати з Семодалю якісь продукти для тих поселенців — вони мали вийти по них у Семо.

Та нічна їзда могла скінчитися погано для мене й для коня. Я взя-

ла продукти, не хотіла відмовлятися, бо за кілька днів починалися різдвяні свята, а в тих людей не було чого їсти, це був весь їхній запас харчів. Дороги до Семо не було, тільки стежка, отож ми насилу посувалися вперед. Та коли я досягла річки Семо, трапилося таке, що я розгубилась. Кінь раптом став мов укопаний і не захотів далі йти. Наступної хвилини його ніби хто підмінив. Він сполохано рвонувся на берег, і хоч я міцно тримала за віжки, помчав заметами, аж сніг за ним закурів. Спинився він лише за кількасот метрів від річки, весь у милі. Я намагалася, як могла, заспокоїти коня, гладила його, примовляла до нього і нарешті спробувала зрушити з місця. Він послухався, але й далі нашорошував вуха і тремтів.

Неподалік від того берега, де кінь сполошився, лежав хутирець Реннінг. Я звернула туди й постукала. Господар, Карл Ларшон, знав коней, і йому вдалося сяк-так заспокоїти мого коня. Продукти для поселенців я залишила в Реннінгу, не зважилася ще раз їхати до річки. Господарі не хотіли пускати нас такої пізньої пори. Але я знала, як непокоїтимуться в Геугсетвольді, коли я не повернуся, тому попрощалася з ними й рушила додому, сподіваючись, що тепер уже доїду щасливо.

Кінь заспокоївся. Він знав цю дорогу й, певно, розумів, що вертається до теплої стайні. Я куталася в свою блаженську одежину й намагалася втішити себе тим, що в лісі такої зимової ночі дуже гарно. Але то була марна втіха — галявини, великі камені, хижі, що повз них я їхала, не веселили мого серця. Вони тільки переконували мене, що я не збилася з дороги.

Був уже майже ранок, коли ми з конем дісталися Геугсетвольда. Було ще темно, і старі, перекошені будівлі нагадували оселі відьм. Але мені було приємно дивитися на них. Я завела коня до стайні, а сама трохи подрімала, поки зовсім розвиднилось. Треба було рано вставати, бо на мене чекала голодна худоба.

Одного холодного зимового ранку, коли вже день почав більшати, Анна прала білизну. Деревина тріщала від морозу, і щоразу, коли Тюрі чи Йо відчиняли двері, холод хмарою бухкав до кімнати. Юган поїхав до Ормутуше по дрова. Анні шкода було і Югана, і коня. Коли вони виїздили з подвір'я, під полозками рипів сніг, з ніздрів у коня вилітала пара.

— Раптом двері раучко відчинилися й на порозі з'явився Юган. Він був укритий інеем і аж заточувався. «Я загнав коня в озеро. Тепер нам кінець», — сказав він.

Я довго не думала, схопила сокиру й що духу побігла до озера. Від Геугсетвольда туди було два кілометри. Я вже давно була на місці, коли прибів Юган, задиханий і розгублений. Він спершу робив сам усе, що міг: кінь провалився в озеро неподалік від берега, з води видніла тільки його спина. Я пробувала витягнути на кригу його передні ноги, але він відразу опускав їх знов. Я вхопила за вуздечку і тягла, що було сили. Але марно. Ми з Юганом натужувалися, метушилися, а кінь стояв у крижаній воді, надивовижу спокійний.

«Я побіжу в Семодаль, гукну людей на допомогу, — сказала я, — а ти побудь тут сам».

Я летіла ніби на крилах. Та тільки о першій годині ночі ми гуртом вирятували коня з озера. Відтягли його вбік, і ми з Юганом зіткнули з полегкістю.

Але тривога скоро знов повернулася до нас, бо кінь нерухомо лежав на кризі, мов неживий. Виходило, що ми даремно стільки мучились. Проте Мартін Лангше із Семодала не хотів здаватися. Він сказав, що, може, кінь тільки заляк і його треба негайно розтерти й зігріти. І коли ми вже втратили останню надію, раптом сталося диво — кінь звівся на ноги й пошкандибав на берег.

Після того дня ми з Юганом довго хворіли. Ми поранили собі руки об кригу, бовтаючись у воді, перемерзли. В Югана після того руки так уже й не відійшли остаточно. Я була взута в гумові чоботи, в них набралось крижаної води, і я ще довго не чула своїх пальців. Але в Геугсетвольді про це ніхто не згадував, коли заходила мова про ту зимову пригоду.

Ще донедавна на стіні в Геугсетвольді висів ведмежий череп. Того ведмедя застрелили в горах на захід від Геугсетвольда сто років тому. Анна не раз чула розповідь старого Йо про те, як саме його вбито.

— Це було на Івана Купала. Один хлопець із Рендаля, Пер Болстад, пішов через гори до Геугсетвольда, де береглося його рибальське спорядження — хотів наловити риби в озері. Хлопець ішов сам, але мав із собою дробовик — без нього в гори ніхто не вибирається. Однак Пер Болстад не любив полювати, йому приємніше було ловити рибу в Істерше. Він ішов у гори, коли тільки випадала нагода — посидіти ввечері біля рибальської хатини, наловити стругів.

За три кілометри на захід від Геугсетвольда, біля улоговини Пуль, він натрапив на ведмедицю з двома ведмежататами. Хлопець не розгубився, він знав, що дорога кожна мить. Чув від старих людей, що ведмедиця з малими дуже небезпечна. Тому він, довго не думаючи, прицілився, вистрелив і відразу ж кинувся навтіки. Навіть не глянув, чи влучив у ведмедицю, боявся, що тільки поранив її і вона ось-ось наздожене його.

Хлопець притьмом примчав у Геугсетвольд, знайшов Йо й попросив у нього рушницю. Але Йо тоді не мав рушниці. Отож хлопець сів у човен, поплив озером за десять чи дванадцять кілометрів до Сетероса і позичив рушницю в Андерса Геуге.

Ведмедиця лежала на тому місці, де Пер Болстад у неї вистрілів. В неї ще вистачило сили влаштувати собі з моху й вересу смертельну постіль. Хлопці знайшли її мертвою на тій постелі, а ведмежата сиділи коло матері й смоктали її порожні пипки.

Йо Геугсетвольд і Пер Болстад здерли з ведмедиці шкуру, а м'ясо віднесли в Геугсетвольд. Йо повісив ведмежий череп на стіну, і там він висів майже сто років. Недавно той череп забрали в Музей норвезького лісового господарства, і там зберігають як згадку про ті часи, коли біля Геугсетвольда жили ще ведмеді.

Анна сприймала як належне, що їй, крім усього, треба було ще й ходити на полювання й ловити рибу. В гори чи на озеро вона переважно вирушала разом з Юганом, але взимку часто ставила сама сильця на куріпок.

Та найбільше Анна любила полювати навесні. Тоді на кризі озера збиралися цілі зграї тетеруків і билися так завзято, що аж пір'я летіло. Юган з Анною вставали на світанку, коли ті змагання ще тільки почина-

лися, підкрадалися до озера, якомога ближче до птахів, і їм здавалося, що їхнє буденне життя в Геугсетвольді набирає дивовижних барв.

— Ті весняні ранки я згадувала потім цілий рік. Вони були для мене мов казка. І не тільки грища тетеруків. Ми з Юганом ішли в глиб ущелини до Глуфекена, де парувалися глухарі. Я ніколи не пропускала того видовища. Але ми ходили тільки дивитися, — жодного разу не брали з собою рушниці. Найкраще було, як сходило сонце, — глухарі з головою поринали в гру, ранкове сонячне проміння золотило гору Рендальф'ель. Тоді мені здавалося, що таким і має бути життя: краса повинна опромінювати будні.

Взимку я вправно ловила куріпок. На ці полювання я ходила сама. Я знала навколо Геугсетвольда двадцять місць, де водилися куріпки, і ставила там сильця. Тоді обходила їх через день і звичайно приносила додому від п'яти до десяти куріпок. Але самі ми їх ніколи не їли. Для нас це була надто велика розкіш. Їх легко було продати — ми завжди везли цей товар, коли їхали на ярмарок до Реруса. А от яйця гоголів, що неслися в травні і в червні, ми вже їли самі. Я робила дуплянки із старих ялинових пнів і вішала їх на дерева, а через кілька днів вилазила поглянути, чи в них уже щось є. Часом я збирала за раз майже по сотні гоголячих яєць. Юган часто ставив пастки, і в них ловилися яструби, соколи, пугачі й сови.

Велике значення для мешканців Геугсетвольда мала риба. Ловила її й Анна. Риболовля починалася двадцять п'ятого жовтня й тривала аж до різдвя. Часто Анна з Юганом ловили рибу по два тижні, спершу біля Геугсетвольда, а потім північніше, біля Ельвольсволена. Тоді Анні доводилось важче, бо, крім риболовлі, їй треба було ще порати вдома худобу й доглядати старих. Щовечора вона їздила з рибальської хатини додому.

— Ми впливали вдосвіта. Я веслувала й закидала невід. Пізно ввечери погода швидко мінялася, часто йшов дощ, мене не раз заливали хвилі, човен підстрибував то вгору, то вниз, ми танцювали на озері, мов коркові поплавці. Важко веслувати, коли озеро розбурхане, але це єдиний спосіб зігрітися. Я верталася на берег в Ельвольсволен мокра до рубця, але не мала коли обсушуватися. Треба було почистити рибу —десь сімдесят-дев'яносто рибин у день. Скінчивши чистити її, я струшувала з себе луску і їхала до Геугсетвольда. Худоба чекала мого повернення, я поспішала до неї, заглядала у відчинені двері, і мене зустрічало її ревіння. В ньому була для мене і радість, і спокій, і затишок.

— Добре, що я вміла веслувати, бо в мої часи човном користувалися не лише під час риболовлі. Ранньої весни, тільки-но на озері скресала крига, я починала возити на той бік, у Дігернес, гній із Геугсетвольда. В Геугсетвольді не можна було садити картоплі, вона тут вимерзала, отож ми садили її на східному березі. Тисяча вісімсот сімдесят п'ятого року Мікель Нільсен із Семо скопав першу грядку в Дігернесі. Мешканці Геугсетвольда скопували для себе три акри землі; копала її і я.

Я набирала в мішки гною, носила їх у човен, а тоді перевозила через озеро. В Дігернесі я витягала мішки на берег і відносила їх на грядку. Посадкову картоплю я перевозила в ящиках. Я клала по картоплині в пісню землю, притрушувала зверху гноєм і прикидала землею. На цьому моя робота закінчувалася, далі вже мав подбати господар.

Приходила осінь. Ті дні, коли я копала картоплю в Дігернесі, були

не такі, як інші. Я бачила наслідки своєї праці, й працювалося мені легше, ніж звичайно.

Коли вечорами я перевозила додому картоплю в ящиках, складених один на один, мені кортіло об'їхати з нею все озеро, так мені було радісно. Хотілося, щоб весь світ і небо наді мною побачили мої скарги. Я знала, що одержала більше, ніж варта була моя праця навесні, була рада і вдячна долі.

Оле-Юган Геугсетвольд був братом Йо по матері. Його ніхто не називав інакше, як Старий Юган. То був найоригінальніший чоловік у тих околицях. Власне, він не належав до мешканців хутора, бо купив собі 1902 року рибальське спорядження й збудував на березі озера хатину та повітку. Там він прожив усе життя сам, у злиденній, занедбаній хатині. Ліжко, плита, столик і шафа — оце були майже всі його меблі. На плиті завжди стояв чайник, а з шпарини між балками в стіні стирчали ніж і ложка. Важке рибальське спорядження висіло на грубом дерев'яному кілку. В кутку стояла поїдена іржею швацька машинка. Віконця були малі й брудні, на підвіконнях лежали купи неживих мух, світло, що проникало до хатини, завжди здавалося якимось сіруватим. Старий Юган усе робив сам, ні від кого не залежав і якимось потроху давав собі раду у цьому безлюдному краю.

З ним було нелегко вжитися. Він до кожного ставився з підозрою, любив самоту. Сам спускав на воду свого човна й ставив невід, щоб інші цього навіть не бачили. Старий Юган і ця земля були одне ціле й не любили чужого втручання. Він винайшов власний спосіб життя і не хотів нікого до себе підпускати. Проте Анна здобула його довіру. Вона заходила до його хатини й завжди намагалась йому допомогти, хоч знала, що її допомогу буде відкинуто.

— Старий Юган жив у своїй хатині на березі і стерше не так, як усі. Я маю на думці не його суворе, просте життя, а здатність обходитися без інших. Він сам лагодив невід, прив'язавши до вказівного пальця правої руки маленьке лезо ножа, щоб зручно було обрізувати зайві нитки. Часто за цією роботою він співав. У нього був дзвінкий, приємний голос, і він любив співати пісні.

У Старого Югана був густий скуйовджений чуб і довга, розпатлана борода. Одяг собі він шив сам, переважно ходив у грубом костюмі з домотканого сукна і в незграбному плащі з сьак-так пофарбованої в темно-сірий колір мішковини. Плащ сягав йому до литок. Шапку він зладнав собі зі шматка старого сукна. То була скоріше торбина з двома клаптями овечої шкіри, які гріли вуха. До цих навушників він пришив дві стрічки, і коли взимку чи під час осінньої риболовлі виходив на двір, то зав'язував їх під бородою. В цій шапці він здавався суворим і неприступним.

На ярмарку в Рерусі старий Юган за рибу вимінював собі шкіри на черевики і вдома шив їх. Це були не черевики, а якісь ходаки, ні на що не схожі, але Старого Югана вони задовольняли. Головне, що вони гріли його хворі на ревматизм ноги. Тоншу шкіру він зшивав на швацькій машині. Але страшенно сердився, коли машина не тягла й ламалася голка. Тоді він дошивав решту руками. Стібки були великі, нерівні, але Старий Юган на це не зважав.

Близьку він шив собі з небіленого полотна, не дуже дбаючи про її зграбність, і, крім того, довго носив непраною. Та коли вже брався пра-

ти, то прав як слід. Не робив з попелу лугу, як інші, а клав білизну й попіл разом у якусь посудину і довго виварював. Потім виносив на берег і полоскав. Але білизна ніколи не ставала біла: попіл в'їдався в полотно, і Старий Юган завжди ходив у темно-сірій сорочці.

Він також вимінював собі на ярмарку вовни. Вдома в нього була прядка, і я не раз бачила, як він прях ту вовну. В темній кімнаті важко було пряхти тонкі нитки, але він і з цим давав собі раду: нахилився до самої прядки, швидко орудуючи худою ногою. Часто я боялася, що він упряде в нитку свою бороду. Скінчивши пряхти, Старий Юган починав плести собі шкарпетки. Найбільше мороки йому завдавала п'ята, і тоді він просив у мене допомоги. Та коли п'ята була готова, він далі плів сам.

Штани він також кроїв і шив собі сам. Він називав їх «штаньми з накривкою», бо спереду додавав хвартух. Йому здавалося, що так їх пошити простіше й легше. Про гудзики він не дбав ніколи: прорізував ножем дірки, затягав у них шлейки і пристібав кілочками. А як кілочок гувся, він вистругував собі з першого-ліпшого прутика інший.

Я завжди потерпала за Старого Югана, що він колись не вернеться з озера. Ми добре знали його впертість і пророкували, що він або замерзне в негоду, або перекинеться з човном. Старий Юган не беріг себе, їхав ловити рибу, коли всі нормальні люди сиділи вдома. Він сприймав негоду як виклик, і я часто бачила, що він вертався з озера, обліплений снігом, мокрий, і майже рачки добирався до хатини.

Він усе робив сам, навіть сам витягав невід — прив'язував його кінець до кілка на березі, розвертався човном і витягав разом з рибою на берег, лаючись або щось радісно примовляючи, залежно від того, скільки в неводі було риби.

У Старого Югана були свої звичаї. Він вимінював у Перусі пшеничного борошна, домішував до нього глини й білив тією сумішшю грубу в хатині. А також годував борошном пацюків, і не раз бувало, що пацюки їли більше борошна, ніж він сам,— для себе він був скупий.

Одного літа Старий Юган став якийсь дивний. Почав скаржитись, що в нього болить нога, але не показував її. Коли я допитувалася, що ж саме сталося в нього з тією ногою, він раптом замикався в собі й тільки злякано дивився на мене. Очі в нього застигали, і він радий був звернути розмову на щось інше. А я думала своє. Я помітила, що Старий Юган почав смертельно боятися гадюк, вважав, що вони страшенно небезпечні. Йому почало здаватися, що гадюки переслідують його. Врешті він навіть забрав собі в голову, що помере від гадюки. Я часом пробувала поговорити з ним про це, але він одразу ж дивно замовкав.

Тоді я почала приглядатися до нього. Нога в нього боліла дедалі дужче, я бачила, як він шкутильгає коло хатини на березі. Він дуже змінився. Я йому давала молока й хліба, але він не хотів їсти, вирішив голодувати. «Все мені відмовляє, і голова, й ноги»,—казав він наче жартома, але думав так насправді. Він сумно хитав головою, і я бачида, що його щось гнітить, але він вирішив витерпіти свою біду сам.

Одного вечора я знов пішла до Старого Югана, мене мучило сумління, коли я бачила, як він страждає. Бідолаха лежав у своєму вузькому ліжку біля плити. Він роками не скидав із себе одягу, і тепер штани в нього були тверді, як бляха. Подушка була чорна від попелу.

Йому було погано. Він тремтів у гарячці й скаржився на біль, потім притих. Я бачила, що він, почував себе дуже нещасним. Минали дов-

гі хвилини, поки він знов озивався до мене. Треба було терпляче ждати. Але з кожною хвилиною він ставав лагідніший, приступніший, і нарешті я зважилася сказати: «Давай я подивлюся на твою ногу, Югане».

Він відповів не зразу. Нарешті сказав глухим, повним відчаю голосом: «Мене вкусила гадюка. Там, у повітці, де стоїть човен».

Більше ми не розмовляли. Я мовчки вийшла з хатини, знаючи, що мені робити. Вернулася відразу в Геугсетвольд і сказала Йо, що Югана вкусила гадюка. Йо довго не думав. Він узяв мішок та сокиру й подався в гори, в напрямку Борф'ель. Там росла сучкувата ялиця з твердою, старою корою. Йо настругав повний мішок тієї кори. Ми заварили її і одержали міцний навар. Я злила його у відро й пішла до Старого Югана.

Старий Юган глянув на відро й кивнув головою. Він здогадався, які ліки я йому принесла, і щиро повірив, що цей навар може врятувати йому ногу й життя. Нога була страшна, спухла, як колода, і вкрилася плямами.

Я добре вимила її наваром з ялинової кори, а коли йшла додому, Юган муркнув у бороду: «Дякую»...

Через кілька днів йому полегшало, але він більше нікому не казав, що його вкусила гадюка.

В останній рік свого життя,— помер він тисяча дев'яtsel тридцять шостого,— Старий Юган потребував догляду й допомоги. Але він нікого не підпускав до себе, крім мене. Він мав гроші в банку в Рерусі і якось попросив мене взяти певну суму, коли я була в місті. Сума ця була така мала, що я на свій страх вирішила взяти на сотню більше. Гроші тер могли йому знадобитися, а ми рідко їздили до міста.

Проте Старому Юганові не сподобалося, що я взяла більше грошей, ніж він просив. На його думку, я дозволила собі зайве. Він не хотів тримати в хаті цілу сотню крон.

Через кілька днів надвечір я побачила його — в плащі, з замотаною клаптем полотна шиєю — він пройшов повз Геугсетвольд і зник між ялинами в західному напрямку.

Старий Юган вирішив піти в Рендаль, за п'ятдесят кілометрів, щоб покласти в банк ту сотню. Але дійшов тільки до Брени, за чотири кілометри від Геугсетвольда. Він так стомився, що не мав сили навіть вернутися додому. Він розпалив багаття, поклав двоє грубих полін, наносив хмизу й притис його зверху третім поліном. Так він пролежав біля того багаття цілу ніч, накривши ноги ялиновим гіллям.

Другого дня Старий Юган ледь придибав до своєї хатини, в самих шкарпетках: він скинув черевики біля багаття, і вони зотліли. Вранці глянув, а вони стоять чорні, мов зроблені з кори.

Старому Юганові вже не треба було взуття. Хвороба не попускала, видно було, що він згасає. Лікар, ленсман¹ і священник приходили до нього й пропонували свою допомогу, хотіли забрати його з того хліва, де він жив. Але Старий Юган прогнав їх — сказав, що досі сам собі давав раду з життям, то якось уже зустріне й смерть. А як вона таки прийде, то біля нього буду я. Я пообіцяла, що не залишу його самого.

¹ Староста округи.

Останні три дні я не відходила від Старого Югана й на хвилину. Він знемагав від страшного болю, голосно стогнав і кидався на ліжку.

Коли йому трохи полегшало, він спокійно глянув на мене й сказав: «Почитай мені, Анно, й заспівай».

Я зрозуміла, що Старий Юган уже думає про останню дорогу. Я знала, що він хотів почути слово з біблії. У шафі в нього лежав «Новий завіт». Я знайшла книжку, і він попросив мене прочитати місце: «Господь так любив світ, що віддав за нього свого сина...»

Ці слова заспокоїли Старого Югана, я бачила, що обличчя його проясніло. Він хотів мені щось сказати, але йому важко було говорити. Нарешті він напружив останні сили й промовив: «Я скоро відійду од вас, Анно, і більше ніколи вже не повернуся. На жаль, я не зможу віддячитись тобі за те, що ти була до мене така добра...»

Потім він висловив свою останню волю. Він подумав про убогих.

Настала ніч. Старому Юганові погіршало, але це вже була остання мука. Біль не попускав. Я ні на крок не відходила від хворого. «Я більше не можу, Анно,— раптом сказав він і розкинув руки.— Подай мені рушницю».

Я дала, що не почула його, сіла на ліжко і обхопила руками його голову. Зразу після того він помер. «Так, так»,— були його останні слова. Мені здалося, що своє «так» він сказав смерті, яка визволила його від мук.

Я випростала його тіло, склала йому на грудях руки, проказала «Отче наш» і зачинила двері хатини. Ніч була тиха, тільки шуміло озеро, і човен Старого Югана гойдався на хвилях. Все було так, як і мало бути.

Поховали Старого Югана ввечері на трійцю. Юган з Анною привезли човном домовину з Глетберга. Всю дорогу назад вони майже не розмовляли. Тільки веслували навпереміну й занурювали весла у воду обережніше, ніж звичайно. В день похорону домовина з тілом стояла перед хатиною Старого Югана. Було тепло й сонячно, пахло живицею. Зібрався гурт людей з Евершедаля і Семодалья. На вікові труни лежали простенькі вінки, священик з Енгердаля сказав слово про самотню людину, що покинула долину плачу. Потім труну понесли до озера і обережно поставили в човен.

Йо і Юган веслували, Анна сиділа біля домовини. Ззаду пливло ще кілька човнів. Домовина і квіти віддзеркалювалися в тихому, блакитному плесі озера. Анна дивилася на гори, що синіли на захід від них, і згадувала, що десь там, у Евершедалі, Старий Юган прийшов на світ. Його мати, Лавренса, жила в хатині на пагорбі коло Геугсетвольда. Якось на початку лютого вона пішла через гори до Евершедаля шукати повитуху. Через кілька днів жінка повернулася на лижах з немовлям у клунку за плечима. Сидячи в човні, Анна озирала пустельний берег і могутнє царство гір, серед яких небіжчик провів усе своє життя і з якими він був так міцно зв'язаний. Тепер ці гори купалися в сонячному сяйві червневого дня й чекали літа.

Озером до Семонестри було шість кілометрів. Звідти домовину повезли підводою до Семодалья. Тоді там ще не було церкви, тільки дзвіниця височіла серед ялин. Кнуд Нордігард Юта вдарив у дзвони, і домовину зі Старим Юганом опустили в яму.

Після похорону життя в Геугсетвольді пішло звичною колією. Смерть Старого Югана не дуже засмутила Тюрі, Йо чи Югана — він жив своїм власним життям, мав хатину й човен. Проте Анні Старого Югана не вистачало, вона часто дивилася в бік порожньої хатини, з димаря якої не здіймався дим і в двері не видно було господаря, що пореється біля невода чи рубає дрова.

Але сумувати Анні не було коли. Тюрі і Йо також почали підупадати на силі. Надто подалася Тюрі. Спина у неї зігнулася в дугу, ноги зовсім не хотіли слухатись. Не тільки її тіло зберегло сліди тяжкого життя в цьому глухому краї, — обличчя теж свідчило, що доля до неї була не дуже зичлива. Якось на полонині Тюрі спіткнулася об ялиновий пеня, упала і глибоко поранила чоло над оком. Вона не хотіла звертатися з цим до лікаря, і рана заросла сама, але око так уже й не розплющилось у Тюрі до останніх її днів.

З перших хвилин у Геугсетвольді Анна зрозуміла, що найкраще у всьому коритися Тюрі. Господиня не хотіла, щоб хтось міняв усталений лад життя. Вона мала свої звички й не дозволяла їх чіпати, воля Тюрі була тут законом.

День 15 лютого 1939 року нічим не відрізнявся од решти зимових днів у Геугсетвольді. Стояв лютий мороз, стіни в будинках тріщали, наче хтось стріляв з рушниць. Анна порала худобу. Раптом двері відчинилися й на порозі з'явився простоволосий, блідий Юган. «Ходи, Анно, мати вмирає...»

— Коли я зайшла, Тюрі стояла біля вікна, міцно вчепившись руками в раму. Вона вся тряслася, обличчя було біле, як полотно. Вона не могла зрушити з місця й не хотіла, щоб ми їй допомогли. Скаржилася, що в неї болять ноги й спина: біль був такий страшний, що вона боялася, аби до неї хтось доторкнувся. Та треба було щось робити, і хоч Тюрі кричала й стогнала, ми перенесли її на ліжко.

Другого ранку Тюрі розплющила своє єдине око й трохи ласкавіше, ніж звичайно, глянула на мене. «Я паралізована, Анно», — тільки й змогла сказати вона.

Це була правда. Після того вона п'ять років пролежала в ліжку. Коли їй стало сили, вона сиділа скорчена в постелі й трясла головою. Безпораднішої людини за неї я не бачила. Часом, коли на неї находила безнадія, її важко було заспокоїти.

Я була коло Тюрі, коли вона вмирала. Вона попросила мене, щоб я взяла її за руку й не відходила від неї. Тієї ночі ми говорили мало. Я просто сиділа, тримала Тюрі за руку й думала про останню ніч Старого Югана вісім років тому. Тоді було тепле літо, а тепер крізь шпари в стінах і крізь вікна тягло січневим холодом. Тюрі лежала спокійно. Одноманітно цокав годинник, і я щоразу рахувала, коли він відбивав години. В кімнаті пахло димом з березової кори. Я любила цей запах. Крізь вікно, що виходило на схід, я бачила кілька зірок над Ведмежою горою. Все ніби зупинилося.

Раптом Тюрі смикнула мене за руку. Я зрозуміла: вона більше не хоче, щоб я її тримала. Рука впала на подушку, розтулена, ніби чекала на щось таке, чого я не могла їй дати. Померла Тюрі легко — і слава богу, вона досить намучилася за життя.

Ми не могли дістати домовину. Тоді Мартін Лангше з Семодала погодився допомогти нам, і ми заходилися робити її самі. А тим часом поклали Тюрі в літній прибудові. Я часто заходила туди, ставала коло неї, й мене неабияк дивувало те, що Тюрі лежала випростана, не скорчена.

Нарешті ми поклали небіжчицю в домовину і поставили її в стайні. Там вона простояла аж до дня похорону. Може, це когось і здивує, але нам здавалося, що ми вчинили добре: Тюрі, відколи себе пам'ятає, найбільше дбала про худобу.

2 лютого 1944 року Тюрі поховали. Ясно світило сонце. Навколишні гори здавалися суворими, такими ж, як і сама Тюрі.

— Ми занесли домовину до хати. Приїхали люди з довколишніх сіл провести Тюрі в останню путь і посидіти з нами. Була війна, скрута на все, проте люди привезли і дещо з їжі, і вінки. Вінки були сплетені з ялинового віття і прикрашені паперовими квітками. Енгердальський священик сидів у в'язниці в Гріні, але почитати біблію над домовиною Тюрі знайшлось кому — прийшов проповідник із Трюселя. Ми проспівали псалом, винесли з хати домовину й поставили на сани. Юган узяв до рук віжки й відвіз матір на кладовище в Семодалі. Позаду їхало ще шестеро саней.

Проповідник із Трюселя відправив і молебен у церкві. Але я не певна була, що він зробив усе так, як треба, і не хотіла, щоб мене мучило сумління. Тому, почувши, що в Семодалі з'явився священик, я сіла в човен, поїхала до нього й розповіла про свої сумління. Він лише кивнув головою і сказав, що все було зроблено як слід. Я зраділа, Тюрі ми провели в останню путь так, як і належало проводити справжню бджолу-трудівницю.

З перших же днів, відколи Анна опинилася в Геугсетвольді, вона відчувала, що Йо — тоді йому було сімдесят чотири роки — розумів її становище й хотів їй допомогти. Він жалів її, коли випадала важка робота, і часто підбадьорював ласкавим словом. Йо був високий, дужий горянин. Він умів не тільки полювати, ловити рибу і працювати в Геугсетвольді. Анну дивувало те, що Йо, який майже не ходив до школи, вів щоденник про дрібні й великі події на хуторі. А коли мав час, любив посидіти з книжкою.

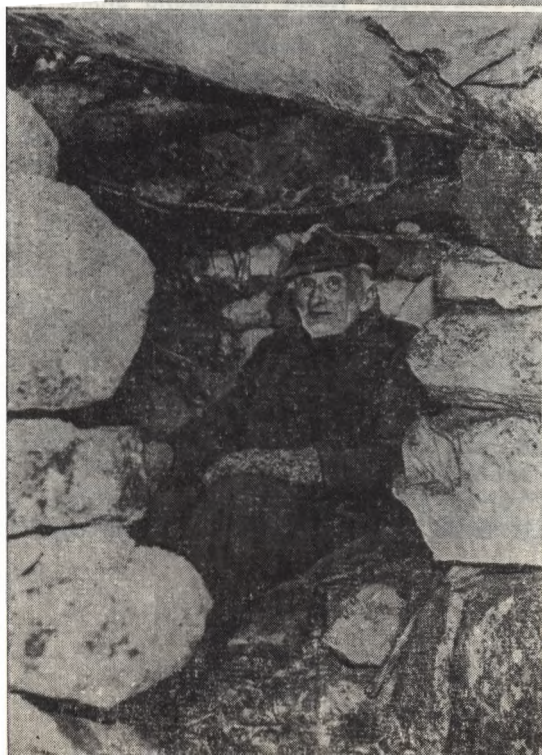
У Йо було нелегке дитинство. Він, мати Лавренса й вітчим жили в убогій хатині, збудованій у Геугсетвольді. Коли наставала зима, вони перебиралися через гори в Рендаль за п'ятдесят кілометрів від хатини, але відразу ж поверталися, як скресало озеро.

Не раз Йо з матір'ю й вітчимом зимували в Естершедалі на Гулі в старій хатині пастухів.

— Йо часто розповідав мені про ті часи. Вітчим був ледачий, і хлопцеві доводилось ходити від двору до двору й просити милостиню. Лавренса пряла вовну, плела шкарпетки й продавала їх. Вона не боялася йти взимку за багато кілометрів у Семодаль, щоб вимінити на них трохи харчів. Йо казав, що вони з матір'ю перебивалися з хліба на воду і не раз лягали спати голодні.

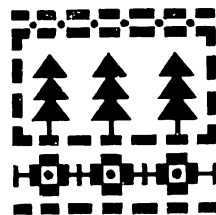
Найгірше було те, що вітчим мав лиху вдачу. Часто Лавренса тікала з Йо на Ведгольм і цілий день не наважувалась повернутися додому. А того, що сталося одного дня, коли вони випалювали вугілля, Йо не забув і ніколи не простив вітчимові. Хоч хлопчик робив усе, що міг, вітчим вважав, що він надто забарний. Йо звик, що вітчим його бив, але того дня йому перепало більше, ніж будь-коли досі. Та прочуханка надовго закарбувалася в пам'яті хлопця.

Розповідав Йо мені й про те, що його найдужче вразило, коли він уперше потрапив у Рендаль. Це було 1865 року, Йо мав тоді одинад-

Юган Геугсетвольд у складеній з каменів хижі в Дігернесі. Анна теж часто ховалася в цій хижі, коли надворі лютувала негода.

Зима в Геугсетвольді. Можна йти тільки санками. За довгі роки Анна перевозила ними багато і дров, і моху. Часто це вимагало в неї більше сили, ніж вона мала.

цять років. Якийсь хлопець із Рендаля отруїв свою матір синильною кислотою за те, що вона не дозволяла йому одружитися з дівчиною, яку він любив. Йо прийшов до Рендаля в день страти того хлопця. Йо бачив поміст, де його скарали, і закривавлений одяг, який лишили на пострах іншим. Багато людей з довколишніх хуторів захотіли подивитися на страту, і Йо чув, що дехто з тих, які повилазили на дереза навколо помосту, щоб краще бачити, як катастинатиме засудженому голову, знепритомніли й попадали додолу. Мені щоразу робилось моторошно, коли Йо при тьмяній лампі розповідав про цю сумну історію.

Він не раз був зі мною відвертіший, ніж я сподівалася. Я ніколи не приховувала від нього свого життя, і він, мабуть, вважав, що буде справедливо, коли й я дізнаюся якнайбільше про його дитинство й молодість.

Юнаком Йо важко пережив одну подію. Він подолав довгу дорогу через гори з Геугсетвольда до Рендаля, щоб конфірмуватися у священика, і той йому відмовив. Йо було тоді шістнадцять років. Він спізнився на вісім днів, і священик Буль, який добував тоді в Рендалі останній рік, заявив, що не конфірмуватиме того, хто з'являється невчасно. Але хлопець спізнився не з власної вини — вітчим не пускав його з дому, бо було багато роботи. Йо зрозумів, що Буль повівся з ним несправедливо, і, згнітивши серце, повернувся додому через гори.

Я читала в «Соках землі»¹ про Ісаака Селанро. В моїх очах Йо теж був такою людиною. Він спершу збудував літню хатину в Геугсетвольді й жив у ній разом з матір'ю. Вони рибалили на озері Істерше, Лавренса пряла вовну й ткала полотно, а Йо майстрував човни і обробляв землю. Згодом він збудував хлів і купив корівчину. 1881 року він одружився з Тюрі, і вони почали спільне життя в цьому суворому, глухому краї. Ніхто не вірив, що людина може витримати стільки всього, скільки витримали мешканці Геугсетвольда.

Йо був забобонний і по-своєму боровся з недугами. Ревматизм у Геугсетвольді ми часто лікували звареним з живицею мурашником. Так ми лікувалися всі четверо. Набирали в мішечок мурашиної купини і варили в чавуні, поки виходив густий навар. Тоді виливали той навар у балію і парили в ньому ноги. Мені завжди здавалося, що ці ліки допомагали, я почувалася жвавішою, легше дихала.

Одного разу Йо дістав запалення легенів і сказав мені, що робити. Я нагріла в чавуні зернистої солі, насипала її якомога гарячішою в мішечок і приклала йому до грудей. Я сиділа цілу ніч біля його ліжка й пильнувала, щоб сіль не заохонула. Йо дуже вірив у мурашники й гарячу сіль, але їх треба було вживати тільки проти певних хвороб.

Добрими ліками в Геугсетвольді вважали також ефірний спирт. Ми пили його просто з пляшки. А коли в нас боліли зуби, ми не звертали на це особливої уваги й просто чекали, поки вони переболять. І в той же час Йо страх як боявся зробити щось таке, за що потім доля його покарала б. Коли йому здавалося, що він був до когось несправедливий, сказав чи зробив комусь якусь прикрість, то з острахом чекав, що ми поплатимось за це в Геугсетвольді.

Зрештою, я теж була така — успадкувала цю рису від матері. «Ніколи не вживай слово «лахміття»,— казала вона мені,— бо тоді ціле життя носитимеш саме лажміття».

¹ Роман норвезького письменника Кнута Гамсуна (1859—1952).

В останні роки свого життя Йо завдавав Анні багато клопоту. В нього прогресував склероз, і за ним треба було наглядати, як за малою дитиною: він безтямно крутився по садибі й не знав, що робить. Анна часто жаліла його, їй сумно було дивитися, як підупадає цей високий, дужий чоловік і як його покидають ті душевні сили, що довгі роки підтримували й підбадьорювали її, коли їй доводилося важко. Та однаково порядкував у садибі Йо. Його слово було законом. І для Анни, і для Югана. Через те щодня виникали якісь непорозуміння.

— Пам'ятаю одну зиму, коли в нас скінчилися мох і дрова. Йо, якому тоді було вже вісімдесят п'ять років, не дозволив Юганові взяти коня. Врятувати нас і худобу міг тільки мох, отож Юган одного дня все-таки вирішив поїхати в гори. Та тільки-но Йо зрозумів, куди той зібрався, його охопила шалена лютя: він кинувся в кімнату до Югана й почав бити його кулаками й ногами. Юган, звісно, був дужчий за Йо і хоч як не хотів застосовувати силу, проте мусив боронитися. Він поклав батька на підлогу, а сам швиденько побіг до стайні. Йо поволі підвівся. Очі його люто поблискували, в кутиках уст виступила піна. Під стелею висіла його рушниця. Він схопив її й кинувся до дверей. Я не тямила, що роблю, але підбігла до Йо, вчепилася в рушницю й спробувала відібрати її. Та в нього тепер де й узялася сила, він відштовхнув мене, і я мусила відступити. Хвилину Йо дивився на мене холодним поглядом, і я вже подумала, що зараз мені буде кінець. Він міг зробити що завгодно. Та він тільки відвернувся від мене й так grimнув кулаком по столу, що розколов дошку,— той стіл і досі ще стоїть у Геугсетвольді.

Юган тим часом не барився. Коли я вибігла надвір подивитися, що він робить, його вже майже не було видно, він подався саньми в гори по мох. Я пішла до худоби — хай Йо шаленіє, скільки хоче. Але минуло небагато часу, як двері рвучко відчинилися, й на порозі став Йо. Я подумала: зараз мені перепаде. Та він постояв кілька секунд, ніби непритомний, тоді сказав хрипким, сердитим голосом: «Відтепер сама давай собі раду, я більше ніколи тобі не помагатиму!» І зник.

Коли я зайшла до хати, Йо не було. Я не знала, куди старий міг піти й що він надумав. Може, подався з рушницею в гори за Юганом?

Під вікнами в снігу я побачила сліди Йо: вони вели до повітки, де стояли лижі. Лиж на місці не виявилось, а свіжий слід від них і від палиць вів на північ, у напрямку Семодалю.

Коли приїхав Юган, було вже темно. Йо все ще не вернувся, і Юган, почувши це, сказав мені: «Доведеться йти шукати тата, Анно. Йди сама, я боюсь».

Я нічого не відповіла. Тепер я була спокійна: Юган привіз моху, і ми на якийсь час мали чим годувати худобу. В мене було радісно на серці, коли я розігрівала мох і давала худобі, яка останнім часом почала вже недоїдати.

Вночі на лижах я вирушила до Семодалю. Заходила по дорозі в кілька садіб, але ніхто не бачив Йо. Може, він заблудився в горах? У темряві я згубила його слід.

Додому я поверталася іншою дорогою, повз хутір Північний Семо. Не встигла я зайти на подвір'я, як помітила, що під дверима хтось вовтузиться. То був старий Йо, геть мокрий і спітнілий. На нього страшно було дивитися. Злість його ще не вляглася: побачивши мене, він рвучко повернувся і зник у дверях.

Тієї ночі я йшла назирці за Йо, наче лисиця. Старий насилу плентав уздовж річки Семо до Істерше. Я зраділа, коли він повернув на доро-

гу в Геугсетвольд. Я боялася, щоб він не помітив мене, але й намагалася не відставати від нього. Навколо все поринуло в нічний сон, тишу порушували тільки шурхіт лиж, глухий стукіт палиць і стогін та хрипке дихання старого.

Я помітила, що Йо дедалі дужче виснажується. Він відпочивав, спершись на палиці, і розмовляв сам із собою. Я бачила, що він трохи заспокоївся, але не підходила до нього і з страхом чекала тієї хвилини, коли він не зможе йти далі. Що я робитиму, коли він, такий великий і безпорадний, зовсім знесиліє?

Ми добралися до відноги на північ від Геугсетвольда. Тут старий упав. У снігу він остаточно знеміг. Я підійшла до нього на лижах і спинилась поряд, але він не помічав мене. «Тобі тут не можна лежати, Йо»,— сказала я якомога переконливіше, але обережно.— «Попроси Югана, хай приїде по мене саньми»,— відповів він. У голосі його бриніла покора, майже сльози. Але я добре знала його й відчувала, що він ще не пересердився. «Я тебе не залишу, Йо»,— сказала я.— Бо ти тут помреш».

Я насилу підняла його зі снігу й повела, підтримуючи, щоб він знову не впав. Так ми крок за кроком посувалися вперед. Він промок наскрізь від снігу й поту, але вперся й не захотів роздягатися— так і ліг у постіль мокрий, ніби його витягли з озера.

Після тієї пригоди Йо вже не оклигав. Тепер ослабло і його тіло. «Старечі хвороби», як ми їх називали, дошкуляли йому дедалі дужче. І він забрав собі в голову, що йому стане легше, коли він обмиється гасом. Я сховала від нього балцанку з гасом, та одного вечора, коли я поралася біля худоби, він знайшов її, вимив собі гасом спину й живіт, тоді одягся й ліг. Після цього «лікування» у нього в багатьох місцях позлазила шкіра. Почалося запалення, і невдовзі Йо Геугсетвольд помер. Я втішала себе тим, що він дожив до глибокої старості й побачив багато на своєму віку.

Наближалася весна. Анна раділа: їй набридла довга зима. Думка про сонце й тепло додавала їй сили, вона годинами сиділа біля вікна, що виходило на схід, і дивилася, як тепло міняло краєвид. Коли вона бачила пліску, що стрибала на козлах біля повітки, то для неї це вже була подія; здавалося, ніби пташка дякує за ті крихти, які вона збирала й кидала, щоб підтримати пташок у мороз.

Анні було шкода Югана. Вона знала, як він любить Геугсетвольд, але Тюрі і Йо дотримувались давніх звичаїв і поряdkували на хуторі до останніх своїх днів. А коли син нарешті став господарем хутора, він уже був старий.

— Не раз, коли Юган думав, що я не бачу його, він ходив довкола постарілих будівель хутора й пильно приглядався до них. Від негоди й вітрів вони порозхитувались, двері поперекошувались, дах потріскав. Юган гірко зітхав— він розумів, що вже надто пізно їх лагодити. Він не мав на це ні сили, ні грошей. Постарілий уже й сам, він мріяв зберегти Геугсетвольд на майбутнє. Ми обоє жили цією думкою: бажали, щоб хутір лишився й після нас. І я добре розуміла Югана того дня, коли він стояв за хатою і плакав. Мені й самій хотілося плакати, бо я також любила Геугсетвольд.

І Йо, і Юган були відверті зі мною й розповідали те, чого інші від них ніколи не чули. Вони шкддували, що часто бували жорстокі один

до одного, і Юган завжди відчував перед батьком страх, якого ніколи не міг перебороти. «Батько не раз був зі мною надто суворий»,— казав іноді Юган. Згадував він і те, що батько часто не наважувався наїстись досхочу. Юган підгледів це і сам після того боявся наїдатися. «Я потім багато років, бувало, не торкнувся до шматка хліба, поки не переконаюся, що маю право з'їсти його. Візьмеш стільки, щоб не бути голодному, і вже радий».

— До свят-вечора ми в Геугсетвольді не дуже готувалися. Першу ялинку я поставила під час війни. Мені так закортіло зробити щось гарне: нам, серед наших буднів, теж потрібен був бодай промінчик світла. Я взяла сокиру, стала на лижі й пішла у Фінтельтресту. Там росли ялинки. Прикраси були простенькі—дві свічечки, які нам залишили туристи, й квітки, яких я наробила з паперу. Ми наварили рисової каші: це була розкіш, ми не дозволяли собі її на щодень. Кінь і корови теж дістали святкову вечерю—по оберемку сіна й по жмені борошна. Тюрі обходила кожну корову, гладила її й приказувала: «Сьогодні в нас свят-вечір, корівко моя».

Йо і Юган помилися й причепурилися, лише Тюрі лишилась така, як і була: вона в будень і в свято ходила в тій самій одязі. На свята Йо щовечора читав уголос євангеліє. Він сидів біля столу в кружалі світла від газової лампи, і мені було радісно дивитися на нього. Його ніби оточував німб, святість тих слів, які він читав, переходила й на нього, і мені здавалося, що між Віфлеємом і Геугсетвольдом невелика різниця. Йо здавався мені Йосифом, що зайшов до нас переночувати, пастухи нагадували мені про ті дні, коли я пасла худобу, а вівчарами ми були самі.

Розповідаючи про Югана, Анна завжди згадувала його поранену праву руку. Це сталося однієї зими в Семодалі. Юган був тоді ще молодим хлопцем. Він вирубував замерзлий мох, лезо сокири якось зісковзнуло й розітнуло руку. До лікаря він не захотів іти, а сам узяв голку й нитку й зашив рану. «Бачиш, усе зажило, наче й не було нічого»,— щоразу казав він і показував праву руку.

— Він був рішучої вдачі й ризикував там, де йому не завжди щастило. Якось пізно восени він ловив рибу біля Ельвосволя. Озеро замерзло, і йти по ньому було безпечно, але Югана спіткало нещастя. Його батько був ще живий і того дня жав біля Ормутуше суху осоку, що стирчала над кригою. Він складав її в мішки і возив санками до Геугсетвольда.

Йо тягнув санки додому, був уже біля Ведгольма, коли побачив сина—Юган швидко їхав фінськими санками по кризі. Раптом його не стало. Старий здогадався, що Юган провалився в ополонку. Озеро в тому місці було глибоке, і дорога була кожна секунда. Йо, довго не роздумуючи, побіг кригою до сина, який борсався в ополонці. Він побачив, що Юган уже кілька разів занурювався під воду. Крига була дуже слизька й небезпечна, але Йо ліг на живіт, витяг з піхов ножа і, пробуваючи ним кригу, почав підповзати до ополонки. Він схопив Югана за комір саме в ту мить, коли той знов почав поринати під воду. Юган був уже ледь живий і сам майже нічого не робив, щоб урятуватися. Але Йо, хоч мав тоді вже близько вісімдесяти років, був іще дужий. Він витяг сина з ополонки і виніс на берег.

Мов сьогодні бачу: білий, як сніг, очі витріщені, перелякані, одяг

промоклий наскрізь — таким з'явився в дверях Геугсетвольда тієї пізньої осені Юган. Ми поклали його долілиць перед грубою. Я стала навколішки й почала розтирати Югана. З рота в нього пішла вода. Ми зраділи — тепер я знала, що ми його врятуємо.

Але Юган іще одного разу трохи не втонув в озері. Якось восени ми з ним жали осоку на озері Дігернес біля східного берега Істерше. Навантаживши повний човен, ми вже хотіли вертатися додому. Ми були недалеко від берега, але озеро там дуже глибоке. Раптом човен похитнувся і я побачила, що Юган впав у воду. Він не вмів плавати, а крім того, йому було вже майже вісімдесят років. І тоді я наказала собі: «Не метушись, Анно, веслуй до Югана!»

На щастя, я добре вміла орудувати веслами і швидко повернула човен до того місця, де борсався у воді вже без шапки Юган. Я підпливла ближче, і він схопився за мотузку. Я поволі повеслувала до берега. Я потерпала, щоб човен не перекинувся, — тоді Юган пішов би під воду. Він був у грубій вовняній одежі і в таких самих рукавицях, усе це страшенно намокло, і я ніяк не могла витягти його з води. Мені вже здавалося, що надії немає. Та все ж я міцно схопила Югана за комір і таки втягла в човен. Юган тремтів з холоду, проте голова в нього була ясна, і він намагався про щось розмовляти зі мною, поки я веслувала до Геугсетвольда. «Своєї шкіряної шапки я так і не знайшов», — додавав, бувало, Юган, коли розповідав про своє купання у Дігернесі.

Якось перед різдвом того самого року ми з Юганом вибралися до церкви в Семодаль. Ми йшли річкою, а крига на ній була ще не міцна. Та Юган вважав, що вона витримає. Він завжди брав із собою сокиру, коли знав, що доведеться йти кригою. Прихопив він її й тепер, але був такий упевнений, що не користувався нею.

І мало не загинув. Біля Великого повороту нога його попала в розколину криги, і він упав горілиць. Він був зовсім безпорадний, майже не міг поворухнутися.

Я не мала чим йому допомогти, бо сокира була в нього. Річка там глибока, і я знала, що посуватися треба дуже обережно. Я поплазувала до Югана, але крига піді мною затріщала, і мене охопив страх. Мені здавалося, що відстань між нами не зменшується і що я повзу вже цілу вічність. Нарешті я доповзла до Югана, схопила його за ногу й потягла за собою до берега. Нога в нього дуже боліла, він вивихнув її.

Мені стало шкода Югана. Він сидів на снігу й тремтів. Я вперше помітила, що він справді постарів і вже не може обійтися без чужої допомоги. Я сіла біля нього на сніг, скинула з ніг шкарпетки й дала йому.

До церкви Юган уже не пішов. В рибальській хатині біля Ельвольсволя жив його приятель Педер Тулан. Він дошкутильгав туди й пересидів у нього кілька днів.

Нога в Югана боліла майже цілу зиму. Він ніколи про це не згадував: у Геугсетвольді мали звичку мовчати про свої болячки. Але я надто добре знала Югана, щоб він міг приховати від мене свій біль, і в мене аж серце стискалося, коли він часом вибирався на озеро. Він ніколи не скаржився, може, тільки був трохи веселіший, коли повертався додому з рибою.

Я не раз згадувала про те, що позичила Юганові шкарпетки біля Великого повороту. Потім майже така сама пригода трапилася й зі мною. Помер Міккель Крука в Семодалі, і я пішла озером на похорон.

Неподалік від Ельвольсволя піді мною проломилася крига, і я шубовснула в воду. Вилізла я зовсім мокра, перелякана, і поспішила далі. Найближче був хутір Ренінг, і я звернула туди. На хуторі лишився тільки восьмирічний Юстейн, решта пішли на похорон. Я усміхнулася, коли хлопчина запропонував мені свої шкарпетки,— вони були блакитного кольору. Я дуже хотіла попасти на похорон, бо Міккель Крука надзвичайно добре ставився до мене. Отож я подякувала хлопчикові й швидко пішла до церкви. Мабуть, яскравіших шкарпеток на похороні ще ніхто не бачив.

— Юган і кінь були добрими друзями. Багато роботи вони переробили разом, і мені завжди здавалося, що вони пишаються один одним і що їм удвох гарно. Особливо ж ми переконалися в цьому однієї зими, коли Юган віз із Реруса важкий вантаж. Розгулялася хуртовина, і пізно вночі Юган з конем ледве добралися до Мартіна Лангше. Від дому їх відділяло сім кілометрів. Стояв тридцятиградусний мороз, і Юган сидів на санях заляклий і стомлений. Мартін Лангше вмовляв його переночувати в нього, але дарма— Юган знав, що його чекають у Геугсетвольді. Потім Мартін Лангше так розповідав про ту ніч: «Я дав Юганові чарку на дорогу й знову посадив його на сани. А потім чув, як він співав у горах. Але я не турбувався за нього, бо знав, що коли він засне на санях, то кінь сам знайде дорогу до Геугсетвольда. Він ходив тією дорогою стільки разів, що не зіб'ється». І кінь не підвів господаря. Ми зраділи, почувши пізно вночі тупіт копит і рипіння саней у дворі.

Протягом трьох останніх років свого життя Юган Геугсетвольд задавав Анні чимало клопоту. Він здитинів, ходив, мов сновида, і його треба було доглядати, як малого.

— Одного зимового вечора він вибіг надвір у самій білизні і в шкарпетках. Я не встигла зупинити його. Він пробіг кількесот метрів і застряг у кучугурі. Я намагалася витягти його, але він усе глибше груз у м'якому снігу. Я стояла по пояс у кучугурі й не могла як слід узятися за нього. Кілька разів я хапала його за ноги, але він знов виривався. Я злякалася, побігла по санки і почала благати Югана, щоб він сів на них.

Нарешті він послухався. Та коли я витягла його з глибокого снігу і підвезла до дверей, він знов наче знавіснів: нізачо не захотів іти до хати й почав щосили опиратися. Тепер він уже був роздратований, і ніякі слова йому не помагали. Він ліг просто перед дверима, і в мене не було іншого виходу, як узяти мотузку, непомітно підсунути йому під спину, зав'язати на грудях і потягти до дверей, а потім через поріг до хати. Він і далі пручався, але незабаром стомився, і я врешті впоралася з ним.

Після того я кілька тижнів день і ніч сиділа біля його ліжка. Я знала, чим усе це скінчиться. Я тримала в руці ганчірку, вмочала її у воду і витирала йому губи. І так весь час.

Тієї ночі, коли Юган помер, 27 серпня 1968 року, Анна пережила подію, про яку із скромності ніколи не розповідає. Юган повернув голову до Анни й ворухнув губами. Анна зрозуміла, що він хоче щось сказати, й нахилилась до нього. На вигляд Юган був веселіший, ніж досі, майже щасливий. Він тихо проказав: «Ти завжди була добра, ти...»

Це були його останні слова. Він не встиг подякувати Анні, але ці слова її втішили. Вона тихо підвелася й проказала «Отче наш» над останнім із роду Геугсетвольдів.

Проте Анна лишилася на хуторі не сама. З нею була ще Єнні — бездомна жінка, яку рада громадської опіки прислала в Геугсетвольд першого року війни. Вона була несповна розуму, мала важку вдачу, не відповідала за свої вчинки, тому ніхто не хотів брати її до себе. Вона ходила від садиби до садиби і помалу стала тягарем для громади. Анна жаліла Єнні, вона з власного досвіду знала, як гірко бути бездомній, коли тебе всі цураються, і радо прихистила Єнні в Геугсетвольді.

— Вона була в такому стані, що її весь час треба було доглядати. Я не один рік піклувалася про Єнні в Геугсетвольді, не діставши на неї від громади жодного ере. Коли Тюрі й Йо померли, ми з Юганом часто думали, що з нею робити. І погодилися на тому, що Єнні залишиться в Геугсетвольді доти, доки ми тут житимемо. Ми її жаліли, вважали своїм обов'язком дати бідоласі притулок. Настрій Єнні мінявся дуже різко, вона швидко спалахувала, і ми не знали чому.

Якось я повернулася від худоби. Тюрі й Єнні були в хаті самі. Я відчувала якийсь неспокій, в повітрі щось ніби висіло, але ніхто нічого не казав. Раптом Єнні схопила великий, важкий коряк, замахнулася ним і рушила на мене. Вона не тямала себе, обличчя її скривилося від люті. Я відсахнулася, кинулась до дверей і побігла вниз до рибальської хатини, думала, що застану там когось із рибалок. Але вони всі були на озері, і я не бачила іншого виходу, як повернутися додому і сховатись біля корів. Єнні весь час бігла за мною і погрожувала, що вб'є мене.

Ми добігли до стайні одночасно, обидві засапані й кожна по-своєму стривожена. Не пам'ятаю вже, чому саме я вирішила бігти до корів. Але дивно: тільки-но ми зайшли й корови повернули до нас голови, як Єнні заспокоїлася. Вона кинула коряк і почала плакати. Все владналося само собою.

— Наприкінці сорокових років Юган вирішив, що я повинна мати свою власну хату в Геугсетвольді. Він розібрав стару рибальську халупу біля озера і збудував з неї хатину біля стайні. Хатина вийшла невеличка, на одну кімнату з двома лавами і грубою посередині. Раніше я спала в кімнаті разом з усіма, а тепер раділа власному куткові. Я перенесла туди своє вбоге майно і жила там разом з великою чорною кішкою. Нам було з нею добре: увечері в грубі горів вогонь, кішка сиділа в мене на колінах, мурчала, і мені здавалося, що нічого приємнішого й бути не може.

Знайомі заходили іноді в Геугсетвольд, сміялися, що я живу сама з кішкою. Якось увечері хтось жартома сказав: «Я сплячу твоєю халупу, Анно. Людина не повинна жити в такій норі».

В хаті була Єнні й чула це. Вона не зрозуміла того, що гість жартує. Ніхто з нас тоді навіть гадки не мав, що ці слова так западуть їй у голову.

Минуло кілька днів. Ми з Юганом працювали в горах на захід від Геугсетвольда. Раптом запахло димом. Водночас ми почули крик — нам здалося, що то був голос Єнні. Інколи якийсь перехожий, заблукавши до Геугсетвольда, дражнив Єнні, і ми подумали, що тепер теж хтось там розважається. Але крик не змовкав, а димом пахло дедалі дужче. Ми занепокоїлись і спустилися нижче, туди, звідки видно було хутір.

Я побачила сумну картину. Над дахами хутора здіймався чорний дим. — Горить моя хата», — сказала я Юганові.

І відразу ж згадала про кішку — що не кажіть, а це все ж таки жива істота. Та поки ми з Юганом добігли до хутора, хатина згоріла, і кішка теж. Згоріли й усі мої речі, і серед них найбільший мій скарб — два годинники і швацька машинка. Але найперше треба було заспокоїти Єнні, що метушилася в дворі з обсмаленими косами і з розпачем дивилася на згарище. Вона набрала з повітки трісок і полила їх гасом. Тоді знайшла сірники й запалила. Вона навіть гадки не мала, що станеться таке лихо.

Найдужче Анна любила в гарну погоду поратися біля озера — розвішувати мокрий невід або чистити наловлену вночі рибу. Її роботу завжди супроводжував тихий плюскіт хвиль, що вдарялися об човен і каміння. Коло повітки завжди пахло травною і потемнілими від сонця балками. Дух свіжої риби також був приємний; з озера тягло прохолодою і свіжістю.

Одного такого серпневого дня 1969 року Анна з Єнні сиділи біля повітки й чистили рибу. Анна того дня була якась стривожена — в Єнні останнім часом почалися серцеві напади, вона плакала, думала про смерть, згадувала Югана й дуже просила поховати її поряд з ним на цвинтарі в Семодалі.

— Коли ми піднялися схилом до хати, Єнні знов стало погано. Вона впала на стілець. Я поклала її на ліжко. Помалу вона заспокоїлась і заснула. Проте не надовго. Скоро вона підвелася і вийшла надвір. Я не звернула на неї уваги, бо такий напад був у неї вже не вперше.

Та ось я почула якийсь стукіт і вибігла з хати. Я побачила, що Єнні приставила до стіни драбину й вилізла на горище. Я теж полізла за нею і, побачивши її, зрозуміла, що вона довго вже не протягне. Її треба було якось зсадити звідти, а сама я не мала сили. Я побігла до рибальської хатини і, на щастя, застала там рибалок, які допомогли мені знести Єнні додолу.

Вона ще дихала, але була вже безсила й геть обважніла. Я сіла біля неї й прихилила її голову до своїх грудей. Так я просиділа у дворі дві години й нарешті зрозуміла, що лишилася в Геугсетвольді сама. Перше ніж підвестися, я помолилася над Єнні — вона теж заслужила таке саме благословення, як і всі інші жителі Геугсетвольда. Я зрозуміла, що Єнні була мені найближча. Саме їй найбільше була потрібна моя допомога.

Анна й досі живе в Геугсетвольді. Вона навіть не уявляє собі, як могла б обійтися без усього того, що було супутником її життя: без непомітних, але звичних хатніх речей і без витворів довколишньої природи. Все це стало для неї незамінним. Та вона часто згадувала рідне село й два роки тому зважилась поїхати в Гедемарк.

— Я не мала б спокою, якби не переконалася, що рідне село мене прийме. Я відвернулася від нього й пішла бурлакувати з Довгим Карлом. Люди гомоніли, що я сховалася в пустельному краї. Так воно й було, я собі вибрала Геугсетвольд і вважала своїм обов'язком жити в цій глушині. Але ніколи не думала, що зрадила цим рідне село. Воно скрізь було зі мною. Може, двері в Рінгсакері й досі відчинені для мене? Я не плакала такої надії, але хай буде, що буде.

Минуло рівно сорок дев'ять років відтоді, як Анна помандрувала з Довгим Карлом. І ось вона знову побачила рідні околиці. Багато що здалося там їй чужим і дивним. Нові вулиці лякали її, вона йшла ними якось невпевнено. Але квітки біля дороги і на луках допомогли їй відчувати, що вона таки вдома. Край, звідки вона прийшла, був убогий на квітки, і Анна подумала: який же багатий Гедемарк, коли він дозволяє собі так щедро розкидати скрізь квітки!

Але того дня Анну найдужче хвилювало тільки одне: чи знайде вона стежку на Лорту? Вона так чітко бачила її в своїх спогадах — тоненьку покручену стрічечку, що повилася вгору через лісову просіку. Раптом серце її радісно забилося — не заросла стежка на Лорту! Здалеку її не було видно, але вона лишилася такою, як була тоді, коли Анна ходила по ній з матір'ю — вона впізнала навіть той плаский камінь, на який любила тоді ставати. Тієї хвилини Анна відчула, що вона таки вдома. Потім вона знайшла приятельних людей — їй здалося, що розірване коло знову замкнулося. Душа її більше не тривожилася. Назад Анна поверталася радісна, їй стало легше на серці.

Тепер Анна радіє кожному новому дневі в Геугсетвольді. Вона вдячна тим, хто підтримав її й схвалив її намір залишитися на хуторі назавжди.

— Я мріяла про такий дім, як Геугсетвольд. Я віддала йому все, що мала, й віддала з радістю. Мені тепер тут затишно, і я давно цього прагнула. Не одне думає, що мені тут сумно жити. Це неправда. Я маю про що згадувати й весь час бачу навколо себе тих, з ким жила на хуторі. Мені здається, що вони живуть тут і далі. Все погане забулося, а все гарне стало чіткіше й виразніше. Так само, як день над озером Істерше...

*З норвезької переклала
Ольга СЕНЮК*

КАТРІ ВАЛА

Катрі Вала народилася 11 вересня 1901 року на півночі Фінляндії в сім'ї лісника. Освіту через матеріальні нестатки здобула з великими труднощами. Після університету Катрі Вала працювала вчителькою у сільській школі.

З першими поезіями Катрі Вала виступила на початку 20-х років. Це були вірші про сонце, про квіти в росах. Адже дитинство поетеси минало серед чарівних озер та лісів. Катрі Вала стає членом літературного об'єднання «Смолоскипоносці», яке відіграло велику роль у становленні нової фінської літератури. Вже перша збірка її поезій «Далекі сад» (1924) привертає увагу критики. Пізніше з'являються «Сині двері» (1926), «На причалі землі» (1930), «Повернення» (1934) і остання прижиттєва книжка — «Дерево гнізд палає» (1942).

У 30-ті роки, коли у Фінляндії почав підіймати голову фашизм, поетеса рішуче виступила проти нього. Вона часто читала вірші перед робітниками, вивчала марксизм, була одним з організаторів Товариства фінляндсько-радянської дружби.

Особливо виділяється збірка К. Вали «Повернення». Поетичні рядки цієї книжки про життя трудящого люду викривають винуватців народного лиха, «тих, що сидять на золотій горі» і «мертвотні від золотого порохна».

Збірка «Повернення» засвідчила, що в особі Катрі Вали фінська поезія має одного з найкращих ліриків за всю свою історію.

В 1936 році, у нелегкий для Фінляндії час, Катрі Вала очолила прогресивну літературну групу «Клин». Під час другої світової війни вона змушена була виїхати до Швеції.

Ще на початку літературної діяльності поетеса тяжко захворіла. Туберкульоз і довів її до могили. Катрі Вала померла навесні 1944 року в шведському санаторії Ексьо. Через рік її тіло було перевезено в Хельсінкі і поховано на високій скелі Мар'ятммякі.

Вала — фінською мовою — клятва. Поезія Катрі Вали — висока клятва в ім'я людини, над поезією Катрі Вали — аурінко — сонце.

Олександр ЗАВГОРОДНІЙ.

Із збірки «Далекі сад» (1924)

ЖОВТИЙ НОКТЮРН

Місяць поволи пливе,
мовби кораблик осяяний,
золотавий, і ріг його — наче форштєвень.

Давно це було;
тоді ти сумний прийшов
і серце моє попрохав.

Тепер воно у долонях твоїх,
малесеньке серце моє.
Та бездушні які ж
твої руки, великі, красиві

Я простягаю до місяця свої руки зів'ялі.
Забув ти віддати серце своє мені.

Із збірки «Сині двері» (1926)

МАКИ

Вночі, мабуть, божество якесь
завітало в мій сад:
усі маки розквітли.
І, здається, як тільки наважуся вийти,
маки підпалять мене
своїми маленькими смолоскипами.

Дзвін сп'янілий пташиних пісень,
наче краплі таємного водограю,
падає перлами переді мною.
О вітре пустелі,
віднеси в далину моє серце, —
сміється й ридає воно!

ОСІННІЙ МІСЯЦЬ

Стою, тремтлива,
серед чорних тіней.
Повітря — ніби тьмяне синє скло,
блукає в сиротливім небі місяць,
так моторошно присмирнілий.
Його проміння протинає моє серце,
наче холодні і тонкі мечі.
Вся радість згасла у мені,
і раптом, злякана, я бачу —
тремтить моя рука
так схоłodніло-схоłodніло:
долоня сповнена вмираючого листа.

ЩАСЛИВА МИТЬ

У серці моїм — усмішка й плач.
Йду росяною стежкою,
лісові зорі — за мною,
пристають до підшов, мов смола.
Приголомшена, я шепочу:
— О, який ти хороший!
І тремтять, осипаючись на обличчя моє,
краплини,
духмяні, зелені і золоті.
Мої мислі — маленькі й щасливі,
немов сині метелики,
в мого серця не більше турбот,
ніж у веснівки,
котра тримає квітку,
ніби пальці дитячі
тримають чарівне сонце.

ЛІТНЬОГО ДНЯ

Ой, чарівна спеко,
як ти береш у ласкаві долоні
мою змерзлу душу!

Зараз очі заплющую,
відпочити схотіла, —
я натомлена і палюча,
я зовсім прозора,
сповнена розплавленого сонця,
і хочеться мати спокійне-спокійне лице:
оппадають пелюстки маків.

Із збірки «На причалі землі» (1930)

БІЛІ СВІТАНКИ

Білі світанки приходять
чарівною ходою,
вкривають росистим волоссям
батьоре обличчя землі.

Підстрибуючи, вибігають з лісів
маленькі, ясні намистинки пісень
і дзвонять в синю баню неба.

Яке ж бо щастя
у світанках білих жити,
торкатись пальцями схвилювано
коханого лиця,
і смак життя устами відчувати!
У моє серце повернулась радість,
неначе птаство прилетіло.
Хотіла б я розсипатись росою,
дзвіночком бути голосистим, синім.

ВЕСНА

Весняна ніч, над головою низько небо,
його я пригинаю до лица,
немов зарошену галузку.
Збираю й пригортаю до грудей зоряні
квіти,
такі пресвітлі, такі ніжні. Й оживає
брунька дерева, торкаючись
моїх гарячих уст.
І мою душу повнить радість бруньки,
і пахощі її мене оповивають
хмарою прозорою.

Із збірки «Повернення» (1934)

ЩАСТЯ

Я прокинулась біля твого сну,
руки простерла до твого дихання,
ніби втомлений мандрівник
у нічному степу
простягає до вогнища
радісно руки.

ДОЛЯ

Уранці сказав мій друг:
— Ти сміялась вві сні
так гордливо.
Чи не смутна вже ти?

— Приїхала вчора — сказала, —
і від'їжджаю вранці.
Інше — не має значення.

— А сміх? — запитав мій друг.

— Віл наснився мені,
садив крихітну синю квітку,
яка мала неповторний усміх.

Ой бідна ти, крихітна квітко!
Я сміялась, а в серці був меч.

НАРОДЖЕННЯ ПІСНІ

Моє серце було, мов розчавлений сад,
без квіту, самотній,
буднів кроки громохкі
звучали згори безперервно,
але я чекала.
Вирувало у темних глибинах землі,
у нічній тишині бруньки ніжні голівками
підіймали дзвінку кору.

Плуг безмежний життя
наді мною прийшов гостролезю,
зацепив і поранив, тремтіла я.
Тоді раптом з'явилася ватра зелена —
молодої землі світлий дух.
Я сумирна була і здивована вкрай,
мов Адам свого першого ранку.

ВТІКАЧІ

Я в світ прийшла сміливим кроком,
взяла свою землю і своє сонце
і неньки своєї хлібину духмяну життя.
Але певність щодо цього спадку
розтоптала залізна підошва —
розсміявся в обличчя нахабно
завойовник і людоджер.

Я втікала,
на швидкому вітрильнику сну я втікала
у далеку місцину, —
на землю, де квіти й русалки.

Та чарівною квіткою
і русалкою таємничого
дитя мене кликало
з материка, заюшеного кров'ю.

І я повернулась, втікачка,
повернулася й інші
з усіх кінців світу.

Земля загуде від кроків,
задзвенить нова пісня з гір,
і тремтіти палацам загарбників.

ПЕРЕДНОВОРІЧНА НІЧ

Я чую шум —
людських сердець биття
в усьому світі.
Я бачу повноводу річку часу,
від злочинів і мук
криваву й чорну,
біжить вона крізь світ.
Я бачу відчай у очах страждальців, вони
все дивляться на течію,
я бачу, як надії буйна квітка

то знов розквітне,
то зів'яне.

Цієї ночі квітка знов розквітне!
Що нам несе ця річка часу?
Може, приплине корабель
з вітрилом чорним —
вбивці життя — піратський корабель,
а може, човен світлого життя,
в яким керманичі хоробрі,
з ясними серцями,
чи від кормиги звільнять,
чи від бід врятують?!

ОДНОМУ З «БЛАГОДІЙНИКІВ»

Ти милостивий
і підносиш милостиню — мені!
Та піднесений хліб — гіркий,
отже, погана їжа,
ти ж гадаєш, що через хліб
уклоняться мушу тобі,
ой володарю Запліснявілий,
ще й сидиш на золотій горі!

Хто може злякати мене?!
Вільна я, наче німфа.
Смерть від мене тікає,
неподолана я на землі.

Ти ж тремтиш від могого глузливого
сміху —
він дзвенить ув усіх садах,
що розквітнуть в творця —
у долонях моїх,
коли ранок займеться
й пригасатимуть зорі.

Ти говориш, ніби зорею,
мов хлібом, наситишся,
але все-таки я живу!

А ти, «благодійнику», на золотій горі —
мертвотний від злого порохна,
мертвотний давно-давно.

ТИРАНИ І ВИЗВОЛИТЕЛІ

У серці тирана був жах —
поблизу родивсь визволитель.
Здригнувшись, тиран схопив меч:
— Убийте усіх малюків!

Оті, що народжені в хижках,
від них і тремтять тирани:
Хтось же могутнім виросте
і йтиме ланами й гукатиме:
— Я вказую вам дорогу
до істини і життя! —
зневаживши владу смерті.

Кричали тирани люто:
— Убийте усіх малюків!
І ллялася кров мільйонів,
а верховні жреці говорили:
— Світ — це долина смерті,
змиріте ж свої серця!
Мільйони спочили в землі.

Але з мертвих встають визволителі.
Переможно, мов сонце із ночі,
Нестримно, мов трави на бойовищі,
сходить життя після вбивства.
— На хресті розпинайте,
жбурляйте за ґрати!

У теплу землю висівають зерна,
народжуються і народжуються діти —
життя такого дивного буремна пісня.
Зі страждань постають безсмертними,
сйяними, переможними.
У князів смерті
в серцях жах,
в руці меч.

Із збірки «Дерево гнізд палає» (1942)

ДЕРЕВО ГНІЗД ПАЛАЄ

Над землею шугають тривожні думи,
мов птахи з дерев, оповитих вогнем.
Знищення, голод і втеча
женуть нас із рідних домівок.
Там було б добре
жити людині,
ніби рослині, тихо —
у жилах спокій нив колосистих.
Пірнати в росяні келихи ранків
і поставати гордо під палючим сонцем,
плавитись у срібlistий сині днів осінніх.
Співати пісню про кохання,
і про дитячі радощі і подив.

У чорних вогнищах горя,
в морі стогону
серця мужніють від терпіння,
стають, мов сталь, благословенні руки
хліборобів,
стають могутніми і грізними
в ім'я очищення землі.

Над землею шугають тривожні думи,
мов птахи із дерев, оповитих вогнем,
гинуть і гинуть гнізда,
вигукуючи мужню пісню боротьби.

НІЧНЕ НЕБО

На синім лані неба,
глибоко зораному бурями ночей,
росте срібlistий зоряний овес,
холодний лан і де-не-де овес.
Хто візьме місячного гострого серпа?

ПРИЙШЛА ЗИМА

Знову прийшла зима —

Коли б стати ще молодію,
мабуть, писала б я
про чашу рахманну землі,
сповнену пролісків прохолодних,
мабуть, про роси зірок,
котрі б сяяли уночі на луках моєї пісні.

Та замерзли мої молоді пісні.
Моя пісня — натомлена й бідна,
ніби жінка,
що синьою куксою
хмиз підбирає — зігріти хатину.

Нелегка дорога й до кусня хліба,
сувора, неначе подвір'я в'язниці.
Думки мої, почуття мої од роботи
пошерхли.

Знову прийшла зима,
що краде мідяки останні,
що мучить батогами дітлахів-жебраків.

Але палають дерева горобини,
наче закличне вогнище.

*З фінської переклав
Олександр ЗАВГОРОДНІЙ*

МАРТІН ВАЛЬЗЕР

Мартін Вальзер (нар. 1927 р.) — відомий німецький прозаїк, драматург, есеїст і публіцист (ФРН). Автор романів «Половина гри» (1960), «Одноріг» (1966), «Хвороба Галістля» (1972), «Падіння» (1973), збірок оповідань «Літан над будинком та інші оповідання» (1955), «Врехливі оповідання» (1964), «Фікція» (1970), десяти п'єс і чотирьох томів есе та публіцистики. Лауреат чотирьох літературних премій ФРН.

Філіпсбурзькі подружжя

РОМАН

ЗНАЙОМСТВА

1

У переповненому ліфті люди завжди дивляться одне повз одного. Ганс Бойман також зразу відчув, що не можна втуплюватися в обличчя незнайомої людини, коли стоїш біля самої неї. Він помітив, що кожен знайшов собі місце, на якому міг спинити погляд: табличку, що вказує, скільки осіб піднімає ліфт; правила користування ліфтом; смужку сусідової шиї, яка маячить так близько перед очима, що потім ще довго можна з пам'яті намалювати мереживо зморщок на ній; зарослу потилицю з краєчком коміра або вухо — погляд поволі мандрує його нерівними рожевими звивинами, доходить до невеличкого темного отвору і губиться в ньому. Бойман згадав рибок у готельних акваріумах, з очима, втупленими в скляну шибку або в плавець товаришки по недолі, яка, здавалося, вже ніколи не поворухнеться.

Люди, що їхали з ним, були, мабуть, збирачі передплати і агенти реклами, журналісти, фотографи і любителі скаржитися; вони підіймалися до «Вечірньої газети» на перших поверхах, до «Філіпсбурзьких щоденних вістей», що займали поверхи від п'ятого до дев'ятого, або й ще вище, на верхні шість поверхів, де, як оголосив ліфтер, розмістився «Міжнародний огляд»: аж на останньому, п'ятнадцятому, сидів головний

Статтю про творчість М. Вальзера буде вміщено в одному з наступних номерів «Всесвіту».

редактор «Міжнародного огляду» Гаррі Бюзген. Опинившись нагорі, Бойман трохи постояв, щоб передихнути, — йому аж у животі залоскотало, а по спині й по щоках пробіг дріж, коли він уявив собі цю велетенську вежу зі скла й бетону, хребтом якої він піднявся в ліфті за кілька секунд, без жодних зусиль, нечутно й так легко, як ртутний стовпчик у термометрі, коли раптом підскочить температура.

У приймальні перед кабінетом пана Бюзгена дві дівчини клацали на друкарських машинках. Їхні руки легко опускались і підіймалися, а ще легше танцювали на клавішах пальці. Двоє облич одночасно обернулися до Боймана і однаково всміхнулись. Одна дівчина спитала, чого він хоче, а тоді показала на двері, що вели з цієї кімнати в іншу, де сиділа тільки одна жінка, вже старша, дрібна, жовтолиця, чорнява, з великими, трохи навскіс прорізаними очима. Вона підвела на нього очі й спитала, чого він хоче і чи редактор знає про його прихід. Бойман дає їй листа від свого професора, якого той написав панові Бюзгену. Жінка натиснула на кнопку і сказала в апарат, що прийшов пан Бойман, якого рекомендує професор Бове з кафедри журналістики крайового університету. Голос з динаміка звелів переказати панові Бойману, щоб він лишив свою філіпсбурзьку адресу, і йому пришлють відповідь, бо тепер, на жаль, його прийняти не можуть. Бойман сказав, що не встиг ще знайти квартиру у Філіпсбурзі, але, щоб не зробити якоїсь помилки, все ж таки лишив у приймальні головного редактора адресу Анни Фолькман. Це була його університетська товаришка, родом із Філіпсбурга. Вона кинула навчання і, мабуть, жила тепер з батьками. Бойман однаково раніше чи пізніше хотів її відвідати, побачити, що з неї вийшло.

Бралось вже до полудня, і місто втратило своє ранкове обличчя, коли Бойман вийшов крізь скляні шлюзи висотного будинку на вулицю — тільки на тротуар, бо вулиця обернулася на знавісниту бляшану гадюку, що мчала наосліп, виблискуючи кожною часткою свого гулястого тіла, випльовуючи праворуч і ліворуч задушливий чад просто в лице перехожим. Гарячий дух асфальту, гуми, бензину й куряви душив людей, і вони, понуривши голови, поспішали кожне в свій бік, щоб якнайшвидше втекти з розпеченого річища головної вулиці. Бойман скоро перестав ухилиятися від струменів перегрітого повітря, обминати інших перехожих. Сорочка в нього спітніла ще дорогою до висотного будинку, руки стали безвільні й липкі, легені вже звикли до цього чад; мабуть, такого дня повітря вистачало десь до десятої ранку, а тоді знов треба було чекати ночі, коли припиниться рух і вулиці спорожніють, щоб воно очистилось. Трамваї, ніби тверді нарости на спині залізної почвари, званої вулицею, зі скреготом поминали Боймана, і він думав, що найгірше, мабуть, у тих розпечених коробках: кожний дивиться, як пітніє його сусід, кожний стоїть, піднявши руку вгору і вчепившись нею в кільце, тому скрізь, куди не повернешся, перед носом у тебе розчакхнута западина пахви.

Бойман помітив, що звернув у бічну вулицю. Отже, й він довше не витримає. Нова вулиця здіймалася трохи вгору. Бойман сів аж тоді, коли дійшов до якоїсь кав'ярні на вільному повітрі. Відвідувачі важко пообвисали на стільцях, ніби гумові кулі, з яких спущено частину повітря. Кельнерки немов поприлипали до кори каштанів і дихали швидко й натужно. Очі їхні тримались тільки на нижніх повіках, непорушно втупившись у жорстку на доріжці. Бойман довго не зважувався щось замо-

вити — боявся, що в дівчини, до якої він звернеться, очі зовсім випа-
дуть, а може, й коліна остаточно вклякнуть і вона, лишивши на стовбурі
каштана мокру пляму, звалиться на гарячу жорстку. Зрештою, він прий-
шов сюди не для того, щоб удавати з себе постійного відвідувача ка-
в'ярень: просто він побачив садочок, каштани, стільці і зайшов тихо,
не привернувши до себе майже нічиєї уваги. Лише дехто з відвідувачів
ковзнув по ньому оком, схожим на око рибини, яка лежить на піску
і вже не має сили усвідомлювати, що таке становище добром не скін-
читься.

Але все-таки Бойман дуже обережно, ніби випадково, врешті звер-
нувся до однієї з розп'ятих спекотою дівчат. Та відірвалася від стовбура,
ледь поточилася, і він швидко підтримав її. І ось він уже помалу крізь
шар крижинок встромив у чашку соломинку і заходився смоктати каву.
Поступово він настільки заспокоївся, що почав уже втішатися своєю
втомою. Він відчував, що в таку спеку розтоплюється, зникає багато
перепон. Як під час катастрофи. Люди стають ближчі одне одному, бо
їх об'єднує спільне лихо. На щастя, така спека не дає прикрих побічних
явищ, як справжня катастрофа, а людей єднає ще дужче. Бойман про-
читав це в очах кельнерки. Він міг би поцілувати її, і дівчина, мабуть,
не опиралася б. І решта відвідувачів хіба що всміхнулися б. Адже всі
вони сидять наче вдома, кімори в них порозстібувані й опали, як крила
мертвої чайки. І коли в якоїсь жінки надто зсунеться набік блузка, вона
не дуже квапиться поправляти її.

Бойманові не хотілося змарнувати і цей день. Йому здавалося, що
саме такого дня легше пустити коріння у Філіпсбурзі, завести тут зна-
йомство. Але це тільки так здавалося. Ніхто не потребував його допо-
моги. Хоч як промовисто дивився він на людей, ніхто не озвався до
нього, не запропонував перейти на «ти», ніхто не захоплювався затін-
ком, у якому вони сиділи; незважаючи на спеку, що тримала у своїй
паші ціле місто, Бойман лишився самотній. Дистанція нітрохи не змен-
шилась. Та й, врешті, чого він хотів досягти? Уявлення Боймана про
кращий лад були надто вузькі, породжені його власними скромними
потребами, для задоволення яких сам він мало що міг зробити. Щоб
йому було добре, мусив якось змінитися весь світ. Але Бойман ще не
знав, чим він сам міг би прислужитися світові. Просто гарячий день.
Мозок топиться, та й годі. Меланхолія, що якраз пасує до цієї спеки.
Якби був лютий мороз, то, може, Бойман пустив би все людство в та-
нок або захотів би такого вбрання, в якому б одночасно вміщалося і
могло вільно рухатися багато людей. Іж своє морозиво, Гансе Бойман,
і пошукай собі квартири. Бо насамперед ти хотів би тут лишитися. Вреш-
ті, завжди є більше причин десь лишитися, аніж звідкись піти.

Він знайшов кімнату в східному районі міста, на короткій, глухій
поперечній вулиці, забудованій тільки з одного боку. Кімната була вузь-
ка, як рукав. Уздовж дороги стояв ряд цегляних коробок, потемнілих
від часу, таких подібних одна до одної, що їх можна було розрізнити
тільки за номерами на вузеньких дверях, добре помітними понад невеличкими,
метровими палісадниками. На цій вулиці таблички з номерами
впадали в око більше, ніж будь-де, бо входні двері йшли так густо одні
за одними, що, мабуть, тільки господарі знали, де кінчається їхній буди-
нок і починається сусідній. Пані Фербер, господиня Боймана, пишалася

похмурою комірчиною, до якої завела його, бо хоч там було темно й порожньо, зате дуже чисто.

Її чоловік, — вона показала на портрет в алюмінієвій рамці, що стояв на комоді, і Бойман, глянувши на худе, кутасте обличчя свого майбутнього господаря, на його запалі очі в круглих окулярах з дрютяною оправою, на рідкий їжакуватий чуб, зробив висновок, що в нього штучні зуби, що він хворий на шлунок, дуже роботящий, запальної вдачі, фанатик свого скромного добробуту, але цілком безсилий перед життєвими несподіванками, на які, мабуть, відповідає кожним своїм нервом, зразу спалахуючи люття, — її чоловік щоранку о пів на п'яту йде на роботу, він працює десятником на фабриці ювелірних виробів, — пані Фербер гордо наголосила на тому, що її чоловік обробляє благородні метали, — а додому вертається о п'ятій вечора. Почавши говорити, вона, видно, вже не могла швидко спинитися, тому розповіла також, що її старший, п'ятнадцятирічний син працює помічником у цеху на заводі автомобільних кузовів, на жаль, це правда, хоч він дуже обдарований, має справді золоті руки, але вони не могли його трохи підучити, тому що будували цей будиночок; учнем він три роки працював би майже задарма, а помічником уже тепер приносить додому тридцять п'ять марок на тиждень. Поки що вони не могли б обійтися без цих грошей, хоч її чоловік майже весь дім спорудив сам, хоч він усе залізо, яке було потрібне на будівництві, повишукував із купи брухту по той бік вулиці; та купа належить Шпорерам з двадцять четвертого номера, залізо, ганчірки, папір; авжеж, треба міряти свої забаганки на свої достатки, бути чесними, не так, як Шпорери, в яких сьогодні знов була поліція, бо старий Шпорер і досі купує крадене залізо, навіть не боїться розбирати батареї, крадені на залізниці, може, без нього не обійшлося навіть у... Пані Фербер, розповідаючи про темні справи своїх сусідів, боязко притишила голос, тож Ганс Бойман, хоч нічого не зрозумів, про всяк випадок удав із себе приголомшеного. Він глянув у вікно на незабудований бік вулиці, на купу іржавого брухту, біля якої, мов стара згорблена баба, стояла триколісна машина, що, мабуть, на носила цю купу на своєму горбі. Пані Фербер негайно заходила давати пояснення. Той обдертий барак належить уже не Шпорерам, а свекрові його старшої дочки, що відкупив його в старого Шпорера і тепер виробляє там бетонні блоки разом з своїм сином, невісткою і коханкою — з дружиною він розлучився рік тому. Недавно він перебрався й жити в задню кімнату барака з своєю коханкою, і вона тепер навіть насмілюється серед білого дня відчиняти вікно, бо вони купили нову канапу й два стільці. В тому другому бараці, трохи показнішому, два студенти, один хімік, а другий музикант, у вільний час роблять замазку до вікон. А колоди, цементові труби, стоси цегли, залізні тринogi з розчином і склади, що зайняли більшу частину площі, належать великому підприємству будівельних матеріалів, тому доводиться терпіти і гармидер, і куряву, бо та фірма часто вантажить товар до пізньої ночі. Тоді в її чоловіка, що приходить з роботи о п'ятій, пропадає весь вечір. Так, а їй теж скоро вже треба йти, о четвертій вона починає прибирати в поліційному відділку і вертається аж об одинадцятій годині вечора. До того часу чоловік глядить двох найменших дітей; п'ятирічну Моніку вона вже часом бере з собою на роботу, бо та о дев'ятій може сама вернутися додому. Лейтенант не забороняє їй приводити дитину. Навіть дозволяє впускати її до свого кабінету, — пані Фербер уже віддавна

прибирає там, це її привілей, а інші замітають кімнати вахмістрів, коридори і сходи, — і поки вона працює, дитина грається собі на килимі.

Боймана ніщо не злякало. Кімната відповідала його фінансовим спроможностям. Більше як сорок марок він поки що не міг платити за житло. Перед ним у цій кімнаті жила одна дама з вар'єте, так, дама, він може собі уявити...

Дворічний Горст, трирічна Ельза і п'ятирічна Моніка пильно приглядалися до нового дядька, смикали його за штани, пропонували йому свої іграшки, чіплялися за коліна. Моніка прихилилася до його ноги і водила пальчиком по запросованій складці на штанях. Горст, найменший, умотивився верхи на його правій нозі, там, де кінчається черевик, і Бойман відчув, як спочатку шкарпетка, а тоді й нога стала тепла й мокра. Він легенько спробував звільнитися, пояснюючи, що котрась дитина може вдаритись об нього, а Ельза — просто задушитися, якщо так занурюватиме обличчя йому під коліно, але пані Фербер, виснажена сорокарічна жінка з товстими губами, завжди розтуленими аж до ясен, — рот її закривали тільки щербаті зуби, — добросерда, роботяща пані Фербер нітрохи не боялася за своїх нащадків, навпаки, розмовляючи з Бойманом, вона весь час заохочувала малих якнайшвидше заприятелювати з новим пожитцем, він, мовляв, того вартий, тож хай покажуть йому, які вони раді, що дядько тепер житиме в них.

Близько четвертої Бойман, трохи пригнічений, вийшов з дому разом з пані Фербер і Монікою. Ельзу й Горста замкнули в кімнаті. Пан Фербер відімкне їх, коли повернеться додому, вміє їх, нагодує, забавить і покладе спати, а потім або полагодить стіну в підвалі, або вставить нові двері в дровітні, або скопає свою триметрову грядку, бо ж хотілося б мати перед вікном кущ троянд. Пані Фербер і Моніка попрощалися з Бойманом надзвичайно щиро й голосно, наче хотіли всім оголосити — і старим сусідам, що сиділи на ящиках кожен у своєму палісаднику, й майже роздягненим сусідкам, які мили шибки або шили коло відчинених вікон, і навіть тим німечним, які лежали десь у глибині кімнат у сірому сутінку, — що вони знайшли нового пожитця, яким можуть пишатися. Гляньте, ось він: молодий, гарно підстрижений і зачесаний, а який високий, проте зовсім не пихатий, гляньте, як він просто поводить і трохи схиляє набік голову, бо тягнеться до людей, як він на кожному кроці легенько помахує руками, але не в такт ході — в нього нема й сліду скутості, суворості, надмірної твердості. Так, цей новий пожитець — добродушний, веселий здоровань, досить глянути на його повні, трохи віддуті в куточках губи, і зразу видно, що він любить посміятися й пожартувати, а ще, мабуть, добре вміє цілувати. Та й учений чоловік. Пише в газеті. Скоро ви самі будете його читати, тут, на нашій вулиці.

Авжеж, пані Фербер та її дітям було чого пишатися. Пані Фербер вважала, що вона дуже добре знає людей. Дівчиною вона служила в кількох добрих родинах. Її ніхто не обдурить! А що вони дали маху з тією дамою з вар'єте, що вона попала в їхній дім, винен чоловік пані Фербер, то він любесенько про все домовився між п'ятою і сьомою, не встояв перед падлюкою. Ну, аж до того, що думають сусідки, не дійшло. Це вже вона знає краще за них. Хоч він таки танув, як віск, перед тим стервом, що вже було, те було. І їй, господині дому, потрібно було цілих сім місяців, щоб здихатись тієї напарфумленої брюнетки, що на сцені міського вар'єте показувала таблички з номерами програми. То був тяжкий час, за ті місяці вони з Ойгеном сварилися більше, ніж за

всі роки свого подружнього життя. Чи, може, між Ойгеном і танцюристкою (так на їхній вулиці називали ту дівулю з вар'єте) все ж таки щось було? Пані Фербер якось сказала це танцюристці просто у вічі: мовляв, їй тепер відомо, що та лигається з її чоловіком. Почувши це, танцюристка так зареготала, що пані Фербер довелося перечекаати, поки вона затихне. Нарешті танцюристка заспокоїлася, випросталась — а вона була висока, нічого не скажеш, — і поволі, з притиском, дивлячись на господиню згори вниз, відповіла: «Люба пані Фербер, вибийте собі з голови такі дурниці! Я з вашим чоловіком?! Та він для мене (вона роздула ніздрі, як кобила) просто слабак! Розумієте? Просто слабак!» Ці слова зачепили за живе пані Фербер. Та хоч як їй було прикро, що її чоловіка хтось має за слабачку, зате вона тієї хвилини переконалася, що в нього з танцюристкою нічого не було. А коли вона сказала чоловікові, що він для танцюристки слабак, то його думка про ту особу також змінилася. І через два тижні її вже не було в їхньому будинку.

З ним вона краще ладнатиме, запевнила Бойман пані Фербер, розповівши йому все про його попередницю; він її також більше влаштує, аніж безробітний, що живе в мансарді. З того взагалі мало пуття. Його прізвище Клаф, Бертольд Клаф, безробітний, який цілими днями, а часом ще й уночі, щось пише; дуже мовчазний чоловік, якийсь дивак, хоч має щонайбільше тридцять років. Щось у нього негаразд, але вона ще довідається, що з ним таке. Не диво, що від нього навіть жінка втекла. Похапцем спакувала манатки, хоч там не дуже й було що пакувати, і виїхала, не попрощавшись. А пан Клаф і досі не вважає за потрібне пояснити їй, господині, що там у них сталося. То такий, що тільки гляне на людину, і її вже дрижаки беруть. Але довго він тут не проживе, бо вже знюхався із Шпорерами. Дуже підозрілий чоловік, неотесаний, потайний, та ще й боїться роботи. Не треба з ним знайомитися, сказала вона і захопленими очима глянула на Ганса; вона вже бачить, що він, Ганс, не Клафові пара, а тому й певна, що з ним якнайкраще ладнатиме.

Зацікавлені погляди сусідів уже тепер підтверджували, що вона не помилилася. Вже не кажучи про те, що молодий чоловік зразу погодився платити сорок марок, а танцюристка довго торгувалася, поки пристала на тридцять п'ять. (Щоправда Ганс довідався про це набагато пізніше від котроїсь сусідки.)

Під допитливими поглядами мешканців Бойман нарешті вибрався з Траубергштрассе, де тепер мав кімнату. Він був радий, що так швидко знайшов житло, і найкраще ліг би тепер трохи відпочити, але тоді йому довелося б лишитись у будинку з дітьми, і якби вони зчинили бешкет чи побилися б, він би мусив забавляти їх, а це йому аж ніяк не подобалось. А тоді о п'ятій вернувся б пан Фербер, зайшов би в дім, ні про що й гадки не маючи, і Бойманові довелося б усе пояснювати йому, — ні, краще вже почекати, поки об одинадцятій з'явиться господиня, хай сама скаже чоловікові про нового пожителця, тоді досить буде зайти, коротко відрекомендуватися, одним реченням пояснити, що він стомився, замкнувся в своїй кімнаті й заснути.

Коли другого ранку Бойман вийшов з будинку Ферберів, усе його тіло пронизувало приємне почуття: він був задоволений собою, бо зумів раз назавжди переконати пані Фербер, — та ще й не образивши її, — що він ненавидить сніданки в будь-якій формі, тепер і на віки вічні. Звичайно, довелося трошки прибрехати, — господи боже, а як же інак-

ше він відчепився б від пані Фербер? Він не витримав би сніданку з нею і з її дітьми — чоловік, узявши термос, тихенько вийшов з дому, коли ще всі спали. Бойманові було б навіть страшно вставати, якби з самого ранку, ще навіть не хапнувши свіжого повітря, він мав з кимось балакати, сміятися, спілкуватись. Йому спершу треба було трохи пройтися, а тоді можна сісти десь у куточку кав'ярні, показати пальцем кельнерові в меню, що він хотів би замовити, мовчки попоїсти і потроху підготувати свої голосові зв'язки, легені, все тіло до вимог дня.

Власне, він залюбки просидів би довше в тій кав'ярні, куди зайшов снідати, хоча б до обіду: тут так гарно прибрано, підлога блищить, скатертини на столиках чисті, він — чи не єдиний відвідувач, кельнери — сама ввічливість, тільки час від часу краєчком ока позирають на нього від буфету, а повз вікна, приглушена завісами, тече вулиця, дедалі голосніше й швидше. Але йому треба відвідати Анну Фолькман, він твердо вирішив попередити її, що до неї може подзвонити головний редактор Бюзген, щоб запросити його на розмову. Бойман захвилювався, уявивши собі, як Бюзген дзвонить до Фолькманів і просить покликати його до телефону, Анна ж (або служниця) взагалі не знають, що він у місті, виникає прикре непорозуміння, обоє неприємно здивовані, і врешті головному редакторові не залишається нічого іншого, як сердито покласти трубку і раз назавжди викреслити з своєї пам'яті легковажного претендента на місце в газеті. Ця думка швидко погнала його на вулицю і далі, до найбільшого кварталу вілл у Філіпсбурзі, до пагорба, де на самій вершині, оточена високим муром і рядом старих дерев ховалася в садку вілла Фолькманів.

Пані Фолькман сама провела Ганса нагору, до Анниної кімнати, і сповістила дочку про його прихід, як про радісну несподіванку. Що за жвава жінка! І як одягнена! Чорні штани, завужені донизу, такі вузькі, що Гансові кортіло запитати, як у такі штани взагалі можна влізти, і тонесенький, бузкового кольору пуловер з таким глибоким викотом, що погляд мимоволі спинявся на білій шкірі. Ганс ще зроду не бачив такої білої шкіри, вона вся світилася, ніби аж мерехтіла зеленим відтінком; ту білість ще дужче відтіняли буйні, блискучі, чорні як сміла коси.

Ганс нерішуче спинився. Але пані Фолькман схопила його за руку, мов приятеля з дитячих років, і вигукнула:

— Університетський товариш! (Хоч він відрекомендувався тільки Анниним однокурсником.) Ходіть, ходіть. Анна буде рада!

І пурхнула попереду, як балерина, долаючи щонайменше по два східці за одним кроком. Ганс, засапавшись, наздогнав її аж нагорі. Анна сиділа в старовинному кріслі з різьбленою спинкою — він зразу відзначив, що це було найнезручніше місце в цій кімнаті, — і щось плела. Вона підвела на нього очі. Їй, видно, було незручно за материну галасливість. Вона ледь усміхнулася, встала Гансові назустріч і привітала його тихим, дуже тонким голосом. Рот у неї був великий, але губи тонкі, темно-каштанове волосся було викладене над широким обличчям у товсті, непорушні буклі, руки й ноги були дужі і здавалися трохи важкуватими для дівчини (Ганс пригадав, що вона завжди рухалась дуже повільно, немов через силу); тому з її уст дивно було чути такий тоненький, кволий голосок. Вона просто пищить, подумав Ганс. Можже, він тепер тільки тому звернув на це увагу, що її мати, яка мала такий самий великий рот, але була далеко тендітніша, говорила глибоким, трохи хрипким голосом; мабуть, вона дуже багато курила. Ганс знав, що поки пані Фолькман буде в кімнаті, він не зліпить як слід жодного речення.

Так з ним завжди бувало, коли його відрекомендовувала чи приводила кудись людина, що дуже швидко й багато говорила. Якщо йому не вдавалося першої ж хвилини взяти слово, якщо розмова точилася так, що він не міг у неї встряти, його сковувала мовчанка, горло пересихало, язик дерев'янів, і він ставав німим слухачем. Від нього тоді вже годі було сподіватися якогось зауваження, він почував себе так, ніби йому зразу ж заткнули рота. В такій ситуації хіба якби за спиною в присутніх сталося щось жахливе, пожежа або щось ще гірше, і він єдиний побачив би її, то, може, спромігся б крикнути. Анна, здавалося, розуміла його. Може, їй і самій часом була нестерпна матерна балакучість. Вона почала витісняти матір з кімнати, хоч та не переставала говорити, тоді замкнула двері, посадовила Ганса, сіла сама й знов заходилася плести. Швидко і, здавалося, байдуже, як людина, що працює за плату, вона цокотіла дротиками, немов хотіла якнайшвидше обернути два клубки вовни, темно-рудий і бежевий, у візерунчасте плетиво; але плетіння завжди справляє враження поспіху, хоч жінки за цією роботою дивляться на миготливий поєдинок дротиків так спокійно, наче він їх зовсім не стосується.

Був уже пізній вечір, коли Ганс кам'яними, втопленими в землю сходами вийшов на вулицю. Йому довелося пообідати у Фолькманів, перекусити, повечеряти і ще випити пуншу, приготованого на його честь, а також познайомитися з господарем дому й дізнатися все про минуле й теперішнє Анни; її майбутнє, що помалу вимальовувалось на обрії, він міг тепер уявити сам. В університеті Анна пробула всього чотири семестри. Він тоді не встиг познайомитися з нею ближче. Він пригадував кілька лекцій у величезних аудиторіях, мляве дзюрчання професорського голосу, що намагався прокласти шлях до студентських вух крізь навскісні смуги сонячного проміння, пригадував прогулянку по гарячих стежках університетського парку; їм набридло слухати лекції, байдуже було до науки, і Анна запропонувала піти на річку. Він лінувався, а проте пішов і після ночі в ресторані провів її додому, навіть поцілував, просто тому, що так годиться, коли танцюєш з дівчиною, як годиться замикати двері, коли ввечері останній заходиш до будинку. Але сьогодні, опинившись в Анниній кімнаті, він раптом подумав: вона ніколи не вийде заміж. Анна сиділа, як шістдесятирічна жінка, рівно, в незручній позі, і завзято працювала, хоч у тій праці не було ніякого глузду, — типова стара дівка, дарма, що одяг на ній був модних кольорів. Може, це через матір, з протесту: мовляв, краще буду старою дівкою, ніж такою, як ти. Звичайно, вона хотіла мати чоловіка, це легко було помітити. Але насамперед вона хотіла бути не такою, як мати. Вона розповіла Гансові, що кожного ранку, поснідавши, зачинається в своїй кімнаті, аби тільки не розмовляти з матір'ю. Вона ненавиділа материні нескінченні спроби зав'язати з нею товариські стосунки, стати її повірницею, провадити з нею довгі розмови. Анна зовсім не бажала бути матері за товаришку. Вона знала, що мати пишалася своїм ставленням до дочки. Берта Фолькман хотіла, щоб дочка ставилась до неї як до старшої сестри. Та Анні було соромно за матір.

Ганс волів би не слухати цієї сповіді. Проте Анна не мала з ким поговорити. Її філіпсбурзькі приятельки всі належали до одного кола, тому відверті розмови з ними були дуже ризиковані. А Ганс був чужий, йому вона могла розповісти все. Їй байдуже, казала вона, що мати весь час показує, наскільки вона сучасніша, навіть молодша за свою дочку. Такими потайними, як Анна, такими мовчазними у всьому, що

стосується делікатних, проте надзвичайно важливих проблем молодого організму, дівчата бували десь п'ятдесят років тому, і відомо ж, до чого це призводило: до неповноцінності, до нещасливих шлюбів, до приховування справжніх почуттів, до безнадійних зусиль зберегти на людях задоволену міну. Він же сам бачив, хто така Берта Фолькман: полум'яна ораторка з гарними руками. Але дочку нітрохи не зворушувало її красномовство. Вона, мабуть, сиділа, похмуро дивлячись поперед себе, і на обличчі в неї не було й сліду зацікавлення чи просто ввічливої уважності, а мати підступала до неї з усіх боків, знов і знов пригладжуючи руками волосся на скронях, знов і знов пробуваючи переконати дочку, що вона повинна почувати себе щасливою, маючи вільну від вузьких традиційних уявлень матір, з якою можна відверто поговорити геть про все, матір, що не визнає ані дріб'язкових релігійних обмежень, ані сміховинних приписів лицемірної міщанської моралі, матір, що в своїх думках і вчинках виходить швидше з глибокого розуміння вищої, не розкладеної на полички релігійності й моралі. Та Анна не хотіла відкрити своє серце тим чудово виголошеним ліберальним теоріям. Мати говорила, а вона сиділа вперто відчужена і жодним порухом, жодним словом не показувала, чи взагалі ще слухає її.

Анна сказала, що мати до одруження була мало не художницею. Картини з тих часів у коштовних рамах висіли по всіх кімнатах вілли Фолькманів. Деякі з них Ганс бачив. Здебільшого то були зображення квіток, але не в яскравих барвах, не як втілення найкращих місяців року, ні, — квітки Берти Фолькман мали такий вигляд, ніби вирости взимку, правда, на теплому вітрі, але в ту пору, коли за барви треба змагатися, коли треба додати власної крові, щоб червіль ожила на полотні. Та серед тих картин не було жодної з самими лише квітками. Щоправда, квітки заповнювали передній план, товсті, такі важкі, що їх не поворохнув би ніякий вітер, завжди без стебла, самі головки, накидані одна на одну, ніби скорчені в смертельній агонії тіла, завжди бляклих похмурих кольорів — хризантеми, з пелюстками, подібними до безбарвних черв'яків, айстри, які нагадували бешиху на людському тілі; але з-за тих квіток, з-за погрунтованої в темний колір поверхні непорушно дивилася пара очей, або виглядала рука чи бліда жіноча спина, або щиріла зуби, наче в глузливій посмішці, коняча паща, або видніла рука священика, яка міцно стискала хреста, не для того, щоб благословляти ним, а щоб з-за квіток ударити глядача тим хрестом в обличчя. Потім ця жінка, що малювала всупереч своєму єству, познайомилася з головним інженером Фолькманом, після війни він почав працювати самостійно, став фабрикантом, домашнє господарство збільшилось, їхнє суспільне становище зміцніло, пані Фолькман пофарбувала пасмо свого й досі чорного як смола волосся в сивий колір, показуючи цим, що вона ще досить молода і може пококетувати своїми роками.

Ганс кілька разів пробував перебити Анну, задля ввічливості захищав її матір, бо йому було дедалі ніяковіше, що його так глибоко втаємничували в життя цієї великопанської вілли, про яку вчора він ще навіть не знав. Проте Аннині широкі уста посуворішали, на блідій шії набрякли жили, і вона виголосила цілу промову, яку віддавна глушила в своєму серці. Гансові довелося вислухати її. Він познайомився з паном Фолькманом, колишнім головним інженером і теперішнім фабрикантом іще до того, як був відрекomenдований йому за вечерею. То був чоловік, який зумів завдяки післявоєнним економічним можливостям і своїм фаховим знанням створити фабрику радіоапаратури. Через

ту фабрику йому вже не вистачало часу дбати ще й про свою дружину, єдину дочку і своє духовне життя. Не диво, що він, на думку дружини, був черствий і відсталий. Пані Фолькман як митець мала інші, вищі потреби, казала Анна. Вона була незамінна у веселому філіпсбурзькому товаристві, запрошувала до своєї вілли музикантів, що приїздили на гастролі в місто, та письменників, що любили виступати на вечорах, і вимагала від Анни, щоб вона також брала участь у заходах, які додають вишуканості світському життю. Проте Анні, видно, був ближчий інженерський дух її батька, вона не вміла так голосно сміятися, як того сподівався від слухачів на вечірці з коктейлем певний своєї дотепності оповідач анекдотів, не мала напихваті тих легеньких, мов пір'їнка, речень, якими перекидаються, ніби м'ячем, гості, коли виходять з чаркою вина в руці з салону на терасу, не здатна була в розмові з чоловіками вдаватися до чарівних, повних зацікавлення, заспокоїливих чи підбадьорливих жестів, які захоплюють їх говорити далі, бо в тих жестах, ніби в чарівному дзеркалі, чоловіки вбачають чудову дію своїх слів. Анна лишилася, на материн жаль, тихою, неповороткою дівчиною, що недовірко ставилась до її заходів. З відвертістю, аж неприємною для Ганса, вона заявила, що її мати зраджує батька.

— Ну, боже мій, це теж вид самооборони,— сказав Ганс; чогось кращого він не міг придумати.— Кожен мусить рятуватись, як може,— повів далі він.— Пані Фолькман обдарована незвичайною уявою, а коли людина має уяву, то має і якісь особливі потреби, незвичайній уяві відповідають, певне, і незвичайні потреби.

І справді, господиня вілли здавалась йому тепер ніби якоюсь білошкірою твариною, може, ланню. Зеленоока, гола й дужа, вона пасеться в якихось казкових хащах, підозріло принохуючись довкола, чи не з'явиться знов десь її чоловік у вигляді робота, щоб схопити її своїми руками, змайстрованими згідно з технічними формулами, і забрати назад у свій діловий світ, що існує для нижчої мети. Анні ж він сказав, усміхаючись, що це боротьба Пікассо з Гогеном, чи взагалі боротьба, яка буває в кожному подружжі. Найгірше, звичайно, доводиться дітям, бо вони хоч-не-хоч поступово стають на чийсь бік, а мали б бути однаково близькими до обох батьків.

Після обіду Анна сама вже соромилася, що вранці стільки йому набалакала. Мабуть, теж відчула, що ще надто мало знає Ганса. І раптом за один ранок зробила з нього близького приятеля. Аж дорогою додому Ганс усвідомив, як тісно вона його зв'язала з собою цією сповіддю. Силоміць зробила його своїм повірником. Тепер він мусить прийти ще раз, хоче того чи ні. Після такої інтимної розмови було б нечемно більше не показуватись їй на очі.

Завжди та сама біда: куди не з'явишся, зразу хтось прагне зробити з тебе найближчого приятеля. Ще й дня не минуло, як він приїхав у це місто, а діти Ферберів уже почали чіплятися йому за штани, лоскотати його, товкти йому кулаками й головами в живіт, пані Фербер годинами розмовляла з ним, хотіла все довідатись про нього і все розповісти йому. Що в ньому було такого? Ось і Анна — не встигла привітатися, як почала переказувати йому свої багаторічні чвари з матір'ю. Хіба він викликав її на таку щирість? Анітрохи. Та оскільки йому не спадала щосекунди якась нова думка, він слухав, схиливши набік голову, дивився на килим або на носки своїх черевиків у пошуках теми для розмови, але ті, з ким він говорив, завжди випереджали його, — мабуть, вважали позу за прохання бути відвертими, сказати, нарешті, те, що їм

так довго доводилось приховувати. Їм, здавалося, було зовсім байдуже, чи він радо їх слухає чи ні. За вечерею у Фолькманів теж дійшло до такого прикрого становища. І взагалі, що то була за вечеря! Ганс ніколи ще не вечеряв у великопанській віллі, тому був зовсім не підготовлений до цього. О сьомій годині шановна господиня вдарила на терасі в гонг. Тричі. Це означало, що лишилося ще півгодини до початку вечері, отже прохання приготуватись, *make up*¹, переодягтися, чи що там ще. Ганс помив руки, засоромлений, що не має темного костюма. Коли вже доходило пів на восьму, на крутому під'їзді від вулиці зашурхотів чорний лімузин, шофер, довгий, як жердина, вискочив з передніх дверцят, метнувся до задніх і випустив з величезної машини малесенького чоловічка — це був пан Фолькман. З тераси пролунало п'ять ударів гонга. Пора. Ганс зайшов до їдальні поряд з Анною. Він стулив долоні і зразу ж розтулив знову, бо відчув, які в нього гарячі руки, а його ж, мабуть, зараз будуть відрекомендовувати численним гостям. І вражено побачив, що в кімнаті, крім них з Анною і господині, нікого немає. П'ять ударів у гонг — чи трохи не забагато? З трьома попередніми навіть вісім, а до столу, як видно, сяде разом з паном Фолькманом усього чотири особи, і серед них він, Ганс, єдиний гість!

Появу пана Фолькмана господиня зустріла вигуком «О!» — радісним чи просто голосним, Ганс не міг розрізнити, в кожному разі той вигук поклав край безглуздому, прикрому для всіх очікуванню біля стільців. Ганса швидко й енергійно відрекомендовано як Анниного університетського товариша і як молодого журналіста (він хотів заперечити, але як?). Пан Фолькман зайшов дрібним, нерівним кроком; голова його, мабуть, з давніх-давен похилена наперед, була вкрита коротким, білим, як молоко, волоссям, подекуди аж жовтим, на маківці якраз таким завдовжки, що можна було зробити сякий-такий проділ. Він трішечки підвів голову, звернувши догори очі так, щоб не випростувати шиї більше, ніж йому було звично, швидко промурмотів: «Дуже приємно», різко зігнув праву ручку під гострим кутом так, що вона вище ліктя навіть не ворухнулася, і перед очима в Ганса з'явилася п'ясть, яка висіла, мов нежива. Ганс вчасно підхопив її, злякано потис, боячись, що вона розтечеться крізь його пальці, — така та п'ясть була м'яка, така безвладна, — зразу ж відпустив і простежив поглядом, як вона знов опала вниз і, падаючи, дякувати богу, набрала своєї попередньої форми, яку на мить була втратила від потиску. Опустившись, вона ще хвилину погойдалася, поки остаточно завмерла. Оскільки пан Фолькман, за своїм звичаєм, знов похилив голову, а крім того, сів уже до столу, Ганс не міг визначити, як той сприйняв його потиск; щоб побачити вираз його обличчя, треба було б хіба що стати навколішки. Дружина й дочка, коли зайшов фабрикант, тільки швидко, ледь помітно кивнули головою. Пані Фолькман подзвонила в маленький дзвоник, і до їдальні відразу вбігли дві однаково вбрані служниці, несучи спаржевий суп, запровалений сметаною. Пані Фолькман тим часом почала розмову з Анною і Гансом — голосно, безтурботно, так, наче в кімнаті було їх троє. Пан Фолькман, схилившись над тарілкою, рівномірно черпав суп. Ложка в його маленькій ручці кольору слонов'ї кістки здавалася велетенською, а особливо, коли він наближав її до дрібного, майже недосяжного для чужого погляду, похиленого обличчя. Видно, пан Фолькман давно

¹ Попудритись, підфарбувати губи (англ.).

звук, що ввечері в них були гості, з якими дружина розмовляла про те, що його не цікавило. Він прийшов попоїсти і, мабуть, думав про свої справи. Нехай собі дружина розмовляє з гістьми, тим паче, що вона бозна-коли почала ту розмову, може, ще до полудня. Але як у цій ситуації мав поводитись гість? Ганс розпачливо шукав нагоди втягти в розмову господаря. Говорилося по черзі про фільми, про акторів, про книжки, виставки, архітектуру, концерти. О, нарешті з'явилась якась можливість: пластинки, радіо, приймачі, хвалити бога, розмова звернула на те, що йому треба,— на приймачі, тепер або ніколи, він мусить щось сказати про Фолькманові приймачі, хоч не має уявлення, як називаються апарати цієї фірми, мусить здобутися на якийсь комплімент, хай йому чорт, півцарства за комплімент панові Фолькманові, його приймачам! Але негайно, бо розмова перекинеться на інше, шановна господиня — владна співрозмовниця, схильна несподівано перескакувати від однієї думки до другої, її важко затримати довше, як хвилину, на одній темі, та, може, вона потім знов повернеться до неї, неодмінно повернеться, бо завжди вертається до якихось тем, отже, почекаємо; першу нагоду пропущено, ми вже знов розмовляємо про реалізм у мистецтві, — вона його не визнає, і слава богу, може, швидше рушимо далі; а що шановна пані думає про сучасну музику? Незграбне запитання, але воно мені потрібне, авжеж; тепер, дякувати богу, можна вдатися й до pana Фолькмана; що я хотів сказати?

— Сучасна музика надзвичайно багато завдячує інженерам,— це було перше речення, яке Ганс спромігся запустити в бік pana Фолькмана.— Відкриття ультракоротких хвиль, виробництво приймачів на ультракороткі хвилі...

Ганс не знав, що казати далі. Пані Фолькман вражено глянула на нього, але не поспішила з допомогою: мабуть, відчула, що він хотів залучити до розмови її чоловіка, тож хай тепер спокутує свій гріх! Проте Анна — Ганс ладен був поцілувати її — докінчила місток, що жалюгідно повис напівдорозі до її батька; вона сказала:

— В цій галузі тато має великі заслуги. Він перший почав випускати приймачі на ультракороткі хвилі.

Пан Фолькман, що тим часом скінчив їсти, — власне, він більше нічого й не робив,— відхилився на спинку стільця настільки, що, не підводячи голови, показав своє обличчя, і справді приєднався до розмови. Дружина, мабуть, рада була б перешкодити цьому, принаймні спробувала досить несподіваними стрибками відвернути їх від теми, та оскільки ні Анна, ні Ганс не пішли за нею, їй довелось вернутися до музики й радіо; чоловік відповів на ту її спробу злісною посмішкою. Як виявилось, пан Фолькман взагалі був схильний до сухих, іронічних коментарів. Він ніколи не казав за раз більше як два-три речення, проте Ганс подумки визнав, що кожне з тих речень викликало усмішку, почуття вдовolenня,— так добре воно було складене і так спокійно, без зайвої гарячкості сказане, завжди приязно, ніби якась стороння думка. Складалося враження, що він не сприймає поважно ні себе, ні тих речей, про які говорить. Кілька разів він двозначним тоном вибачався, що, будучи простим інженером і діловою людиною, взагалі зважається втручатись до розмови про ту царину, де панує його дружина; вона ж бо жриця мистецтва, а він тільки будує святині, хоч це також перебільшення, адже він не має нічого спільного з мистецтвом, близький тільки з його жрицею — тобто, має щастя зватись її управителем, а може, навіть

служником. Кажучи це, пан Фолькман повернув дрібне довгасте обличчя, скривлене посмішкою, до дружини, яка, скептично відкопиливши нижню губу, оцінювала його слова; цього разу вони їй здалися такими вдалимими, що вона простягла вузькі довгі руки, ще дужче видовжені коштовною інкрустацією полакованих у червоний колір нігтів, погладила чоловіка по жовтаво-білому, як молоко, волоссі і сказала:

— Славний мій Артур!

Ганс був би радий-радісінкий відразу ж попрощатися, але в сусідній кімнаті служниці вже наливали пунш. Шановна господиня відпустила пана Фолькмана, Гансові ж довелося лишитися на той пунш. Виходячи, пан Фолькман сказав ще кілька слів про Гаррі Бюзгена, бо Анна розповіла йому про Гансові наміри.

— О так,— пан Фолькман усміхнувся, не ворухнувши губами,— в Бюзгена можна багато чого навчитися, то такий собі маленький монарх, Наполеон ілюстрованих журналів. Парфуми Бюзгена чути навіть, як дивисься на його фотографію, але навчитися в нього можна; ні в кого нема такого хисту домагатися успіху, як у нього. То король Філіпсбурга,— сказав пан Фолькман.

Ганс, коли його відпустили, поніс ці слова з собою в місто. Була вже майже північ, вулиці спорожніли, він похитувався, бо забагато випив, йому кортіло співати або танцювати. Коли б Ганс тепер пішов на Траубергштрассе, до своєї кімнати, то міг би набити собі синців у тому вузькому рукаві, повному незграбних меблів. Йому треба було місця, простору, людських голосів, звичайно, найкраще, щоб біля нього були жінки, сестри пані Фолькман, молодші і не такі розумні, не такі страшенно новомодні. Щоправда, вона поводитися дуже вільно, викот у кофті був ще глибший, ніж у светрі зранку, але ж Анна! Крім того, вона ж дама, навіть смішно про щось таке думати, а проте вона його впоїла, веліла танцювати з Анною, заводила небезпечні розмови, пригасила світло, тлумачила зміст своїх картин, потім сіла до роялю і заходилася грати Ліста й Рахманінова так, що Ганс сп'янів від неї дужче, ніж від пуншу, йому вже не було ніяково, але тоді Анна підвелася, майже криком, мало не плачучи, попросила матір більше не грати, сказала: «На добраніч» і вибігла. Ганс поцілував руку шановній господині, разом з нею посміхнувся з Анниної втечі, ніби вони були двоє змовників, і теж попрощався. Нічне повітря було на диво холодне, сусідні вілли дрімали в садках. Він радів, що спускається в місто, у квартали, де ще панує життя, де люди хапають розваги швидко, квапливо, ніби пшеницю з поля, коли насувається жовта хмара, яка віщує град; загроза нового дня немов батоном гонить людей до приміщень, бо день починається ще серед глухої ночі, хоч ніколи, ніколи не мав би початися: тому так гучно й жваво грає музика, тому стільки сліпучого барвистого світла, стільки напоїв — всупереч новому дню... А о четвертій усе гасло, о четвертій дівчата ховали руки, згортали, наче парасольки, свої обличчя, стягали губи, щоб на них не лишилося усмішки, зате перед гістьми виростали випростані кельнери, виписували в маленьких записниках вироки, тоді подавали на карточках гостям, що злякано дивились на них, оркестр застигав, інструменти миттю змиралі, не боронячись, коли їх клали, мов у труни, в облуплені футляри.

Надворі Ганс ще трохи постояв, але нікого вже не впізнавав. Удари годинника поглинули все: і блискучі уніформи розваг, і прегарні плечі та ноги, і неземні обличчя; тепер на всі боки розбігалися нудні, схожі одна на одну постаті в безбарвному цивільному вбранні. І до яких

помешкань, до якого сну? Поліційна година, подумав Ганс, і по спині в нього пройшов мороз. Він поплентався в східний район міста, на Траубергштрассе, 22. Ноги були важкі, мов налиті свинцем, литки боліли. Пітна білизна липла до тіла. Небо — рожево-сіре, може, скоро піде дощ.

Коли Ганса переганяли трамваї, і він випростувався, ніби кудись поспішав, бо ніяковів, коли бачив, що вагони повні людей з тоненькими течками в руках. Вони сиділи двома рядками одні проти одних, застигли ляльки, вивезені на прогулянку, і ледь похитувалися в лад трамваєві. Їхні змучені обличчя, ще верталися до снів, яких їм не вдалося доснути до кінця і яких вони вже не могли піймати. Кондуктор безцеремонно пробирався поміж них і славив день. Ганс захоплювався ним.

На Траубергштрассе Ганс майже навшпиньки почав скрадатися до убогого фасаду ферберівського будиночка і аж злякався, коли двері — він саме зайшов у хвіртку, і від сходів його відділяло два метри, — відчинилися і звідти вийшов чоловік, з яким його познайомили ще позавчора ввечері: пан Фербер в круглих окулярах у дротяній оправі, зі штучними зубами, запалими щоками й глибоко посадженими очима, що тепер дивилися на Ганса. Ганс хотів щось сказати, але не знав що. Він краще вернувся б чимдуж на вулицю, залишив би назавжди і кімнату, і своє мізерне майно, але не міг навіть утекти, — погляд господаря прикував його до кам'яних плит доріжки. Та ось пан Фербер рушив назустріч і сказав:

— Добрий день, пане Бойман.

Щоб не стояти опустивши руки, Ганс витяг ключа, якого дала йому, підморгнувши, пані Фербер, але не послався на те підморгування, хоч вона мала на думці саме такі випадки, як оце тепер.

— Добрий день, — ще раз сказав пан Фербер і зник на вулиці.

— Добрий день, пане Фербер, — аж за хвилю озвався Ганс і зайшов до будинку.

2

Коли Бойман знов опинився в ліфті, який вистрілив ним на п'ятнадцятий поверх, де містилася редакція «Міжнародного огляду», він почав розмірковувати про те, що могло спонукати могутнього головного редактора влаштувати свою резиденцію так високо, бо чув, що Бюзген низький на зріст.

Як і першого разу, обидві друкарки підвели голови, коли він зайшов. Спека, що й досі розпинала над Філіпсбургом шовкову плахту, видно, нітрохи не заважала цим дівчатам. Друкарки були в таких легеньких кофтинах і так недбало скроєних, що Ганс злякано подумав: від найменшого поруху вони неодмінно позсуваються з плечей.

Бюзген кудись поїхав. Тому вони сьогодні не друкують. Та, може, він побалакає з панною Біркер, секретаркою шефа, може, домовиться з нею, коли прийти, принаймні нагадає про себе. Швидко й дзвінко падали поради — то від одної, то від другої. Бо ж тепер якраз така пора, що мало відвідувачів, і коли йому не вдасться поговорити з Бюзгеном, через місяць буде вже пізно. А може, він поговорив би з котримось редактором? Усе-таки вийде, що марно приходив.

Ганс почав їх розрізняти. Щоправда, обидві вони скидалися на кі-

ноактрис, але одна мала ширше обличчя і ще біліші коси. Господи, які дівчата, зітхнув Ганс, але вони, напевне, належать могутньому головному редакторові. Ту, з ширшим обличчям, звати Маргою, він уже встиг підслухати. Вбрана вона була в червону, як кров, кофтину, шкіру мала білу-білісіньку (як вона береже її від цього жажливого сонця?), а нігті були того ж кольору, що й кофта; тепер обидві друкарки дивилися на нього, треба було щось казати, і, звичайно, обидві почали всміхатися, широкі уста Марги ще дужче розтяглися, не було кінця тому розтягання; ну що, він тільки хотів навідатися, щоб про нього зовсім не забули, він уже має філіпсбурзьку адресу, атож, має кімнату, надворі така жахлива спека, що аж страшно подати комусь руку, хоч саме тепер кожна друга людина має такий вигляд, наче зараз зомліє, впаде, і її треба підтримати. Але в них, мабуть, багато роботи, він не буде їм більше заважати.

Вони засміялися, показуючи йому — як він цього не помітив! — що саме п'ють каву. Може, й він вип'є з ними? У висотному будинку все-таки найкраще витримуєш спеку. Завдяки кондиціонерові. Хай сідає до них. Але тієї миті зайшла панна Біркер і поглядом розітнула товариство при каві на три частини; одну з них, а саме Маргу, вона забрала до свого кабінету. Пана Боймана вона втішила надією на повернення головно-го редактора.

Другого дня Ганс знов з'явився на п'ятнадцятому поверсі, ніби не знав, що Бюзгена немає. А ще через день знов, сподіваючись, що його пильність оцінять. Хоч тепер його вже нітрохи не цікавило, візьмуть його на роботу чи ні, він поводився так, ніби дуже хвилювався за свою кар'єру. Навіть зважився запросити дівчат на вечерю. Вони погодились і домовилися зустрітись у садку літньої кав'ярні. Ганс прийшов туди на годину раніше і склав собі цілий запас корисних висловів. Він не залицятиметься до Марги, не скаже їй, що вона гарна, чи добра, чи знадлива або що, ні, він так поводитиметься, що Марга сама зверне на нього увагу. Він уявив собі цілу низку чоловіків, що з ними Марга могла досі зустрічатися, може, кохала їх, а тоді зважив, чим кожен з тих чоловіків примітний. Мабуть, то були журналісти, зо три журналісти,— може, фотограф, штатний редактор і фейлетоніст, або ще референт, актор і... ні, більше не повинно бути, бо він не зміг би їх усіх наділити якимись рисами, досить і п'яťох двадцятидворічній дівчині, коли їй справді є вже двадцять два роки. Але в такому оточенні і менше як п'ять напевне не було, ох, а ще й сам головний редактор, як він міг про нього забути. Адже це суперник номер один. Той недорослий шанолубець, напарфумлений Наполеон ілюстрованих журналів з квадратним обличчям і напomadженим дубом. Ганс уже бачив знімок Бюзгена у «Міжнародному огляді». Чи Марга й далі його любить? Мабуть, вона просто піддалася йому, слухняно, як рабиня. Ганс пригадав собі обличчя головного редактора. Воно ніби утворилося під незвичайної сили тиском. Між бровами, наче намальованими сірою кравецькою крейдою, і густою щіткою чуба майже не було місця на чотирикутне круте чоло, вилиці подалися вгору, і підборіддя також здавалося понад усяку міру задертим, здавленим знизу; воно лишало для рота тільки вузьку смужку, в яку гострим клинком уганявся ніс. Лише очі уникнули того тиску: вони плавали в очних ямах, наче м'які, чутливі істоти, вразливі, завжди ладні заплакати. Мабуть, Марга саме й любила в ньому очі, хоч Гансові здавалося, що тут доречніше було б співчуття, а не любов. Та в жінок усе буває навпаки. Ганс вирішив не сушити собі голову над ін-

шими можливими симпатіями Марги. Поки він не переможе головного редактора, то взагалі не повинен думати про них. А що ж він протиставить Гаррі Бюзгенові? В якому світлі він має постати, щоб образ суперника погас для дівчини? Краще було б підвестись і вернутися додому, хай навіть довелося б вислуховувати довгі розмови пані Фербер чи бавитися з дітьми, або, може, ще краще піти до Анни і втішити себе її турботами. Ганс уже кілька днів не навідувався до вілли Фолькманів — відколи почав засвідчувати на п'ятнадцятому поверсі відданість своєму фахові. Він почував себе винним перед Анною, хоч педантично довів собі, що не має на це анінайменшої підстави.

А що, якби вона побачила його з Маргою? Їй було б прикро. Напевне прикро. Але ж чому? Адже вони не пара закоханих. Він її університетський приятель, та й годі. А все ж...

Ганс іще раз швидко витер хусточкою руки, бо на вході з'явилися дівчата. Під їхніми високими каблуками голосно й прикро зарипіла на доріжці світла жорства. Вони майже не посувалися вперед. Після кожного кроку, ставлячи на землю одночасно підшву й каблук, вони ніби знов спиналися, з півсекунди їхні черевички тільки розсували і втоптували жорству, тоді рушали далі, ні, то були не зупинки, а найзастигліша мить їхньої ходи, мить, коли вага тіла подавалася за ногами, досягала їх і знов відставала, бо ноги тим часом ішли далі. Він ще зроду не бачив, щоб дівчата так ходили. Перед вели стегна, особливо в Марги, а ноги й тулуб усе ніби хотіли залишитися ззаду. Вагання і скута сила водночас — така була їхня хода, і Ганс дивився на неї, мов зачарований.

Які ж неоднакові думки снуються в голові в кожного з трьох людей, що сидять за столиком! Гансові й досі марився головний редактор, а частиною своєї свідомості він згадував, як підходили ці дві дівчини, що тепер, випроставшись, сиділи перед ним і мило всміхалися. За те його уста як уміли давали собі раду самі. Ганс спробував зібрати свої думки дскупі, він мусив зосередитись, якщо не хотів за перші ж півгодини зіпсувати весь вечір. Чого б він тільки не дав, якби можна було хоч на мить зазирнути за котрийсь із цих дівочих лобів! Та де там — сиди й думай про так зване знання людей, сміховинно куце: нерухомі зірки у мільйон разів більше знають одна про одну, ніж двадцятичотирирічний юнак про двадцятидворічну дівчину. Чи їм уже з ним нудно, чи вони думають, що він цілком пристойний хлопець, чи питають себе, навіщо він їх, власне, запросив, якщо тепер не вміє двох слів до пуття зліпити, чи вважають, що одна з них йому більше подобається, чи перед цим розмовляли про нього? Суцільна темрява, глибша за всесвітній простір, без найменшого промінчика, і він блукає серед неї, мандрівник, що повинен тепер говорити, а може, й діяти, владно, з ефектною впевненістю, знаючи, що треба казати в літній вечір, як людина, що словами перекидає місток від однієї самоти до другої, щоб зустрітися на ньому або принаймні подати комусь руку. А що він робив? Плив на крижині в неосяжне море, що холодно й загадково хлюпотіло навколо нього. Проте дівчата мали такі міни, ніби весь світ був солодким морозивом. Ганс випив добрий ковток білого вина з газованою водою і задоволено відчув, як воно захищало в його прокуреному роті. Щось він їм уже сказав. Дякувати богу, тепер розговорилася Габі, — так звали приятельку Марги. Намагаючись слухати її, він ковтнув ще вина, тоді ще, замовив другу пляшку. І йому полегшало. Щоправда, рот став наче ватяний, і, говорячи, він майже не відчував, як губи торкалися одна до од-

ної, але тепер принаймні йому щось наверталось на язик, він міг розповідати, і наче так, що його варто було послухати; він уже не бачив причин ховати в собі все, що думав, і тільки гратися в піжмурки. Боже, як він завжди сердився на себе, що йому вічно спадало на думку тільки те, чого не годилося казати! Взагалі то була його найбільша біда, що в будь-якому товаристві йому доводилось ніби тримати в собі перекладача, який мляво і здебільшого досить невдало переказував словами те, що Ганс насправді думав. Але тепер усе йшло добре. Він закохався в цей вечір, у жорстку, в грубі стовбури дерев, серед яких вони сиділи, йому приємно було говорити. А дівчата без кінця сміялися. Для нього вони були цілим оркестром порухів і звуків, вони так піднесли його настрої, що він насилу стримувався, щоб не заспівати. Поступово йому стало легко розповідати про найдрібніші події, дівчата не зводили з нього очей, голови їхні під враженням його слів похитувалися, мов квітки на вітрі, тіла ніби несамохіть тяглися до нього. Господи, аби тільки тепер нічого не зіпсувати, адже він знайшов, нарешті, дорогу до людей. Це цілком нормальні дівчата, яким не треба платити, перед якими не треба вдавати з себе хтосьна-кого, щоб мати право захоплюватись ними. Не можна навіть думки такої припускати, що тепер могло щось зіпсуватися! Як вони сміялися, Габі дужче за Маргу. Обережно, Гансе, застеріг він себе, Марга чомусь притихла, вона вже не сміється, лише дивиться на тебе. Якби можна було розірвати серпанок, що маяв у нього перед очима! Ганс бачив усе, ніби крізь брудні шибки на ходу в швидкому поїзді. Він плував Магду з Габі, їхні русьві кучері перемішалися, але споважніле обличчя Марги вирізнялося щораз дужче; він загнав нігті собі в стегно: чи в сміхові Габі не бринить уже глум, а обличчя Марги не виражає вже саму зневагу? Губи в нього обм'якли, в горлі раптом стало сухо, тоді запекло, він затнувся, видушив із себе ще кілька слів, які впали посеред столика й згасли, і засоромився, зненацька збагнувши, що сидить перед дівчатами геть мокрий від поту. Габі й досі хихотіла, але він уже мовчав. І тепер Ганс Бойман помітив, що його слухали й біля сусідніх столиків, навіть пооберталися до нього, ніби він був конференсьє, що мав розважати їх цього вечора; зараз вони почнуть машинально аплодувати. Дві кельнерки також стояли неподалік і безцеремонно розглядали його, навіть тепер, хоч він уже й замовк. Марга дивилася кудись поперед себе. Ганс помахав кельнерці банкнотою, потім у товаристві Марги й Габі залишив кав'ярню.

— Де ви мешкаєте? — спитав він.

Перша відповіла Габі. Дякувати богу, вона мешкає ближче, ніж Марга, подумав Ганс. Але рота він більше не розтулить. Марга запечатала його своїм поглядом, запечатала назавжди. Він не міг собі уявити, що ще колись скаже хоч слово. Німий, навіки німий, думав він, камінь, об який вони перепинятимуться. Ніколи вже не скажу ні слова, ніколи не розмовлятиму з людьми, краще лежати в канаві разом з іншим камінням, коли йде дощ і струмок біжить по тобі, провадячи монотонну балачку, до якої ти причетний, не подаючи голосу. Але як часто з ним уже таке бувало! Хіба всі його спроби перекинути місток до людей не кінчалися падінням у таке саме провалля, хіба він щоразу не зарікався ніколи більше не робити ніяких спроб наблизитись до людей? Та не встигав він підвести побиту голову й знов побачити людину, як уже біг за нею, мов пес, скімлив і благав очима, щоб вона позирнула на нього, озвалася...

Габі попрощалася весело, заявивши, що вечір був дуже приємний. Його розсердило, що вона так легко відімкнула двері й так легко з ним попрощалася. Виходить, вона нічого більше від нього й не сподівалася. Отже й Марга нічого більше не сподіватиметься, скаже «На добраніч», обернеться, звично засуне ключ у замок, відімкне двері і, більше не оглядаючись, спокійно рушить нагору сходами, ніби щойно провела на вокзал байдужого їй родича.

Він тупцяв поряд з нею далі, ладен прийняти все, що вона йому присудить. Коли Марга скаже «На добраніч», він лише кивне головою, щоб вона хоч останньої миті помітила, що покидає нещасну людину. Він одягнувся в свій смуток, мов у гарно пошитий костюм. Приємно бути смутним, відчувати жаль до всього світу, а особливо до цих двох дівчат, почувати, що тебе не визнано. Якщо вони так його відштовхнули, то й він не має ніяких зобов'язань, може собі впасти, де хоче, атож, і нехай, здригаючись, дивляться на його падіння, хай тоді каються, що не підтримали його.

Ганс чекав, що Марга щось запитає. Їй він признався б, як йому тяжко на серці. Відразу зіскочив би зі своєї чорної скелі, помчав би, як дитина на поклик матері, коли б Марга дала йому хоч найменший привід. Адже не йтимуть вони мовчки цілу дорогу. Вони ж бо трохи випили разом, посміялися, він навіть на мить торкнувся її руки, коли давав їй прикурити; якби він опинився в такій ситуації хоча б рік тому, то просто поглянув би на неї, обняв за стан і все скінчилося б принаймні поцілунком! Невже він втратив усі ті свої молодечі таланти, невже дасть цій дівчині, яка, щоб не перебільшити, напевне кохала вже трьох-чотирьох чоловіків, невже дасть їй зникнути в темному коридорі і навіть не торкнеться її, а потім битиметься головою в двері, які поволі, проте невблаганно зачиняться за нею? Ні, ні, вирішив Ганс, та відразу ж усвідомив, що ні чого не зможе вдіяти, коли Марга не піде йому назустріч. Може, їй теж нестерпна вже ця мовчанка, може, вона мучиться так само, як і він?

Але тієї миті Марга спинилася, глянула на нього, розтягнувши уста в широкій, безконечній усмішці, дістала з сумочки ключа, якого він так боявся, маленького, зловісно-блискучого меча, який мав тепер розітнути все, що вони наткали протягом кількох останніх годин, відчинила ворожо-блискучі двері білого нового будинку, так спокійно, так невблаганно, що йому аж не вірилось, простягла далеко від себе негнучку руку, яку йому довелося потиснути, сказала «На добраніч», повернулася — Ганс і сам не знав, чи відповів їй щось, він усе ще бачив її обличчя з широкою усмішкою, — і двері почали зачинятися просто перед його носом. Він чекав, чекав, тиша дзвеніла йому у вухах, аж поки щось ніби човгнуло, пролунав приглушений, але твердий стук — то клацнув замок, і двері зачинилися. Ганс почував себе вбивцею без зброї, найсміховиннішою істотою, яку будь-коли носила земля. Безглуздо насвистуючи, він подався на Траубергштрассе і під акомпанемент хропіння, що крізь тонкі стіни долинали до нього з усіх боків, ліг на своє вузьке, прикро рипуче ліжко.

Надворі, вздовж убогих цегляних фасадів, по підвіконнях з крихкого пісковика шастали від будинку до будинку гноми, що розносили сніг, часто надто важкі для їхніх кволих ніжок. Ганс думав про них, тому

вони поминали його вікно, лишали його висіти в поплутаному павутинні власних думок, нічних думок, порятунком від яких міг бути тільки ранок, бо його покинули і люди, і сон. Може, десь у лабораторії науковці в білих халатах ще мучили жабу, хтось напевне помер цієї ночі, хтось кохався, поки він борсався в своїх думках; його участь у всьому цьому була мізерна. Він стояв навколішки під замковою щілиною кожних дверей і вважав, що йому вже пощастило, коли в дверях не стирчав ключ.

Ганс скинув із себе ковдру. Над ним ще чулася хода. То пан Клаф. Так пізно, а він ще не спить. Ходить з кутка в куток. Ганс розумів, що пожиалець, який замість спати цілими ночами ходив по кімнаті, здавався пані Фербер небезпечною людиною. До того ж він ступав не однакою на обидві ноги. Мабуть, мав протез. Часом він спинявся, але забути про нього не можна було. Ганс чекав, коли він знов почне ходити: стук-гуп, стук-гуп... У котромусь із дальших будинків заплакала дитина. Денна спека просочилася крізь дахи і опустилася до кімнат. Дитина плакала жалісливо, і те пронизливе скигління було для Ганса ніби вітанням. Тепер, мабуть, вилізе із затхлого подружнього ліжка якась заспана жінка, щоб переповити дитину. Проте плач ставав голосніший. До нього прилучилося ще одне немовля, підхопило той плач і повело далі. Ось озвався й третій крикун, збудив ще одного, потім ще. Ганс підійшов до вікна, вихилився надвір і спробував порахувати їх, але тепер надто багато дитячих голосів злилося в один, праворуч і ліворуч злякано спалахувало світло, кидаючи на вулицю яскраві прямокутники; Ганс почав рахувати тіні стурбованих, сердитих матерів, що миготіли на тлі освітлених вікон. Тепер дорослі мешканці всієї вулиці відчували себе безпорадними перед дитячим криком, що дедалі дужчав. До кого вдатися — до поліції чи до лікаря? Ганс теж міркував над цією проблемою разом з усіма мешканцями вулиці. Ось один голос сягнув вище за інші, і решта підтримала його, мов злагоджений хор. Але, боже мій, то ж був не спів! Його важко було слухати, здавалося, що тепер той крик, нарешті, мусить досягти межі, зараз, зараз досягне; а він усе дужчав і дужчав, — як тут зважишся просто заткнути вуха і під ковдрою чекати кінця! Може, це підготовка до чогось, що зараз неодмінно настане? Та хоч як усі дослухалися, крім плачу, нічого не почули, та й він поволі слабшав. А потім і зовсім затих. Люди вернулися до своїх ліжок. Тільки одне світло не згасло. Мабуть, котрась дитина вмерла, подумав Ганс.

— Ходи ж, — сказала вчителька домоведення з двадцять четвертого номера.

— Ет, лиши, — почувся у відповідь чоловічий голос.

Ганс давно вже дізнався від пані Фербер усе, що треба було знати про сусідів. Вчителька домоведення знайшла собі чоловіка, який тепер спав з нею. Одружитися з нею він не міг, бо не мав грошей, щоб утримувати дружину з трьома дітьми, та ще й заснувати нову родину. Його дружина була в санаторії, хворіла на сухоти, в однієї дитини вже теж затемнені легені, сказала пані Фербер. Він збирав оголошення до телефонних книг.

— Ти на мене чогось сердисься? — почув Ганс учительчин голос.

— Не чіпай мене, я хочу спати, — відповів чоловік.

— У таку спеку, — сказала вона.

Він. Я втомився.

Вона. О Фреде! (За хвилину). Ти був у Анни.

Він. Ні.

Вона. Скажи мені правду.

Він. Я не був у неї.

Вона. Був.

Він. Що ти вигадуєш!

Вона. Я знайшла квиток.

Він. Де?

Вона. В твоєму гаманці.

Він. Я їздив туди в спразах.

Вона. І не зайшов до санаторію?

Він. Ні.

Вона. Ти міг би мені сказати. Вона ж твоя дружина. Прошу тебе, Фреде, скажи мені, я не серджуся на тебе, тільки хочу знати, мені важко, коли ти брешеш. Усе що завгодно, Фреде, тільки не бреш. Прошу тебе, скажи.

Він. Дай мені заснути.

Вона. Ти дзвонив їй?

Він. Так.

Вона. А чому мені не сказав?

Він. Я ж щойно сказав.

Вона. Надто пізно. Тепер я вже не можу тобі вірити.

Він. Як хочеш.

Вона. Фреде!

Він. Я втомився, Ліно, й не можу розмовляти цілу ніч. Прошу, зрозумій мене, яка з того користь, що ми кричатимем у темну стелю, не бачачи одне одного, сердитимемось. Я все це знаю, Ліно, раз уже таке пережив. Відклади це до ранку, люба, добре?

Що вона відповіла, Ганс не почув.

Яка вона з себе, та Ліна? Досі Ганс бачив тільки її моторолер перед будинком. Мабуть, виходячи з дому, вона одягає темно-зелений плащ зі штучної шкіри і ясно-зелений шолом. Їй могло бути років тридцять два, і вона так прагнула мати власного чоловіка, що розпачливо боялася його втратити, тому й швидко втрачала.

Ганс почував себе тепер приємно втаємниченим у долі родин, що мешкали в цій шерензі цегляних коробок. З шести будинків праворуч і шести ліворуч долинали покашлювання старих дідів. У кожному будинку було принаймні по одному дідові, отже, Ганс чув ненастанний кашель десь із дванадцяти дідів. А крім того, звісно, розмови, пестощі, суперечки і крик у багатьох родин.

У будинку під номером шістнадцятим мешкала Йоганна, руда й багата на пагорки й видолинки; здибаючи її, Ганс щоразу довго озирався на неї, звичайно, тільки тоді, коли був певен, що ніхто його не бачить. Йоганна мала звичку дуже повільно повертати голову; здавалося, що то відчиняється велика, важка брама. Коси ж її, що спадали аж на плечі, при цьому навіть не ворушилися. Коли Йоганна сміялася на вулиці, Ганс аж здригався. Її сміх був хрипкий і скидався швидше на вовчий гавкіт чи рипіння черевиків, аніж на сміх молоді дівчини. Пані Фербер казала, що, скільки вона знає Йоганну, в неї завжди був хрипкий голос. Спершу через неї відбувалися сварки. Одна жінка витягла з ліжка в Йоганни свого чоловіка. Відтоді Йоганна не приймала клієнтів з цієї вулиці. Це було велике нещастя. Ганс часом мріяв знов стати чотирнадцятирічним хлопцем, побігти до Йоганни й попросити в неї кохання. Десь у суботу, після обіду, коли вона саме збиралася б вийти з дому.

Вона сиділа б у шовковій білизні на столі і бавилася б своїми довгими пальцями, ніби чимось чужим, а коли він, розпалений, у пориванні своїх чотирнадцяти років покликав би її, вона пригорнула б його до себе й миттю заспокоїла, і він присягнувся б бути їй вірним довіку за те, що вона його прийняла, хоч він і з цієї вулиці. Він заплатив би їй, як дорослий, на цьому він стояв би твердо. Заплатив би, звичайно, частинами, бо не зміг би роздобути відразу тридцять марок. А Йоганна звеліла б йому присягнутися, що він нікому з вулиці не скаже про те, що сталося. Ганс присягнув би і дотримав би присяги, хоч як би йому кортіло вибавкати своїм одноліткам, щоб в нього було з хрипкою Йоганною, яка має таку гладеньку шкіру. Принаймні він смакував би слова, якими можна було б розповісти про цю найбільшу, поряд з першим причастям, подію в його житті. Але ж Йоганна заявила, що рішить його, коли він писне хоч слово, так і сказала, і в очах її можна було прочитати, що вона здатна виконати свою погрозу...

Звичайно, для дванадцяти-, тринадцяти- і чотирнадцятирічних хлопців було тяжкою і солодкою мукою жити на тій самій вулиці, де отаборилася Йоганна. А може, вона все-таки потай приймає клієнтів із своєї вулиці? Може, вона погодилася на таку умову тільки для того, щоб тутешні жінки дали їй спокій? Адже пані Фербер казала Гансові, нібито деякі жінки навіть раді, що поблизу є Йоганна. Ті жінки, що мають надто вимогливих чоловіків.

Мабуть, діти, що живуть на Траубергштрассе, з певного погляду переважали в школі дітей з інших вулиць. Мабуть, їм там доводилось чути такі речі, з яких на Траубергштрассе сміялася б навіть мала дитина. Бо тут за обідом говорили про Йоганну так, як десь про погоду. Особливо в неділю, перше ніж лягти на спочинок, батько з матір'ю завжди згадували ім'я Йоганни. І взагалі в таких помешканнях таємниці однаково не дуже вбережеш. Найкраще було тим господарям, у яких Йоганна наймала кімнату. Бо за кожного клієнта, якого приймала Йоганна, вони отримували п'ять марок. Тож легко зрозуміти, що вони добре ставились до Йоганни, хоч заздрісні сусідки й звали ті п'ять марок гріховними грішми. Суперечки виникали тільки тоді, коли Отто (господар) вранці твердив, що Йоганна за ніч прийняла п'яťох чоловіків, а хоче заплатити тільки за трьох або чотирьох. Але завжди якось доходили до згоди. З розповідей пані Фербер можна було зробити висновок, що найбільшу заздрість викликали в сусідів післяобідні години, які господарі проводили разом з Йоганною. Бо до обіду дівчина спить, адже часом останні клієнти йдуть додому аж удосвіта. Але десь біля другої, третьої чи о пів на четверту, як коли, Йоганна встає, накидає на голе тіло свій чудовий червоно-бурий халат, виходить з кімнати, йде в туалет, а тоді до ванної. Господар будинку Отто був бляхарем і єдиний міг зробити собі те, що, принаймні на Траубергштрассе, здавалося ванною. Саме завдяки цій обставині дівчина й оселилася в них, бо ж без купелі, заявила вона, їй не можна обійтися. Отже, вона й купалася. Хлюпалася, скільки їй хотілося. Аж приємно було слухати. А потім, — і тепер голови оповідача й голови слухачів просто-таки святобливо схилялися до купи, не з сорому, а з глибокого почуття й зацікавлення, пані Фербер також присунулася ближче, коли дійшла до цього місця, — потім ішла на кухню, до господарів. Там вона сідала на стіл, клала босі ноги в червоних капчиках на стілець і ніколи не застібала халата, так і лишала поли розгорненими. А як вона вміла розповідати! Про яких тільки хочеш чоловіків! Годинами могла розказувати, як вони поводитися в неї, адже вона що-

ночі дізнавалася щось нове. В квартирі Отто збирався гурт кумась, охочих до пліток. Ерна, його дружина, була балакуча жіночка і грілася в промінні Йоганниної слави. Часом Йоганна зовсім скидала халат, щоб показати жінкам якісь сліди й знаки на своєму тілі на потвердження того, про що вона саме розповідала. А коли ті, наслуковавшись доскоху, виходили з розпаленими головами з будинку Отто, то спотикались об дітей, що цілими китицями висіли під дверима, щоб і собі хоч дещо дізнатися або принаймні почути Йоганнин голос. Пані Фербер ніколи не забувала зауважити, що її чоловік нічого не мав і не матиме з Йоганною. Ганс уявляв собі його жовтаве обличчя і вірив у непорушність Ферберівського подружжя. Крім того, пан Фербер мав стільки роботи коло свого будиночка, завжди мусив щось лагодити, добудовувати чи прибивати, — іноді здавалося, що він довіку буде горбитись над сходами, пазами, виступами й планками свого помешкання, обмацувати й вигладжувати їх, чаклувати над ними, щоб на них не позначився час. І все-таки Йоганна, видно, грала якусь роль і в цьому подружжі, як, мабуть, для всієї вулиці була втіленням якоїсь сили, своєрідним підземним морем, звідки не один струмок на поверхні брав свої соки, навіть не усвідомлюючи цього. Для мешканців вулиці вона була не чим іншим, як трохи наближеною до них платонічною ідеєю: з думкою про неї творилася дійсність. А про мораль тутешній люд дбав куди більше, ніж справжні клієнти Йоганни; серед них найменше було мешканців з цієї вулиці, бо чоловіки, що тут жили, могли собі дозволити таку витрату хіба що кожного високого року. Тридцять марок тільки за те, щоб переспати з жінкою, — ну ні, господарсько-батьківське сумління цих чоловіків на таке ніколи не пішло б, а їхні жінки могли б висунути слушний доказ, що те саме, ну, більш-менш те саме, вони можуть отримати набагато дешевше. Якби не ця фінансова перешкода, то всі пакти, вкладені Йоганною з сусідками, мабуть, нічого б не дали, а в цих умовах якось дотримувалися. А якби хто захотів засуджувати цнотливість, яку не порушують тільки тому, що немає нагоди, то йому можна сказати, що на цій землі вже й те добре, коли ти не зробиш гріха, а причини дошкукуватися не треба. Так уже буває, що людина, якщо тільки випадає нагода, робить зло, а якщо такої нагоди не випадає, то нехай хоч має втіху в тому, що може похвалитися цнотливістю. Отже, цнотливість — це не що інше, як відсутність нагоди, міркував Ганс, з прикрістю відчуваючи, як глибоко ця думка влучає в нього самого. Це мої погляди, думав він, досвід, здобутий із спостережень над собою і над мешканцями Траубергштрассе. Звичайно, є багато й кращих людей, може, там, у горішній частині міста, де стоять вілли. Хіба пані Фолькман не була прикладом вищого способу людського життя? Вона весь час говорила тільки про мистецтво й митців, відвідувала виставки, музеї і концерти, запалювалась питаннями стилю і духу, а якщо й носила пуловер з глибоким викотом, то в неї це, напевне, не було виявом простої хіті, а, мабуть, демонстрацією якоїсь вищої незалежності від тіла та його спокус, демонстрацією, яку він поки що, звичайно, не міг оцінити, бо ще не збагнув її, тому що бачив лише тіло, а не ту незалежність чи що там вона хотіла цим показати. І коли пані Фолькман зраджувала свого чоловіка — та чи доречне тут взагалі це слово? Чоловік, напевне, про це знав, то просто в Анни такий відсталий спосіб висловлюватися, — то зраджувала, чи, краще сказати, заміняла його не якимось буденними людьми, а чоловіками вибраного фаху, яким також ішлося не про звичайну розвагу, а про створення вищого, йому ще неприступного наст-

рою. Ганс посмутнів, дійшовши в своїх думках, породжених безсонням і сп'янінням, до висновку, що, мабуть, він, людина з села, безсила перед багатьма спокусами, ніколи до кінця не збагне витончених почуттів міського товариства, не кажучи вже про те, що сам ніколи не матиме таких почуттів.

Ганс протягом кількох днів не навідувався до висотного будинку, хоч усе-таки мав би поцікавитись, чи недосяжний головний редактор взагалі думає його прийняти чи ні. Та, щоб дістатися до кабінету Бюзгена, він швидше в найбільшу полудневу спеку подряпався б муром на п'ятнадцятий поверх, аніж зважився б відчинити двері, зустріти Маргу й Габі, привітатися і з байдужою міною запитати про головного редактора. Дівчата, напевне, вже досхочу насміялися з нього і, мабуть, розповіли про все панні Біркер, коли не всій редакції «Міжнародного огляду». Грошей у нього лишилося ще на вісім днів.

Пригнічений, без жодних планів, Ганс подався вгору до району вілл. Пані Фолькман, одягнена так, як на флоридському пляжі, саме гасала по парку з своїми пуделями. Ганс хотів був відвернутися, дати їй змогу щось накинути на себе, але вона, видно, вважала себе одягненою, бо радісно підбігла до нього, привіталася, як з давнім знайомим, і заходилась галасливо гукати Анну. Та, не поспішаючи, з'явилася на балконі з тлетивом у руках, навіть відклала роботу, — і що то серед літа можна плести! — помахала йому рукою й запросила до себе нагору. Але мати не хотіла так легко віддати свою здобич. Нехай, мовляв, Анна сама зробить їм таку ласку і зійде вниз, зрештою, під деревами найпрохолодніше.

— Тато буде радий, що ти прийшов, — мовила Анна. — Він уже двічі питав про тебе.

— Про мене? — здивувався Ганс і почервонів.

— Так, здається, він хоче тобі щось запропонувати, — сказала Анна.

— Але нам нічого не каже, — додала пані Фолькман і великодушно всміхнулася: та усмішка мала означати, що вона не гнівається на чоловіка, хоч він і насмілювався з чимось таїтися перед нею. — Мабуть, щось ділове, — пояснила вона.

Отже, таке, що про нього в її присутності не годилося говорити. Боронь боже, ділові угоди, інженерна нудота, крамарські обрахунки! Ганс бачив, що їй було боляче навіть думати про цю вбивчу буденність. Робот і сарна!

Коли, врешті, прийшов пан Фолькман, Ганс весь аж напружився з цікавості, що ж він хоче йому запропонувати.

До речі, пан Фолькман, здавалося, не звертав ніякісінької уваги на те, що повітря було гаряче, аж біле, а небо вже кілька днів скидалося на величезний пухир після опіку. Він був у краватці і в костюмі, застібнутому на всі гудзики, які годилося застібати. Жінок він відіслав. Анна пішла охоче й швидко, а пані Фолькман спершу наголосила, що й сама не лишилася б, тоді, граючись з пуделями, подалася в глиб зеленого парку.

Пан Фолькман підвів голову, усміхнувся і хвилину приглядався до Ганса, водячи м'яким вказівним пальцем по своїх щоках. Палець вигинався на всі боки, хоч навряд чи натикався на кістки.

Ганс був захоплений цим кволим чоловічком, що міг собі дозволи-

ти мовчки дивитися на когось і всміхатися. Для кого він живе? Може, якби його хто спитав про це, він відповів би: для своїх шести тисяч робітників, для своєї фабрики! Може, навіть сказав би: для своєї родини, для Анни. Гансову увагу відвернув комар, він потягся за ним рукою, замахнувся, але не спіймав, скоса позирнув на тінисто-зелене плетиво дерев і раптом почув гучний щебет пташок, ніби він щойно почався. Пташок не було видно, і здавалося, ніби то з самих гіллячок, з листя лине той рівномірний, майже механічний звук. Дякувати богу, пан Фолькман скінчив його оглядати й почав говорити. Обличчя Гансове спалахнуло, він відчув свої брови, губи, ніс до самого кінчика: пан Фолькман вирішив організувати для концерну, де він був президентом, прес-бюро, і Ганс мав ним керувати; адже ж його в університеті вчили на журналіста? Ганс уявив собі, як він іде головною вулицею, потім заскльненими тунелями прохолодного будинку прес-бюро, уявив, як він піднімається ліфтом, як, вклоняючись на всі боки у відповідь на вітання, іде коридором, відчиняє двері, і дві секретарки кидаються до нього, одна бере течку, а друга капелюх і пальто, аякже, він у капелюсі, м'якому сірому літньому капелюсі; ось він легко й невимушено заходить у розчинені двері до свого кабінету, сідає до велетенського чорного письмового столу, що стоїть на струнких ніжках посеред просторого приміщення: перед ним полискують два телефони, а один уже дзвонить, не різко деренчить, а приємно туркоче, так приємно, що Ганс залюбки бере трубку й відповідає на чемні, шанобливі питання того, хто дзвонить. приязно, не заникуючись, розумно й дотепно. Його праця комусь потрібна! Вперше в житті він комусь потрібен! Вперше в житті він не боязкий прохач, що, уривчасто дихаючи з хвилювання, наблизжається до ворожо зачинених дверей і тричі спиняється, поки зважиться постукати; вперше в житті страхітлива неприступність моря будинків відчинилася, назустріч вийшов чоловік і сказав: «Ми чекаємо на вас». Ганс ладен був обняти пана Фолькмана, але вчасно згадав, що він відчув, коли вперше потис йому руку. Він уже не буде більше тинятися попід мурами, не буде людиною без мети. Чи він погоджується? Так! Так! Так! Але, — тепер хвиля спадає, — чи він зможе керувати таким бюро? Плечі його зігнулися під тягарем майбутньої відповідальності. Ті панове з концерну дуже добре вирахують, чи завдяки прес-бюро оборот справді так збільшиться, як вони сподіваються і, мабуть, твердо визначили.

На закінчення розмови пан Фолькман сказав:

— Ми теж тільки люди.

І всміхнувся.

Анна мала також працювати в Гансовому бюро. Вона вже знала про це. Йому вона нічого не сказала, бо не була певна, чи він погодиться. Що тільки цим багатіям не спаде на думку! Навіть, що хтось може відмовитись від посади. Такий собі, наприклад, Ганс Бойман, що ціле своє життя тинявся по факультетах, що завжди був тільки глядачем, що захоплювався кожним, хто мав роботу, над якою міг гнути спину, заздрив кожному, хто так вірив у свою корисність, що ту віру видно було в нього навіть на вулиці. І Анна ще й питає, чи він добре подумав! У нього грошей стане ще на вісім днів, а від матері він більше не має права нічого брати. Рекламний відділ, замаскований під прес-бюро, — ну, то й що? Анна сказала, що не знає його політичних поглядів. Ганс глянув на неї. Он як, політичних. Авжеж, це інша справа. Але він волів розмовляти про щось інше.

Політичні погляди! Звичайно, він був проти фабрикантів, проти багатіїв, які купаються в розкошах тільки тому, що успадкували маєтки чи принаймні хист здобувати маєтки. Хто надав їм право зробити з цього приватного хисту, з таланту здобувати гроші загальний життєвий закон, піднести його до рівня обов'язкової умови справді гідного людини існування? Вони просто загарбали собі все і зробили з своєї спритності найвищу доброчесність. Хто не відповідав їхнім умовам, той міг або лишитися збоку нікчемним глядачем, або стати помічником, служником; а щоб утримати того служника в побожній покорі, його обдурювали гучними іменами і втішали якоюсь крихтою прав. Ганс був вічно всім невдоволений, хоч знав, що з такими людьми, як він, не можна було б побудувати навіть трамвайної колії, не кажучи вже про якесь велике підприємство, знав, що він нікому не потрібен, зайвий у цьому добре організованому світі, хоч усі його уявлення про інший суспільний лад майже вміщалися в одному реченні: «Треба, щоб усім жилося однаково добре». Він вважав, що художники чи скульптори могли б з таким самим правом піднести свій хист до рівня життєвого закону, і тоді кожен, хто вмів би з фарб, ліній і площин створити цікаву композицію, мав би право претендувати на суспільну вагу й добробут; чому музиканти, альпіністи, математики чи артисти не могли б піднести свій фах до рівня мірила людських стосунків, чому це право мають тільки грошороби? Але пан Фолькман був добродушним чоловіком, а його вілла — зручним місцем для товариських зустрічей, де можна було провадити довгі розмови і тим самим виробляти приємні форми громадських стосунків. І коли внизу, в місті, люди, вулиці й будинки розтоплювались від спеки в суцільне липке й неприємне тісто, тут кожен походжав собі легким кроком великими, мов зали, прохолодними кімнатами або стежками парку під тінистим листяним балдахіном, підставляючи обличчя свіжому повітрю чи погладжуючи рукою зелений, як рута, доглянутий моріжок. Ці люди не так пітіли, тому з ними легше було вітатися за руку. І хіба ж це його справа — зрівняти цей пагорб, забудований віллами, з тим асфальтовим дном? Ганс уявив собі, як сміялися б з нього знавці економіки. То було б дев'ятнадцяте сторіччя! Революція, піднесення, класова боротьба, повстання мас, палкі серця! Тоді, може, ще досить було мати гарячу голову й палке серце, а сьогодні потрібні знання, необхідно бути фахівцем, щоб запобігти безробіттю та інфляції. А він не вмів навіть прочитати в газеті статтю про біржу. Між реченням «Платний баланс спирається на солідні підвалини» і його бажанням, щоб усім людям жилося однаково добре, лежить провалля, через яке не можна перекинути ніякого містка. Отже, турботу про добро народу він повинен лишити тим, хто виступає на міжнародних конференціях з питань забезпечення людства пшеницею, хто обізнаний з курсом окремих валют, хто обраховує продукцію суспільства і на свій розсуд розподіляє одним насолоду, а іншим тяжку працю. Якби Руссо народився в наш час, то мусив би бути банкіром або юристом, щоб зважитись ще раз написати свої книжки; та, мабуть, ніхто тепер таких книжок не пише, бо всі Руссо нашого сторіччя — фахівці. А фахівець — це людина, що дозволяє своїй фантазії тільки такі мрії, які його розум може перетворити в дійсність. Отже, він думає тільки про найреальніші речі. Те, що не можна відразу здійснити, він вважає за нереальне. А думати про нереальне для фахівця просто смішно. Звичайно, Ганс відчував докори сумління, коли сидів на фолькманівській веранді й попивав холодний, густий овочевий сік. Звичайно, йому боляче було дивитися на покірність літньої служниці,

бо вона нагадувала йому матір чи котрусь із тіток. Але що він міг зробити?

Він, нешлюбний син служниці, самотня, позбавлена родини дитина, що виросла на селі! З матір'ю він бував тільки під час перерви з другої до третьої; щодня то була година безкінечних пестоців і сліз; потім він з мокрим від поцілунків обличчям залишався сам, а мати знов напинала білий фартух, похапцем поправляла перед дзеркалом коси і мчала назад до шинку подавати пиво селянам, що порозсідалися за столами. Ганс тоді обережно виходив на вулицю і вештався навколо чужих подвір'їв, доки його хто-небудь кликав щось допомогти — в стайні, в повітці або в давильні. Коли хтось звертався до нього по допомогу, клав йому руку на плече, розмовляв чи жартував з ним, для нього це було як дарунок: він не міг собі уявити, що комусь потрібен. Майбутнє здавалося Гансові неосяжною, безкраєю крижаною поверхнею, що губилася вдалині, рівна, гладенька, як дзеркало, без поруччя, без стежки, хоч, мабуть, сповнена можливостей, адже вона не мала меж! Але як поставити ногу на цю гладеньку поверхню, в який бік рушити, коли погляд не мав на чому спинитися, отже, властиво, не могло бути ніякого напрямку; тільки його віддзеркалення полискувало на темному крижаному люстрі, і більше нічого, він і його віддзеркалення, що посувалося попереду, коли він рухався. Тепла рекомендація для всевладного редактора Бюзгена, яку йому написав професор Бове, була першою пробою в безформній панорамі майбутнього, але скоро виявилось, що редактор не дуже квапився прийняти його; власне, Ганс і сподівався цього, принаймні сподівався куди більше, ніж того, що Бюзген відразу прийме його, щиро зацікавившись, що йому хоче сказати якийсь там Ганс Бойман.

І щоб він тепер відмовився від такої посади? Удавав із себе праведника, тихо, без глядачів, пожертвував своїм майбутнім, знов поринув до кінця своїх днів у непевність? Дуже благородно, але хто його винагородить за це зречення? Кому воно потрібне? Він же навіть не мав твердої думки, чи промисловість зло, чи добро, а якби відмовився від посади, панові Фолькману нічого не варто було б знайти собі когось іншого; отже, посаду однаково хтось займе, бюро працюватиме, він йому анітрохи не зашкодить, коли відмовиться. І він прийняв пропозицію.

У голові в Ганса грало водночас десять різних оркестрів, і він був єдиним диригентом, що мав вести їх до гармонії. Думка, що від нього щось залежало, що він міг вибирати чи принаймні вдавати, ніби має якийсь вибір, вирішувати так чи інакше, розпалила йому голову і зволожила очі; він зіграв собі самому патетичну сцену, відчув, як його особа набрала ваги, і прагнув натішитись тією вагою, натішитись скільки можна, адже він не знав, чи довго так буде, чи наступної миті він її не втратить, чи не стане знов сповненим вагань глядачем, позбавленим мети і напрямку, яким був досі.

І якщо б кілька його товаришів з університету, синів дрібних міщан і таких пролетарів, як він, голодних книгоїдів, що самі заробляли собі на навчання або п'ять разів на рік випрохували стипендію (для цього їм доводилось добре слідувати за виразом свого обличчя, бо панове, що призначали стипендію, пронизували їх поглядом наскрізь), якщо б ті товариші, з якими він просиджував ночі на незручних стільцях, провадячи гарячі суперечки, почали зневажати його, то нехай! Хтозна, де вони тепер самі, хтозна, чи й вони не переконалися, що сказане вночі —

тільки балаканина, бо його не можна здійснити вдень; мабуть, кожен з його товаришів учинив таку саму зраду, як він, кожен для себе, без галасу й практично, — розум різнув скальпелем і відтяв молодість від тіла життя, вона відпала, розпливлася і стала спогадом, поживою для мрій на ціле життя. Господи боже, це ж аж надто відома біографія в Середній Європі, стереотипний уже перебіг подій, багато разів сформульований і втілений в образ, — ця зрада, що робить з юнака чоловіка. Хтосьна, може, таку біографію навмисне пропагують, щоб заохотити інших юнаків до такої самої зради. Що ж, коли навіть і так, він не міг вчинити інакше, він був сам.

Тим часом із зеленої глибини парку знов з'явилася пані Фолькман, показуючи в усмішці всі зуби, так само скупко одягнена, виставляючи на показ своє подекуди вже зів'яле тіло; пуделі, звисивши голови, дріботили ззаду, не дуже веселі; мабуть, їхня господиня своїми шаленими іграми виснажила до краю їхню вразливу собачу натуру, а може, ті ігри — хоч пуделі були для них створені, принаймні підстрижені, — давно вже їм набридли, і вони тужили за справжнім хлопчаком, що вмів би як слід шпурнути каменем.

Пані Фолькман похвалила Ганса за його рішення (наче він мав щось вирішувати, наче міг відмовитись, — боже, як вільно живеться цим людьми!) і відразу влаштувала з цієї нагоди невеличке свято, як вона сказала, «party»¹; мабуть, не було в світі такої події, що не могла б стати для пані Фолькман нагодою влаштувати party.

Отже, він пив з дамами сік з джином, потім джин без соку, а коли нарешті вирушив додому, то йшов ніби на котурнах. Він переможно оглядався на обидва боки, ляскав пальцями і, навмисне фальшуючи, насвистував знайомі мелодії; фальшував він їх так, що перехожі все-таки впізнавали мелодію і сердито позирали на нього. Та Ганс свистів ще дужче і насилу стримався, щоб на найближчому перехресті не зіпхнути поліцаю з круглого помосту й не стати самому посеред вуличної течії. Йому захотілося або впевнено й спритно, на подив перехожих, керувати рухом, або зовсім його спинити й виголосити перед спантеличеним на товпом промову про компроміс і кар'єру, промову, якої ще ніхто не чув у Філіпсбурзі. Та, на щастя, йому вдалося придушити в собі це бажання й донести своє гірке й радісне водночас піднесення до Трауббергштрассе, де він під сміх і сопіння сусідів поховав його в своїй постелі з грубого лляного полотна.

3

Найкраще було б, якби Ганс поклав свою святкову сорочку й краватку у валізочку й одяг їх аж у будинку Фолькманів. Півгодинна їзда трамваем у таку спеку, а тоді ще десять хвилин ходи від зупинки до вілли — і сорочка стала вже не зовсім чиста й не годилася для літнього бенкету у Фолькманів. Але Ганс мав тільки теку і обчовгану дорожню валізу; а маленькі чоловічі валізочки, такі, як йому тепер була потрібна, він бачив тільки в кіно і в швидких поїздах, коли з неувважності заходив до вагона першого класу, де такі (і зовсім інші) валізочки блищали в сітках над вродливими, цікавими обличчями. А може, взяти таксі? Ад-

¹ Вечірка, прийняття (англ.).

же він мав у кишені свою першу місячну платню. Та що сказала б його мати? Брати таксі тільки на те, щоб кудись поїхати, — це ж авантюра! Та й хтозна, скільки довелося б іти до найближчої стоянки. Ні, мабуть, Гансові не лишалося нічого іншого, як обережно одягти сорочку, не застібнувши коміра, і так поволі йти, щоб не торкатися до нього шиєю. Адже Ганс передчував, що на цьому балу до таких речей навряд чи матимуть поблажливість, бо нікому й на думку не спаде, що гості можуть іти до вілли пішки в таку спеку, найбільшу, як кажуть знавці, за останні двадцять сім років. Навіть коли якась менша газета написала, що такого стихійного лиха не було вже двадцять два роки, то тільки тому, що в малої газети не було такої пам'яті на минуле, як у великої, наприклад у «Філіпсбурзької щоденної газети», «Філіпсбурзького кур'єра» чи «Вечірнього Філіпсбурга». А з їхніх повідомлень, а також зі слів старих дідів та бабів на Траубергштрассе, які, говорячи про це, вдивлялися в себе, ніби рахували по своїх вікових кільцях, котре із вісімдесяти через таку спеку, як тепер, виросло найтонше, Ганс довідався, що цього літа витримує найвищу температуру за всі свої двадцять чотири роки. Відколи він дізнався про це, то вже здригався, ще тільки беручись за клямку хвіртки, при найменшому порухові пітнів і дихав лише напіврозтуленим ротом. З іншого боку, Ганс дивувався, що все ж може так добре рухатися, має ще силу думати, запам'ятовувати номери телефонів, взувати черевики. Тридцять вісім градусів у затінку — таку температуру він знав лише з фільмів, то була температура, при якій здатні жити тільки одягнені в біле люди, поштриховані тінями від крилець вентиляторів і прутиків жалюзі, але й вони здебільшого втрачали тоді свою людську гідність, що в поєднанні з алкоголем призводило до крайнощів у всіляких насолодах, до азартної гри, насильства і вбивств. Проте філіпсбуржці поводитися з дивовижною гідністю, були майже понад міру чемні й статечні. Вони влаштовували свої справи, слідували за виразом свого обличчя, і хоч, звісно, пітніли так, що видно було здалеку, проте не кидали праці, навіть не дуже сповільнювали її темп, дарма, що витрачали на неї вдвічі більше зусиль, ніж звичайно. Якби Філіпсбург лежав не в Німеччині, а десь у Марокко, Єгипті чи Персії, а проте був заселений філіпсбуржцями, можна було б довести, що не середовище творить людину, а людина середовище; вони б не байдкували, лінуючись навіть прогнати мух з обличчя, бо немає ані такої температури, ані такого клімату, що міг би обернути філіпсбуржців на повільних, нехлюйних мешканців Півдня. Звичайно, й тут відпало кілька слабших, яких це жахливе літо, так би мовити, викрило; то, мабуть, були не справжні філіпсбуржці — пильне дослідження дало б цьому незаперечні докази, — а зайди, люди непевного походження, без коріння, перелітні птахи, що тільки паразитували у Філіпсбурзі, але не належали до основного ядра його населення, завдяки якому це місто навіть у Німеччині, де працьовиті люди ростуть, мов бур'ян, здобуло особливу славу своєю працьовитістю. Водогін, каналізація, транспорт діяли ідеально, на вулицях і в парках було позамітано, хоч би як сонце пекло на термометр. А все-таки філіпсбуржці, коли їх збиралося разом більше, ніж двоє, розповідали, які їм цього літа доводиться витримувати рекорди, і страх приємно лоскотав їм нерви. Найсухіше літо за останні вісімнадцять років, найгарячіше за двадцять сім, найбезхмарніше за чотирнадцять, найбезвітрянніше за дванадцять, а вода в міському озері начебто вже тридцять два роки не спадала так низько. Пані

Фербер могла всі ці числа та ще деякі незвичайні порівняння, взяті з її власного господарства, — наскільки швидше скисає тепер молоко, за який час висихає вбиральня тощо, — швидко проказувати напам'ять, тож Ганс поволі навчився шанувати це рекордне літо і слідкувати за ним, як за бігуном на десять кілометрів, що, біжучи, побиває один за одним рекорди на короткі відстані і раз по раз викликає в глядачів недовірливий, здивований шепіт; кожен думає, чого ще можна від нього сподіватися.

Тим, хто такого літа подорожує і серед натовпу туристів поспішає до своєї сонячної мети, не встигаючи посилати з найвіддаленіших земних широт вітання своїм близьким і найближчим знайомим, завжди здається, що рідні міста тепер порожні й покинуті; але ті, хто лишається вдома, знають, що трамваї ходять такі самі повні, як і за два дні перед різдвом. Завжди і скрізь вистачає людей, щоб утворити натовп і викликати враження, що їх забагато.

На той час, на який був призначений бенкет у Фолькманів — «уряджений», як сказала пані Фолькман, граційно звівши руки й очі вгору, ніби стежила за корком від шампанського, що на певній висоті обернувся на велетенську вогнисту парасольку, яка, розсипаючи іскри, опала додолу, — на той час, згідно з календарем і сподіваннями, які на підставі довгого людського досвіду також хотілося б зарахувати до постійного репертуару кожної пори року, літо, власне, мало б уже прив'язати, а сонце вгамувати свій шал; була вже половина вересня, пора, коли люди звичайно починають шукати сонця і прихилитись до південної або південно-західної стіни будинку, щоб хоч на хвилину підставити обличчя його промінню. Але цього року навіть старі люди на Траубергштрассе не мали бажання грітися.

Party пані Фолькман — надаймо врешті цій учті гідної її назви — також була задумана як свято проведів літа, своєрідний ритуал «вимітання» тепла, спалення опудала літа, ліквідація, якою пані Фолькман хотіла довести собі і своїм приятелям, що вищий спосіб життя і з цього погляду став незалежний від самої природи.

Ганса на цьому бенкеті мали ввести в філіпсбурзьке товариство. Так заявила Анна, і вона ж таки взяла на себе обов'язок познайомити його з корисними, на її думку, людьми. Сподівалися, що Гаррі Бюзген також прийде. Він тепер їхній супротивник, пояснила Анна, бо належить до газетного концерну, отже, виступає проти майбутньої телереклами.

— Чому? — запитав Ганс.

Бо через телерекламу зменшиться кількість оголошень у газетах концерну «Молле», до якого належать «Філіпсбурзька щоденна газета», «Міжнародний огляд», «Вечірній Філіпсбург» і з десятків інших; концерн матиме мільйони збитків, тому Бюзген і його спільники виступають проти запровадження телереклами. Зате промисловість, яка випускає телевізори, зацікавлена в ній, бо реклама призвела б до створення другої програми, легшої і приємнішої, ніж та, що її надає служба телебачення, і це, звичайно, може неабияк «підігріти» продаж телевізорів.

— Ага, — мовив Ганс, а сам подумав: «Виходить, ти тепер став супротивником того чоловіка, в якого хотів працювати».

Він дивувався з Анни, яка так добре знала всі ті взаємозв'язки, дивувався з її заяви, що реклама неабияк «підігріє» продаж телевізорів.

— То навіщо взагалі запрошувати того Бюзгена, коли він супротивник?

Анна всміхнулася.

— На ринку радіоприймачів він наш помічник, бо в своїх програмах радіопередач виступає за розповсюдження приймачів на ультракоротких хвилях і за розширення програми для них; щоправда, за це він дістає винагороду: радіопромисловість друкує в газетах концерну «Молле» добре оплачувані рекламні оголошення.

Дорогою до району вілл Ганс спробував ще раз укласти в себе в голові всі ті комбінації, але не зміг зрозуміти їх до кінця; він був радий, що з ним працювала Анна, яка з фанатичним зацікавленням стежила за грою в котика й мишку тих могутніх угруповань. Гансові було приємніше писати коротенькі статейки, в яких він критикував радіо- і телепрограми, що не заохочували людей купувати приймачі й телевізори, навіть статті про особливі досягнення в галузі радіотехніки й портрети конструкторів і промисловців (у нього вони завжди були сміливої думки, винахідливі, сповнені душевної гармонії і почуття відповідальності перед людством), аніж коментарі до цих економічно-політичних загравань. На щастя, пан Фолькман якраз ці коментарі хотів неодмінно писати сам.

— Він такий радий, що має це бюро, — сказала Анна. — Досі йому доводилося все терпіти, а тепер він, нарешті, може витягти шпагу й проголосити цілком відверто своє економічне кредо.

Анна гадала, що насправді пан Фолькман тому й створив цей «Огляд програм» (так звався бюлетень прес-бюро, який вели Ганс і Анна), що хотів мати рупор для проголошення своїх думок. Ганс міркував: «У кожному разі мене він узяв на роботу тому, що від початківця не сподівається ніякого опору».

Ганс виявився першим гостем. По кімнатах, приготованих для окремих стадій бенкету, ще нечутно сновигали служниці і, півголосом даючи одна одній вказівки, розносили келихи, чарки, квітки й попільнички; здавалося, що кожна з них хотіла взяти на себе відповідальність за сьогоднішній бенкет, і через те на їхні дівочі обличчя наче хто понатягав урочисті маски. Пробігаючи повз Ганса, вони намагалися загадково всміхнутись; мовляв, ми з тобою одного тіста книш, але все-таки вміємо дотримуватись потрібної відстані. Ганс не зважився спитати їх, де господині. Мабуть, метушилися десь по зачинених поки що кімнатах, заглядали в шухляди й шафи, випрошувались, крутилися сяк і так, знов і знов підбігаючи до дзеркала, щоб надати собі останнього лоску. Ганс походив по вестибюлю, вражено оглянув бар, поставлений там для гостей, щоб вони, заходячи могли щось випити, тоді за звичкою піднявся широкими сходами на другий поверх, пройшовся вздовж поруччя, що оточувало хол, мов галерея в театрі, помилувався згори всією сценою, зважився виглянути на балкон, та відразу вернувся, дедалі більше ніяковіючи: він мав підозру, що служниці потай сміються з нього — походжає поміж столами й стільцями, ніби старший кельнер, який перевіряє, чи все приготоване! Та куди він мав дітися? Хіба ж не ганьба, хіба ж не смішно, що він, мабуть, єдиний, хто прийшов сюди пішки, вештається тут по залі, коли ще ніхто не з'явився, й дивиться на все голодними очима, ніби не може дочекатися, коли почнеться бенкет! Врешті, зовсім розгубившись, він постукав до Анни, почув, як вона обернула ключа, поба-

чив її голе плече й половину обличчя в прочинених на долоню дверях, перелякався й хотів вибачитись, проте Анна затягла його в кімнату. Ніколи ще ці яскраві квітчасті шпалери так не приголомшували Ганса, як тепер, коли він прикипів поглядом до темно-червоних троянд, щоб Анна не подумала, ніби він хоче бачити її неодягнутою, в самій сорочці.

Коли йому треба ще щось поправити, сказала Анна, хай скористається її туалетним столиком, а сама вона майже готова, ще тільки сукня... Ганс майже не чув її, кров стугоніла йому у вухах, у горлі, він не міг вимовити жодного слова, його охопило бажання, він учепився в ліжко — в довгу бамбукову дощечку, що правила за поперечку низького широкого ліжка. Як вона взагалі могла його впустити! Може, думає, що він навмисне прийшов так рано, щоб застати її ще не одягнутою? Анна засміялася — чого він втупився в стіну? В її тонкому голосі бриніло піднесення, викликане очікуванням бенкетом. І йому довелося обернутися, довелося спокійно дивитися, як вона ходить по кімнаті в самій ясно-жовтій сорочці. Та сорочка заледве сягала їй до стегон, така була коротка, проте Анна сьогодні, мабуть, теж захотіла не відставати від часу, і Ганс тепер мав розмовляти з нею так, ніби вони сиділи в трамваї, одягнені в зимові пальта; кров прилила йому до обличчя, і він відчув, що почервонів як рак. Анна теж не була вже така невимушена, як удавала. Вона щось сказала, він, затинаючись, відповів їй, знов спаленів, незграбно махнув рукою, силувано засміявся, тоді підійшов до вмивальника, намочив руки, намилив їх і заходився так старанно мити, ніби готувався до важкої операції. Коли він знов обернувся, Анна, хвалити бога, була вже вбрана і саме чіпляла кольє на шию, поправляючи його так, щоб підвіски були проти грудей. Нарешті вони спустилися вниз. Ганс, насилу пересуваючи обважнілі, немов свинцем налиті, ноги, тримався весь час на півкроку позад Анни і не знав, куди діти руки. Коли він побачив у вестибюлі перших гостей, комір його сорочки прилип до шиї, а з-під пахов холодними струмочками поповз до стегон піт, збираючись там лоскїтливими плямками і викликаючи на тілі сироти. Анна попрямувала до бару, де вже зібрався чималий гурт гостей; Ганс не відрізняв чоловіків від жінок, усі вони сміялися, всі розмовляли, всі тримали в руках чарки, і в усіх чарках плавало по маленькій круглій ягодині. Та ось почалася процедура вітання. Ганс якраз устиг витерти руку об штани, коли довелося простягати її веселим гостям, з якими він по черзі знайомився: при кожному потискові він тільки стиха вимовляв своє прізвище й додавав: «Дуже приємно», Анна ж голосно й чітко називала прізвища гостей, а проте, коли церемонія закінчилась, він не запам'ятав жодного з них. Надто він зосередився на своїй руці, що ставала дедалі пітніша, і не тільки з його вини: серед тих, хто тиснув Гансові руку, теж було кілька таких, які ще дужче зволожили йому долоню, тож скоро вже зовсім не легко було схопити ту слизьку вузьеньку руку, потиснути її передати далі так, щоб вона не вислизнула, мов рибина, й не метнулась угору, може, просто в обличчя котромусь із тих, що стояли навколо.

На щастя, гості відразу ж перенесли всю свою увагу на Анну. Чоловіки схилились до неї, складали губи в усмішку, яка їм не коштувала ніяких зусиль, і замовляли в барі для Анни чарку. Ганс пізно, аж надто пізно похопився, що зробити це мав він. Може, тепер він повинен щось замовити й для себе? Прикре становище. Та враз Анна сама гукнула найнятому на бенкет барменові, щоб дав чарку Гансові («Моєму прия-

телеві», — сказала вона), і гості навколо повернули голови до нього, щоб і йому подарувати усмішку, оскільки Анна назвала його своїм приятелем. Ганс узяв чарку. Але що зробити з ягодою, що плаває в прозорому напої? Ягода скидалась на оливку. З'їсти? Він вирішив спершу подивитися, що роблять з оливкою інші гості, призвичаєні до таких бенкетів. Одні й справді з'їдали ягоду, а другі залишали на дні чарки. Хто з них робив так, як належало? Ганс був переконаний, що або ті, або ті давали маху, бо ж важко собі уявити, — Ганс настільки вже був обізнаний з міськими звичаями, — ніби з тією ягодою можна зробити, що кому хочеться. Або проковтнути її належало до правил доброго тону, або було смішно й ганебно. Він покуштував напій. Якийсь гіркий. І це навело Ганса на думку, що можна поставити недопиту чарку з ягодою на котрийсь із багатьох столиків: такий вчинок, мабуть, не порушував звичаю. Тим часом гурт, з яким його познайомили, невимушено подався разом з Анною до зали, де стояли меншими групами гості з чарками в руках і усмішками на обличчях, — Ганс уже знав ті усмішки, бачив їх коло бару. Поміж ними спритно сновигали служниці, уважно вдивлялися їм в обличчя: чи не вичитають у чиємусь погляді бажання, яке вони могли б задовольнити тим, що в них було на тацях. Одні розносили різні тістечка, інші — різні напої.

Ганс зауважив, що не годилося стояти довго на одному місці, помітив також, що час від часу треба було оглядатися, чи ти, бува, не стоїш до когось спиною; така поза, мабуть, була неприпустима, бо винний відразу задкував доти, доки опинявся збоку від того, кому щойно показував спину. Через ці та інші правила в залі панував повільний ритмічний рух; але Ганс, хоч як намагався, не міг у нього влитися. Він то робив кілька швидких кроків уперед, то раптом спинявся, минав когось, озирався, то дивився на квіти, що яскріли в численних вазах, особливо приглядався до високих ваз на підлозі, бо в них стояли найкращі й найбільші квітки, таких Ганс ще зроду не бачив, але тепер, на жаль, вони розпливалися в нього перед очима. Треба триматися якнайближче до стін, ходити попід ними, там він найменше стикався з цими чужими людьми, а крім того, на стінах висіли картини пані Фолькман, до яких можна було приглядатися, ніби вони його страшенно цікавили. Анна подалася з своїм гуртом у глибоку залу: Мабуть, забула про нього. Скільки ще все це триватиме, це швендяння по залі, притишені розмови, які час від часу переривав раптовий вибух жіночого сміху? Чи це й є party? А пані Фолькман? Вона ще не з'явилася. Зате пан Фолькман... о, він прямує просто до нього, ще й веде з собою якогось високого худого чоловіка. Що воно за такий розхристаний здоровило? Авжеж, вони таки йдуть до нього. Ганс непомітно витер руку об штани й прибрав усміхненого виразу, — вдома він довго вчився перед дзеркалом цього виразу, який, на його думку, личив у вишуканому товаристві, доти вчився, що вмів уже прибирати його і без дзеркала, самим порухом відповідних м'язів обличчя, — з таким усміхненим виразом на обличчі він зустрів тепер двох добродіїв. Ага, з ними ще й дама. Знов процедура знайомства, але тепер вона відбулася краще. Доктор тен Берген і його дружина. Директор радіо й телебачення.

— Дуже приємно. Отже, ви й є той новий критик, — сказав пан тен Берген, приглядаючись до Ганса великими, майже білими очима. Маленькі блакитні зіниці під час розмови так часто ховалися під верхніми повіками, що як часом і верталися на своє місце, то їх уже можна

було й не помітити. Невеличка дама поряд з ним усміхнулася й заявила, що з критиком треба випити. Обидва добродії засміялися. Ганс спробував і собі приєднатися до них.

— Отже, я можу лишити вас із вашим супротивником, — мовив пан Фолькман і швидко подріботів далі.

Почалася розмова, яку пан тен Берген, схиливши набік голову, провадив сам один. Його мова скидалася на безперервний гугнявий спів, суцільне легато від початку до кінця, що давалося йому без будь-якого напруження. Він набирив повітря не після якогось слова чи речення, а почавши слово, уривав його на якомусь складі, видихав з грудей те повітря, що залишилось, щоб з наступною голосною набрати нового. Справді віртуозне досягнення, хоч на тому переході він усе-таки легенько хрипів. Взагалі його спів приємно лоскотав вухо, та ніколи не міг проникнути глибше в голову. То були хвилі, високі хвилі, мерехтливий пінявий прибій; але він ніколи не досягав берега, звідки на нього дивилися люди, хвилі розбивались одна об одну й породжували нові хвилі, яким судився той самий кінець. Ганс вирішив час від часу кивати головою. Раптом залом покотився шепіт, звідусіль почулося «Тс-с-с!», всі почали обертатися, шукаючи причини того шепоту і відразу ж знайшли: сходами спускалася пані Фолькман, ні, вона крокувала вниз, легенько зсуюючи одну руку по дерев'яному поруччі; при кожному кроці вона ледь угинала коліна, і через те здавалося, ніби вона ширяє, пливе в повітрі, — великий птах у червоному шовку, якого гості вшанували безліччю «ахів» і «охів». Пан тен Берген, звичайно, миттю замовк і був одним із перших біля сходів, кому дозволено схилитися до руки шановної господині. Пані тен Берген теж рушила за чоловіком, але куди повільніше, давши знак Гансові, щоб він ішов з нею.

Отже, аж тепер почнеться справжня party. Пані Фолькман повела гостей на другий поверх, прохаючи їх розташовуватися у трьох просторих кімнатах або на терасі, «невимушено», сказала вона, як кому подобається. На сходах пан тен Берген стиха сказав Гансові, щоб той колись навідався до нього — оглянути студію і познайомитися з його співробітниками. Найкраще цього ж таки тижня. Принаймні нехай прийде на чергове чаювання для журналістів. Ганс подякував. Нагорі він побачив, як директор попрямував до якогось іншого гостя, виголосив перед ним промову, скінчив і пішов до третього, знов виголосив промову, знов скінчив; мабуть, директор під час бенкету мав виконати якусь дуже напружену програму, бо раз по раз витягав маленького календарика й заглядав до нього, не припиняючи промови. Коли Анна знов заопікувалася Гансом, він спитав у неї, що то за люди, з якими по черзі розмовляв директор. То був Міркенройт, професор політехніки і член ради з питань радіомовлення, далі Гельмут Марія Диков, письменник і член ради, тоді доктор Альберт Альвін, адвокат і член ради, потім директор Францке, фабрикант консервів і член ради й, нарешті, Гаррі Бюзген, авжеж, могутній головний редактор, коротконогий чоловічок, що розлігся в кріслі, відкинув голову далеко назад і заплющив очі, граючись окулярами, а пан тен Берген промовляв до нього, мов служник, що хоче привести до пам'яті зомлілого господаря. Часом Бюзген усміхався, часом підводив голову, дивився на директора, зводив брови, тоді знов опадав у кріслі.

— Він поводить просто обурливо, — прошепотіла Анна.

— А хто той юнак біля Бюзгена? — запитав Ганс.

— Лоні, — відповіла Анна й засміялася. — Бюзген педераст і завжди бере на бенкет котрогось із своїх хлопців.

— О-о! — тільки й вимовив Ганс.

Він був прикро вражений, що Анна сказала «педераст». На його думку, це слово було надто грубе, щоб його могла вживати жінка. Справжня жінка мала б сказати «гомосексуаліст», і то спершу подумала б. Та потім Ганс згадав Маргу і розсердився й зрадів водночас. Бо в такому разі Бюзгена з Маргою напевне нічого не зв'язує, отже, головний суперник відпадає: Ганс вирішив завтра подзвонити в редакцію «Міжнародного огляду». Він уже випив кілька чарок, і йому здавалося, що він завтра матиме відвагу подзвонити Марзі. Так, це Бойман. Що чувати? Ні, я більше не прийду до вашої редакції. Маю іншу job¹. На біса мені той Бюзген. Що він за цяця, щоб стільки мене морочити? Інші он б'ються за мене. Якийсь там педераст! Годі! З мене досить. Але вас, панно Марго, вас я залюбки побачив би ще раз. Тільки саму. Без Габі. Звичайно, без Габі. Взагалі без нікого. Бо я вас кохаю. О, не смійтесь так... прошу вас...

— Відрекомендувати тебе Бюзгенові? — запитала Анна.

— Не знаю, — злякався Ганс. — Мабуть, краще я протягом вечора якось опинюся поблизу нього, щоб знайомство зав'язалося саме собою.

Після того, що Ганс почув від Анни, славнозвісний редактор став у його очах ще таємничішим. Йому кортіло послухати, як Бюзген говорить. Та поки що цей Наполеон ілюстрованих журналів демонстративно нудився під зливою слів директора. І як тому тен Бергенові не соромно розмовляти з людиною, яка його просто не слухає! Літній же чоловік, має щонайменше років п'ятдесят. Його дружина сиділа, випроставшись, поряд з ним і, хоч розмовляла з своїм сусідом з другого боку, стежила з перекривленим обличчям за боротьбою чоловіка. Вона була така сама худа, як і він, але невисока на зріст, з ріденькими косами, такими короткими, що вони ледве досягали вух, і тому здавалась якоюсь жалюгідною; проте її суворі темні очі, які ненастанно стріляли то в один, то в другий бік, свідчили, що вона звикла боротися разом з чоловіком, бути йому за товаришку в ненастанних воєнних походах, подавати зброю, прикривати його і спонукати до нових дій. Зате вже як часом доводилось зазнавати поразки, навряд чи він міг сподіватися від неї співчуття.

— Мабуть, йому потрібна підтримка Бюзгена на перевиборах, — пояснила Анна, побачивши, що Ганс і далі дивиться на тен Бергена.

— А промисловці на його боці? — запитав Ганс.

— Ні, — відповіла Анна, — він схибнувся на культурі. Годує людей різним історичним мотлохом тощо, протягом цілого дня дає програми, що годяться тільки на вечір. Тому ніхто й не купує приймачів.

— Отже, його не перевиберуть, — сказав Ганс.

— Ні, якщо й Бюзген відступить від нього, — підтвердила Анна.

— Але ж він не належить до ради.

— Зате має вплив. За ним стоїть концерн.

Тепер Гансові стало шкода директора. Йому кортіло підійти до Бюзгена і крикнути йому просто в обличчя: «Та ж допоможіть бідоласі!»

— А хто ж тоді стане директором? — запитав він.

¹ Роботу (англ.).

— Мабуть, Кнут Релов, той, що саме так приязно розмовляє з дружиною пана тен Бергена. Тепер він керівник програми. А раніше був капельмейстером.

— Той у жовтому смокінгу?

— Той.

— У нього гарні зуби.

— О так! І чудовий спортивний автомобіль. Спеціальної конструкції, «Алемано Турін». У змаганнях «Мілле Мілья» він уже втретє опиняється в першій десятці свого класу, раз був навіть другим. А ось іде його колишня коханка. Я мушу тебе відрекомендувати.

Отже, Ганс познайомився з Алісою Дюмон, тілістою брюнеткою; здавалося, що стегна в неї починалися відразу з-під пахов, обличчя було застигле, як маска, — мабуть, витримало не одну пластичну операцію, — а від погляду її блискучих, пронизливих очей йому аж стало боляче. Потім Анна пояснила, що Аліса Дюмон наркоманка. Аліса налетіла на досить мовчазне товариство за столом, мов ураган; Ганс навіть глянув на повні чарки, боячись, що вони розхлюпаються від такої навали слів і сміху. Аліса відразу почала розповідати про своє щойно закінчене турне. Десятеро артистів, серед них дві співачки, імпресаріо — йолоп йолопом. Продавати її разом з Маргіт Бреде! Але вона вже їй добре допекла за цих шість тижнів. Повідбивала в неї всіх чоловіків, а коли та зчинила вереск, відняла ще й усі її штуки. А саме: поставила умову, що в програмі турне вона співатиме перед Бреде і в своєму виступі просто вдавалася до всіх тих викрутасів, яких навчено Бреде, і тій уже потім не лишалося нічого іншого, як проспівати свою пісеньку в супроводі кількох безпорадних жестів. Так їй і треба! І взагалі ці молоді співачки — всі як одна дурепа, привласнили собі її стиль, бо ж, врешті, це вона, Аліса Дюмон, перша перейшла на американську манеру, перша відкрила горлові тони й півтони, почала багато звуків зливати до купи, не наголошуючи їх, а тепер ці глухі до музики дівулі хизуються тим, що вона робила вже десять років тому. Що Анна скаже про її новий ніс? Їй самій він не дуже подобається. Але зараз вона не може знов його чикрижити. Чи Анна буде на бенкеті кіномитців у жовтні? До речі, «Огляд програм» міг би колись надрукувати й про неї якусь замітку. Про Маргіт Бреде Анна, мабуть, згадує в кожному другому номері. А вона, Аліса Дюмон, врешті, також провадить переговори про запис з американськими фірмами грампластинок. Кого тепер не записують! І пропозицію на турне по Північній Африці з грудня по лютий вона теж має. Найближчими днями Анна й Ганс повинні обов'язково прийти до неї. Вона має пікантні книжки. І приготує *fondue bourguignonne*¹, вони зроду такої не куштували!

Присутність Аліси Дюмон привабила до кутка, де сиділи Ганс і Анна, чимало чоловіків, серед них доктора Альвіна, молодого гладкого адвоката, молодого художника, якого всі звали Клодом, і навіть огрядного фабриканта консервів Францке. В Алісі була, мабуть, чи не найсмівливіша сукня на цьому бенкеті. Та сукня напиналася на її розкішній фігурі, і Ганс боявся, що вона ось-ось трісне. Мабуть, на це сподівалися й інші чоловіки, тому з такою приємністю втуплювали погляд в Алісу. Груди в неї були майже до половини відкриті, і якби не гостра темна риска, що показувала, де вони стиснені до купи, можна було б втратити

¹ Яешня з сиром по-бургундському (франц.).

орієнтир у цій горі м'яса. Аліса пила багато й жадібно і своїм пронизливим сміхом щоразу заохочувала до цього й інших.

Вона ніби весь час кудись страшенно поспішала, хоч і не мала ніякої мети, і весь час шукала супутників для своєї шаленої гонитви, що вічно замикалася в коло.

— Не йдіть! — гукала вона кожному, хто хотів відійти. — Не лишайте мене саму, прошу вас, я не можу сидіти сама в кімнаті, хіба як причісуюсь і фарбуюсь, та коли вже одягаюсь, мені треба, щоб хтось на мене дивився. Ну, а як роздягаюсь, — то мені навіть потрібна допомога.

Чоловіки сміялися, особливо гладкий адвокат; лише Клод, молодий, мов хлопчак, художник з старечим виразом обличчя, майже не усміхався. Потім Аліса розповіла про своє останнє болюче лікування методом Шрота і про графа фон Грайфа, що хотів з нею одружитися. Але так низько вона ще не впала. Францке поцілував її за це в руку і вже не хотів відпускати тієї руки, та цього не міг стерпіти доктор Альвін, — хіба що йому дістанеться друга рука. Він відразу отримав її і почав обхоплювати пальцями дедалі вище, як контрабасист обхоплює гриф свого інструмента, а рука в Аліси була оголена до самого плеча. Клод неохвально стежив за ним.

— Клоде, визволи мене, — сказала Аліса. — Ти ж художник, отже, ми з тобою споріднені душі.

Анна спохмурніла. Здавалося, вона вже не рада була присутності Аліси. І мала на те причину. Відколи з'явилась Аліса, ніхто більше не цікавився Анною. Помітивши це, Ганс вирішив розважити її. Але не мав сили навіть озватися до неї, Аліса полонила всі його почуття. Вона ніби вкрила його собою, заповнила йому очі й вуха, він палко захотів вирвати її від адвоката і фабриканта консервів і повести в парк, щоб розчинитися навіки в її велетенських тілесах. Він спробував утворити з Клодом і Анною свій окремий гурток.

— Глядіть, щоб не побачила ваша дружина, докторе! — гукнула Анна з канапи.

— Її добре стереже Бюзген, — відповів адвокат Альвін, і всі за-сміялися.

Клод почав говорити про Алісу. Йому не треба було притишувати голос, бо адвокат і фабрикант консервів поводитись дедалі галасливіше. І взагалі, стриманий гомін вже давно перейшов майже в крик. До того ж десь ввімкнули музику. Клод неначе відчув себе зобов'язаним пояснити Гансові й Анні поведінку Аліси Дюмон. Вона ж артистка і має тридцять два роки (Ганс злякався; він не думав про її вік, а все ж злякався, що їй ще тільки тридцять два), починається спад, вона його відчуває і борониться. Ці міщани тільки використовують її, хочуть із нею поспати, а їй не про те йдеться, вона поводитьсь так вільно лише тому, що сподівається цим ще на кілька годин привернути до себе увагу. Вона живе тільки тоді, коли на неї дивляться, коли нею захоплюються і жадають її, це вже фахова недуга. Але якраз цього міщани не розуміють, вони шукають у неї лише фривольностей і крайнощів, того, що вони вважають коханням митців; Алісині розпачливі спроби зберегти ще якусь вагу в товаристві ці панове сприймають як заохочення піти з нею до ліжка, а яка вона нещасна, ніхто з них не помічає. Дуже прикро на це дивитися. Аліса чутлива й самовіддана натура, здатна пожертвувати для інших навіть тим, що їй найдорожче, тому її всі й використовують.

Поки Клод говорив, на очі йому набігли сльози. Гансові кортіло

потиснути йому руку. Він заздрих Клодові, бо й сам хотів би так добре знати Алісу. Але ж він не художник. Не митець. Він зроду не зважився б з'явитися на такий вишуканий бенкет у синій куртці, як Клод. А йому, видно, все прощали. То Аліса кликала його, а тепер з тераси зайшла ще одна дама, якій, мабуть, теж потрібна була його допомога. Їй щось доказував, вимахуючи коротенькими, круглими ручками, елегантний, трохи недорослий, витрішкуватий чоловік з рожевим обличчям і підпухлими повіками. Зачесаний рівно на чоло чуб трохи скуйовдився, деякі пасма навіть поперепліталися, хоч принцип цієї зачіски, якого належало якнайсуворіше дотримуватись, вимагав, щоб жодна волосина не налазила на другу, всі мали бути старанно розчесані й на палець нависати на чоло; при такій зачісці не видно було, де починається чоло, в кожному разі складалося враження, ніби власник її має таке високе, могутнє чоло, що може собі дозволити частину його сховати під чубом. Мабуть, даму нудила розмова, зате її супутник був явно переконаний, що його міркування надзвичайно важливі, і не міг допустити, щоб вона їх не дослухала. Дама знов махнула рукою Клодові, бажаючи в нього допомоги. І тоді він запросив її супутника підсісти трохи до них. До речі, Аліса щойно подалася до салону, і звідти вже чути було її спів у супроводі роялю.

Почалося знайомство з балакучим добродієм, тобто Клод відрекомендував Ганса йому і знудженій розмовою дамі. Клод назвав її просто Сесіль і сказав, щоб Ганс також звав її Сесіль. Усе філіпсбурзьке товариство так її зве, певне, йому вже впала в око крамниця художніх виробів на Філіпштрассе, шикарна крамниця «chez Cécile»¹, кожній людині, що має художній смак, вона повинна впасти в око. Сесіль власниця тієї крамниці і, до речі, його, Клодова, господиня. Клод усміхнувся щирою, дитячою усмішкою. Ну так, з малювання не проживеш, а Сесіль добра господиня. За таку рекомендацію Сесіль погладила на голову нижчого за неї Клода по довгому темному волоссі. Вона була вродлива, висока і справляла враження дужої, великої і водночас тендітної, майже прозорої. Ось так. А цей пан — Гельмут Марія Диков, поет Філіпсбурга; Клод особливо наголосив на цьому титулі, таким чином даючи зрозуміти, що творчість цього маленького рожевого добродія, якому ще, напевне, не було й сорока років, наперед виключає всіх інших кандидатів на таке почесне звання. Гельмут Марія Диков стиснув свої невиразні губи, що ніби розпливалися на обличчі, ледь помітно кивнув головою і на секунду спрямував на Ганса крихітні зіниці, від чого земля під ногами в Ганса розступилася і він з шаленою швидкістю полетів униз, розпачливо задираючи голову, щоб ще раз глянути на пана Дикоза. На щастя, той відразу ж заходився далі виголошувати свою промову перед Сесіль, анітрохи не бентежачись, що його тепер чують не одні вуха; завдяки тій промові Ганс почав помалу вибиратися з провалля, обережно, крок за кроком, бо якби пан Диков ще раз звернув на нього увагу, ще раз влучив у нього гострим, як голка, поглядом, то він, певне, вилетів би з цього салону й назавжди поринув у прірву своєї нікчемності. Пан Диков говорив про своє походження, а він справді-таки був дуже простого походження і пишався цим, бо всі люди народжуються рівними і тільки їхня внутрішня сила створює потім відстані. Становище в суспільстві не має для нього ніякого значення, вигукував він, закладаючи великі пальці за шовкові лацкани ясно-блакитної куртки.

¹ «У Сесіль» (франц.).

Він обожнює Сесіль і більше не допустить, щоб вона прикривалася ставищем скромної, ділової господині магазину, не вартої поета. Взагалі це смішне означення — «поет», він чути його не може! Міщанська вигадка! Він майстер слова, і його гідний кожний, хто по-людському чистий, наголосив він і пильно озирнувся навколо. Ганс швидко глянув на свої нігті, тоді обережно підвів очі на велике обличчя Сесіль. Вона покірно слухала, роздувши ніздрі і скромно стуливши губи. Чи їй уже є тридцять років? Мабуть, немає. Ганс залюбки послушав би, як вона говорить, але поки що про це годі було й думати. Оскільки аудиторія збільшилась, Гельмут Марія Диков ще дужче розпалився. Він ні в що не ставить таємне обожнювання і романтичні зітхання. Він якнайтверезіше усвідомлює свої почуття і не бачить причини, чого б мав їх таїти, навпаки, це його фах виповідати все, що в нього на серці, і якби він кохав дружину бургомістра, чого, зрештою, не могло б статися, навіть уві сні, бо він просто не зносить тієї манірної гуски — Диков знов озирнувся навколо, щоб зібрати хвалу за свою безмежну відвертість, оскільки родина бургомістра, як Ганс потім довідався, протегувала йому і він їй багато що завдячував, — але якби він її кохав, то заявив би про це голосно за столом хоч би в якому вишуканому товаристві, навіть у присутності своєї дружини! І якби комусь спало на думку насміхатися з нього, майстра слова, за те, що він трубить про своє кохання до Сесіль, то хай собі насміхається, митця найлегше брати на глум, що-правда, тільки тоді, коли сам належиш до найгіршого непотребу. Зрештою, в своєму останньому романі «Меч-риба й місяць» він поквитався з деякими такими насмішниками.

Клод пошепки сказав Гансові, що так воно й було насправді. Диков дав досить гостру карикатуру на кількох відомих філіпсбуржців, чим здобув багато похвал. У цьому місті ніхто його ні за що не гудить, бо всі палко бажають, щоб їх вважали за знавців мистецтва.

Ганс боявся навіть дихнути. Він ще ніколи не бував у товаристві таких незвичайних людей. Яким нездарним і жалюгідним був він сам у порівнянні з середовищем, у якому так вільно почували себе пані Фолькман і Анна. Він тут не зважився б навіть рота розтулити. Все, що він за своє життя передумав і сказав, здавалося йому в цьому оточенні таким убогим, таким пласким і однозначним, таким прозорим, позбавленим підтексту. Найкраще було б вернутися до Кюмертсгаузена, до матері, признатися їй, що дарма було витратити гроші на його навчання, що стрибок від Кюмертсгаузена до Філіпсбурга надто великий для одного покоління. Може, зараз-таки встати, побігти до пана Фолькмана й заявити, що він не відчуває себе здатним видати ще бодай один номер «Огляду програм». Щоправда, він цілими ночами, лежачи, гортав радіоп'єси, на його нічному столику, на стільці й на килимку перед ліжком здійсмалися стоси фахової літератури, але читати їм було важко; він з невимовними труднощами склав собі словничок, сподіваючись з його допомогою надати своїм рецензіям на радіо- і телепрограми фахового забарвлення.

А ще після розмови з паном Фолькманом фірма «Фолькман» негайно звеліла встановити в його кімнаті два величезні блискучі комоди — приймач і телевізор; техніки протягли дріт, і на вбогому даху вистрілила вгору антена: білясті, мерехтливі алюмінієві ґратки на неймовірно довгій щоглі. Діди в палісадниках аж попідводилися з своїх ящиків, позбігалися дочки й невістки, прогортаючи руками юрми дітей, щоб самим підійти якнайближче, пані Фербер також з'явилася на вулиці,

щоб натішитись подивом спантеличених сусідів, відповісти на їхні запитання; може, вона думала навіть, що відтепер продажна Йоганна перестане бути найцікавішою темою розмов на Траубергштрассе. Ганс стояв біля вікна, на очах у всіх, але вдавав, ніби не помічає натовпу, що дивився, як установлювали перший на Траубергштрассе телевізор: нехай людям здається, що він віддавна звик до таких велетенських апаратів. Але перед техніками фірми «Фолькман» йому було соромно, що ліжко в нього таке старе й негарне, що на розхитаному столику стоїть оббита вмивальниця, що в кімнаті немає води і мешкає він на такій убогій вулиці. Коли техніки виходили, Ганс дав їм такі чайові, що вони спинилися, глянули на нього, тоді на гроші й знов на нього.

Ганс був радий, що пані Фербер доводилось допізна прибирати в поліційному відділку. А то б вона щовечора приходила дивитися телевізор. На щастя, пан Фербер ним не цікавився. Крім того, в його будиночку завжди треба було щось домайстровувати. Ганс просиджував вечори в зачиненій кімнаті перед своїми апаратами, дивився, слухав і записував, хвалив чи ганив і намагався уявити собі, що найбільше подобається публіці, бо саме до її вимог мав пристосовувати свою критику, хоч і не можна було — тут пан Фолькман погодився з ним — опускатися нижче за «певний рівень». Для пана Фолькмана програми були економічним чинником. Їх треба було складати так, щоб дедалі більше людей хотіло мати приймачі й телевізори і чимраз кращі, бо ж тільки так можна збільшити обіг капіталу, піднести добробут, запобігти безробіттю та ще гіршим політичним катастрофам. Це моральне завдання укладачів програм, і в цьому напрямку їх повинна виховувати критика, бо в них весь час сверблять руки вкласти в програми якісь свої баламутні ідеї.

— Адже нам ідеться про людей, а не про митців, — часто казав пан Фолькман, усміхаючись до Ганса. Оскільки той нічого не заперечував, він додавав: — На папері вони можуть собі робити, що хочуть. Але радіо й телебачення існують для всіх. Це галузь економіки. Її потрібно планувати, та ще й на цілі роки наперед. Розумієте, тут не можна гратися в сумнівні експерименти!

Так Ганс поступово отримав досить виразні настанови. Пан Фолькман уперто виховував його. Часто викликав його до себе, перевіряв кожну статтю, кожен репортаж, дбав, щоб у нього був потрібний інформаційний матеріал і щоб він ознайомився з заводами, намагався втягти його в дискусію і сердився, коли Ганс надто мало йому заперечував, бо хотів почути всі контраргументи, щоб потім можна було їх розбити. Цей чоловік дедалі більше вражав Ганса. Він здавався йому маленькою точною машиною з тисячами коліщаток і частинок, що з ранку до вечора виробляла вплив: вплив на креслярські дошки в конструкторському відділенні, вплив на рекламу, на швидкість конвейєра, на вибори до заводських рад, на муніципальну політику, на партійні центри, на редакції газет і радіомовлення, вплив на всі боки, завжди застосовуваний нишком, ледь помітно. Скрізь він умів коротко і ясно сказати, про щє йому йдеться, що треба вдосконалити, оскільки його мету дуже легко було визначити: запланований добробут. Від слова «воля» обличчя його пересмикувалося. «Всі проти всіх, — казав він, — оце і є воля».

Ганс намагався сподобатись йому своїми рецензіями. Тому він читав і нудну фахову літературу й до пізньої ночі змагався зі сном, яким його здоровий організм реагував на такі книжки.

Сесіль, Клод, Аліса... Що то були за люди! А цей поет Диков! Ганс згадав про Бертольда Клафа, що наймав мансарду над ним. Чому його сюди не запросили? Чи не було це свідченням того, що йому також не місце в цій віллі? Ганс згадав ту ніч, коли Клаф зайшов до нього в кімнату. Було вже десь після дванадцятої. Пані Фербер давно повернулася і встигла розповісти чоловікові про сварку прибиральниць: одна з них злигалася з вахмістром, ну й сьогодні вони взялися за неї як слід у коридорі до льоху, їх восьмеро притиснули грішницю до стіни, — Ганс уявив собі, як ті баби з посірілими обличчями, в безбарвних халатах і недбало пов'язаних хустках оточили одну, може, єдину, що носила ще шовкові панчохи і бюстгальтер, може, єдину жінку серед тих почвар, що задля хліба насущного щодня по шість годин не розлучалися з ганчірками, мітлами й відрами, повзали навколівши темними сходами, з невидючими від поту очима, гнули спину в безкінечних коридорах, — надавали їй поличників, обплювали її і погрозили, що доможуться її звільнення, коли вона, сорокарічна одружена жінка, не соромитиметься волочитися із молодим вахмістром, та ще й під час роботи ховатися з ним на верхньому поверсі. Атож, вони підглядали за нею. Тьху, негідниця! Але вони їй дали бобу. Пані Фербер була дуже схвильована. Чоловік зацікавився подробицями. Йому хотілося знати, яка з себе та жінка, чи довго вони за нею підглядали, а насамперед, що бачили. Пані Фербер змалювала все так докладно, що навіть Ганс не втримався від спокуси послухати її. Потім у Ферберів також дійшло до своєрідного подружнього спалаху. Нарешті вони послули. Тепер настав той час, коли наростає тиша. Поодинокі звуки, які ще було чути в цю пору, — сопіння сусідів, чийсь стогін, рипіння матраца, коли хтось кидався вві сні, відлуння автомобіля, який промчав десь далеко, тягнучи за собою дедалі тонший гук, свист паровоза, що ніби завис у повітрі, стукіт нерівних кроків, якими пан Клаф міряв ніч у Ганса над головою, — ці звуки ставали моторошними серед тиші, яка дедалі густішала, налягаючи на скроні того, хто не спав, тиші, що гула у вухах, мов прибій, який спинився на одній ноті. Що глибока ставала тиша, то легше було її порушити. Коли Ганс зачитувався до пізньої ночі, то потім насилу зважувався підвестися і роздягтися: часом навіть гортання сторінок було мукою, бо шелест паперу розтинав йому вуха, мов гострий меч; а як він ще й підводився і рушав до шафи, то йому здавалося, ніби позад нього розступилася стіна і хтось іде за ним, він не міг переконати себе, що ті неймовірно гучні кроки — його власні. Потім він озирався, вертався назад і знов зчиняв такий галас, що, здригнувшись, завмирав на місці, чекаючи, поки тиша примучим кільцем охопить його голову і наповнить вуха гудінням припливу, що не спадав і не підносився, тільки відчувався, мов постійний тиск, який пронизував його, підтримував і не давав загубитися в цій відкритій на всі боки ночі; і чим певніше він був схований під тиском тиші, тим дужче боявся наступного вибуху.

І раптом ті кроки перед самими його дверима! Стук у двері. У Ганса кров застугоніла в скронях. Він двічі ковтнув слину, поволі випростався і, напружений до краю, сказав:

— Прошу!

Він був готовий до смерті.

Під дверима стояв молодий чоловік, на кілька років старший за Ганса: важка, кругла, мов суцільна брила, постать, сяк-так прикрита старою курткою, шиї немає, величезна голова спирається просто на високі плечі, безбарвне волосся місцями звисає донизу, а місцями стирчить

угору, обличчя розпливлося. Але це тіло було таке масивне, напевне, не від доброго харчування. Ганс схопився з місця. Гість нерівним кроком підійшов ближче. Піднімати праву ногу йому було так важко, що він кожного разу всім тілом нахилився вперед. Отже, пан Клаф. Та він і сам зразу відрекомендувався:

— Бертольд Клаф.

Ганс назвав своє прізвище, забрав із стільця книжки й поклав їх до іншої купи, але так, щоб гість не бачив, що він читає цілими ночами. Клафові очі, поки на мить спинились на Гансовому обличчі, встигли блискавично пронизати з кутка в кутку кімнату. Вони снували по ній, мов промінь маяка, що дедалі квапливіше шукає людину, яка тоне в морі, змагаючись з хвилями. Навпроти Бертольда Клафа важко було сидіти. Ганс удав, ніби в нього заболіла кисть і йому треба роздивитися, чого вона болять. Клаф не робив ніякого вступу. Він, мовляв, чув, що Ганс видає бюлетень. А він письменник. Звичайно, працював уже також журналістом. Може, Гансові потрібен працівник? Скажімо, оглядач радіопередач. Він щодня слухає радіо. Він втратив посаду портьє в міському театрі. І тепер має багато часу. На радіо досі в нього купили тільки один рукопис. А потім більше вже нічого не хотіли брати.

Клаф не просив. Він пропонував, майже вимагав і не залишав Гансові вибору. Він себе не захвалював: його речення були для цього надто сухі, а насамперед надто короткі. Але Гансові здавалося, що він мусить тільки погодитись, іншої ради в нього не було. Клаф говорив так, що відмова, хай навіть приязна, добре обгрунтована, просто не повернулася б на язык. Клафове бліде, аж синє обличчя висіло перед Гансом так, ніби мало вже висіти довіку. Вимога, остаточність, вагомість — ось чим був Клаф. А свої вимоги він обгрунтовував тим, що прийшов сюди не з доброї волі. Він уже все перепробував.

Ганс пообіцяв поговорити з паном Фолькманом. Однаково вони з Анною не можуть надалі писати все самі.

Клаф порадив йому найближчими днями послухати по радіо його п'єсу, яку з недогляду прийняв один режисер. Кілька років тому. Його, бідолошого, звичайно, тим часом давно вже вигнали: як можна таке пропустити! Її весь час відкладали, але тепер, нарешті, таки передадуть. Певна річ, у нічній програмі. Ганс пообіцяв написати рецензію на п'єсу. Клаф усміхнувся. Ганс відчув себе враз неймовірно легким, аж злякався, що зараз злетить, як повітряна куля, і, торкнувшись об лампу, лопне.

Його опанували сумніви, коли він уявив собі, як йому доведеться показувати Клафові статті панові Фолькману. До першої суперечки дійшло, коли пан Фолькман прочитав рецензію Ганса на Клафову радіоп'єсу. Якщо він уже береться писати про нічну програму, то треба писати як слід і показати «любителям помріяти після десятої» (так пан Фолькман прозивав усіх, зв'язаних з вечірньою програмою), який вигляд вони мали б удень. Ганс написав панегірик Бертольдові Клафу. П'єса називалася «Шати багатія». Один багатий чоловік має ворогів і дізнається, що вони задумали його вбити. Він іде на околицю міста, забирає з вулиці жебрака, веде його до свого дому, цілий день пригощає його, мов князя, виконує кожне його бажання, а ввечері навіть наказує віднести його додому в своєму паланкіні, причому одягає жебрака в свої розкішні шати, даруючи їх йому на пам'ять про цей день. Носіям він велить нести жебрака тією дорогою, де, як він довідався, на нього чекає засідка. Змовники вбивають жебрака. А багатій тієї ж таки ночі

залишає місто, виїздить за кордон і, забравши своє майно, оселяється в безпечному місці.

Ганс ще ніколи не писав такої великої рецензії, як ця. Пан Фолькман не захотів її друкувати. Ганс почав захищатися, вперше рішуче заперечувати панові Фолькману. Той усміхнувся, викреслив кілька речень, де Ганс написав, що й тепер нічого не змінилось, і здався. Ганс, радий, що принаймні має змогу публічно похвалити Клафа, поступився тими кількома рядками. Та коли потім він показав панові Фолькману критичні спроби Бертольда Клафа і завів мову, що хотів би взяти його на роботу, дрібненькі зморшки сміху на обличчі фабриканта застигли, і він рішуче заявив, що не погодиться на це. Пан Клаф, мовляв, митець, отже, він не відчуває потреб сьогодення. Він ще може висловлювати те, що його самого хвилює і мучить, будь ласка, це йому дозволено, але в критики такий індивідуаліст, що взагалі, мабуть, не має реалістичного уявлення про кращий суспільний устрій, — у критики він не годиться...

Такої довгої промови пан Фолькман ще ніколи не виголошував. Ганс побачив, що тим часом нічого не вдасться зробити. Можна друкувати Клафа під іншим прізвищем, але спершу треба з ним поговорити, попросити його, щоб так різко не висловлювався, не наполягав на своїх поглядах, бо тоді Ганс, хоч як би хотів, не зможе дати йому ніякого заробітку.

Ганс признався собі, що трохи задоволений поразкою Клафа. Бо самому йому також доводилося згинати шию. Він теж часом хотів би сказати й написати те, що думав, але ж людина, врешті, не сама живе на світі, все-таки це нескромність і зарозумілість — міряти все тільки на себе, а інших вважати за відсталих чи за дурнів без честі й сумління, у яких голови набиті половою. Виходило, що кожен, хто пристосовувався до обставин, хто корився примусові, був ідіотом, і тільки такі, як він, мали право претендувати на волю і незалежність! Звичайно, Ганс шанував того замкненого в собі пожилця з мансарди, він йому зовсім не здавався таким небезпечним, як пані Фербер, але й прихотувати з ним було неможливо; Клаф був холодний, несимпатичний; Ганс переконував себе, що Клаф не зробив би для нього того, що сам він чесно намагався зробити для Клафа. Клаф був людиною, що вимагала більше тепла, ніж сама давала. Ганс відчував, що Клаф має право на допомогу; байдуже, подобається він комусь чи ні, чи його хвороблива огрядність, його бліде синювате обличчя викликає співчуття, чи страх, чи тобі приємна, чи ненависна разюча пиха, що прозирає в усій його поведінці, а допомогти Клафові треба; важко не помітити, що він не оснащений для того, щоб долати свою стежку в цьому світі, багато чого йому не додано, а багато чого якимось дивно зроблено; він часом нагадував рибину, позбавлену плавців, а тому безсилу проти будь-якої течії, а інколи, — і так бувало частіше, — здавався нащадком великих, самотніх хижих птахів, що живуть десь у неприступних горах; але йому не дано крил, необхідних у тому витвореному тисячоліттями кам'яному світі, сповненому проваль, кратерів, круч і гострих скель, і йому доводиться нести своє важке тіло на квелих ногах по цілковитому бездоріжжі. Звичайно, він краще знав ті речовини, що утворюють землю, чув вітер зовсім інакше, ніж його товариші, які, розпроставши крила, здавалися на його волю, але не знав далини, цієї надії кожного життя, йому ніколи не судилось пізнати простору, який мирить нас із невблаганним плином часу; для нього дихе мірило часу цокотіло у тісняві його власного я. Він стрибавав навколо

себе і тому мав багато таких турбот, про які його обдаровані крильми товариші навіть не чули.

Ганс злякано схопився. Сесіль підвелася й хотіла йти. З Клодом. Ганс теж хотів попрощатися, йому тепер було байдуже, хай хоч і всі йдуть собі, для нього бенкет скінчився, він думав про Клафа, але й ця думка його не заспокоювала, він знав, що Клаф йому далекий. Він не належав до Клафового світу. Але й до цього не належав. І до Кюмертсгаузена також.

Раптом він відчув на плечі Аннину руку. Анна тягла його назад на канапу, де він щойно сидів поряд з нею.

— Адже якраз тепер тут буде справді гарно, — сказала вона. — Старші, здається, нарешті витрушуються звідси.

Тільки-но Сесіль кивнула головою, Клод негайно підвівся, але знов сів, побачивши, що вона ще вирішила лишитися. Хоч він був, напевне, старший за Сесіль, проте, видно, корився їй у всьому. Розмова зайшла про роман Дикова, відзначений літературною премією міста Філіпсбурга.

— Я його не читала, — заявила Сесіль.

Диков аж рота роззявив з подиву. Сесіль пояснила:

— Мені дуже прикро, але я так рідко маю час на читання.

Клод хотів щось сказати на її виправдання, та вона перебила його:

— Ні, ні. Мабуть, я забагато приділяю собі уваги.

Це спонукало поета виголосити довгу лекцію про функцію літератури. Потім він спинився на понятті «буття». Отже, Ганс мав час надивитися на Сесіль. Хоч вона сиділа глибоко в кріслі, а проте сягала коліньми до краю столика. Якби вона хоч раз позирнула на нього, він відповів би їй найвідданішим у світі, собачим поглядом, щоб вона зрозуміла, який він захоплений нею. Дужче, ніж Алісою Дюмон. Може, навіть дужче, ніж Маргою? Так, дужче, ніж Маргою. Вона була не просто дівчиною, — хоч дівчиною була теж, — а й жінкою, краєвидом, що сягав до самого неба, таємничою, осяйною зіркою, і все ж такою природною, як вода, що нею літньої пори обливаєш собі обличчя біля сільської криниці. Та Сесіль і не глянула на нього. Вона то роздивлялася на свої пальці, довгі, тонкі, які вона сплітала до купи в хистке плетиво, а потім поволі розплітала, то дивилась на пана Дикова, приязно, терпляче, з відтінком захвату, в якому, проте, вчувалась відчуженість, а може, навіть глум.

Якби ніхто не перешкодив, поет говорив би цілу вічність, тлумачив би свій суспільно-критичний роман, захоочуваний дедалі новими слухачами: вони підсідали з усіх боків, тихенько присовуючи собі стілець чи крісло, щоб не заважати цьому елегантно вбраному добродієві, що відвертою мовою метафор, як він називав її, ганив їх і повчав, милостиво приймаючи їхнє зацікавлення. Час від часу він випивав чарку, швидко й жадібно, як недавно Аліса Дюмон. Витріщені очі його почервоніли і мало не випадали з обличчя, він охрип і щораз лютіше накидався на всіх навколо себе, і це робило його висновки якимись шаленими й грізними. Незважаючи на спеку, слухачі ще глибше поринали в крісла: від його полум'яних інвектив по тілу в них ішли приємні дрижаки. Часто вони навіть винагороджували його оплесками. Тоді поет ледь вклонявся в той бік, звідки лунали оплески, і говорив далі, гордо й зневажливо.

Враз до кімнати, похитуючись, увійшла Аліса Дюмон. Її підтримувала пані Фолькман, — а може, то Аліса підтримувала господиню? Видно було, що вони раді зчинити якийсь бешкет. Обидві сміялися так голосно

(якби йшлося не про них, то треба було б сказати: вульгарно), що чар, яким оповив слухачів поет, миттю розвіявся, і кілька жінок теж засміялися. Між ними й та, що сиділа близько від Ганса. Аж тепер, коли вже знов можна було розмовляти, їх познайомили. Вона була тут разом з своїм чоловіком: доктор Бенрат і його дружина, найближча приятелька Анни. Анна сказала:

— Лишіться, коли вже всі розійдуться.

Доктор Бенрат глянув на дружину й відповів:

— Це залежатиме від Бірги.

Бірга мовила:

— Це залежатиме від Альфа.

Нарешті Анна знов пожвавішала, нарешті, мабуть, передихнула після гнітючої для неї присутності деяких гостей. А може, то на неї так подіяла пані Бенрат. Принаймні Анна ожила. Пані Бенрат була тихою істотою з великими очима, чорними, рівними індіанськими косами, що густо оточували обличчя, смаглявою дівчиною з казки; Ганс прикро вразило, що вона одружена з цим схожим на бугая лікарем-атлетом. Гості навколо знов заворушилися: ті прощалися, ті тягли одне одного за руку до зручних крісел на терасі, а ще декотрі повсідалися по кутках і, здається, провадили важливі розмови. Ганс бачив, як пан Фолькман довго обговорював щось із головним редактором, — тепер уже Бюзген не дозволяв собі такої недбалої, неухважної пози, як під час розмови з тен Бергеном, хоч вираз обличчя в нього й далі був зрозумілий, як ні в кого з гостей. Гансові хотілося сказати кілька слів Сесіль, а ще дужче хотілося почути від неї слово, не слово, а багато слів, але вона лежала в кріслі, відкинувшись назад усім тілом, і на вухо їй щось шепотів тепер доктор Бенрат, той бугай у людській подобі. Ганс хвилину дивився, як Сесіль звивалася під враженням його слів, як вона враз засміялась, широко розтуливши рота і блиснувши двома рядками зубів. Анна почала допитуватися в Бірги про всілякі подробиці подружнього життя, які її раптом чомусь дуже зацікавили. Ганс відчував, як він поволі відпливає вдалину, уже не може навіть нікого гукнути. Він більше не мав рота, руки й ноги в нього ніби налились оловом, він усвідомлював, що не виправдав сподівань, які на нього покладались на цьому бенкеті. Його вступ у філіпсбурзьке товариство пройшов зовсім непоміченим. Анна Фолькман кілька разів хотіла відрекомендувати його тому чи іншому гостеві, якого вона вважала корисним для нього і для їхньої роботи, але він щоразу був невідготовлений, щоразу просив відкласти знайомство, соромився так просто підійти до когось, не давши йому втекти, накинути йому своє прізвище й належну в таких випадках усмішку. Він не міг, не мав сили набридати людям, для яких він нічого не означав, був нічим. Тому й не відбулося жодного з запланованих знайомств, за винятком одного: його все-таки відрекомендували директорові філіпсбурзького радіо й телебачення. Щоправда, тен Бергенові, здається, тепер були потрібні всі, навіть найбезсильніші, щоб домогтися свого переобрання. Ганс вирішив найближчими днями відвідати його і підтримувати, де тільки можна. Він почував себе ближчим до тен Бергена, ніж до інших. От тільки чи той могутній, високооплачуваний директор через п'ять хвилин після перевиборів розмовлятиме так само приязно з ним, безпорадним журналістом, редактором, що працює під команду промисловців?

Але він не виправдав також Анниних сподівань. Він ніяк не міг придумати, чим її розважити. Щоправда, він провів її до зали, але потім дивився кудись повз неї, перекладав хусточку з руки в руку, приглядав-

ся до хмар, що за широким вікном пливли по розпеченому філіпсбурзькому небі, й думав про своє. Хвалити бога, що гості все надходили й на певний час знімали з нього відповідальність. Треба було більше випити. Спершу алкоголь кілька хвилин діяв на нього, але далі все в ньому наче замерзло. Що більше він бачив людей, що вільніше і впевненіше ті люди розмовляли й сміялися, то безпораднішим ставав він сам. Але щось він ще повинен вигадати, поки скінчиться бенкет, повинен задля Анни. Вона зробила йому стільки добра. Але хто роздумує, що йому зробити, той уже програв. А Ганс усе ще роздумував, коли гості сіли на терасі вечеряти: Бенрати, пан і пані Фолькмані, Аліса Дюмон, Анна й він. Поет Диков, єдиний, хто ще не знайшов дверей, лежав у кріслі і стиха лаявся. Проходячи повз нього, пані Фолькман поцілувала його в чоло і сказала:

— Ось син муз страждає від брутальності світу. Так і має бути.

Вілла Фолькманів тепер ніби вимерла. Тиша різала вуха. Добре, що хоч служниці ще вештались по кімнатах і прибирали. Пронизливий сміх, яким час від часу вибухали Аліса Дюмон і пані Фолькман, робив тишу ще нестерпнішою. Часом Аліса клала голову на біле плече пані Фолькман, казала їй пестливі слова, називала її своєю єдиною приятелькою. Розмова щохвилини опадала, як падає в прірву пташка, вибившись із сили: ще кілька помахів крил, одна пір'їна навіть секунду чи дві тримається в повітрі, і розмова знов згасає. Тиша гула у вухах.

— Я вам розповім кілька історій із своєї практики, — раптом заявив доктор Бенрат, безцеремонно розпанахавши тишу.

Пан Фолькман устав, лагідно всміхнувся до всіх, ніби до своїх улюблених онуків, підвів вузьенькі плечі і чемно сказав:

— Ніщо мені зараз не справило б такої приємності, як кілька гінекологічних анекдотів, але я не можу їх слухати, не маю права, мій тиран кличе мене (він постукав пальцем по кишені, де тримав календарика), і раб повинен слухатись. Тож вибачте мені, панове, а вірніше поспівчуйте, бо сьогодні ввечері я ще маю розмовляти з одним конструктором про нову форму шасі. Поспівчуйте мені насамперед тому, що такі анекдоти я люблю слухати.

Він пересмикнув плечима, легенько вклонився й подріботів геть. Анна спробувала розворушити товариство і завела розмову про сьогоднішніх гостей. Мабуть, загроза, що доведеться слухати історії з гінекологічної практики, розпечатала їй уста.

І справді, як тільки розмова зайшла про сьогоднішніх гостей, до неї вперше від самого початку вечері приєдналися всі, крім, звичайно, Ганса. Щоправда, всупереч Анниному бажанню розмова збилася на занадто фривольний лад, чого вона, мабуть, не любила. Аліса назвала дружину адвоката доктора Альвіна сухою таранею, що не може вдовольнити навіть ту купу м'яса. Доктор Бенрат дав кілька фахових пояснень щодо сексуальних можливостей худой жінки в стосунках з гладким чоловіком. Потенція такого чоловіка полягає насамперед у прагненні не бути імпотентним, сказав він, і жінка мусить пристосовувати до цього становища своє еротичне драпування. З другого боку, брак фізичного потягу в жінки ще нічого не каже про її постільні можливості; серед жінок саме той тілесний пролетаріат часом має найбуйнішу фантазію... В доктора Бенрата не було такого речення, де б він не висловив якогось приголомшливого погляду. Найдобірніші латинські терміни він раптом перемішував з найбрутальнішим вуличним жаргоном і огортав слухачів плетивом сентенцій, що мали водночас клінічний і не-

пристойний відтінок. Чорноока пані Бенрат дивилася йому на губи майже злякано, наче боялася кожного нового слова. Та й Аліса Дюмон, і пані Фолькман, навіть Анна переставали їсти, коли він говорив, прикипали до нього очима, плавною дугою вигнувши шию й голову, ніби віддавалися йому тілом і душею. Доктор Бенрат, мабуть, дуже добре знав, яке враження справляють його слова. Він сидів зовсім спокійно, засмаглий велет, що складався з самих м'язів і жил, анітрохи не поспішав, не хвилювався, навпаки — чим щедріше і яскравіше доповнював свою розповідь образами, та ще й такими, що з силою тропічного водоспаду бурхали в жилах слухачів, тим тихіше говорив, тим природніше пливли з його уст слова. Водночас він так делікатно і впевнено орудував ножом і виделкою, так швидко, просто граціозно розбирав подану у виновому желе холодну форель, що хотілося негайно лягти під його ніж, щоб він зробив тобі операцію. Коли вони протерли на зубах ще кількох сьогоднішніх гостей, Анна згадала про Сесіль: мовляв, як шкода, що та не лишилася на вечерю. Ганс помітив, що доктор Бенрат на хвилину спинив на Анні нерухомий погляд. Усі мовчали, чути було тільки глухе постукування виделок об тарілки. Потім пані Фолькман запитала:

— Ви ще малюєте щось, Альфе?

— Тільки під час відпустки, — відповів доктор Бенрат.

— Так, ми помалу занепадаємо, — мовила пані Фолькман і вступила очі в темний парк.

Аліса голосно засміялася.

Після вечері всі повідхилилися на спинки крісел і, майже лежачи, почали знов пити. Раптом Аліса скрикнула тоненьким голосом:

— Треба щось зробити! Я збуджу поета.

— Краще не будіть, — мовив доктор Бенрат і підвівся. На тлі темного неба він видавався ще більшим, ніж він був.

— Треба більше пити, — сказала пані Фолькман. — Вечеря витверезила нас.

І вона почала цскатися з усіма по черзі, напосідаючи, щоб кожен єдиним духом випив чарку. Та хоч як вона намагалася «створити настрій», поки що їй це не вдавалося. Аліса вилаялась і заявила, що тепер уже немає справжніх чоловіків. Пані Фолькман гаряче підтримала її. Ганс змерз і вихилив ще одну чарку, щоб потім чималими ковтками втиснути питво в горло. Доктор Бенрат висловив кілька міркувань про невідворотний процес фемінізації самців у смокінгах, — тобто, чоловіків з вищого кола.

Ганс почував би себе щасливим, якби був єдиним слухачем доктора Бенрата. А в такому товаристві він не міг досхочу втішатися цими новими для нього, дивовижними думками. Якби він мав такого приятеля! Якби міг слухати його щодня! Наскільки важливішим здавалось йому те, що казав Бенрат, за всі університетські премудрощі, якими його досі годували! Все, про що той говорив, звучало для Ганса так, ніби він сам його пережив, ніби воно зродилося в його власних жилах. Оце то факультет! Коли він подумав про свою журналістську науку, то йому здалося, ніби в голову його протягом трьох років засипали кризь безбарвну трубочку з штучного матеріалу такий самий безбарвний, позбавлений запаху й смаку порошок, перетертий папір чи перемелені комахині личинки, в кожному разі, такий матеріал, що не міг навіть зашелестіти. Тому він тепер не міг узяти участі в розмові. Навіть те, що йому доводилося слухати на лекціях з філософії й літератури, було вит-

ворене з пилюки й сухого туману, тож, крім кількох біографій, він з того нічого не зміг запам'ятати. Ну й, звичайно, він був свідомий своєї особливої нездарності, бо он є поет Гельмут Диков, живий доказ, що й після такого факультету можна зробити кар'єру.

Доктор Бенрат і далі говорив про зманіжених чоловіків. Ганс пітнів, втуплював очі в морок дерев, ніби таким чином міг сховати свою присутність. Хоч як він захоплювався цим гінекологом, але ж тут були дами! Які вони всі, мабуть, ідеально чесні, які бездоганно чисті, коли так байдуже розмовляють про речі, що від них у нього самого кров бурхала в жилах! Чи це тільки він такий відсталий, поганий, зіпсований, що не може відділити так легко сказані слова від того, що вони означають? Він знов випив одним духом чарку, цього разу не затримуючи питва в роті, а вилив його просто в горло, майже не ковтаючи... Ганс плив бурхливими водами своїх думок, хисткий, ненадійний човен, що кожної хвилини міг перекинутись або розбитись об скелю. Барвиста докладність цього жилавого гінеколога була для нього тяжкою мукою. Ніколи ще Анна не викликала в нього такої пошани, як тієї хвилини, коли вона, мабуть, теж трохи виведена з рівноваги цією небезпечною розмовою, скористалася паузою доктора Бенрата й мовила:

— Ця задуха сьогодні не спаде.

Мати неквапом поглянула на неї з-під примружених повік і сказала:

— Впізнаю свою дочку.

Аліса зареготала ще пронизливіше.

— Добра душа, — мовив доктор Бенрат і підніс чарку. — За ваше здоров'я!

Ганс подумав: «Треба йти звідси. Пані Фолькман ненавидить свою дочку. Вона хоче переспати з дужим гінекологом. Аліса також хоче, Анна їм заважає, і я заважаю. А може, вони хочуть просто розважатись, а я для цього надто неповороткий».

— І ти теж така, моя чорнява пташко, — сказав доктор Бенрат до своєї дружини і підвів їй голову вгору, легенько плеснувши по підборіддю.

— Вона ангел, — мовила пані Фолькман.

— Так, мені теж соромно, — сказала Аліса і зайшлася реготом.

Напад реготу був такий довгий, що врешті їй не вистачило повітря і наприкінці вона, виснажившись, уже швидше вила чи стогнала, аніж сміялася. Ганс подумав: це якраз нагода допомогти Анні. Він підвівся й сказав:

— Ходімо, Анно, в парк, трохи розворушимось...

На щастя, більше йому нічого не довелося казати, пані Фолькман підтримала його, обняла, похвалила за добру пропозицію.

— Авжеж, ми всі підемо в парк, чудово, а то людина дерев'яніє, коли так довго сидить на місці.

Поминувши поета, що тим часом заснув («Зараз подзвонить його дружина і накаже йому йти додому», — прошепотіла пані Фолькман), вони вийшли в парк. Аліса й пані Фолькман повисли на гінекологів. Ганс вів пані Бенрат і Анну. Кілька хвилин вони брели наосліп крізь чорну стіну темряви. Потім десь попереду замаячили світлі садові меблі. Аліса кинулась до них, потягла за собою доктора Бенрата й гукнула:

— Берто, нехай принесуть шампанського!

А що в цій віллі, мабуть, не було нічого неможливого, негайно з'явилось шампанське, і знов почалась пиятика, в ще пласкіших, ще зруч-

ніших кріслах. І тому що тепер вони не бачили одне одного, тому що кожен мчав уже далі сам хисткою колією своїх уявлень, схований піймою від чужого погляду, гнаний тільки бажанням і шампанським, розмова стала ще сміливішою. Крізь дедалі більший туман у Ганса зажеврила думка: може, це ортія? Він колись чув про таке. Розмовою керував доктор Бенрат. Він навіть розпечатав уста своїй дружині, зняв з Анни її скованість і з допомогою влучних компліментів, які були водночас викликом, втягнув у розмову й Ганса. Але сам він здавався таким же спокійним і тверезим, як і тоді, коли розбирав холодну форель. Видно, його фах надавав йому моторошної впевненості саме там, де інші її втрачали чи принаймні ставали безборонні перед спокусою. Може, тому, що сам він не відчував бажання, тим часом як інші були охоплені ним, але не хотіли показати цього, не хотіли признатись, яке палке те бажання. А їхнє нечисте сумління ще більше додавало йому сили. Чи, може, пані Фолькман була теж така холодна? І Аліса? Невже він серед них єдиний міщанин, що крадькома підібрався до насолоди, та не мав відваги натішитись нею? Він згадав те, що йому розповідав Клод. Тепер пані Фолькман захотіла, щоб усі випили на брудершафт, поцілувалися й ще раз поцілувалися, заявила, що це «подвійний брудершафт», який матиме силу і завтра, і в подальші дні. До чого наміряється довести свою гру ця романтична менада? Але тепер, хай як собі знають, а він нагадає про свої права, будь ласка, він може їм навіть про це сказати. Він не манекен, якого можна поставити як завгодно коло партнерки на вітрині! Він присунувся до Анни, тоді враз опинився на її кріслі й пошукав її губ. Анна так радо пішла назустріч, що він аж злякався. Здалеку до нього долинав ще Алісин писк і хрипкий сміх пані Фолькман, на мить йому уявилось, що вони, мабуть, тепер роздирають доктора Бенрата, а його тендітна дружина сидить поряд і звертає свої темні очі, сповнені потаємного смутку, туди, звідки чути шурхіт... А йому що, нехай собі викручуються, як знають, самі винні, йому байдуже до них, темрява й шампанське поставили мур між ним і тими, що там сидять, і вони вже не можуть його переступити! А може, вони вже вернулися до вілли, Ганс не чув. Його руки обмацували Анну, вдавали, ніби блукають наосліп, без мети, але якнайдокладніше відзначали кожен її поступок, кожен порух заохочення, аж поки нарешті опинилися там, де з самого початку прагнули бути. Ганс зосередив усю гостроту своєї свідомості, на яку ще був здатен, на одному пункті: хотів обміркувати, що відбувається. Та поки він намагався міркувати, поки вмовляв себе, що він цілком свідомо зважає, чи має право на те, що саме хоче зробити, все вже відбулося, без нього, незалежно від нього відбулася ексекція, в якій він одночасно був і катом, і жертвою.

4

Коли спека заслала останній клаптик блакиті своєю бляклою білістю, коли пороздирала й пожерла останні серпанки хмаринок і вже намірялася назавжди розіпнути над Філіпсбургом своє зловісне шатро, з заходу з'явилася жовто-сіра хмара. Здавалося, що то наближається якийсь велетенський баран; поки що здійснювалася тільки копиця вовни, що росла все вище, самої ж голови ще не було видно; аж ось вовна відірвалася, піднялася вгору і величезними клубками попливла на Фі-

ліпсбург. Скоро їх стала ціла ескадра, вони з блискавкою і громом вибухали над припишким містом і опадали на випалену кам'яну пустелю спершу градом, а тоді дощем. Хмари надпливали, мов перевантажені кораблі, але тепер, спекавшись тягару, вони ставали легкими, розпливалися синіми покривалами, поривалися вище, щоб напоїти зранене блискавицями небо своїми темними барвами, а надмір вологи протягом кількох днів виливали на місто.

Ганс схилювся над письмовим столом. Навпроти сиділа Анна. З сусідньої кімнати чути було клацання друкарської машинки. А знадвору — цимбальна мелодія дощу, що тепер уже мирно порощав по брукові. Ганс удавав, що ліпить репортаж із своїх нотаток. Вранці добродії з посрібленими головами, в темних костюмах, стоячи на трибуні, де стирчали мікрофони, мов голівки сірих тюльпанів, відкрили «Велику крайову виставку радіо- і телепромисловості». Але Ганс тільки виводив на папері загальники, що не мали ніякого глузду. Він відчував, що Анна дивиться на нього, усміхається через два столи і чекає, щоб він також глянув на неї, також усміхнувся. Сесіль, думав він, Марга... Анна сьогодні така весела. Майже після кожного другого речення вона повискує, мружить очі і вже принаймні разів із п'ять оббігала столи, щоб губами і язиком поблукати по його обличчі.

— Що ми робитимемо сьогодні ввечері? — запитала Анна.

Він мусить докінчити репортаж. Завтра треба підписати до набору наступний номер.

Анна сказала, що прес-бюро має успіх. Тато дуже задоволений.

Усе, що сьогодні казала Анна, звучало як заохочення. Ганс складав якесь ласкаве речення, ще раз подумки випробовував його, тоді вимовляв. Анна була щаслива. Він хотів би любити її. Але вона була не така жінка, як Сесіль чи Марга. Вона була стара дівка.

Анна принесла щось їсти, а також вина, й почекала, поки він скінчить репортаж; потім сіла йому на коліна, знов почала вицілювати його в обличчя і так розпалила, що здалася йому гарненькою, і він повторив те, що було в парку. «Про мене, — думав він, — вона принаймні мене любить, не сміється так загадково, знає, хто я, мені не треба весь час ходити коло неї навшпиньки, щоб здаватися трохи вищим, ніж я є насправді, і, зрештою, жінка є жінкою, та й годі!»

З другої місячної платні він купив собі ясно-зелену сорочку, червоні, з золотом запонки і медового кольору краватку. Краватка була італійська, і на маленькому клаптику тканини, пришитому до неї, стояло: «Seta pura»¹. Ганс вимовляв ті слова дорогою додому, модулював їх у різних тонаціях, виспівував, аж поки побачив пані Фербер. Їй не треба було чути, що він співає. В кімнаті він переконався, що речі, які він носив під костюмом, не можна вже було назвати білизною. Він відразу ж побіг ще раз до міста, купив нову білизну, повернувся до кімнати і негайно все примінив. Це вперше в житті він купував собі щось сам, за власні гроші і відразу так багато. Гроші, які Ганс заробляв під час канікул, працюючи в провінційних газетах, він витрачав на навчання, а одяг усе ще доводилось купувати матері. Вона страх любила поїхати з ним до окружного міста (або ще краще до віддаленого на тридцять кілометрів сусіднього міста, де їх ніхто не знав) і цілий день ходити по крамницях, вибираючи для нього пальто, костюм чи хоча б рукавиці або для себе сукню. Ганс також був марнославний і знав, чо-

¹ Чистий шовк (італ.).

го хотів і що йому личило, але вже мати взагалі ніяк не могла на чомусь спинитися: відкидала вибране, знов шукала, знов вибирала, відразу приміряла на нього, відступала на два кроки, схиляла голову на лівий бік, тоді на правий, знов на лівий, і махала рукою — ні, це не на тебе, надто ясне, погано сидить, ти в ньому тонеш... А коли вже врешті щось знаходили, то руч об руч ішли до кав'ярні, їли листкований торт, пошепки обмінювалися глузливими зауваженнями про інших гостей, сміялися, підштовхували одне одного ліктями і скидалися на молоду пару, яка щойно відсвяткувала заручини.

Ганс шкодував, що дзеркало в його кімнаті таке маленьке. Ніколи ще він не мав такої еластичної білизни, ніколи ще вона в нього не прилягала так щільно до тіла. Він уявив себе в цирку, на арені, біля драбинки, що веде на трапецію; однією рукою він уже взявся за неї, тоді спритно, мов кіт, вибрався нагору, там трохи пограв м'язами... Трико обліпило тіло, він його взагалі не відчував на собі, міг розгойдатися, кинутися уперед і полетіти назустріч трапеції...

А сорочка! Вона стікала по ньому, мов коси ангела. Краватка додавала йому поважності. Запонки окрилювали руки. Він диригував невидимим оркестром, але не бачив партитури, не бачив музикантів, а тільки свої руки, вузьенькі й довгі, що виступали з манжет, і темно-червоні, з золотом запонки, що полискували в світлі лампи на пульті. Можливо, музиканти також давно вже дивилися не в ноти, тому з їхніх облич опали похмурі офіційні маски, і вони, як і вся зала позад нього, як і він сам, стежили вже тільки за грою його рук, дивилися на іскристі сліди, що їх лишали в повітрі його запонки.

У такому вбранні він поїхав трамваєм на радіо. Атож, трамваєм. Від цього виду транспорту він поки що не думав відмовлятися, хоч як часто чув від своїх нових знайомих слова «таксі» й «шофер».

Директор доктор тен Берген влаштовував сьогодні своє чаювання для журналістів. Відразу після бенкету Ганс зробив перший візит до філіпсбурзького будинку радіо. Доктор тен Берген був у від'їзді і лишив для Ганса запрошення неодмінно завітати до нього, як тільки він повернеться. Ганса поводили по радіо- і телестудіях. Шеф відділу преси, приємний літній добродій, що весь час без найменшого напруження всміхався, але не міг витримати й півгодини, щоб не підкріпитися чаркою, — фахсва хвороба, заявив він, доводиться часто пити, і врешті звикаєш, — той добродій поводив його по різного кольору приміщеннях, де сиділи білі халати й говорили щось у маленькі металеві головки; по тісних кабінетах із змученими дівчатами, що спиралися стегнами на блискучі комоди, в яких щось крутилося: ті дівчата повільним, плавним рухом повертали голови до дверей, коли хтось заходив, як виїзні коні, що ними фермер тільки вибирається кудись верхи або запрягає їх у легенький візок, тому ті довгоногі бігуни стоять цілий тиждень у стайні і в тупому очікуванні повертають голови щоразу, коли відчиняються двері, і їхні сонні очі питають: «Чи ще не настала неділя?» І так само як фермер, приводячи гостя в будень до своїх улюбленців, пестливо плескає їх по крупах, так шеф відділу преси добродушно поплескував декотрих дівчат по їхніх найзнадливіших місцях.

До студій вони могли заглянути тільки крізь шибки. В першій стояло п'ять чи шість чоловіків і, шалено вимахуючи руками, кричали щось у маленький мікрофон. У другій сиділа тільки одна стара жінка. Вона, видно, скаржилась металевій капсулі на своє горе, навіть плакала, зво-

дила руки, схиляла голову на груди, підносила хусточку до очей і без кінця скаржилася; та капсула, мабуть, не знала співчуття. Тоді обличчя жінки стало сердите, надулося так, що зникли всі зморшки, очі полізли на лоба, з округлих рук, які щойно благали співчуття, вирости кігті й потяглися до металевої головки, рот розтулився для крику і лишився розтулений, а сама вона застигла, ніби її розбив параліч у такій поставі. Тоді двері відчинилися, до студії ввійшов якийсь чоловік з жалісливо прилиплою до губ цигаркою і сказав (крізь відчинені двері чути було його слова):

— Забагато підливи, Єво, доведеться повторити ще раз.

В останній студії, яку вони оглянули, перед найбільшою святиною цього будинку, маленьким мікрофоном, сидів навіть якийсь священик. Його обличчя колихалося добродушними складками. Здавалося, що він дарує мікрофонові слово розради. (Оскільки на тих людей можна було дивитися лише крізь товсте скло і не чути було жодного їхнього слова, то складалося таке враження, ніби мікрофон, до якого вони промовляли, поглинав усе, що злітало з їхніх уст, поглинав так страхотливо швидко, що жоден звук не міг утекти й сховатися в людському вусі.) Та ось священик підняв палець і суворо посварився ним, ніби дорікав мікрофонові: мовляв, не такий він уже чистий і безгрішний, хай його не посідає гординя! Але потім, видно, перемогла його пухка, послужлива вдача, бо свою промову до мікрофона він закінчив усмішкою, яку хотів зробити такою відчутною, що майже торкнувся мікрофона губами. А це що? Господи боже, що він робить? Склав руки й молиться до мікрофона!

Перше ніж оглянути телевізійні студії, Ганс залюбки погодився випити чарку. Потім його завели до режисерського відділення: тут люди промовляли не до одного мікрофона, а до кількох водночас, і саме в цьому полягала різниця між ними й працівниками радіо. В усіх приміщеннях люди сиділи, лежали, бігали з невеличкими кнопками у вухах і робили те, що їм наказували ті кнопки. Найважливіше було, щоб в апараті зі скляним екраном завжди було якесь чітке зображення. Більше Ганс нічого не зрозумів, хоч шеф відділу преси, який тут також виявився безсилий, прикликав щонайменше п'ятьох чоловік, і кожен з них умів пояснити один сектор цієї таємниці, але Гансові не вдалося пов'язати ті сектори до купи. Видно, кожен із тих п'яти чоловік теж знав тільки свою ділянку, а ціле й для них було незрозуміле. Зрештою, головне, щоб зображення на екрані всміхалося і не миготіло. Часом воно таки миготіло. Тоді зчинявся великий переполох, усі доти кричали в мікрофон, доки зображення знов починало спокійно всміхатися. Коли вони виходили з режисерського відділу, зображення всміхалося. Дякувати богу, подумав Ганс.

Ідучи тепер на чаювання для журналістів, Ганс радів, що мав уже ту першу зустріч з практикою. Редактор «Огляду програм» повинен був у практичних питаннях хоч трохи переважати своїх колег із щоденної преси.

Усмішка портьє в будинку радіо була найприязнішою з усіх, які Ганс бачив досі у Філіпсбурзі. Портьє сидів за скляною переділкою, ніби у ванній. Ганс тільки сказав: «Чаювання для журналістів», і портьє відразу ж поінформував його:

— Четвертий поверх, зала для гостей.

Кают-компанія на космічній станції. Побрижені стіни, по різнокольоровій стелі ніби котяться кривулясті хвилі. Світло падає звідусіль.

Столики, мабуть, завдячують свою форму вибухові якоїсь ониксової скелі, тільки товщина стільниць однакова, комусь не вистачило фантазії. Ніжки ж, навпаки, різної товщини і впадають в око найхимернішими візерунками і найяскравішими барвами. Попільнички скидаються на скам'янілі створіння з морського дна. Проектантами крісел були частково гінекологи, а частково конструктори кузовів, але напевне всі ексгібіціоністи. Покриття витримано в найсуворіших кольорах церковних вітражів. Підлога застелена чимось таким, що мимоволі хочеться роззутися.

Решта журналістів, мабуть, бували тут часто, і все це їх уже не лякало. Чи вони всі знайомі між собою? Чи, крім нього, тут був ще хтось новий? Треба було б відрекомендуватися. Чи немає тут доктора Абузе, шефа відділу преси? Є, он він стоїть, звичайно, з чаркою в руці. Якби він його відрекомендував! Але самому подавати руку й називати своє прізвище двадцяти чи тридцяти журналістам! Та й як би вони могли привітатися з ним, коли тримають в одній руці чарку, а в другій сигару чи сигарету? З'явився директор і звільнив його від цього клопоту. Сьогодні на його худій постаті теліпався ліловий костюм. Він ступав широким кроком, а за ним дріботіло дві низенькі секретарки, навантажені папером і цілими в'язками нових олівців. Обабіч директора йшло двоє юнаків, так гладенько причесаних, що здавалося, ніби їхні чуби були намальовані на голсві. Коли всі посідали, виявилось, що директор, його двоє молодих супутників, веселий шеф відділу преси і керівник програми Релов, що сьогодні був одягнений у костюм кольору льодовика, опинилися на почесному місці за найбільшим столом. Ззаду за ними, трохи навскоси, примостилися секретарки, що тепер тримали олівці на міліметр заввишки від паперу й посхиляли голови, мов бігуни на сто метрів, чекаючи на старт.

Колись давніше, думав Ганс, директор був би архієпископом.

Слово взяв директор: у нього ніколи не було б спокійного сумління, якби він регулярно не знайомив із своїми планами журналістів, представників і водночас творців громадської думки; він прирівнює сьогоднішнє засідання, — та що він каже, яке засідання, йому й так доводиться засідати більше, ніж досить, засідання — то смерть для мистецької і громадської праці, отже, не засідання, а товариську зустріч з тими, хто весь цей час, поки він працював тут, усі ці важкі й чудові роки йшов разом з ним і підтримував його, так, підтримував. Тепер він знов перед початком: цій сьогоднішній зустрічі він надає особливого значення, бо це буде підведення балансу, обрахунки втрат і здобутків; байдуже, чи після виборів він знов увійде в цей будинок, чи ні, а обрахунок треба зробити, в такому великому господарстві повинен бути лад, і громадськість, грошима якої вони тут порядкують, має право кинути оком на все.

То був зворушливий виступ. А вимова в ніс надавала йому меланхолійно-поважного забарвлення, що сьогодні виявилось доречнішим, ніж будь-коли. Все робилося для громадськості, громадськість мала право на все, ділові операції провадилися в інтересах громадськості, добро громадськості було і буде їхньою провідною зіркою... «Громадськість? А хто ж вона, власне, така? — думав Ганс. — Чи не говорить він про неї як про дорогого покійника, спадщиною якого він мусить порядкувати і берегти її від усяких шахраїв, що полюють на неї? Так, мабуть, громадськість померла, і між спадкоємцями виникла суперечка навіть про те, в чому полягали інтереси небіжчиці, яка, власне, бу-

їм її остання воля, хто мав право бути виконавцем тієї волі, а найзапекліше сперечалися спадкоємці про те, чи справді треба вірити всьому сказаному, чи дійсно треба виконувати всі її бажання, оскільки ті бажання в неї, визнаймо щиро, часом були сміховинні. І тим важливіше пізнати й захистити справжні інтереси громадськості, подбати про її справжню користь! Так завжди буває, — міркував Ганс, — коли помирають багаті, але дуже примхливі або простодушні бабусі. Тоді ніхто не знає, чого вони, власне, хотіли. І чи взагалі чогось хотіли».

Директор привів із собою статистика, — то був один із тих прилизаних молодиків. Він багато разів обстежував серце й нирки дами-громадськості, хоч як її важко було обстежити, і міг змобілізувати цілі колони цифр, які мали довести все, що директор вважав за потрібне доводити. Після цього статистичного діагнозу другий прилизаний молодик, особистий референт директора, соціолог, доповів, чого директор домігся як терапевт.

Після цього статистик знов навів цифри, які доводили, що директоріві пощастило збагнути справжню волю дами-громадськості, що він почув її скаргу, правильно оцінив і застосував єдино дійовий метод лікування. Сама громадськість — про це переконливо свідчили цифри — з вдячністю все це підтвердила. Але діяв він на власний розсуд і на власну відповідальність, а не як раб громадськості.

Чудовий звіт, думав Ганс. Ні до чого не можна прискіпатись. Почалося обговорення. «Про що тут можна ще говорити? — дивувався Ганс. — Директор людина розумна. Куди розумніша за мене. Він хитро й мудро догоджав старій пані громадськості, яка ніколи не знала до пуття, чого вона хоче, отже, побажайте, хай йому щастить і надалі». Та в залі було повно таких, що сумнівалися й мали якісь підозри. Чи радіо не говорить у порожнечу? Чи його працівники не починають поволі відчувати, що не знають своїх слухачів?..

Директор з усім погоджувався і все заперечував. Незвичайний чоловік. Тільки-но хтось виступав проти нього, він вигукував: «D'accord!»¹ Цілком d'accord, але...» і починав говорити зовсім протилежне.

Журналісти, мабуть, не любили слухати. З усього видно було, що їх привело сюди не прагнення щось дізнатися, а бажання вибалакати слова, які аж лилися через край. Серед них були розважні добродії, що поволі низали довжелезні речення, які зависали в повітрі, мов пасма диму в тиху погоду; цих промовців, мабуть, тільки тому не перебивали, що їх давно вже ніхто не слухав. Коли вони кінчали, то завжди минав якийсь час, поки присутні зауважували, що голос уже остаточно затих. Тільки директор ще уважно, терпляче слухав тих промовців, усміхаючись до них просто-таки підбадьорливо; і якщо той промовець помічав, що його вже ніхто не слухає, що тільки одна людина ще вшановує його увагою, та, на яку він саме хотів нападати, то ставав, мабуть, дедалі лагідніший. Врешті директор швидко стягав до купи тягучі хвили тих речень, у своїх відповідях використовував звороти свого попередника, вплітав до них, мов квітки, дивовижні чужі слова, все трохи пригладжував, але вдавав, що цитує попередника; складалося таке враження, ніби дві промови обіймалися, а тим часом самі промовці спокійно сиділи осторонь.

За весь час, поки тривало обговорення, керівник програми Релов не промовив ані слова. Він сидів непорушно, наче манекен, що декла-

¹ Згоден! (Франц.)

мує на вітрині чоловічий костюм. Голова його була майже весь час огорнена хмарами диму, а коли хмари на мить рідшали, з них показувалось обличчя, яке наче говорило, що всі проблеми були б негайно розв'язані, коли б ці уста хоч раз розтулилися. Але якщо вони й розтулялися, то не для того, щоб сказати слово, а щоб випустити дим; часом пан Релов, заокругливши по-риб'ячому рота, виштовхував той дим язиком так раптово, що утворювались кільця, які поволі пливли заломом, потім опускалися над котримось із столиків і довго, вперто коливалися над стільницею (ніби якийсь плазун, що, конаючи, все хотів підвестися з землі), аж поки нарешті все ж таки розпливалось. Пан Релов дуже зацікавлено стежив за тією агонією. Кілька разів йому навіть пощастило своїми майстерними димовими кільцями відвернути увагу майже всіх присутніх від директора, що тим часом незворушно промовляв далі.

Ганс написав звіт про це чаювання, який пан Фолькман наполовину скоротив. Усе, що в ньому промовляло на користь директора, було викреслене. На свій подив, і в щоденній пресі, представників якої він бачив на засіданні, Ганс знайшов майже самі тільки негативні відгуки про директорську діяльність. А хіба ж на кінець обговорення директор не вийшов переможцем? Хіба його докази не переконали слухачів? На всі питання він відповів, усі звинувачення відкинув, журналісти самі це визнали, а тоді вернулися додому і всі ті звинувачення, ніби їх взагалі не обговорювали, знов висунули в своїх статтях проти директора. Мабуть, тен Берген справді пропав. Ганс уявляв собі, як він говорив, як робив візити і все говорив, з його уст виступали колони цифр, скеровуючи свій крок просто в чемні чи змучені обличчя слухачів; він знав напам'ять усе, що було йому на руку, мав вагомий доказ, добру волю, він звертався до слухачів, давав обіцянки, низько схиляв свою сиву голову, підлещувався, нагадував про минуле й давав обіцянки на майбутнє, ставав, мабуть, дедалі неспокійніший, невідкладних справ більшало, малесенький календарик був перевантажений як ніколи, його шофер уже навіть не лягав спати, олівці в руках секретарок тремтіли, гладенькі обличчя референтів за ці дні, мабуть, дуже змарніли, може, навіть доктор Абузе в передвибірчій гарячці відмовився від необхідної йому щопівгодини чарки. І ось нарешті сталося: рада провела вибори — і доктора тен Бергена завалили. Великою більшістю голосів директором обрано професора Міркенройта з політехнічного інституту.

— Бачите, як би ми осоромилися, коли б похвалили тен Бергена, — сказав пан Фолькман. — А тепер вам треба першому взяти інтерв'ю в професора Міркенройта.

Ганс уявив собі дружину тен Бергена: вона стояла десь коло вікна й не озивалась до чоловіка, що сидів у кріслі, затуливши кулаками очі.

Коли пан Фолькман вийшов, Анна мовила:

— Слухай Гансе, я, здається, попалася... Вже другий місяць у мене немає...

Ганс злякався, але відповів безжурно:

— Може, ще все буде гаразд.

— А коли ні? — запитала Анна.

Ганс згадав про свою матір, про батька, якого він ніколи не бачив, бо той до них так і не з'явився. Чотири тижні жив у селі інженер-мірник, мешкав у заїзді й вечорами пригощав усіх, навіть відсилав господаря спати: мовляв, вони з Лізі самі замкнуть заїзд; а за те, що виторг

буде цілий і розрахунки якнайточніші, він ручиться! Все село його любило, жінки оглядалися на нього. Лізі Бойман, молода офіціантка заїзду «Пошта», стала на кілька тижнів його обраницею; потім він поїхав, а згодом, коли він їй був потрібен, коли вона писала до нього все тривожніші листи, його не можна було знайти навіть у Філіпсбурзі; Лізі Бойман сама поїхала до міста, знайшла помешкання інженера, поговорила з його сусідами і дізналася, що він виїхав міряти землю до Австралії, — дістав таку пропозицію від самого уряду. Відтоді вона більше нічого про нього не чула. Нарешті Лізі Бойман дізналася, що в оточеному місті живе один залізничник, який міг би їй допомогти, але його можна було застати тільки наприкінці тижня. Їй якось пощастило перенести свій вихідний на суботу, і вона поїхала туди. Вона зовсім недавно розповіла про все це Гансові.

Той залізничник під час війни був санітаром, і ще від того часу мав таблетки, дзеркальце й кілька зондів — знаряддя праці, яке він тримав у чистоті. Коли Лізі ввійшла з ним до кімнати вниз, він відразу відіслав дружину й дітей нагору і розповів їй, що навчився цієї операції на медсестрах Червоного хреста. Лізі Бойман запитала, скільки треба заплатити. О, про це вони ще поговорять, найперше їй треба роздягтися, так, зовсім роздягтися. А потім зажадав від неї того, на що вона не могла погодитись, навіть за тих обставин. Вона схопилась і одяглася так швидко, як ще зроду не одягалася. Він усміхнувся і гукнув їй навздогінці: нехай вона ще подумає, це входить у платню, всі його клієнти так платять, якщо не з першого разу, то з другого. Та Лізі Бойман більше до нього не прийшла. Лікарі, до яких вона ще бігала, казали їй пишні фрази про гідність материнства, вітали її і водночас утішали. Так з'явився на світ Ганс Бойман. Але все село від самого початку було проти нього. Всі дивилися заздрісно на стосунки Лізі Бойман з інженером. А він був плодом тих стосунків.

— Я в цих справах не розуміюся, — сказав Ганс. — Що я повинен зробити?

Анна завела мову про одруження. Ганс знов перелякався. Він ще ніколи про таке не думав. Він почав переконувати Анну. Хитро оповідав їй голову фразами, наче гірляндами квіток. Він, мовляв, згоден одружитися, але не силоміць і не за таких обставин, бо це потім добром не кінчається: коли виникають хоч найменші непорозуміння, якісь труднощі — а де їх не буває! — люди сваряться, дорікають одне одному, бо ж присилували себе до шлюбу; подружнє життя стане тоді нескінченною покутою за цих кілька чудових тижнів, в'язницею, принаймні для чоловіка, який взагалі тільки тоді може жити, коли переконалий, що вибрав собі сам свою долю...

Анна скоро перестала заперечувати. Особливо, коли Ганс нагадав їй про матір і про погляди філіпсбурзького товариства; чи вона подумала, як поясьовуватимуть тут їхнє одруження, як пліткуватимуть, що вона вийшла за Ганса тільки через свою вагітність, підозрюватимуть, що він, бідний, невідомий журналіст, навмисне звів багату дочку фабриканта, щоб здобути її; його репутація була б назавжди зіпсована. Одружитися вони зможуть і пізніше, якщо вона захоче і її батьки будуть згодні, а він покаже себе чоловіком, що має моральне право закласти родину...

Нарешті Гансові пощастило остаточно переконати Анну. Тепер йому треба відвідати професора Міркенройта, Анна ж хай піде до доктора Бенрата, адже він гінеколог і приятель їхньої родини.

Професор Міркенройт пригостив Ганса кавою, коньяком і сигаретами, подбав, щоб він почував себе вільно й затишно, і почав підсувувати йому факти з своєї біографії. Таким чином, перед Гансом постала зразкова людина із зразковою біографією. Професор сам був колись журналістом, навіть працював на радіо, на шкільному радіо, тоді прийшла війна, яку він, будучи військовим кореспондентом, пізнав на всіх фронтах. Ще й досі збереглися на магнітофонній стрічці його славнозвісні записи повітряних боїв. Один такий запис Міркенройт програв Гансові. Він сам летів тоді на винищувачі й записав увесь бій, навіть ті звуки, що не долинали до мікрофона: віддих пілотів, і своїх, і ворожих, лайку, що зривалася у них з язика під час бою, прокльони, застереження, які вони гукали своїм товаришам з ескадрильї, коли ззаду на них налітав ворог, і, нарешті, навіть останній крик збитих пілотів, нечутне «Горю!», люте «Damn»¹, що забулькало в горлі, хрип, що потону в гуркоті, аж до клацання, яке увічнило ту мить, коли Міркенройт вимкнув свій апарат. Під кінець війни його репортажі були заборонені, йому довелося працювати у внутрішній службі, зате окупаційна влада відразу реабілітувала його й доручила налагоджувати вищу освіту в країні, дбати про поширення демократичних настроїв і, врешті, навіть дала кафедру педагогіки й філософії у політехнічному інституті; але весь той час він не переставав цікавитись радіо, як член ради з питань радіомовлення він своїм впливом поліпшував те, що слід було поліпшити.

Ну, а тепер про його основну засаду в цій галузі: радіо повинне промовляти до сердець, воно не має права служити ні інтелектові, ні нижчим інстинктам! Багато людей, відповідальних за радіопередачі, якраз на цьому спіткнулися. Служити не інстинктам, не інтелектові, а серцю! Бо радіо в наші часи стало сонцем родинного життя. В мурашнику великого міста, в добу, коли все служить розпорошенню і спеціалізації, коли родині загрожують руйнівні сили спритних розпусників, радіо повинне створити для неї новий центр ваги, мудро пов'язавши піднесений настрій з повчанням... Ганс стенографував, а в скронях у нього стугоніла кров. Його й досі щоразу хвилював афективний тон громадських діячів. Тепер йому легше було витерпіти падіння попереднього директора. Адже знов знайшлася людина, що хотіла тільки добра. Ганс подякував професорові й поніс свої записи до себе у відділ.

Анна вже чекала на нього. Вона всміхнулася, як усміхаються навесні хворі. Потім дістала з сумочки кілька коробочок і пляшечок. Доктор Бенрат оглянув її. Вона на третьому місяці. Бенрат дав їй пляшечку партергіну, коробочку з таблетками хініну і карточку з своїми вказівками: через кожні півгодини ковтати таблетку, через кожні дві години — кілька крапель партергіну, водночас багато рухатись і дуже багато пити вина. І приймати ванни, такі гарячі, які тільки вона зможе витримати.

Анна відразу почала лікування й не кидала його цілий тиждень. Нудота, блювання, корчі, — але ніяких наслідків. Кілька крапель крові. Другого разу Гансові довелося йти з нею. Була п'ята година дня. Доктор Бенрат відіслав свою асистентку додому.

— Я так і думав, що цей засіб нічого не дасть. Надто вже пізно. Тепер допоможе тільки операція.

¹ Прокляття! (Англ.).

Анна з Гансом дивилися на нього принижено й покірно. Доктор Бенрат прибрав трагічного виразу:

— Я цього не можу зробити. Коли хочете, дам ще укол орастину, але з нього так само не буде користі, як і з лікування болями.

Він схопився з стільця й почав ходити по кабінеті, обминаючи апарати й меблі і важко дихаючи, Ганс подумав: «Він удає перед нами схвильованого».

Його брат прокурор, сам він належить до колегії лікарів, що виступають проти абортів. Він має своє відділення в клініці святої Єлізабет, яку обслуговують католицькі черниці. Якби він задля Анни пішов на таке, то другого понеділка мав би повну приймальню клієнток. Ганс і Анна заперечили, запевнили, що нікому не скажуть ні слова. Адже вони самі в цьому зацікавлені. Доктор Бенрат відмахнувся від їхніх запевнень. У таких справах пацієнти не можуть дотримати таємниці. Анна має приятельок, Ганс приятелів, і як часом ті опиняться в такій самій скруті, то напевне звернуться до Анни й Ганса, і їм доведеться назвати прізвище лікаря, що «робить це». Тоді в нього буде повна приймальня жінок, і якщо він хоч раз поступиться, то вже жодній не зможе відмовити, бо вони шантажуватимуть його. Що тут робити? Лікаря дедалі дужче мучить сумління, щоб заглушити його, він удається до морфію, скочується все нижче, нічим уже не гребує і кінчає в'язницею або виправним табором.

Хоч доктор Бенрат начебто був дуже схвильований, викладаючи свої докази, і дивився на Анну й Ганса так, немов вони справді зруйнували його лікарську кар'єру, що була в повному розквіті, хоч та вигадка про зруйновану кар'єру повинна була розчулити кожного, хто шукав тут допомоги, і викликати в нього співчуття, — Ганс не повірив жодному його слову. Він був сповнений такої рішучості перервати Аннину вагітність, що просто нічого не чув, та й не почув би, коли б доктор Бенрат промовляв ще переконливіше, — щоправда, переконливіше вже не можна було говорити. Мабуть, ще в університеті студентам розповідали ту історію з морфієм як типовий приклад занепаду лікаря і озброювали нею молодих медиків для подальшого життя, щоб вони мали чим боронитися від тих, що шукають такої допомоги.

Від брата прокурора, завзято бубонів далі доктор Бенрат на свій захист, він знає, що владі відомо про кожного лікаря, який це робить, адже в місті потрібна клоака, тож їх і терплять, але тільки до певного часу, поки хтось донесе на них, тоді влада розгортає діяльність, арештовує винного, вдає обурену; мовляв, від кого завгодно можна було сподіватися такого, але не від нього. А кожна людина має свого недруга, який їй заздрить, і навіть не одного; вони тільки й чекають, щоб знайти якесь вразливе місце, за щось зачепитись, щоб потім звинуватити тебе й занепастити. Та й де б він міг це зробити? Може, тут, у кабінеті? Чи вони розуміють, що це має бути справжня операція? Покласти ж Анну в клініку він нізачо не зміг би. Сестри надто кмітливі й підозріливі, вони відразу про все здогадуються. З ними кепські жарти, вони ревні католички.

Ганс і Анна сотні разів вибачалися, що взагалі прийшли до нього. Ганс зрозумів, що доктор Бенрат ніколи не зважився б на таку спробу. На прощання він назвав їм прізвище й адресу лікаря, до якого він уже посилав багатьох пацієнтів. За нього ж вони можуть бути цілком певні, він не скаже нікому ні слова.

Коли Анна вернулася від другого лікаря, то вся аж світилася з ра-

дощів. Оце то людина! Десь років шістдесят, сивий, з лагідними очима, навіть з короткою білою бородою, справжній дідусь. Щоправда, приймальня в нього маленька й злиденна, а з кабінету чути кожне слово, кожен стогін. Асистентки в нього немає. Він не питає навіть прізвища. Їй довелося роздягтись, він увів їй ватний тампон, намочений у якійсь пекучій рідині, й таблетку. Коли щось зміниться, вона має прийти знов.

Протягом кількох наступних тижнів Анна дев'ять разів відвідує той старий будинок, чекає в злиденній приймальні, тремтить, що може звійти хтось знайомий, радіє, коли нарешті опиняється в кабінеті, і з трохи більшою надією вертається додому. Кожний візит коштує десять марок. Щоразу їй доводиться роздягатися. Але змін немає ніяких. Ганс стає підозріливий. Просить її переказувати всі розмови, кожне слово того лікаря. За цей час Анна змарніла на виду. Губи побіліли, темні коси втратили блиск, стали як солома. Часто Гансові доводиться вмовляти її годинами, щоб вона пішла ще раз до лікаря. Але Ганс не здається. Він згадує свою матір. Позашлюбна дитина! Бо одружитися він тепер не може. За таких обставин не може. Він кохає Анну дужче, ніж раніше. Може, навіть справді кохає. Він з нею зв'язаний. Він відчуває все те, що відчуває Анна, він разом з нею корчиться з болю. Чи це кохання? Так. Ні. Так...

У кожному разі, треба спершу все довести до ладу. Анна вертається після дев'ятого візиту. І плаче. Літній лікар, сивий лагідний дідусь з лагідними очима сьогодні знов обмацував їй груди, все тіло, тоді пригорнув до себе; її постать нагадує йому Ботічеллі, атож, тільки він уже забув, з якої картини. Очі Гансові заслав червоний туман. Тепер він кохав Анну. Більше вона не переступить порогу того будинку. Коли вона відпочила від тих відвідин, він послав її ще раз до Бенрата. Може, той знає якогось іншого лікаря, що не вдається до таких спроб. Ганс згадував залізничника, і Анна була йому ближча, ніж будь-коли. Повернулася вона вже після відвідин нового лікаря. Цей справді викликав довіру. Приймав пацієнтів тільки в присутності дружини. Він відразу її оглянув. Але на четвертому місяці вже нічого не можна зробити. Анна сиділа, мов паралізована. Вона, мабуть, виснажилась до крся і вже хотіла здатися. Ганс поки що мовчав. Доведеться почекати. Вона повинна сама зважитись ще раз відвідати того лікаря. Якщо він почне вмовляти її, то тільки викличе в неї опір. Їй не вистачало сили. Вона плакала з найменшої причини. Не могла вже їсти. Ночами не спала. Мати годинами говорила до неї, випитувала, що сталося, пропонувала їй свою товариську допомогу і розуміння, але якраз матері Анна не хотіла нічого сказати. Кому завгодно, тільки не поблажливій, вільнодумній матері, що з кожного приводу могла виголосити промову. Анна виливала в сльозах своє горе перед Гансом. Тремтіла й схлипувала в нього на шиї, чіплялася за нього й трималася так міцно, наче боялась утонуту. Ганс нерухомо сидів у кріслі, машинально гладив її коси, дивився на протилежну стіну й намагався вставити хоч кілька слів у її розпачливий лемент, але спливали години, поки вона взагалі могла його почути. Аж коли вона зовсім виснажувалась, коли вже лежала біля нього з червоними, заплаканими очима й віддих її ставав рівніший, Ганс міг, нарешті, говорити. Але не знав, що їй сказати. В нього лишилося тільки одне бажання — позбутися її вагітності. Він мурмотів її ім'я. Раз навіть заплакав. По щоках покотилися справжні сльози. Він сам здивувався, бо не міг пригадати, коли востаннє плакав. Якщо він

тепер поступиться, все пропало. Він знов почав мурмотіти її ім'я. Він був у розпачі, але водночас немов приглядався до себе збоку. «Я мушу тепер зіграти якусь сцену, що вплинула б на неї, спонукала б піти до того лікаря. Не можна сказати: «Ти повинна піти до нього», треба напасти на такий тон, який примусить її підвестися й піти туди. Це має бути її власне бажання». Йому все ще не спадало нічого на думку, він усе ще мурмотів її ім'я. Нарешті взагалі замовк. Анна підвела на нього очі. Він удав, що не помічає цього, і дивився далі на протилежну стіну.

— Спробувати мені ще раз? — запитала Анна.

Він здвигнув плечима, наче йому було однаково.

— Ти хочеш, щоб я ще раз спробувала, — мовила вона.

Ганс нічого не відповів. Тоді вона заявила:

— Завтра піду до нього. Але спершу треба взяти з банку гроші.

Коли другого вечора Ганс прийшов до Анни, вона була в ліжку.

— Доведеться перебратися до готелю, — сказала вона. — Завтра я вже не зможу вернутися додому. Він почав свій курс.

Ганс щодня відвідував її в приміському готелі. Анна дала лікареві тисячу марок. Він дав їй укол, щоб викликати перейми. Минуло два дні, але ніяких наслідків не було. Ганс під дощем ходив надворі. Анна лежала на третьому поверсі готелю. Її кімната виходила на подвір'я. Ганс не міг висидіти довше як годину в тій кімнаті. Третього дня Анна пробула в лікаря чотири години. Її прив'язали до столу. Дружина лікаря дала їй укол. Анна кричала. Укол не подіяв. Лікар сказав:

— Зараз подіє. Ми дали вам добрий наркоз.

Тепер лікар був у темному гумовому фартусі. Три години він робив операцію. Час від часу він кликав до себе дружину, що тримала Анну за голову, перешіптувався з нею, щось питав, вона здвигала плечима й знов верталася в узголів'я до Анни. Коли Анна хоч на мить заплющувала очі, дружина лікаря відразу ляскала її по обличчю й казала:

— А це що таке? Ану розплющте очі!

Видно, вона була дуже налякана. Тоді Анна здогадалася, що їй не дали ніякого наркозу і всю муку вона повинна витримати при повній свідомості. Анна розповідала:

— Мені здавалося, що я вмираю. Наркоз був би надто небезпечний. Ніколи більше, Гансе, я не зроблю такого, ніколи. Я не можу тобі навіть розказати, що то було. Якийсь суцільний жах....

Анна ще два дні лежала в готелі. На третій день Ганс привіз її на таксі додому. Це вперше в житті він узяв таксі.

Матері Анна сказала, що була кілька днів у своїй приятельки і там отруїлася рибою.

Ганс тієї ночі лишився в Анни. Вона знов і знов розповідала від початку, що з нею діялося. І все додавала: «Цього не можна розказати». Ганс заснув, чуючи крізь сон, як вона й далі говорить, поспав, знов прокинувся. Анна глянула на нього, всміхнулася й приклала його руку до своїх набряклих грудей, Ганс мовив:

— Нічого, згодом усе це буде знов!

— Я навіть не знаю, чи то був хлопчик чи дівчинка, — сказала Анна.

А Ганс думав собі: «Все це вона зробила з кохання. Ми стали дуже близькі одне одному. Мабуть, тепер мені доведеться одружитися з нею...»

СМЕРТІ НЕ БУВАЄ БЕЗ НАСЛІДКІВ

I

Доктор Бенрат сидів навпроти Сесіль. За попередніх відвідин він завжди якнайшвидше намагався сісти біля неї на канапу і вже за чаєм стишував розмову до шепоту, щоб зробити кімнату меншою, такою маленькою, як шкаралуща з горіха, щоб їм доводилось щільніше тупитись одне до одного. Тепер він мовчав. Сесіль також мовчала. Вони дивилися на свої чашки, на викладений мозаїкою столик, який їх розділяв. Мозаїчна плита була обкована міддю. Ніжки також були мідяні. Три гострокутні, з холодним полиском дуги, що згиналися до купи, підтримуючи стільницю. У цій кімнаті все було з каменю, міді, пластмаси й льону — барвистого, блискучого, ручного ткання, і все свідчило про відчуття стилю і послідовність. Навіть повітря, сам простір цієї кімнати, здавалося, був сповнений холодних кривих і гострих прямих ліній, абстрактного павутиння, що різало око. «Сесіль не треба було б так яскраво демонструвати, що вона має смак, здебільшого це роблять ті, в кого його немає, — думав доктор Бенрат. — Але якраз вона й зобов'язана демонструвати свій смак, бо тримає крамницю художніх виробів». Зайшовши вперше до цієї кімнати, Бенрат злякався. Він боявся, що Сесіль належить до людей, які боязко уникають усього, що могло б здатися так званим порушенням стилю; але, хто має смак, тобто, хто хоч трохи свідомий свого смаку, той може влаштувати своє помешкання і своє життя, як йому заманеться, не бути прив'язаним до холодних стильових канонів. Бенрат порівняв своє життя з помешканням Сесіль. Сповідуючи якусь релігію чи якісь моральні засади, легше жити, так само як дотримуючись певного стилю, легше обладнати помешкання, — не треба витрачати енергію і відкривати самого себе. Влаштуєш своє життя за готовими, усталеними приписами. То чому ж він не йшов за вимогами морального порядку? Не сидів би тепер у помешканні своєї коханки. Але він надто високо цінував свою індивідуальність. Не хотів відмовитись від неї. Прагнув пізнати всі свої можливості, всі віддзеркалення своєї особи в іншій людині. Як він віддзеркалювався в своїй дружині — про це він довідався надто швидко, і міг уже туди не дивитись. Це була вже відома країна, ноги в нього вже не тремтіли, коли він ішов нею. А йому треба було такого тремтіння, інакше б він не витримав тих консультацій, клініки, візитів, пологів, операцій, знов пологів, захоплених поглядів пацієнтів, їхніх відразних тіл, їхньої тваринної вдячності. А коли приходили їхні чоловіки, вони соромилися їх перед Бенратом; спершу це його підносило, як підносить вітер птаха, він втішався відданістю в усіх формах, став надлюдиною, бо своїми продезинфікованими руками з натренованою діловитістю порядкував там, де жінки звикли до жадання, поклоніння, скиглення й шалу; але потім тріумфи стали звичкою, гроші пливли до рук, дні тяглися один за одним: коли знов прийде гонорар? Бірга дбала про дім і домагалася дитини, якої він ще не хотів мати.

Він ковтнув чаю із чашки. Чай уже встиг захолонути і став гіркуватий. Чашка Сесіль також була повна. Відколи Бенрат зайшов, вони майже не перемовилися й словом. Вона часто дивилась на нього, сте-

жила за його обличчям, ніби він був вістуном, що зараз скаже щось важливе. Мабуть, вона знов довго чекала на нього, так довго, що вже була в розпачі, і тепер сподівалася від нього слова, від якого їй зразу полегшало б. Бенрат мовчав. Йому нічого було сказати. А коли врешті почав говорити, вона відчула, що й нині він не скаже нічого нового. Він ще ні на що не зважився. І ніколи не зважиться. І все ж таки вони обоє сподівалися, що щось станеться. Вони поводитися так, наче суд пішов радитись, наче вони мали тільки почекати, поки вернуться одягнені в чорне добродії, які оголосять вирок, вирок, що покладе край усім мукам, принесе розв'язання, яке здається просто-таки неземним. А проте вони знали, що вирішувати мають вони самі. Що ніде в світі ніхто не радиться, як розв'язати їхню справу.

— Я кохаю тебе, — сказав Бенрат.

Як з нещільно закрученого крана часом спадає крапля, розітнувши тишу, так з Бенратових уст, скоряючись законові тяжіння, впало те речення. Губи Сесіль ворухнулися, мов завіса, що ледь ворухнеться, коли хтось відчиняє двері до кімнати. Бенрат підвівся, почав ходити по кімнаті, вдаючи, ніби ще щось обмірковує, але він тільки шукав нагоди, щоб ніби випадково сісти на канапу поряд з Сесіль. Вони почали голубити одне одного, майже машинально. Видно було, що обоє намагалися думати про щось інше, обоє вдали, ніби не помічають, що готують їхні руки, ті руки, що, як очманілі з голоду звірі, шастали по м'ясі, не зважаючи на чомусь спинитися. Раптом Сесіль відсунулась і почала казати, повторювати те, що вже стільки разів казала. Вона більше не витримає цього, не дозволить себе після обіду швидко кидати за спущеними завісами на ліжко, щохвилини боячись, щоб тебе не викрили, не почали підозрювати, — адже кожен, хто йде вулицею, мабуть, дивується, що вікна запнуті; в неї вже немає сили випускати Бенрата, мов злочинця, йти поперед нього навшпиньки, оглядаючи сходи, вулицю й вікна сусідів. Але Бенрат — відомий у місті лікар, має відділення в клініці святої Єлизабет, його пацієнтки — жінки з найвищих кіл, він мусить дбати про свою честь, тим більше, що він гінеколог, і Сесіль повинна розуміти його; вона й розуміє, та більше не витримає. І розлучитися з Біргою він не міг. Не мав підстави. Бірга була добра. Вони обоє знали це. І розлучення настроїло б проти нього все товариство: чоловіки заздрили б йому, а жінки обурювалися б.

Бенрат думав, що чоловік, який зраджує свою дружину, — кумедна істота, кумеднішу важко собі навіть уявити. Він не хотів мати коханки. Неїнавидів це слово. Не хотів зрівнюватися з тими ласими чоловічками, що скрадалися до потаємних кімнат, щоб за спущеними завісами кілька годин вдовольняти свою хіть. Якби він не мав жодної надії здобути Сесіль назавжди і тільки для себе, то більше б її не відвідував. Чого ж він усе-таки приходив? Пора першого шалу, коли вони, присягаючись у вічному коханні, кидались одне одному в обійми, давно вже минула. І тепер Сесіль була його коханкою! Не ким іншим, як коханкою! Полюбовницею! І він був теж одним із тих розпусників, що скрадаються сходами в кімнату і відразу прямують до мети. Трохи поскаржаться на дружину, тоді дають себе пожаліти, і так аж до бажаного кінця. Потім скрадаються назад, приходять додому й переконуються, що все було перебільшенням, що, власне, і вдома життя досить приємне. Але другого дня вони, як справжні шизофреніки, однаково підуть тією самою сміховинною стежкою.

Бенрат добре знав тих сластолюбців.

І відколи взяв їх, то заприсягнувся собі, що сам до такого не дійде. Коли чоловікові таке трапиться вперше, йому навряд чи можна дорікати. Він надметься, мов індик, і почуватиме таку непохитну правоту, що з ним не буде ніякого сенсу сперечатися. Він повернеться додому і нітрохи не каятиметься. Навпаки! Вдома йому тепер усе здаватиметься таким, як він нашіптував на вухо тій іншій. Але, маючи вже другу коханку, третю чи п'яту, він помітить, що його скарги однакові, що він висловлює їх однаковими реченнями і однаковим способом. Він уже знає напам'ять свою подружню біду, але щоб виправдатись для того, що він зараз хоче зробити, відчуває себе зобов'язаним розповісти про неї кожній коханці з такою гіркотою, так бурхливо, ніби ті скарги, ті жалі оце вперше спали йому на думку, бо лише вона, його коханка, самим своїм існуванням показала йому, що він у тому і в тому нещасний зі своєю дружиною.

Хоч коханки відрізняються одна від одної, виправдання лишаються ті самі. Дивно тільки, що коханкам, які здебільшого були вже коханками інших одружених чоловіків, щоразу здається, ніби вони вперше чують ті жалі, хоч давно вже мали б знати їх напам'ять, бо ж не тільки кожен чоловік у такому становищі щоразу розповідає те саме, а й усі одружені чоловіки світу мають тільки одну жалісливу мелодію, яку вони завжди співають для тих самих вух і тим самим способом. Отже, обмануті не тільки дружини. В тих сластолюбців вистачає порядності, щоб обманути ще й себе і тих жінок, з якими вони обманюють.

А доктор Бенрат дуже хотів би відрізнитися від того хтивого товариства, і тому хапався за кожен доказ. І Сесіль повинна була відрізнитися від інших жінок, яких ховають за спущеними завісами. Вона не була коханкою. І все ж стала коханкою, відколи він остаточно втратив надію одружитися з нею. А він тепер уже не мав такої надії.

— Я більше не спатиму з тобою, — сказав він, — якщо це тобі завдає такої муки.

Сесіль вдячно глянула на нього.

— Але й без тебе теж не можу жити.

Сесіль кивнула головою. Бенрат вірив у те, що казав.

— Що ж нам робити? — запитала Сесіль.

Бенрат розвів руками, але ще раз заявив, що не хоче спати з Сесіль, знаючи, що після того вона стає ще смутніша, ще нещасніша. Ця шляхетна заява так зворушила його самого, що на очах у нього виступили сльози. Серце так солодко стиснулося, ніби десь позаду заграв смичковий оркестр, у якому було багато альтів і сумних віолончелей. Але відразу ж йому стало смішно з себе, бо він знав, що на його слова не можна так покладатися, як здавалося Сесіль. Чого ж він тоді не стримує своїх рук? Він просто обдурював себе, що хоче тільки побачити Сесіль і не торкнеться до неї. А насправді мав би признатися собі, що й ці відвідини закінчаться в ліжку. Про те, чи Сесіль буде ще смутніша й нещасніша, вони обоє вже не думатимуть, коли зайдуть надто далеко. Потім він знов щиро каятиметься, обіцятиме Сесіль усе, геть усе на світі, крім одного — що розлучиться з Біргою, а Сесіль жалісливо дивитиметься поперед себе, бо їй нічого-нічого-нічого в світі не треба, крім одного: одружитися з Бенратом, мати явне і легальне право на нього, без завіс, без принизливого приховування.

Тепер вони вже хапливо обіймалися, їхні тіла знайшли одне одне, щоправда, внутрішньо опираючись і без радості. Бенрат відчув це і почав діяти. Він поніс Сесіль до кімнати, куди, крім нього, не мав права

заходити жоден відвідувач. Сесіль обладнала її на свій власний смак, не за вимогами стилю, як вітальню, де їй доводилось демонструвати відвідувачам, які були і її клієнтами, що вона й сама живе серед тих форм і матеріалів, які пропагує в своїй крамниці. В цій другій кімнаті було зібране все, що їй давало втіху. Крісла були стрункі й вузькі, з дуже високими спинками й ледь вигнутими ніжками, столик — з минулого сторіччя; за ліжко правила майже квадратна, дуже низька канапа, оббита темно-зеленою тканиною і вкрита подушками м'яких кольорів; туалетний столик і шафа імітували граційне плетиво рококо; тільки завіси, що їх видно було й знадвору, зраджували її любов до прикладного мистецтва, яку вона повинна була засвідчувати в себе в крамниці; тобто зраджували той смак, яким вищі кола, а також марнославні люди, що намагались потрапити в ті кола, любили доводити свою новомодність. Завдяки тонкому чуттю Сесіль, її крамничка стала товариським осередком Філіпсбурга. Вона перша в місті поставила в себе італійську машину заварювати каву, вгадуючи тугу за тим чорно-зеленим густим напоєм усіх філіпсбуржців, які раз чи двічі побували в Італії; та, мабуть, ще сильніше за тугу було їхнє бажання саме любов'ю до цього напою показати, що вони давні знавці Італії. Сесіль пригощала кавою безкоштовно, бо клієнти в неї були постійні; вони, можна сказати, навіть не мали можливості зрадити її. Коли вони вже зважилися на цей стиль, коли не хотіли наразитись на небезпеку, що той чи інший знайомий кине їм порушення стилю або взагалі відсутність смаку, то мусили й далі купувати тільки в Сесіль; усе, що було в її крамниці, пасувало одне до одного, тому його й легко було купити.

А що люди з вищих кіл не тільки радо згадують Італію, а й так само радо здивляються на Париж, оскільки там, як ніде, можна набратися смаку, розуму і вміння жити, а кожен хоче славиться смаком, розумом і вмінням жити, то Сесіль написала на вивісці крамниці своє французьке ім'я — її так назвала мати, уродженка Страсбурга, яка завжди прагнула, щоб її вважали за парижанку, — та ще й у формі запрошення, як на бульварі Сен-Жермен: «chez Cécile». При цьому вона завжди надавала великого значення тому, що слово «chez» починалося з малої літери.

Сесіль любила своє ім'я, але не робила з нього культу, як її мати, страсбурзька модистка, яка ціле своє життя провела в рідному місті, але так, ніби саме купила квиток до Парижа. Звичайно, й Сесіль не погодилася б стати просто Цецілією; ще дівчиською вона була закохана саме в останній, скорочений склад свого імені, і вміння правильно вимовляти його було навіть протягом кількох бурхливих весен вирішальним критерієм, за яким вона вибирала собі приятелів; але далі за ту жартівливу закоханість не пішло, вона зовсім не хотіла, щоб її вважали за парижанку, для цього вона мала надто широке обличчя, була надто русява і, може, надто флегматична.

Цю другу кімнату, надмірно, але приємно напхану меблями, просякнуту запахом парфумів, вона називала «кошачою хаткою». Те, що Бенрат ніс її тепер до цієї кімнати, різко суперечило всьому, що він казав, відколи прийшов до Сесіль, але було необхідним наслідком усього, що лишилось недовомленим, навмисне замовчаним і тим часом доспіло, того, на що їхні руки й тіло зважились без них. І вони піддалися. Бенрат чітко відзначив це в своїй свідомості, уклавши його в таку думку: він не дозволить, щоб несприятливі умови все йому зіпсували! «Коли вже ми не можемо відверто заявити, що належимо одне одному, —

міркував він, — коли все, що мало бути радістю, стає нещастям, то хоч це останнє не треба псувати сумнівами й слізьми». Він знов зайшов так далеко, що якийсь час вірив цим фразам. Потім було кілька хвилин радісного захвату. Він робив те, чого не повинен був робити і знов нагадав, що не хоче цього, бо потім Сесіль почуватиме себе ще нещаснішою; але тепер це вже справді були тільки слова, позбавлені глузду звуки, що мали підігріти його самого. А втім, Сесіль відразу сказала йому, щоб він замовк. Але він і далі намагався якось застрахуватися. Йому треба було чогось, на що б він потім міг послатися. Треба мати чим прикритися, коли потім Сесіль гляне на нього, подасть руку. Він-бо знав, що потім устане вдоволений, що вернеться додому, до своєї дружини, до роботи, а Сесіль залишиться сама на цілий вечір, на цілу ніч. На багато вечорів і ночей. На всі ночі. Він мусить щось зробити для неї, мусить подякувати за те, що отримав від неї цієї миті в ліжку, мусить щось вигадати, коли, крім слів, нічого не лишилося, вигадати щось дійсне; та хоч як він натужувався, йому вже не вдавалося прикрити свою вину ніякими шатами. Розлучитися було неможливо, а все інше не мало глузду, та й розлучення не мало б глузду, про це вони давно знали, бо ж не могли купити собі життя тим, що знівечать життя Бірґи; Сесіль, згорнувши руки на колінах, мов селянка, не раз уже казала йому: «Це не дало б нам щастя». Отже, була тільки одна можливість зробити щось для Сесіль, єдиний спосіб покласти край її мукам, непевності їхніх стосунків, а саме — він уже не раз признавався собі в цьому, але вперше сказав це при Сесіль: смерть Бірґи.

— Я вже теж про це думала, — відповіла Сесіль.

Звичайно, вона не мала на увазі якогось насильства, але в цій багаторічній дилемі і їй таке розв'язання здалося єдиним, аж надміру гарним; про нього можна було лише думати, силою волі пильнуючи цієї думки, щоб вона навіть на маленьку частку секунди не переросла в палке бажання, через яке перестаєш себе поважати.

Коли Бенрат почув так спокійно сказане: «Я вже теж про це думала», він якусь хвилю міркував, чи вважати ці слова за втручання в його життя, чого він не дозволив би навіть їй, чи за доказ фатальності їхніх стосунків. Але, ще навіть добре не поміркувавши, спинився на другому. Визнання Сесіль підхопило його, мов буря, і кинуло ще глибше в дилему, що роками зв'язувала їх, ніби спільна камера у в'язниці, з якої годі втекти, але в якій було й надто мало повітря, щоб ним дихати ціле життя.

Сесіль ще лежала, коли він почав одягатися. Він почув, що знов говорить. Знов закидає її порожніми обіцянками захищати її, турбуватися про неї, запевняє, що вона його справжня дружина, що його одруження з Біргою лише формальне... Мабуть, Сесіль навіть не слухала його. Бо навіщо їй слухати? Все, на що він тепер здатний, — тільки слова, продиктовані нечистим сумлінням. Формальне одруження! Такого не буває. Вони обоє знали це. Чоловік одружений з тією жінкою, з якою проводить найбільше часу. Щасливо чи нещасливо, в любові чи в зненависті, — це вже не має великого значення. Щастя й кохання — порожні слова, готове вбрання почуттів, слабкий, сміховинний захисток від дійсності, що невблаганно спливає секундами і веде до кінця. Має значення тільки час, ті щоденні двадцять чотири години, що злютовують чоловіка й жінку в одне ціле. Все інше — забавка. Сесіль, мабуть, дуже добре знала, що їй доти судилося бути забавкою, доки Бенрат приходитиме тільки на коротку хвилину, а решту часу лишатиме її саму.

Бенрат замовк. Йому треба було йти, Бірга чекала. Якщо він вернеться зараз, то не треба буде довгих пояснень. З кожною хвилиною важче буде виправдуватися. Він безпорадно розвів руками. Сесіль усміхнулась і сказала:

— Я знаю, тобі треба йти.

Вона швидко одяглася й зосередила всі свої думки на тому, як би непомітно вивести Бенрата. Обличчя її змінилося. Бенрат бачив, що вона знов лишається невтішною. Може, буде плакати. Хоч як вона намагалась здаватися спокійною, обличчя її нервово сіпалось. «Наче в неї починаються перейми», — подумав Бенрат. А він тікає, не хоче бути свідком пологів. І нічого не можна вдіяти. Єдине, що йому залишилося, це дотримати свого слова і більше сюди не приходити! Тієї миті він знов повірив, що так і зробить. Він намагався надати своєму обличчю найрозрапатливішого, найсумнішого і найлютішого водночас виразу, ще раз обняв Сесіль, пригорнув до себе, наче хотів більше її не відпускати, удав, що якраз тепер вирішив залишитися з нею назавжди, але поки ця думка, мов наркотик, пливла його жилами, він уже складав прокляття, з яким відірветься від неї, прокляття теперішнім порядкам на світі і в суспільстві, на яке він швидко скинув вину за всі свої неприємності.

Сесіль сказала:

— Ти не повинен більше приходити.

Бенрат кивнув головою. Тоді вона знов вибухнула. Здавалося, що вона хотіла, поки він ще є, сказати якнайбільше, щоб потім не говорити цього собі самій.

— Ця необхідність ховатися пригнічує мене. Я вже не можу дивитися на людей. Боюся кожного звуку. Я на таке не здатна. Я скрізь бачу переслідувачів, шпигунів, що дивляться, чи я не йду до тебе, чи на обличчі в мене не написано, що я про тебе думаю. Я сама собі здаюся найгіршою злочинницею. А коли дзвонить телефон, я більше не зважуюсь брати трубку. Я не можу вже їсти, Альфе. Вночі прокидаюся від власного крику. В крамниці не можу більше розмовляти з людьми, бо не зважуюсь глянути їм у вічі, мені здається, що вони мене випробовують, хочуть щось довідатись. І хай Бірга не приходить до крамниці. Заборони їй туди з'являтися, зроби це як уже сам знаєш. Вона така ласкава зі мною. Це мене вбиває. Мені хочеться просто втекти, коли вона заходить. Прошу тебе, Альфе, не приходь більше. Я не витримаю. Я б хотіла бути твоєю коханкою, коли вже інакше не можна, але не здатна на це.

Бенрат згадував, скільки разів він уже стояв отак біля дверей, скільки разів Сесіль казала вже йому те, що каже тепер. А ще згадував, скільки разів за минулі роки він обіцяв їй більше не приходити і знов приходив, і знов усе відбувалося так, як сьогодні, завжди трішечки інакше, та загалом завжди час їм відмірював той самий годинник безнадії, і хоч вони знали наперед, яка буде чергова зустріч, їхнє спільне горе від того не стало звичнішим, а отже й не притупилося. Щоправда, Сесіль сьогодні якась рішучіша. Її фізичний стан свідчив переконливіше, ніж слова, що далі так тривати не може. Отже, він твердо вирішив більше не приходити. Ким би йому записатися? Що зробити, щоб він просто не міг більше прийти? Не міг навіть тоді, коли його опанує інший настрій. Навіть тоді, коли він не тямитиметься від бажання побігти до неї. Він ладен був голосно кричати, що не прийде сюди, писати це на мурах будинків, оголосити про це в газеті! Невже ж такі

немає ніякісінької зброї проти нього самого? Проти непереможного бажання побігти до цього помешкання? Які він може тепер давати обіцянки, коли пам'ятає всі свої порушені присяги, коли він по шию загруз в уламках своїх добрих намірів і йому кортить завити з безсилля! Хіба йому можна вірити? Він повернеться, хоч би Сесіль плазувала по підлозі від знемоги, хоч би розпука поорала їй обличчя, хоч би навіть вона стала суцільним клубком розшарпаних нервів, приходитиме сюди, незважаючи ні на що, шукатиме втіхи і знаходитиме її з допомогою фізичних хитрощів, які він, бувши лікарем, знав краще за інших. Приходитиме доти, доки зовсім не занепасть Сесіль, доки зможе тут ще знайти втіху...

Бенрат кинув ці прогнози собі в обличчя, якусь мить він навіть просив допомоги з неба, так, бог повинен допомогти йому спорудити греблю проти себе самого. А минуло вже дуже багато часу відтоді, як Бенрат востаннє хоч би в думці згадував слово «бог».

Незважаючи на всі обіцянки, які він давав під натиском Сесіль, він звичайно завжди з непохитним спокоєм і найглибшим переконанням твердив, що в нього немає жодної можливості розлучитися, що в його стосунках з Сесіль виразно, як ніколи ще в його житті, проявляється рука долі. А він не звик опиратися тому, що він вважав за долю. Кінець кінцем він знов приходив і, махнувши рукою, відсував усе на потім. Може, тепер, нарешті, щось зміниться? Він не міг собі уявити, що могло б змінитися. Просто не міг про це думати. Так само, як п'ятнадцятирічним хлопцем, коли він ішов до сповіді й повинен був твердо покаятися, щоб йому відпустили гріхи, так само як тоді він надаремне заприсягався, надаремне втовкмачував собі в голову, що тепер уже ніколи не брехатиме, ніколи не думатиме про сороміцьке, ніколи не робитиме нічого сороміцького, — потім він напружував усю свою волю, щоб здійснити ці наміри, аж поки геть виснажувався, свідомість його притуплювалась, і хоч він поводився так, ніби й справді вже ніколи не робитиме нічого поганого, а проте знав, що знову, хай навіть через десять років, брехатиме і думатиме про сороміцькі речі, — так само й тепер він забивав собі в голову, мов цвях, усіма молотками волі намір більше не приходити до Сесіль. Чи, може, він ніколи не ставився поважно до своїх намірів? Коли дорога до пекла вимощена добрими намірами, то чому люди її не минають? Але хіба є якась інша можливість виправитись, просто видужати, аніж намір порвати із злом?

— Тобі вже справді треба йти, — сказала Сесіль, — а то Бірга щось запідозрить.

Завжди Сесіль дбала про те, щоб Бірга нічого не помітила, завжди себе ставила в тінь, припинувалася, відмовлялась від свого щастя, щоб не турбувати Біргу, не зробити їй боляче. Саме це й вабило Бенрата до Сесіль, робило її вартою будь-якої жертви. Всіх жертв, крім однієї.

Бенрат дійшов непевним кроком до вулички, де він лишив свою машину. Спочатку він завжди легковажно лишав машину перед будинком, де мешкала Сесіль. Тепер, цієї хвилини, він не міг дозволити собі навіть думками витати поблизу Сесіль. Його оточувала ворожа земля. Треба було мати готову відповідь, якби трапився знайомий, треба було обмірковувати, що він скаже Бірзі, коли вона за цей час дзвонила в його кабінет або в клініку, чи коли хтось із приятелів запитає при ній завтра або післязавтра, що він у такий час робив у цьому районі міста, і так далі.

Бенратів мозок працював точно, мов хірургічний ніж. Він ставив собі всі питання, які тільки могли виникнути, і на кожне з них готував відповідь, та ще й, про всяк випадок, різні доповнення; адже з кожної відповіді може виникнути ціла дискусія. Його розум робив цю роботу без напруження і без радості. Він давно вже звик до неї. Бірга, звичайно, помітила, що в їхньому подружньому житті щось змінилося, та Альф завжди вмів знайти пояснення цій зміні, яке не викликало підозри про існування іншої жінки. Крім того, він усіма засобами, яким володіє непомітне мистецтво переконування, домагався, щоб у Бірги не виникло почуття, що відчуження між ними пов'язане з її хворобою. Бірга вже кілька років мала якусь хворобу волосся; щоправда ту хворобу важко було вилікувати, але вона не завдавала болю і не змінила Біргу так, щоб було помітно. Досі вона виявлялася тільки в тому, що ззаду на голові утворились дві голі місцини, не більші за п'ятимаркові монети; лікування спинило їх, тож вони навряд чи могли збільшитись. Крім того, коси в Бірги були такі густі і буйні, що ніхто ніколи не помітив би тих двох латочок. А все ж обоє звикли звати це «хворобою». І хоч Бенрат завжди тримав дружину під своїм впливом, а проте не міг пригасити в ній почуття, що вона хвора. З часом Бірга набула звичок хворої людини, і коли він заходив до кімнати, то відчував на собі той пильний, моторошно спокійний, палючий погляд, яким хворі люди завжди дивляться на здорового. Альф признавався собі, що це хіба якоюсь невеличкою мірою був наслідок невинної хвороби волосся, хоч така недуга, навіть зовсім безпечна, на жінку діє особливо згубно. Але що Бірга цілком поринула в свою хворобу, що вона живила її і водночас давала хворобі жерти себе, винен був Альф. Та чи тільки сам він? Чи не грало тут певної ролі походження Бірги? Чи не був для неї шкідливим кожен день, прожитий у батьківському домі, в тій віллі жовтого-рячого кольору, оточеній чорно-зеленими туями і такими самими меланхолійними ялинами? Її батько, в університеті — владний професор медицини, вдома вічно хитався між сердитим обуренням і майже плаксивою безпорадністю, а виховання дочки цілком скинув на матір, шанувальницю релігійного мистецтва, яка б залюбки зробила з вілли музею давніх ікон, яка все життя вбиралася в широченний одяг і хотіла б назавжди вберегти дочку від світу. Вона чекала появи чоловіка, що з високих кімнат вілли перенесе Біргу, поминаючи прикрі зупинки, просто до такого самого тихого дому, захищеного меланхолійними деревами. Бенрат, асистент професора, здобув прихильність матері, бо любив музику і навіть малював. Сам він у ті ранні роки був зачарований тією ясною віллою серед темних дерев, суворістю високих кімнат, похмурою красою ікон і запалом, з яким господиня віддавала всі свої сили культові того мистецтва в ідеальній згоді з чоловіком, що жив своїми дослідями і тільки подеколи згадував про світ дружини й дочки. Та найбільше зачарувала відданого асистента темноока Бірга, боязке створіння, що, коли він уперше зайшов крізь ковану браму, непорушно стояло під деревом, потім швидко відірвалось від стовбура, з яким воно ніби зрослося, і зникло під навислим гіллям туї.

Бірга була неспівмілива з природи, незалежно від свого виховання. Мабуть, очі в неї були б такі самі великі, якби вона прожила юність не у віллі, збудованій у тосканському стилі, а рухи її не стали б цілеспрямованіші, мрії не стали б земніші, якби навіть вона виросла у брудно-сірому багатоквартирному будинку. Її натура сформувалася на таких абсолютних почуттях, що світ не здатен був її змінити, хіба що міг

поранити. І він таки часто ранив її. Альф признався собі, що якраз він якнайзавзятіше помагав світові ранили її. Бірга була залежна від нього, як рослина від світла. Із спокійною природністю рослини вона пустила коріння на тому новому клаптику землі, який він їй приготував. Бірга ненавиділа будь-який вид удосконалення, всяка прив'язаність до речей, людей і розваг була їй чужа. Відколи в неї був Альф, вона хотіла ще тільки дітей. Усе інше для неї було лише відхиленням, перешкодою. Коли вона дивилася на Альфа, в її погляді світилася простотаки надлюдська готовність віддатися йому, але водночас і така сама безмежна жага, яку міг заспокоїти тільки він. Альф аж через кілька років після одруження зрозумів, що Бірга жила лише для нього. А зрозумівши це, відразу збагнув і те, що вона буде нещасна через нього. Така нещасна, що може заплатити за це життям. Він мав свою роботу і свої розваги. Влітку плавав на яхті, а взимку катався на лижах. Йому як життєвий імпульс потрібне було численне товариство. Потрібні були слухачі. Хтось один не міг викликати в ньому живу іскру, розворушити так, щоб він запалився аж до виснаження, до пересичення, до напруження всіх сил, — а він вважав це необхідним для того, що він називав «психічним обміном речовин». Як же його, з кожним роком жадібнішого на товариство, могла вдовольнити палюча тиша Бірги, її істота, цілком настроєна на співзвучність, на безсловесне взаємне поглинання? Товариство було для нього розвагою, майже єдиною пригодою, яку в нашому сторіччі міг ще собі дозволити чоловік. Йому було приємно, коли шестеро чи восьмеро людей, що сиділи змучені і мляво переходили від теми до теми, раптом з його появою оберталися на зацікавлених слухачів. Коли він говорив, ті слухачі забували про себе, він міг спрямовувати їх словами, як спрямовують коня легеньким натиском коліна чи, коли той не слухається, і острогами. Він провокував людей, навіть ображав, щоб викликати в них опір, щоб на кілька хвилин відчувати всю свою силу.

Поволі очі в Бірги почали затінюватись, її рухи втратили свою досконалість. Вона, не створена для боротьби, почала захищатися. Оскільки вона не могла зрозуміти, що її уявлення про подружнє життя були не для цього світу, то вважала, що якась жінка перешкоджає Альфові відповідати їй тим абсолютним почуттям, яке для неї самої було природним явищем. Коли вони зачіпали цю тему, розмова їхня завжди кружляла в тому ж тісному колі, звідки не було виходу. Саме в той час, коли такі розмови виникали найчастіше, почалася її хвороба. Бірга стала ще вразливіша. Тоді Альф і побачив уперше Сесіль. Довгий час вона була для нього тільки власницею крамниці художніх виробів, де всі його знайомі, а також Бірга, купували святкові подарунки, чайні сервізи, завіси, естампи й щіточки змитати крихти зі столу. Бірга провела не одну годину в тій крамниці, куди він, уже через саму її назву, заходив неохоче. Він не поділяв любові своїх знайомих до такого художнього напрямку. Намагання його прихильників проголосити свій смак винятковим, а також вивіска, що здавалася Бенратові трохи претензійною, не додавали йому бажання щось придбати в тій крамниці. Бірга купувала там багато чого: не все підряд, не покладаючись на те, що в Сесіль усі товари задовольняють найвитонченіший смак, ні — Бірга мала дуже своєрідний хист комбінувати речі найрізноманітнішого походження, які потім удома давали разом глибокий тон, багатий на темні відтінки. Альф кілька разів був з Біргою в Сесіль, але по-справжньому пізнав її тільки в товаристві, на бенкеті в директора консервної фабрики

Францке, який його дружині дуже хотілося обернути на демонстрацію своїх туалетів, що дало б їй змогу за один вечір показати чималу частину свого вбрання, бо на звичайній вечірці вона могла переодягтися щонайбільше двічі чи тричі (виправдуючись тим, що перша сукня виявилася надто теплою, «вона ж дюшесова!» А на другу, на жаль, якийсь телепень з міністерства, звичайно, службовець, вилив їй чарку червоного вина, — шкода горностаєвої облямівки!). На одному вечорі у Фолькманів Альф уперше танцював із Сесіль. Потім вона на його прохання записалася в яхтклуб. Він почав ревнувати, коли інші чоловіки круtilись коло Сесіль, стежив за кожним її порухом, навіть незначним: вони були всі вільні, пружні і по-звірячому гнучкі, сама ж вона була веселої, майже дитячої вдачі.

Може, в ній дрімало щось таке, що на всіх тих вечірках не виявлялося. Вона його зацікавила, потім почала дратувати, бо завжди тягала за собою того молодого художника, що хизувався своїм німецько-французьким походженням. Він нібито виріс у Парижі. Малював він беззмістовні, але гарні картини, мав аж надто правильне обличчя і трохи гачкуватий ніс, що надавав йому особливо мужнього виразу і ще дужче підкреслював правильність рис. Він був занадто малий для Сесіль, занадто дрібний. Жінкам він здавався чарівним саме тому, що був не дуже розумний, але доктор Бенрат сподівався, що Сесіль повинна скласти йому ціну, а то він у ній розчарувався б. Повинна була б зауважити, що кожна поза цього півника, кожен порух його випещених рук розраховані на ефект.

Мабуть, художник помітив, що його досить гарне обличчя найпринадніше, коли він трішки прикриє його маскою страждання й гіркоти, і відтоді не міняв меланхолійного виразу навіть тоді, коли всміхався, а всміхався він щоразу, як до нього хтось озивався.

Він був правою рукою Сесіль. Вона посилала його до Парижа купувати товар. А коли помітила, що більшість її клієнтів почали їздити під час відпустки до Іспанії та Африки, то послала його в Севілью і в Алжир, щоб збагатити свої кольори й форми новими відтінками модного фольклору. А потім у Югославію, Грецію та Єгипет. Завжди Клод на якийсь крок випереджав філіпсбурзьких туристів: він знав, доки гіді дозволяють туристам заходити в квартали чужих міст, і сам заглиблювався ще на кілька вулиць, щоб закупити колекції для Філіпсбурга. На вечорах Сесіль майже ніколи не з'являлася без нього. Казали, що він її коханець. Докторові Бенрату, який колись назвав Клода «напівсамцем», викликавши тим схвальні усмішки насамперед у чоловіків, не давала спокою думка, чи справді така жінка, як Сесіль могла б належати тому Клодові, що й у п'ятдесят років скидатиметься на хлопчика.

Бенрат почав подумки провадити з Сесіль довгі розмови. І в тих розмовах виступав як чоловік, певний своєї переваги. Такими вправами він підтримував у собі почуття власної гідності, хоч в інших випадках йому не треба було вдаватися до такого методу. Завдяки своїм фаховим здібностям, він став відомим лікарем, але ті здібності виявлялися не тільки там, де йшлося про фахову вправність, освіту чи практичні знання з медицини; він знав, що, коли про нього заходила мова, ніхто б не міг зробити такого поділу, ніхто б не сказав: так, лікар з нього добрий, але в усьому іншому він обмежена людина. Свою лікарську славу він також завдячував хистові для кожного факту знаходити таке дивовижне формулювання, вкладати їх у такі незвичайні образи, що вони захоплювали навіть тих, хто досі зовсім не цікавився тією чи ін-

шою темою. Діагнози своїм пацієнткам він підносив, мов букети найфантастичніших квітів, розмови біля ліжок хворих яскріли такими порівняннями, що пацієнтки побожно зберігали їх у пам'яті ще довго після того, як він ішов далі, до іншого ліжка. Кожної хвилини Бенрат був досвідченим лікарем і творцем дивовижних формулювань: сам худорлявий, майже двометрового зросту, завжди у формі, засмаглий, на три чверті митець, який малював приємні для ока картини, трохи сумний, але неодмінно елегантний; до того ж він грав на роялі, все з пам'яті, і вмів наслідувати різні стилі гри. Знаючи, що кожна з його здібностей відома всім членам філіпсбурзького товариства, доктор Бенрат спокійно чекав будь-якої зустрічі; бо ж чим іншим були такі бенкети й вечірки, як не суцільними рамками для його портрета! А все ж, вирішивши якось поговорити з Сесіль, він побоювся здатись тільки на свій хист. Він готувався, наче школяр, що вперше йшов на побачення. А коли врешті зважився відтворити свої розмови, які він досі вів подумки, перед живою Сесіль, то, власне, з усіх своїх вправ нічим не зміг скористатися. Сесіль відібрала йому мову своєю покірністю. Він побачив, що можна поховати під порожньою світською балачкою. Сесіль була з тих жінок, що понад усе на світі цінують чоловіка, якого можна покохати. Бенратові полегшало на душі, коли він переконався, яка вона далека від свого артистичного ремесла і як мало спільного в неї з Клодом. Так, вона спала з ним, один-єдиний раз. Бенрат аж затремтів, коли почув це. Хоч він і передбачав таке, але визнання, почуте з її уст, стало тією хвилюючою, коли пристрасть до Сесіль звільнилася з пут і обернулася в хворобу. Проте здобувати Сесіль довелося майже силою. Несміливість перед відомим у місті лікарем, повага до його подружніх зв'язків, повага до Бірги, яку вона шанувала більше, ніж інших своїх клієнток, передчуття, що вона може покохати Альфа дужче, ніж будь-кого досі, — все це змушувало її швидше уникати, аніж шукати його товариства. Але Бенрат уже не мав сили повернути назад. Самовпевненість його зникла. Він уже не хизувався, не грав перед Сесіль. Він просив так настійливо, що їй довелося поступитися. Тоді й він піддався. Вона могла б зробити з ним що завгодно. Проте не зробила, бо хотіла тільки одного — коритися йому. Настали тижні, місяці, повні відкриттів. Як міняється людина, коли вона відкидає з себе запинало зі слів, коли може бути тим, чим є насправді, коли їй не треба щохвилини мучитись і натоптувати себе розумними фразами!

І наскільки тепер Сесіль переважала його! Вона була сильніша за нього, бо страждала глибше, ніж він будь-коли міг страждати. Адже через кілька днів вони збагнули, що викликали разом нещастя, нещастя, про яке рано чи пізно всі дізнаються, оскільки вони переконалися, що ніколи не зможуть порвати своїх стосунків.

Бірзі він не міг нічого сказати. Протягом довгих років він старанно й терпляче напинав між Біргою і дійсністю сітку, сплетену з тоненької брехні. Він почав систематично використовувати ті розпачливі, ведені навколо однієї теми розмови, щоб, як він називав, «поступово позбавити Біргу ілюзій». Він хотів притягти до земних вимірів її шалені мрії, її сподівання абсолютного, хотів поволі підвести Біргу до думки, що на землі неможливо ані самому зберегти абсолютні почуття, ані вимагати їх від інших, що навіть існують подружжя, де зовсім немає кохання. Не те, що він бажав таких стосунків, але Бірга принаймні повинна визнати, що вони можливі. Він знав, що не розлучиться з Біргою, навіть якби й хотів цього, хоч часом аж вив з туги за Сесіль і бився го-

ловою в мур обмежень, яким оточив себе протягом життя. Здавалося, ніби вони з Біргою взяли на себе зобов'язання берегти останню фортецю абсолютних почуттів у цьому сторіччі, такому відмінному від попередніх, ніби всі подружжя на світі залежали від того, чи матиме він силу й далі залишатися з Біргою. Розлучитися з нею — це все одно, що зруйнувати її душу, яка й так уже була підважена. Бірга й дня не прожила б після розлучення. Він знав, що став би тоді вбивцею. І Сесіль також знала це.

Коли тепер надвечір Бенрат їхав додому переповненими вулицями, коли він бачив безліч людей, — тих, що, схилившись над кермом, торували собі дорогу, і тих, що перед самим його радіатором швидко перебігали вулицю, злякано поглядаючи на нього, щоб мимохідь пересвідчитись, чи й він помітив, що їм треба на той бік, коли він дивився, як машини то спинялися, то знов рушали, і як між них з автоматичною діловитістю втискувались мотоциклісти, коли помічав, як кожен на цій вулиці намагався будь-що донести цілою додому свою жалюгідну шкуру, він переставав битись об стіну своїх обмежень, відчував, що його заповнює вир цих охоплених поспіхом людей, чиї хвороби він знав і чиї турботи були такі самі, як у нього.

Може, післязавтра вибухне війна, думав Бенрат, і він тоді втече з Сесіль. Але ні, навіть цього він не зробив би. Однаково помреш, так чи інакше. Це єдине, що можна знати наперед. Все інше Бенрат усвідомлював після того, як воно вже відбулося. Одного чудового дня він переконався, що одружився з Біргою, що має лікарську практику у Філіпсбурзі і своє відділення в клініці святої Єлизабет. Коли він помітив, що йому потрібна Сесіль, було вже надто пізно, бо він відчував, що вже не може відмовитися від неї. Як добре приглянутись, то він ціле своє життя тільки те й робив, що якось давав раду з доконаними вже фактами. У своїй лікарській практиці — та й як могло статись інакше? — він був непохитним послідовником консервативної акушерської школи; тобто належав до тих лікарів, що, на противагу до прихильників сучасної школи, наголошують не на слові «допомога», а на слові «пологи», більше покладаються на саму майбутню матір, а не на технічні заходи. Він був відомий тим, що навіть у складних випадках майже ніколи не брався за кліщі, а коли й брався, то — треба визнати, — часом уже надто пізно. І все-таки Бенрат став добрим лікарем, умів лікувати, вже сама його присутність допомагала хворим видужувати. Він став лікарем, бо його батько був лікарем. Про те, щоб вибрати якийсь інший фах, ніколи не було й мови. Потім йому було цікаво, як він розвиватиметься. І так само зацікавлено він стежив за розвитком своїх стосунків із Сесіль. Усі блискучі плани, фантазування про втечу, рішучий опір проти того, що вже сталося, весь свій бунт, — усе це він називав «фізіологічною необхідністю», наслідком кругообігу, що швидко посилюється, тоді знову спадає, нормований природою, яка діє за своїми власними законами. До «фізіологічної необхідності» належала також потреба в товариському житті. А проте в товаристві він не був ані веселий, ані нестримний, ані радісний. Якби слово «щасливий» не було таке відразу його натурі, що він відкинув його як школярське, як ознаку тимчасового життєвого враження чи надто поверхового судження про земні стосунки, то він назвав би себе «нешасною людиною»; але сумнівність мислення не дозволяла йому вживати у відношенні до себе

антонім слова, яке він вважав за непорозуміння, за невдалу квітку в саду людської мови.

Якось на бенкеті одна цікава дівчина спитала його, чи він щасливий, що вибрав такий фах. Бенрат відповів: «Я ані щасливий, ані нещасливий, а просто маю тридцять вісім років».

2

Поки Бенрат відчиняв садову браму, він, майже не обертаючи голови, обвів поглядом від вікна до вікна всю передню стіну будинку. Треба було вдавати, що його там ніщо не цікавить, що це просто машинальний порух голови, цілком несвідомий, що він усю свою увагу зосередив на руках, які відчиняли браму. Але очі в нього горіли, кров пульсувала в скронях, він чітко зафіксував кожне вікно: завіси, шибки, чи, бува, за ними не видно тіні, чи Бірга бачила, як він під'їхав, чи двері відчинені, чи вона чула, що він уже є, чи не вилетіло в нього з голови перше речення, яке він приготував, може, він надто помітно позирнув на будинок і тим самим зрадив себе, тоді треба ще трохи пововтузитись біля брами, ще зручніше і втомленіше відкинутись на сидіння машини, хоч усі його м'язи задерев'яніли, ніби він рухався в світлі потужних прожекторів і з усіх вікон повихилялися люди, щоб подивитися на нього. Бенрат поволі під'їхав до дверей гаража. Гекторова буда була порожня. Треба відімкнути двері гаража, не надто швидко, хіба що трохи нетерпляче, бо ж доводиться кожного дня робити те саме: вилазити з машини, відчиняти браму, знов сідати, заїздити, вилазити й замикати... Аби тільки не показати своєї невпевненості. Чим далі брехня від правди, чим вона яскравіша, чим зухваліше до неї вдаєшся, тим вона дійовіша. Найгірша півправа. Це пекло. І для брехуна, і для того, кому він бреше. В півправді повно дірок і тоненьких місць, що просвічуються наскрізь, звідусіль глумливо вишкіряється викриття, завжди її супроводжує сором і відраза. А брехня, досконала брехня, яка виключає правду, коли її досить довго й ненастанно підживлювати пристрастю всього людського буття, може нести на собі цілі споруди, породжувати життя і оберігати його. Брехун мусить бути в певному розумінні митцем, принаймні винахідником, будівничим, навіть творцем, своєрідною одміною бога, бо до тієї дійсності, яка вже існує, треба додати ще одну дійсність, цілий світ, який має свій зміст, тепло й поживу. З усіх грішників, звичайно, брехун найгірший. Вчинок кожного іншого грішника — це захоплення дійсним світом як творінням господніх рук. Злодій ризикує своєю честю й волею, аби щось урвати від того світу й для себе, так високо він його цінує. Вбивця ризикує своїм життям, щоб поновити лад, який для нього доти буде здаватися порушеним, доки той, кого він хоче вбити, ще ходить по світі. А що той, кого звуть сексуальним злочинцем, як ніхто обожнює живе створіння, не треба навіть пояснювати. Отже, по-справжньому тільки брехун заперечує бога і сідає на його місце, принаймні поруч з ним, щоб спроектувати такий світ, який йому саме потрібен...

Ідучи вздовж будинку до сходів, доктор Бенрат посвистував, як посвистує дитина, заглиблюючись у ліс. Він здолав східці кількома легкими кроками, вимахуючи в'язкою ключів на вказівному пальці лівої руки, вдаючи, наче ні про що не думає, нічого особливого не чекає, — прос-

то людина вертається ввечері додому, дуже стомлена, але й трішки весела, людина, якій протягом дня доводилось давати стільки вказівок, так пильнувати порядку, випромінювати стільки спокою і впевненості, нести на собі стільки відповідальності, що вона має право вимагати, щоб увечері до неї не чіплялися з запитаннями, має право бути мовчазною, трохи буркотливою і неуважною. А проте Бенрат не був стомлений, майже ніколи не був перенапружений, але щоразу вдавав стомленого, бо це дозволяло йому насторожено підійти до Бірги і, вітаючись, пригланутись, чи не приховує вона підозри, чи не було якогось телефонного дзвінка, чи не може сітка його брехні в якомусь місці порватися. «А все-таки я майже порядна людина, — міркував Бенрат, — бо якби був негідником, то так би не хвилювався, дивився б Бірзі в очі з холодним зухвальством, не відчував би докорів сумління, не тремтів би в душі й не боявся б». Те, що він раз по раз скидав оком на свій костюм, чи, бува, не лишилося на ньому якогось сліду, — хоч Сесіль була така обережна! — що він за стільки років не звик до свого становища і його й сьогодні так само мучило сумління, як колись, майже заспокоїло Бенрата, сповнило легенької ніжності й співчуття до себе самого, він похвалив себе, пожалів, відчув навіть пошану до себе й пообіцяв, що колись усе-таки виправиться.

Бенрат був театром одного актора.

Він був автором п'єси і водночас мусив грати останнього негідника, благородного героя і грішника, якого ще можна врятувати, до того ж мусив виступати в ролі розумного коментатора, втіленого в образі якогось літнього родича, і цинічного молодого приятеля, і розпусника, який усе помічав, та ще й зображати публіку, що все те бачить і раз бурхливо аплодує йому, а раз свистить, кричить і обурюється. І всіма цими ролями він так глибоко переймався, ніби кожна з них була єдиною, була метою його життя. І тепер, коли він у розпачі йшов коридором на страшну зустріч з Біргою, коли присягався зробити все, геть усе, щоб не йти ще сто разів цією дорогою, бо він більше не чуває себе таким думим, щоб нести на своїх плечах світ брехні і світ дійсності, серце його сповнив такий відчай, що там уже не лишилось місця на щось інше. Чи, може, лишилось? Хіба він не хвалив себе знов за те, що відчуває розпач, що ще може його відчувати? Хіба знов не приглядався до себе збоку? Хіба знов не перебирав свій мімічний реквізит, щоб знайти те обличчя, яке б найкраще показало його розпач? Це все була тільки гра. Але йому від того не легше, кричав він до себе. Нітрохи не легше, кожна окрема роль не менше спалювала його і вимагала не менше зусиль тільки тому, що він існував у кількох особах. Навпаки, так було ще гірше, бо він весь час ставив себе перед своїм власним судом. У кожному разі він вважав, що має право добавати в цій розпуці — бо це справді була розпука! — єдину підставу для надії, що колись пізніше, — коли саме, він тепер, перед цими дверима, не міг би вирішити, — таки повернеться додому іншою людиною, може, навіть перед брамою почне співати, принаймні весело насвистувати.

Що ближче Бенрат підходив до дверей, за якими сподівався побачити Біргу, — мабуть, вона читала або писала листа, — то гарячковіше вмовляв себе, що Бірга варта того, щоб з нею прожити своє життя, варта більше, ніж Сесіль.

Але йому зразу ж стало соромно, захотілось вернутися до Сесіль і попросити в неї прощення. Смішно було порівнювати цих жінок. А ще смішніше вважати, що краща з них заслуговує на нього. «Я все ще

надто зарозумілий, — подумав Бенрат. — Мабуть, саме це причина всього лиха, не тільки мого власного. Я не хочу зректися себе. Прагну вдавати з себе якусь незвичайну людину, байдуже, що з того вийде. Коли ми не маємо бога чи когось іншого, щоб з любові до нього чи з послуху зректися себе, то женемось угору, ростемо, як самі хочемо, бур'яном на занедбаному городі, сплітаємось одне з одним, поки всі разом не падаємо додолу, поки якісь чіпкіші рослини не переростуть нас, а ми остаточно не згниємо в їхньому затінку».

Перед самими дверима Бенрат спинився й почав кривити своє обличчя, щоб розворушити його, приготуватись і потім постати перед Біргою в ролі виснаженої людини, яка має право на увагу й поблажливість. Він натиснув на ручку, ще встиг помітити, як з темного коридору надбіг Гектор і прошмигнув за ним у двері, — і завмер на місці. Бірга лежала горілиць на килимі, трохи вигнувшись в один бік. Руки в неї були широко розкинуті на візерунчастому оксамиті, пальці розчепірені. Дивлячись на ті пальці, Бенрат не міг утриматись від думки: «Христос» Грюневальда або скрипаль-віртуоз. На столі стояла склянка, до половини випита. Отже, Бірга отруїлася. Він зразу побачив, що її вже не можна врятувати. Він опустився на найближче крісло, але відразу ж схопився, вигнав Гектора, що почав був обнюхувати обличчя Бірги, й зачинив двері. Тоді знов сів. Він боявся поворухнутись. У голові не було жодної думки. Стояла така тиша, що найменший шурхіт міг розпанахати її навпіл. Почувши власний віддих, він відразу стримав його, крізь кутики уст поволі, обережно видихнув повітря, що було в легенях, тоді так само поволі й обережно вдихнув, лише стільки, щоб не зомліти. Якби він мав силу волі взагалі не дихати і в такий спосіб задушитися, то так би й зробив. Та щоразу, коли з легень вилітали останні залишки повітря, коли горло йому здавлювало, а в скронях починала стугоніти кров, рот не слухався його, розтулявся й хапав повітря, легені спрагло вбирали його в себе, і він не міг нічого вдіяти.

Бенрат виписав на папірці адресу готелю, до якого потім поїхав переночувати. Він вирішив уже звідти позвонити в поліцію і котромусь із приятелів, своїх колег. Нехай зроблять усе, що треба робити, коли в дім приходить така смерть.

Сидячи вже на готельному ліжку, Бенрат міркував, котрому б з колег подзвонити. Він був радий, що доводилось довго зважувати, на кому спинитись, бо тим часом можна було не думати про інше.

Бенрат вибрав трьох колег, трьох лікарів, що так само, як і він, мали ліжка в клініці святої Єлізабет. Але до котрого подзвонити? Може, до Торберга? Він був тричі одружений і тепер жив сам. Щоправда, жодне його одруження так не кінчалось. Бенрат змушував себе думати про Торберга, тільки про Торберга, і масивна постать колеги почала дедалі зростати в нього перед очима, аж поки заповнила всю кімнату. Прихильник культу тіла, Торберг з квітня до жовтня спав на балконі (задля цього він обставив його легкими дачними меблями), двічі на тиждень ходив до фінської лазні і двічі до масажиста, щоб вислухувати від нього улесливі слова про те, яке в нього молоде тіло, — він ніяк не хотів зрозуміти, що вже давно переступив поріг *climacterium virile*¹; купував одну за одною першокласні спортивні машини і замовляв до них у механіків найелегантніші технічні деталі, та однаково на жодній не вмів як слід їздити (за рік кожна вже була ні на що не здатна, він замучував їх на малих швидкостях); брав участь у святкуванні всіляких

¹ Пора згасання чоловічої сили (лат.).

річниць, хоч би як далеко воно відбувалося, щоб колишні університетські товариші також підтвердили, що він серед них усіх найкраще тримається. Ні, Торбергові не можна телефонувати, він надто впертий, надто незговірливий, геть здитинів і говорить тільки про себе.

А може, звернутись до Кінського? Той захоплювався всім народним і прикрашав свій одяг елементами народного стилю — приколював до краватки маленькі різьки, носив гудзики тільки з оленього рогу і де можна було пришивав вирізане з тканини зелене дубове листя, а на кожні штани — зелені лампаси. Тужливий мрійник, палкий любитель лісу, що обожнював гірські пасовиська як місця природного життя, наївно-щирий, типовий гінеколог, який своїм пацієнткам, коли вони просили пити, а їм не можна було, розповідав про свої власні переживання під час війни в Сахарі, який кожну пацієнтку ще від дверей заспокоював словами, що він ані прокурор, ані священик, тим самим підкреслюючи, що медицина ґрунтується на зовсім інших моральних засадах. Ні, Кінський надто дурний, ще запишається, що Бенрат йому довірився, потім розповідатиме в кав'ярні подробиці іншим своїм знайомим, радий, що й він може їх чимось вразити.

Залишився ще Ренерт, який з колегами, і з Бенратом також, розмовляв тільки про найнеобхідніше. Це був єдиний лікар у клініці святої Єлизабет, який ще цікавився наукою: він обладнав собі гістологічну лабораторію, бо як нащадок заможного філіпсбурзького роду мав на таке гроші. Ренерт лишився неодруженим. Мабуть, він був гомосексуалістом. Старша акушерка клініки, графиня Тіллі Бергенройт, скаржилася Бенратові на скромного Ренерта. Казала, що він боягуз. Вона вже п'ятнадцять років з ним працює, спершу думала, що вони поберуться, а він навіть жодного разу не переспав з нею. Тіллі фон Бергенройт, кістлява експертка, любила говорити навпростець. Коли вона вже не знайшла собі чоловіка, то принаймні хоч казатиме те, що думає.

Ренерт ще з університету виніс зовсім спотворений образ жінки. Відтоді він скрізь ганяється в пошуках тієї незрозумілої, обдуреної чоловіком «жони» з давніх легенд, щоб слугувати їй своєю немічною медициною. Цей образ нав'язав йому професор Болдуїн Моцарт, мабуть, теж такий самий кумедний схимник; він був керівником Ренерта і, певне, збив його з пантелику. Такий собі *senex loquens*¹. Якби він був попався в її руки, вона б швидко вибила з нього той ідеал жінки. А бідолашного Ренерта він зовсім звів з пуття. Лікар з нього, щоправда, добрий, не така свиня, як... ні, краще не називати прізвищ, але часом вона вже й сама не знає, чи їй не приємніше була б якась свиня за такого імпотентного апостола медицини.

Бенрат спинився на Ренертові. Мабуть, він найкраще його зрозуміє. А особливо зрозуміє вчинок Бірги. Ренерт не відразу озвався, коли Бенрат розповів йому, що сталося і чого він від нього хоче. Потім сказав:

— Звичайно, розумію.

Бенрат випив велику дозу снотворного й ліг у готельне ліжко, яке йому здалося приємним: ковдра була дуже біла й легенька, а в кімнаті наче ніхто ніколи не жив. Меблі були самі тільки необхідні, прості, ніби в клініці. Якби подекуди не було ознак певного стилю, можна було б подумати, що кімната взагалі існує поза часом. Принаймні ніде так не можна було відокремитися від дійсності, в якій речі й людей познача-

¹ Старий базіка (лат.).

ють певними назвами і уважно стежать, щоб вони тим назвам відповідали. Йому захотілося сигарети без марки, білої, безіменної сигарети, яка б ні про що не нагадувала. З цим бажанням Бенрат і заснув.

Другого ранку він переконався, що трамвай, який, скрегочучи, проїздив повз готель, грав певну роль у його сні. А ще, мабуть, миготливе світло реклам, бо місто снилось йому як велетенська кузня, де все перековували, де вже не було різниці між ковалем і шматком заліза, яке він кував, усе було водночас і ковалем і тим, що він кував, усе кувалося і саме кувало, і цьому не було кінця; те кування нічого не вдосконалювало, а якби й удосконалювало, то однаково ніколи не припинилося б: річ, яка вже прибрала певну форму, машинально переходила в стадію розпаду, бо, звичайно, жоден матеріал і жодна людина не витримували цього ненастанного обробітку. Люди й речі обробляли одні одних як ланки одного процесу, що мав єдину мету — знищення всього матеріалу, що поступово втрачав свою відмінність, процесу, якому не можна було передбачити кінця в часі.

В Бенрата боліла голова — мабуть, доза снотворного була надто велика. Він сказав портьє, що залишиться ще на кілька ночей, але втік, коли той спробував загнати його на сніданок. Досить було того, що крізь прочинені двері зали він побачив обличчя виспаних ділків, які жували булочки, трикутні плями білих серветок під шиями і жінок, які в ранкові години не можуть приховати, що готельне оточення, бездоганні ліжка, жовте світло і взагалі свідомість, що вони в дорозі, стало причиною того, що вони останньої ночі були особливо ласкаві до своїх супутників-чоловіків. Бенрата, напевне, занудило б, якби йому довелося снідати серед цієї готельної череди, від якої відгонило діловитістю й сексом. І взагалі, вранці він був найвразливіший. Він не мав нічого проти заїжджих комерсантів та делегатів різних з'їздів, які в чистих готельних кімнатах з особливим запалом обслуговували своїх чи чужих жінок; він сам провів у готелях чимало ночей з Біргою, і з Сесіль також, знав, як його підносило те, що, роздягшись, він бачив себе з жінкою у чужому дзеркалі, лягав у нове ліжко, а вранці замовляв сніданок у кімнату; так, він завжди снідав у номері, коли з Біргою чи з Сесіль ночував не вдома, втішався збентеженням служниць, коли ті входили в кімнату, де він щойно кохав жінку; але він ніколи б не зважився, щойно вставши, виставити свою дружину чи Сесіль на очі іншим готельним гостям у залі, де їли сніданок, а самому дивитися, як вони повільно намагаються собі булочки.

У студентські роки він жодного разу не зважився піти з дівчиною до готелю. Поступово Бенрат погодився з фактом, що він така сама людина, як усі інші, а отже, змушений робити те саме, що й інші, що дарма вдавати з себе кращого за них; хоч як йому було важко, а довелося усвідомити собі: все, що він робив, одночасно робило сто мільйонів інших людей. Життя привчило його до великих цифр.

Раніше він був дуже вразливий до всяких публічних виявів того, що стосується нічного життя людини. Але навчання на медичному факультеті щодня змушувало його разом з іншими студентами досліджувати саме той нічний бік життя і ставитись до нього як до звичайної людської справи, що нічим не відрізняється від інших. І поволі Бенрат при звичався. Тепер він навіть хизувався своєю незворушністю і любив висловлюватись так, що слухачі червоніли. Йому згадався літній бенкет у Фолькманів і молодий журналіст, якому він не давав спокою своїми

медично-метафоричними висловами, виробленими для приватного вжитку на втіху собі і звиклим до такого слухачам.

Зухвало жонглюючи такими висловами в якомусь товаристві — звичайно, коли то були люди, яких він знав принаймні на прізвище, — гарцюючи на них, мов гусар на коні, Бенрат уважно стежив за кожною реакцією слухачів, бо тоді найкраще міг їх вивчити. З цього він навіть зробив собі метод пізнання людей, що міг конкурувати з будь-яким іншим методом.

Але до сніданків у спільних залах він усе ще відчував відразу. Цю відразу Бенрат називав атавістичною травмою в своєму духовному господарстві, бо взагалі він справді став незворушний до таких справ, колись дуже для нього дражливих. Але цю травму він дбайливо плекав у собі, бо вона була втіленням його молодості, сповненої природних таємниць і страхів, чудових страхів, коли дивитися на них з перспективи часу.

3

Бенрат сів у машину і обережно, ніби вперше взявся за кермо, зрушив її з місця. Він поволі влився в досить уже жвавий передобідній вуличний рух і в потоці інших машин проїхав кілька кварталів, сам не знаючи, куди простує.

Його весь час переганяли, але він не звертав на те уваги. Тримаючись якоїсь вантажної машини, він у хвості в неї повільно завернув у бічну вуличку, навіть не помітивши того, і їхав так доти, аж доки вона раптом спинилася перед крамницею з городиною і з неї почали вивантажувати пласкі ящики з помідорами. Бенрат теж спинився і вимкнув мотор. У клініці його заступить доктор Ренерт, приймальний кабінет можна замкнути, поліція залагодить усі формальності, Ренерт, мабуть, знає краще за нього, що треба зробити у випадку самогубства з хвилини його виявлення аж до похорону. Бенрат вирішив коротко описати, в якому стані він застав Біргу. Той опис він пошле докторові Ренерту або, може, краще котромусь адвокату. Наприклад, Альвіну. Взагалі це буде найкраще. Звичайно, треба було відразу зателефонувати Альвіну. Він, щоправда, запишався б, мов павич, але, очевидно, в цьому випадку був би більше на місці, ніж доктор Ренерт. Хтозна, може, ще втрутиться й прокуратура. Своєму братові, першому прокуророві Філіпс-бурга, Бенрат поки що взагалі не хотів нічого казати, бо той відразу приїхав би до нього, почав би давати мудрі поради, яких він тепер не міг слухати. Брат був для нього гіршим за семиповерхову установу. А перед кожною установою Бенрат почував себе безсилим. Уже саме заповнення якоїсь анкети виснажувало його до краю. Він не розумів поставлених там питань. Для нього вони були писані чужою мовою, що належала до якоїсь позаєвропейської групи. Всупереч звичаєві, він весь курс навчання пройшов в одному університеті, бо відчував, що просто не зможе впоратися з бюрократичними формальностями, яких вимагає перехід з одного закладу в другий. А крім того ще й готуватись до подорожі, шукати помешкання, переселятися, — ні, страшно подумати про таке, краще вже вмерти.

Коли він тепер усвідомив собі, що треба робити і як треба поводитись у зв'язку з смертю Бірги, то переконався, що не здатен ні на

які почуття. Він сидів у своїй машині на маленькій бічній вуличці, за зеленою машиною, з якої все ще вивантажували невеличкі ящики, такі пласкі, що свіжі червоні помідори яскріли над ясними дощечками. Ще й досі помідори? Мабуть, звідкілясь із півдня. Якась дівчина й старша жінка складали ящики в крамниці. І так плавно, так легко й моторно нахилялися вперед, брали ящик, одним рухом підносили його вгору й клали на дедалі вищий стос так швидко, ніби їм зовсім не треба було дихати; вони не хапали ротом повітря, всміхались, працюючи, і в їхніх рухах, у їхніх тілах не було й сліду напруження чи втоми. Жінка, приймаючи ящик біля дверей, ще й устигала окинути його критичним поглядом, серзед п'ятдесяти добрих помідорів помітити саме той, що почав гнити, і коли вже ящик злітав угору, спритно витягти його, щоб покласти на прилавок, де вже лежали інші браковані помідори, які вона скине з рахунку, коли платитиме постачальникові; потім знов її руки вчасно встигали до дверей і грайливим порухом пальців підганяли вантажників, щоб ті швидше подавали наступний ящик. Двоє чоловіків, що розвантажували машину, ледве встигали витерти рукавом піт з чола, поки вертались від дверей до машини, такого темпу надавали їм жінка з дівчиною.

Бенрат не мав нічого спільного з тим, що відбувалося в нього перед очима, він міг просто придивлятися до дійсності, відокремлений від неї бездоганним склом машини та її чотирма покриттями, що єднали його з вулицею і водночас найзручнішим способом відділяли від неї. Цією машиною він міг поїхати на будь-яку вулицю міста, міг дивитися на що завгодно, і коли він не порушить правил вуличного руху, то не буде зобов'язаний нікому пояснювати своїх вчинків. Ще ніколи він не почував себе в машині так добре, як цього ранку. Бенрат ввімкнув мотор і виїхав із завулка назад на головну вулицю. Ця їзда вимагала від нього якраз такої уваги, на яку він ще був здатен. А все ж вона не давала йому струсити з себе параліч, який скував його, коли він побачив мертву Біргу. Бенрат не міг придумати нічого кращого, як вести машину далі, байдуже куди, аби тільки триматися в гушавині вуличного руху, аби решту сили, яка в нього ще лишилася, сконцентрувати на педалі зчеплення, на гальмі, на зміні швидкостей і на дорожніх знаках. Немов зачарований блискучим буфером якоїсь передньої машини, він пристав до неї і їхав так з вулиці у вулицю наче хтозна-як важливо було не загубити з очей ту машину і її буфер; нарешті одна з переслідуваних машин так раптово завершила на стоянку, що Бенрат не стямився, як і собі опинився там. Хоч-не-хоч, йому довелося пошукати місце для машини — він боявся, що зверне на себе увагу, коли відразу вернеться на вулицю. Тому він обережно заїхав у вузеньку прогалину, вимкнув мотор, проте лишився сидіти за кермом. Ліворуч і праворуч від нього спокійно вишикувалися блискучі рила машин. Бенрат заходився рахувати їх, але після десятої, одинадцятої чи дванадцятої машини радіатори зливалися вже в суцільну масу. Він почав наново. І знов ледве досяг дванадцяти. Потім дійшов тільки до дев'ятої. Очі в нього пекло, голова, що боліла з самого ранку, знов глухо занила. Майже машинально Бенрат увімкнув мотор і задки виїхав з ряду машин, серед яких він не міг довше стояти: його мучила спокуса раз по раз рахувати радіатори, що виблискували ліворуч і праворуч від нього.

Саме як Бенрат виїздив зі стоянки, поблизу зашурхотіла велика спортивна машина, різко загальмувала біля нього, і з неї весело замахала рукою пані Фолькман:

— Привіт, докторе!

Поруч з нею сиділа Анна. Вона також сказала:

— Добрий день, пане Бенрат.

Він відповів їм. Отже, вони ще нічого не знали. Та й звідки б? Пані Фолькман запросила його на апетитив. Він відмовився. То нехай хоч кілька хвилин побалакає з ними, не встаючи з машини, — це також досить приємно.

Анні вже краще. Бенрат намагався вдати дуже здивованого. О, вона тяжко отруїлася рибою в приятельки. Але така вперта, її просто не можна випхати до лікаря, хоча вона, мати, весь час радить їй піти до доктора Бенрата.

— Отруїлася рибою? — перепитав Бенрат. — Гм, мабуть, у цьому випадку я не зовсім той лікар, що треба.

— Ох, докторе, — мовила пані Фолькман і відкинула руку, ніби то була шкірка з банана. — Ви в усіх випадках той лікар.

Бенрат швидко попрощався, відкупившись обіцянкою, що скоро завітає до них. Жінки хотіли забрати з контори пана Боймана на сніданок. Хлопець справді забагато працює. Анна протягом усієї розмови, мабуть, ні разу не глянула на нього. Мабуть, гнівалася, що він їй не допоможе. А він був радий, що відмовився. Фолькманова дочка мала досить грошей, щоб звернутись до лікаря, який щодня робить такі речі і звик ризикувати. А він би навіть не міг вимагати платні в дочки своїх приятелів.

Якби вони тільки знали, що Бірга... вони і всі інші, весь Філіпсбург. Бенрат згадав повідомлення в газеті, про яке довго гомоніли в салонах. Один чоловік хряснув за собою дверима й крикнув своїй дружині: «Я більше ніколи не вернуся до тебе!» Дружина з дитиною вибігла за ним на сходи й гукнула йому навздогін: «Не кидай мене, бо буде лихо!» Другого дня чоловік знайшов її і дитину мертвими на кам'яних плитах у кухні. Ціанистий калій. Чоловіка звинуватили в смерті дитини. Він, мовляв, мав би знати, що, коли покине родину, дитині загрожує небезпека. Справа докотилася аж до верховного суду. Одна інстанція винесла один вирок, а друга — інший. Один суддя звинуватив чоловіка в смерті дружини, а другий цілком зняв з нього вину. Верховний суд затвердив вирок першої інстанції.

Бідні судді, думав Бенрат. Як вони дошукувались різниці між смертю дружини і смертю дитини! Куди ми дійдемо, коли кожен зможе погрожувати самогубством чи насильством, доводили одні судді. Але чоловік повинен був пам'ятати, що дитині загрожує небезпека. То що ж він мав зробити? Звичай і релігія, доводили інші судді, зобов'язували його й далі підтримувати розбите подружжя у формі родинної спільноти. Та цю вимогу не можна було підвести під жоден параграф кримінального кодексу. Це ж був би неприпустимий замах на особисту свободу, заборонене законом обмеження прав людини! Отже, згідно з правом, йому можна було лишити родину. Так, але не можна було наражати на небезпеку свою дитину. Отже, йому все-таки не можна було залишати родину? Так. Ні. Так. Ні. Звичай, релігія і позитивне право. Бідні судді, думав Бенрат. Його б вони напевне звільнили. Бірга ніколи йому не погрожувала.

Він не хотів більше думати про Біргу. А що робити з її батьками? Може, треба хоч повідомити їх? По телефону. Ні, листом легше, ніж по телефону. А телеграмою ще легше, ніж листом. Отже, він пошле

їм телеграму. Але як її скласти? Може, написати, щоб негайно приїхали? Бірга їхня єдина дитина. І тут раптом самогубство!

Бенрат звернув на вулицю, де була контора доктора Альвіна. Йому не довелося чекати жодної хвилини.

— Ви мене приголомшили, пане Бенрат,— мовив Альвін,— скільки років я тримаю тут свою контору, а тепер, коли я хочу згорнути свою практику, закрити контору, ви навідалися до мене. Бо ж ви, певне, прийшли як клієнт?

Бенрат відчув, що зобов'язаний спершу здивуватись і запитати, чого адвокат закриває свою контору.

— Я цілком перехожу на політику! — сказав пан Альвін і засяяв.— Минуло вже вісім днів, відколи я належу до християнсько-соціалістично-ліберальної партії Німеччини, ХСЛПН, яка щойно утворилася. Я там розгорнув велику діяльність, а під час наступних виборів ми побачимо, чи нас можна обминути. Ідея партії ось яка, пане доктор, вона повинна вас зацікавити, я б назвав її просто геніальною, коли б сам безпосередньо не брав участі в її виробленні, бо ж, розумієте, так далі тривати не може, ті штучні урядові коаліції, те зборище утворює уряд, що з самого початку переживає кризу; народ вводять в оману, зліплюють сяку-таку програму, марнують і час, і гроші, і ентузіазм суспільства, і врешті після довгої тяганини так ні до чого й не доходять. Ми все змінимо, найперше в межах провінції, бо ми, ХСЛПН,— партія, що може прийняти до своїх лав будь-якого виборця, в нас кожен зацікавлений може знайти своє поле діяльності, і ми одностайні, з одним апаратом, ми покликані урядувати, ми здатні до дій і не хворіємо на фальшиві компроміси, розумієте, пане доктор?

Бенрат привітав його з новою кар'єрою. Адвокат тим часом мчав далі:

— Бачите, любитель тут мало чого досягне. Треба або зовсім віддатися чомусь одному, або нічого не робити. А я якраз практик. Навіщо мені це адвокатське крутіство, це порпання в дрібницях. Тільки й справ, що розлучення, опротестування духівниць і квартирні суперечки. Вони вже мені набридли. Ні, дякую. Стаєш мітлою для людей, які самі не хочуть бруднити руки. З мене досить. Хіба це життя? Адвокат номер такий-то, в суді на тебе дивиться щонайбільше чотири десятки людей, і говориш ти на вітер, не маєш ніякого впливу. Скоро все це перестає тебе тішити. Адже мені також хочеться трішки просунутись, трішки розворушитися, бо навіщо ж тоді людині лікті, га, пане доктор? Навіщо вони ж створені в нашому досконало розпланованому тілі! Чи, може, вони тільки на те й існують, щоб витирати на них рукави то за письмовим столом, то в колегії адвокатів?..

Бенрат чемно слухав Альвіна. Той крутився в кріслі, вимахував коротенькими ручками, час від часу засовував вказівного пальця за комірець, щоб хоч на кілька секунд звільнити від його тиску ситу шию, і, виголошуючи свою промову, так енергійно трусив головою, що м'ясисті щочки, підлягаючи законові центробіжної сили, літали кружка, просто-таки відриваючись від обличчя, мов сидіння ланцюгової каруселі, коли оберти досягають найвищої швидкості. Нарешті він усе-таки згадав про свого клієнта. Бенрат сказав, що його привело сюди. Кругленький адвокат на мить застиг усією масою свого тіла. Потім з його уст вилетіла фраза співчуття, яку без жодних змін можна було б надрукувати на сторінці оголошень у «Філіпсбурзьких щоденних вістях». Тим часом

Бенрат пильніше приглянувся до його обличчя: воно давно в усі боки вийшло з берегів, які, мабуть, і йому колись визначив череп; тих берегів не можна вже було побачити, все залила повинь м'яса і сала, а рот, що залишився без змін, здавався маленьким, непристойним отвором і весь час борсався, щоб його остаточно не поглинула навколишня повінь.

Доктор Альвін дав зрозуміти, що ці відвідини роблять йому честь, що в них він бачить свідчення дружньої довіри. В побіжних зустрічах на різних вечірках важко познайомитися з кимось ближче, контакти там надто поверхові, хоч, звичайно, кілька людей одного рівня і серед натовпу гостей сразу відчувають, що вони близькі одне одному. Він також завжди вважав Бенрата за людину, з якою треба рахуватися і на яку можна розраховувати, і дуже радий цьому. Час завжди покаже, де зерно, а де полова. Байдуже, чи людина віддається політиці, щоб узяти на себе велику відповідальність, чи присвячує себе боротьбі з хворобами; якість скрізь лишається якістю. Звичайно, він радо візьме на себе Бенратову справу. Хоч тут мало що можна зробити. Він розуміє, що Бенрат найперше хоче поїхати кудись, якнайдалі від цього міста, якнайдалі від поголосу, від фальшиво-співчутливих мін тих, що ганяються за сенсаціями. Бенратових тестів він, певна річ, повідомить про те, що сталося. А самому йому бажає доброї подорожі. Доброго відпочинку й щасливого повернення. Їм потрібна кожна порядна людина.

Так, Бенрат сказав, що хоче виїхати. Йому спала ця думка тоді, коли доктор Альвін почав висловлювати своє співчуття. Цей ласий на компліменти адвокат, який скористався його відвідинами, щоб виголосити першу промову в своїй політичній кар'єрі, зробить усе, що буде треба. Підписавши кілька доручень, Бенрат подякував адвокату, як тільки міг, і попрощався. До готелю він ще не хотів вертатися. Може, піти до Сесіль? Ні. Не тепер. Він спинився перед кінотеатром. У великому скляному павільйоні юрмилися люди, чекаючи, поки скінчиться попередній сеанс. Бенрат купив квитка і приєднався до гурту людей, які — одні з виразом покори на обличчі, а інші — неспокійно витягаючи ший, — дивилися, чи не відчиняться двері до зали. Якусь хвилину ті, що стояли довше, що вже, може, з чверть години торкалися одне одного руками, плечима чи стегнами і йому, щойно прибулому, здавалися гуртом родичів або однодумців, міряли його очима. Та коли згодом якийсь інший глядач наблизився до гурту, Бенрат кинув на нього через плече такий самий погляд, яким щойно зустріли його. І відчув, що він прийнятий до громади. Відтепер він уже не здригався на кожний дотик (мурмочучи: «Перепрошую»), а, вже знаючи, що хтось торкнеться до нього, влився в теплу череду, яка тиснулась до входу. Він відчув, що кіно належить до справжніх явищ природи. Людина шукає його, мов затінку жаркого літнього дня, мов осоння взимку, щоб погрітися на ньому.

Нарешті двері відчинилися. З облич тих, що сипнули з них, деякі аж заточуючись, Бенрат прочитав, що його чекає. Ті обличчя були відкриті, без звичайних масок, наскрізь прозорі, податливі на будь-який вплив, розквітлі під дією екрана. Бенрат подумав: «Мені було б трохи соромно виходити з таким обличчям на вулицю, на денне світло». Та, може, коли скінчиться цей сеанс, його обличчя прикриє вже серпанок першого присмерку.

Ще не встигли всі дістатися до місць, як світло на стінах перейшло в похмуру червіль, а тоді зразу ж розтопилося в темряву. Наче в

церкві, подумав Бенрат, люди сидять одне коло одного і дивляться вперед. Завіса розсунулась, і на екрані відразу почалась дія. Така жвава, що Бенрат, який не часто ходив у кіно, не міг більше жодної секунди думати про себе, не мав навіть змоги вести з собою діалог, щоб виробити думку про те, що відбувалося на освітленій стіні; екран диктував свою волю, не можна було ні посперечатися, ні бодай на хвилину стати осторонь. Він навіть не міг уже бути тільки глядачем: вчинки дійових осіб, хоч які вони були кумедні, стали його вчинками, образи на екрані втягли його в світ, який кінець кінцем усе-таки був чудовим світом.

Коли фільм скінчився, коли над музикою, що ще гучніше залунала в кінцевих акордах, опала завіса, ховаючи в своєму темному пурпурі екран, Бенрат не сразу отямився. Він і досі стояв, хитаючись, на якійсь планеті, повній пальмових гаїв, білих пляжів, і не міг згадати, чи коли був уже так далеко від землі, від тієї землі, що її повітря називають дійсністю, хімічною сполукою, складників якої ніхто докладно не знає. І туди він тепер мав вернутися. Екран помер, став трупом за завісою, і брама до нього замкнена. Чого б йому було не стрибнути в той човен, що вплив у затоку, забираючи добрих людей і лишаючи на березі лиходіїв, позначений тавром смерті? Він потер собі скроні. Згадав тих, що чекали за дверима. Треба поспішати, щоб вийти разом з усіма, а не самому в них перед очима. Треба опанувати своє обличчя, поки ти не опинився в руках череди, що чекає наступного сеансу.

А потім, у гостельній кімнаті, він міркував: добре, що цей день був поділений на багато частин. Йому треба було чимось заповнити проміжок часу між тією хвилиною, коли він знайшов Біргу, і теперішньою, треба було вмістити в той короткий відрізок якомога більше людей, будинків, образів, щоб хвилину у вітальні посунути в минуле, в щораз глибше минуле. Він не хотів забути ані Бірги, ані тієї хвилини. Хотів тільки бачити її в герметично замкненому минулому, на яке можна спокійно дивитися. Добре, що він пішов у кіно, воно йому допомогло, треба було б довго мандрувати, щоб залишити за собою стільки краєвидів, стільки будинків і облич. Кіно — своєрідна казка, гарна й неправдива, як думки про життя. Бірги вже немає. Немає. Бірги вже немає... Одне речення. Троє слів. Їх легко завчити. Легко зрозуміти. Легко повторити. Бірги вже немає. Чи від цих слів болить? І де? В шлунку? Ні, відлунує біля серця. Тягне в жилах, ніби ти спливаєш кров'ю. Але не так болить, як хтось собі уявляє. Це незвичайний біль. зуб болить дужче. А це — ніби стукаєшся головою в стіну. Впертий мусить стікати кров'ю. Цю стіну годі розбити. Її ні з чим не зрівняєш, їй немає кінця, і хоч скільки стукай головою, не чути жодного звуку. Хіба тільки починаєш розуміти, що голова завжди була біля цієї стіни. Смерть Бірги зняла йому полуду з очей. Тепер він бачить стіну, з кожним новим ударом бачить, як наближається до неї, за мить перед ударом відчуває її, вже не кричить, бо тут неможливий ніякий крик, просто стукає, бо хоче збагнути її, і навіть коли вже бачить, що йому не судилося нічого збагнути, що його зусилля марні, однаково після кожного удару збирається на силі й готується до нового нападу на стіну, бо людина не може нічого не робити...

Може, ковтнути снотворну таблетку? Ні. Вчора він був надто нажаханий. Напевне, він і вчора заснув би без таблеток. Але вважав, що з огляду на своє власне сумління і на правила пристойності після такого випадку він повинен засинати тільки з допомогою великої дози снотворного. Він би дорікав собі, якби заснув без наркотиків. А тепер уже не

ковтатиме ніяких таблеток. І не дорікатиме собі. Власне, він ніколи собі й не дорікав. Просто в ньому сперечалися різні голоси, окремі ролі його душевного театру. Сьогодні це був швидше парламент. Сам Бенрат сидів на галереї для слухачів, ні, в ложі для преси, слухав і компетентно занотовував усе, що треба. Від нього не вимагали, щоб він давав свої висновки, він мав тільки писати звіт. Йому хотілося б у всіх тих голосах почути й свій власний. Але він не існував як окремий голос. Це був суцільний потік голосів, і якби він захотів почути їх кожен окремо, то для цього необхідна була б цілковита непорушність, час без будь-яких подій і вчинків. Випадок, про який він хотів мати ясну думку, мусив відійти в минуле, цілком відокремитись від сьогодення — чого ніколи до кінця не вдається досягти, — і аж тоді він міг би спробувати якось розрізнити свої голоси. Смерть Бірги — це прибій з люті, запалу й сорому. Чим він має відповісти на таку смерть? Що повинен зробити? Він не міг дати жодної відповіді на це питання. Знав тільки одне: такої смерті не буває без наслідків. І він їх відчує на собі.

Другого ранку пронизливий телефонний дзвінок вирвав його з мандрівок сну. Телефонував доктор Альвін. Батьки Бірги повідомили, що завтра прийдуть. А післязавтра тіло Бірги перевезуть у приальпійське село, біля якого стоїть вілла, і там поховать. Бенрат відповів, що ще не знає, де він буде завтра. Доктор Альвін сказав, що прокуратура, певна річ, не мала жодних підстав починати якесь слідство. Тіло віддали без будь-яких ускладнень. Потім Бенрат подзвонив ще до Ренерта й сказав, що має намір виїхати. Він попросив узяти до себе пацієнток, які ще залишилися в його відділенні, й подбати, щоб туди не приймали нових. Йому аж полегшало, коли він поклав трубку. Він не міг собі уявити, як би він знов переступив поріг тієї клініки. Навряд, чи персонал лікарні святої Єлізабет захотів би працювати разом з лікарем, дружина якого наклала на себе руки. Сестри вже напевне все знали. Якби він вернувся до них і сестри розповіли б пацієнткам, що лікарева дружина заподіяла собі смерть, це б мало поганий вплив на вагітних, які й так під час пологів дуже збуджені.

Перше ніж залишити кімнату, Бенрат стоячи швидко написав ще картку до батьків Бірги. Він тепер не може приїхати. Мабуть, вони ніколи йому не пробачать. Він їх розуміє. Потім він розрахувався за кімнату і, не залишивши нової адреси, сів у машину й знову влився в досить жвавий уже вуличний рух.

4

Того ранку Бенрат зламав свою обіцянку ніколи не приходити до Сесіль у крамницю. Вона не дорікнула йому. Вона вже знала, що сталося. Їй тричі дзвонили. Приятельки. Бенрат уявив собі, як усі його знайомі кидаються до телефону, плутаються в шнурах, як їхні губи ворухаться біля самих мікрофонів. Мабуть, кожен хотів поділитися новиною, хотів бути першим, краще поінформованим. Сесіль добре зробила, що вдала приголомшену перед усіма трьома жінками, — бо ж зрозуміло, що новину передавали жінки, це був їхній привілей, — кожній з них дала радість, кожна лишилась переконаною, що то вона найраніше про все дізналася. В довгі розмови ті жінки не вдавалися, бо поспішали подзвонити іншим знайомим, щоб якомога більше натішитися

словами переляку, приголомшення, здивування, співчуття або тільки погано прихованого вдоволення. Бенратові здавалося, що новина шурхотить у нього під ногами, сичить, мов гадюка, крізь підземні проводи, крізь кабелі настирливо влезить до будинків, пнеться крізь телефонні трубки до вух, до мозку, щоб там загізнитися, проникнути в кров, розлитися по всьому тілі, як враження, що його потім уста у формі присуду зможуть передавати далі в нескінченних варіантах...

Аби Сесіль хоч глянула на нього. Але вона сортувала за кольорами невеличкі рогоз'яні мати: поскладала кожні окремо в стоси, почала носити на чорні лаковані полиці, перекинула ті, що вже там лежали, і кілька з них полетіли на підлогу. Сесіль нахилилася, терпляче позбирала їх усі до останньої, підвелася з почервонілим обличчям, відгорнула волосс'я з чола і знов швидко обернулася до полиць, потім раптом — Бенрат доти навіть не ворухнувся, тільки мовчки стежив за нею, — попросила його залишити крамницю, він же знає всіх її клієнтів, якби тепер хтось зайшов, вона просто не мала б сили розмовляти при сторонній людині про те, що сталося. Бенрат попросив її замкнути крамницю й піти з ним до її квартири. Вона відмовилась. Протягом дня сюди, напевне, навідаються деякі з їхніх спільних знайомих, щоб поговорити про цей випадок. І що вони подумають, побачивши зачинену крамницю? Жалоба в родині? Чи втеча? Підозра швидко народжується. І взагалі... Сесіль замовкла, Бенрат відчув, що тепер він повинен щось сказати. Тепер він мусить задати тон, яким можна буде говорити про те, що сталося. Ще нічого не вирішено, вони обоє ще навмисне не кажуть того, що думають. І від тону, яким вони говоритимуть про це, залежатиме доля їхніх подальших стосунків. Тому скажи щось, Альфе!

— І взагалі... — мовила Сесіль. І далі не пішла.

Може, це навмисне? Може, вона хоче, щоб ти зробив перший крок? Пропонує, щоб ти вирішив, як тепер бути? Чи просто не може говорити далі, коли згадує про те? Адже ж і сам він від позавчорашнього вечора намагається обминати те, що в майбутньому вони, мабуть, зватимуть «випадком» або «тим випадком»!

Бенрат не знав, що сказати. Сесіль усе ще очікувально дивилася на нього.

Тієї миті майже нечутно — певне, тому, що взутий був у рогоз'яні капці, — зайшов Клод і привітався. Зайшов крізь темно-зелену, розрізану посередині мату, яка відділяла крамницю від комори, прослизнув, ніби не ступав ногами, а котився на маленьких коліщатах; руки він забув витягти з кишень. Коли він побачив Бенрата, його обличчя, що завжди мало сумний вираз, ще на крихту посумнішало. Бенрат ніколи не пропускав нагоди голосно, щоб його чуло якомога більше людей, витягти художника в розмову, яка мала тільки одну мету: виставити Клода на сміх як недорослого хлопчика, від якого ані в мистецтві, ані в якійсь іншій царині не можна сподіватися нічого цікавого. В тих розмовах Бенрат мимоволі підвищував голос. Його дратувало Клодове обличчя і все, що він знав про цього типа, дратувало тихий, з ввічливості аж писклявий тон його відповідей, які тендітний художник обережно цідив зі своїх писаних уст. Може, Сесіль зараз відішле його звідси? Якраз сьогодні присутність Клода була для Бенрата просто нестерпна. Видно, йому взагалі не було чого заходити в крамницю, він закрався сюди, щоб також бути присутнім, щоб потішитись, щось почути!

І справді, Клод навіть не прикидався, що має якусь роботу. Він ніби

хотів запропонувати свою допомогу, але не насмілювався сказати про це вголос. І, мабуть, для того, щоб якось порушити тишу, що вже надто довго висіла над ними, він, легко підстрибнувши, сів на стіл і замахав руками, дивлячись на Бенрата й Сесіль покірним, лагідним поглядом. Бенрат сердито здвигнув плечима. Єдиний мимовільний порух. І враз він помітив, що Клод починає усміхатися. Лінія його гарних уст ледь розпливлася. Бенрат рушив до дверей, рвучко відчинив їх, кивнув Сесіль і вийшов. Надворі він, не обертаючись, зачекав на Сесіль. Сесіль послухалась його. Проте вони обоє зразу ж збагнули, що довго не можуть стояти перед крамницею. Повз них проходило надто багато людей, які в ці дні сподівалися від Бенрата чого завгодно, тільки не того, що він зранку вистояватиме серед вулиці за розмовою з відомою в місті вродливою представницею мистецького ремесла.

Бенрат попросив ключа від її квартири. Сесіль завагалася. Він підступив до неї, і враз обоє злякано озирнулися: їх поминав, чомно вклоняючись, знайомий. Сесіль швидко оглянула вулицю й подала йому в стуленому кулаці ключа. Бенрат помітив, що з крамниці на них дивиться Клод. Він признався собі, що художник має над ним перевагу. Бенрат вирішив був ставитися до свого попередника в Сесіль поблажливо. Не придивлятися до нього, байдуже поминати його, як порожнє місце, і, боронь боже, ніяких нападів, ніяких ревнощів через ту їхню єдину ніч — врешті, досить невинну. Сесіль довелося докладно розповісти йому про неї, — та поки він похопився, художник уже мав проти нього зброю. Він нею не користувався, але це було ще гірше, бо тоді б Бенрат міг виступити проти нього, вибити йому з рук зброю, показати, як мало вона важить, та біда в тому, що хлопець сидів тихо, уникав сутички, солодко дивився й кривив губи, а Сесіль його боронила, сміялася, розповідаючи, скільки жінок перейшло через Клодові руки, і це також зачіпало Бенрата, він не міг стерпіти, що Клод так легко забув Сесіль, — наче то він кинув її, а не вона його. З вини художника Сесіль стала однією з багатьох, і цього Бенрат не міг йому пробачити. Сесіль завжди сміялася, коли Бенрат лютував через це. Вона не почувала себе зневаженою. Бенрат інколи й сам визнавав, що ставиться до Клода як шістнадцятирічний хлопчак, але інакше не міг реагувати на своє безсилля перед тим минулим фактом.

— Будь обережний, — нагадала ще Сесіль, тоді швидко обернулась і пішла назад, до крамниці.

Чи він зважиться сам зайти до квартири Сесіль, пронести на своїх плечах від брами аж до під'їзду погляди всіх сусідів? То буде нелегкий тягар. А потім повз нашорошені вуха всіх мешканців вибратися сходами на п'ятий поверх! Брат однієї куховарки з клініки мав на тій вулиці, де живе Сесіль, молочну крамницю. Той брат знав Бенрата, вітався з ним крізь відчинені двері крамниці, коли він проходив вулицею, і щоразу розповідав своїй сестрі, куховарці з клініки, що знов бачив пана доктора. А куховарка розповідала про це — теж, мабуть, без якоїсь задньої думки, — сестрам у лікарні: авжеж, брат також знає пана доктора, щойно вчора знов його бачив; і таким чином усім ставало відомо, що Бенрат такого й такого надвечір'я, вечора, а то й ночі, був на Штреземанштрассе, з машиною чи без машини, в темному пальті, але без капелюха.

А якби ще й після цього комусь було неясно, якими дорогами ходить Бенрат, на допомогу швидко прийшов би санітар Клейнлейн. Про

що йдеться? Ах, про доктора Бенрата! То немає над чим сушити голову, його ж син працює в гаражі, до якого доктор приводить свою машину на огляд! А майстер того гаража має будинок на Штреземанштрассе! І він знає не тільки Бенратову машину, але й його самого, до того ж він дуже щира людина, любить балакати з кожним своїм клієнтом, навіть поза гаражем, якщо котрого зустрине, наприклад, з паном Бенратом з клініки святої Єлізабет. Це навіть честь для нього.

Протягом усіх попередніх років Бенратові доводилося враховувати ці дві можливості викриття — а ще, мабуть, були й інші, про які він не знав. Він випробував усі можливі дороги в найрізноманітніші пори дня й ночі, щоб уникнути зустрічі з молочарем або з майстром гаража, або з обома разом. Коли він ішов по Штреземанштрассе до шостої, то вибирав напрямом повз будиночок майстра, бо той тоді мав ще працювати в гаражі. А коли після шостої, то йшов повз молочну крамницю, оскільки її о пів на сьому замикали. Але завжди він якоюсь мірою ризикував.

А сьогодні? Бірга...

Так, сьогодні він теж піде тією дорогою, якою завжди ходив перед шостою. І не тільки тому, що звик. Люди не стали кращими, це й тепер тільки зборище очей, вух, моторних язиків і витягнутих ший. А все ж, коли б Бірга була жива, він, певне, не зважився б перед обідом з'явитися на Штреземанштрассе, пройти повз усі кухонні вікна, які в цю пору були навстіж повідчинювані і з яких кожної хвилини могла вихилитися котрась господиня, щоб відзначити поглядом його шлях і потім під час обіду розповісти чоловікові, що їхньою вулицею йшов доктор Бенрат, гінеколог з клініки святої Єлізабет, у якого розроджувалась пані Рептов і пані...

У квартирі Сесіль Бенрат найперше позасовував усі завіси. Кімнати були неприбрані. Він сів на низьку квадратну канапу, на якій ще лежала постіль. І піжама також. Він узяв піжаму в руки, погрався нею, пропускаючи крізь пальці. Тоді засунув під канапу повну недокурків попільничку, що стояла на підлозі. Раптом Бенрат помітив у дзеркалі, що він неголений. Учора він також не голився. На щастя, він завжди тримав у Сесіль запасну бритву. А що з Гектором? Чи батьки забрали його? Гектор був пес Бірги. Тільки її. Батьки про це знали. Хоч би їм не спало на думку вимагати поліцейного слідства, оскільки зять тоді не було вдома. Бо для них ця новина мала бути зовсім незрозумілою. Бенрат знав, що Бірга ніколи не розповідала батькам, яка вона нещасна з чоловіком. Великою мірою її біда полягала саме в тому, що вона нікого більше не мала, нікого не хотіла мати, що все своє існування поставила в залежність від Бенрата; навіть мати стала їй чужа. Перед батьками, як і перед усім світом, вони вдавали щасливе подружжя. А тепер Бірга наклала на себе руки, а зять взагалі не з'явився, не прийшов навіть на похорон. Певне, що це мало б викликати в них підозру. Але ж хіба вбивця так поведився б? Той, хто вбиває зброєю чи отрутою, так не зробив би. Він прийшов би на похорон і плакав би дужче за інших. А хто...

Бенрат затнувся. Адже він не хотів думати про Біргу. Між нею і ним стояли будинки. Дні і ночі, багато годин і той поріг, який вона вже переступила. Проте й йому довелося щось поставити між нею і собою: доктора Альвіна, кіно, вантажну машину з ящиками помідорів, що один за одним з розгону влітали в крамницю. Піжама Сесіль пахла приємно.

Її шкірою, яка так туго напиналась на тілі, що він кожного разу дивувався, як Сесіль могла так вільно в ній рухатись. Він усміхнувся на цю думку. Отже, був ще живий. Він уперше помітив, що Сесіль занедбала свою квартиру. В ній уже не було колишнього ладу. Саме такий лад для неї втратив значення. Але й Сесіль була ще жива. Вона витримала. І він також. А Бірга... Її смерть почалася вже давно. Не прийшов на похорон. Навіть на похорон. Ясно-сиві очі тестя. Його вілла, осередок спокою, хоч, як завжди буває, дорого купленого, але збереженого протягом десятків років. І теща, що плаче з будь-якої причини. Сльози в неї стоять в очах не як вода, а як олія. В тій віллі йому не пробачать, дарма щось пояснювати. Для них він убивця. І він таки вбивця. Але навіщо йти до суду? Навіщо шукати звинувачів? Він знав звинувачення і знав свій вирок. Чи справді знав? Вирок звучав так само, як і звинувачення: вбивця! Чи цього вироку досить? Буде видно. Він сам про це довідається. То ж навіщо йти на похорон? Щоб полегшити справу тим, хто хоче його звинуватити? Піти назустріч їхній потребі правосуддя? Але ж правосуддя — це те, що здійснюється без участі окремих осіб. Те, що відбувається саме собою. І це його влаштовувало. Він завжди знаходив такі виправдання, що відносно легко виходив з біди. Тому й цей прихід до квартири Сесіль не був утечею. Йшлося про майбутнє. З батьками Бірги він міг тільки посперечатися про м'януле. Нескінченна суперечка, якої вже нічим не можна залагодити. Отже, він усе-таки зробив добре.

«Чому я, власне, не відчуваю до себе огиди?» — подумав Бенрат.

Зайшла Сесіль, мовчки глянула на нього, повернулася й попрямувала до вітальні. Почувши, що вона сіла, Бенрат підвівся, пішов за нею, теж сів біля прохолодного, окованого міддю кам'яного столика й обвів поглядом його мозаїчний візерунок: знайшов лінію, яка з'єднувала ціле, і, хоч як важко було, заходився простежувати її по всіх закрутах та еліпсах; послабивши на мить увагу, він згубив лінію, очі забігали по візерунку, але вже не мали на чому спинитися, аж поки натрапили на ноги Сесіль по той бік столика і затримались там, де вузька чорна спідничка, мов негнучкий дашок, виступала над стиснутими коліньми, нерухома, наче зроблена з каменю. Сесіль опустила руки, випростала коліна і натягла спідничку нижче. Альф глянув на неї і промовив:

— Тепер не легко щось сказати, Сесіль.

Він уже раніше помітив, що руки в Сесіль тремтіли. А тепер побачив, що й обличчя в неї перекривилося, ніби зведене судомою, риси спотворились. Ніщо на тому обличчі не рухалось. Застиглі, немов заморожені брови низько нависли над очима. Кістки на вилицях випиналися дужче, ніж будь-коли, наче мали ось-ось пробити стомлену довгим опором шкіру. Губи втратили природну форму, просто зникли: їх затиснули зуби, які, здавалося, вже ніколи не зможуть розціпитись.

Альф уже кілька разів набирив повітря, щоб озватися. Але дарма. Хто створив таку різницю на світі? Чим він був проти Сесіль, проти Бірги? Він дивився, як вони страждали. Втішався ними, поки вони жили. Шукав собі виправдання, коли вони вмирили. Він зовсім інша істота, ніж вони. Він з ними не має нічого спільного. Він довіку користатиметься з їхнього страждання. Щоправда, часом він буде думати про них, навіть засуджувати себе, але то буде поверховий суд, який завжди можна відкласти, коли він йому надто загрожуватиме; хоч ні, великої загрози ніколи не буде, бо ж він сам виступатиме й своїм оборонцем і тільки

від нього залежатиме, наскільки сміховинні докази він вкладе в уста прокуророві; певна річ, не занадто сміховинні, бо треба вдавати, що ти судиш себе суворо, а після суду, коли ти знов щасливо з нього вийдеш, треба радіти з його наслідків, треба підтримувати в собі почуття, що могло скінчитися й інакше. Хоч, звичайно, інакше ніколи не могло скінчитися. Але жінки — ті завжди не замислюючись кидалися на вістря ножа, яким він грався. Вони могли ставитись до всього тільки поважно. Яка величезна різниця! І в якому не вигідному становищі були ці істоти! Чоловік майже позбавлений сумнін. Чоловік бреше навіть тоді, коли йому здається, що він каже правду. А жінка каже правду навіть тоді, коли думає, що бреше.

Бенрат завжди вмів жонглювати, навчився вести розмову так, що для Сесіль вона мала зовсім інше значення, ніж для інших присутніх, йому часом навіть приємне було таке лукавство, такий доведений до найвищої досконалості обман. Він був брехуном-віртуозом. А Сесіль червоніла, коли в товаристві простягала йому руку, здригалася, коли він заходив до кімнати, втрачала над собою владу й мусила вигадувати все нові пояснення своїй поведінці, часом просто-таки дивній.

Тепер вона страждала, довідавшись про смерть Бірги. Він показував собі: хворий зуб також болить. Авжеж, нехай цілий світ жахається від такого порівняння, обурюється ним, але це правда: болить усе дійсне. Те, що діє, може діяти тільки через біль. І коли б навіть нічого не існувало, лишився б біль. Кожне враження, взагалі, все, що можна сприйняти, є болем. Він це пізнав на своєму досвіді. Ось, наприклад, смерть Бірги. Вона болить, поки думаєш про неї. Мука Сесіль болить йому так само.

Але як пояснити їй це? Такого жінці не скажеш. Як він хотів, щоб Сесіль не мучило сумління, скільки разів пробував переконати її, що вся відповідальність лежить на ньому, а вона тільки всміхалася. Він ніколи не вмів їй допомогти. Треба було б порвати з нею, бо тільки розлука дала б їй полегкість. Колись вона йому сказала: «Залиш мене — це єдине, що ти можеш для мене зробити». Бенрат видихнув з легень усе повітря, притиснув долоні до ребер і знов дуже повільно вдихнув. Треба вправами відганяти від себе спогад. Того випадку він не міг присипати піском у своїй пам'яті, як табличку, навіть якщо й не думав ніколи читати, що на ній написано. Чи, може, він колись буде змушений спробувати якось збагнути ту тиху, просту позавчорашню смерть? Найкраще було б усе забути, більше про це не думати.

Перед ним сиділа Сесіль. Йому не треба вертатися додому. Не треба перевіряти, чи на костюмі не лишилося якогось сліду, не треба мати напихваті цілу систему брехні. То хіба був сенс перетравлювати якимось особливим способом смерть Бірги? Звичайно, він відчував себе до певної міри зобов'язаним віддати належне цій смерті. Але як? Звичайно, він знав, що такий випадок покладає на людину якесь завдання. Адже існував цілий кодекс відомих правил поведінки, західно-європейських правил. Але навіщо йому про це думати? Навіщо вмовляти себе, що в такому становищі звичай наказує робити те й те? Першою думкою, коли він переконався, що Бірга мертва, було: «Тепер здобути Сесіль!» І цієї першої думки він послухається. Коли б він мучив себе сумнівами, коли б задирав голову до скрижалей, на яких написано універсально правильні заповіді, то, може, це й піднесло б його душу, може, перетопило б її на мідь з просто-таки благородним звуком, але тіль-

ки на певний час, поки йому не набридло б обкурювати себе самого кадилом, і тоді б він знов скотився в свою сутність. І навіть якби його намір забути Біргу і її смерть виявився хибним, якби це дало якісь фатальні наслідки, він принаймні знав би, що сам їх викликав, а не якісь далекі скрижалі.

— Сесіль!

Вона глянула на нього.

Хоч би вона не відповідала, подумав Бенрат. Він не може з нею говорити. Переконався, що не може. Надто велика прірва пролягла між ними. Нещастя завжди починається тоді, коли чоловіки прикидаються, ніби розуміють жінку, а що вже казати, коли вони щось роблять задля неї — влаштовують життя так, як вона хоче, будують дім, закладають родину. Те, що чоловік зробить задля жінки, довго не триває. Чоловік може жити й діяти тільки для себе. Так думав Бенрат, дивлячись на змінене обличчя Сесіль, помічаючи в її очах давно знайомий йому вираз розпуки, яка ще ніколи так не паралізувала її, як сьогодні.

Щось у ньому хотіло вдертися в свідомість, щось потворне, та він сахався, не хотів допустити себе до цього, принаймні тепер, поки він сидів напроти Сесіль; щоправда, він міцно тримав у руках суд, який мав міряти його вчинки, але, може, тут була якась межа, може, колись йому винесено вирок, якого він сам не формулював. Він не міг більше дивитися на Сесіль. Вона була відразна. Невтішна. Бенрат відчував себе тут зайвим. Але не зважувався сказати, що тут зруйнувалось у них на очах. Не зважувався навіть думати про це. Скільки років він ішов до цієї ясної мети. І не боявся, що її може щось знищити. А тепер, коли він став вільний, тепер...

Очі його не були вже його очима. Сесіль більше не була Сесіль. Тут сиділо дві жалюгідні істоти в занедбаній квартирі. Сиділи одна проти одної і не могли навіть подивитись одне одній у вічі довше як секунду.

Бенрат намагався підтримати в собі цей настрій. Намагався розділити з Сесіль її безсилля. Принаймні вдавав, що вони все терплять разом. Пробував відвернути вістря меча, який хотів пронизати його свідомість, ту блискучу ясність, що напливала на нього звідусіль, той голос, якого більше не можна було не слухати. Прошу, тільки не тепер, хай потім, як я вже буду надворі, в поїзді, не тепер, коли я сиджу в Сесіль, мушу сидіти, хочу сидіти, я ж бо її кохаю, даремно ж стільки років... Сесіль не відповідає, найкраще було б устати й піти, відкласти все надалі; аби тільки вона не помітила, що сама несе тягар того, що сталося.

Тепер він усвідомив, що Сесіль уже відходить у минуле. Вона була скована з Біргою одним ланцюгом, і та потягла її з собою. Він до цього не доклав рук. Він тільки визнав цей факт. З байдужою жорстокістю чоловічого глузду визнав, що піде далі вже сам. Сесіль залишиться. З Біргою. Він їй напише. Неймовірно, але Бенрат підвівся й вийшов. Просто вийшов. Йому не стало млосьно. Не забракло повітря. Його не перейхала машина. А касир на вокзалі дуже привітно всміхнувся, коли простягав йому квиток до Парижа.

Може, він повинен був задушити в собі те раптове усвідомлення? Може, повинен був збрехати? Задля Сесіль. Звичайно, те усвідомлення не втішило його. Він не забуде ані Сесіль, ані Бірги. Смішно було б навіть пробувати забути їх. Бірга й Сесіль сковані одним ланцюгом.

Навіть близнята не могли б бути міцніше з'єднані одне з одним. А він лишався сам. До певної міри вільний. І нащо ж йому та воля?

Бенрат сам не розумів, як він міг так швидко залишити квартиру Сесіль. Його вчинками керував хтось передбачливіший, хтось набагато старший за нього, який, певне, все вже пережив, який тяг його за собою, крок за кроком, і Бенрат мусив іти за ним, мусив ступати на східці, які той підсував йому під ноги. Мабуть, він тоді брехав, коли казав, що не може розлучитися з Сесіль. А все ж і це була не брехня. Аж тепер розлука стала можливою. Він ладен був крізь вікно купе стягти кожну зірку і взяти за свідка, що він ніколи не забуде Бірги й Сесіль, навіть до кінця свого життя.

Знов почав виступати його театр. Він грав у всіх ролях. Освистував себе, нагороджував оплесками. Не вірив жодному своєму слову. Спершу доводив, що всім сказаним він тільки виправдував свою втечу від Сесіль, зраду, друге вбивство.

А потім почав інше: якби він лишився з Сесіль, то мусив би забути Біргу. «Сесіль сама знала, що це була б тільки жалюгідна спроба, Сесіль знала, що Бірга нас розлучила. Я не хотів признатися собі в цьому. А в Сесіль ця думка була написана на обличчі».

Коли Бенратові здалося, що він уже досить довго міркував про все це, він ліг спати. І йому навіть не довелося ковтнути снотворної таблетки.

ЗАРУЧИНИ В ДОЩ

I

Доктор Альвін посигналив раз, другий, третій, хоч знав: Ільза й без того чула, що він над'їздить, та все ж посигналив ще й четверте, хай думає, ніби він у чудовому гуморі й радіє, що зараз її побачить; він ще раз посигналив і так круто завернув з вулиці на садову доріжку, що мокра від дощу жорства аж завищала під колесами й заторохтіла об машину. Доктор Альвін одним стрибком опинився біля дверей гаража, відчинив їх, потім швидко, але дуже спокійно, не боячись, що зачепить крилом за одвірок, заїхав досередини, спинивши машину за кілька сантиметрів від стіни, плавно, без найменшого поштовху. Доктор Альвін не розумів тих людей, з якими бувають автомобільні катастрофи, і взагалі катастрофи! Він усміхнувся. Роззявив і якби випадало сміятися з мертвих, він сміявся б з тих, хто загинув у дорожній катастрофі. Доктор Альвін устав, задоволений, що не зачепив ні об що, подумав, що світ повинен радіти, бо ще не перевелися такі чоловіки, як він, зачинив дверці машини й сягнув лівою рукою позад себе, щоб, як звичайно, погладити свого пса Берлоца. Проте рука зустріла порожнечу. На мить доктор Альвін навіть похитнувся, так він звик, що зіпреться рукою на Берлоцову шию, почуває його, притягне до себе за голову, щоб натішитись вірністю й відданістю, які щодня з однаковою силою світилися в собачих очах.

Та сьогодні Берлоц стояв надворі перед гаражем, стояв на холодному дощі, так, ніби хотів підбігти до господаря, але не міг; голова

тягла тулуб уперед, проте широко розставлені ноги наче вросли в землю, прикипіли до неї. Голова ще дужче подалася вперед, шия жалісливо витяглась, язик висолопився, але пес не рушив з місця, хоч як владно господар дивився на нього. Це вразило Альвіна. Він вийшов з гаража і втупив очі в пса. Ближче до нього він не підійде. «Краще вже застрілю його», — подумав Альвін. Дощ стікав йому на потилицю. Може, свиснути? Плеснути в долоні? Змусити пса до звичайної церемонії вітання? Вода просочилася за комір і поповзла далі. Чому він зразу не свиснув? Чому зразу не задобрив чимось Берлоца? Альвін розсердився на себе, що взагалі про це думає. Він має право сердитись! Берлоц порушив звичаї. І він, доктор Альвін, має всі підстави й права чекати перед дверима гаража, поки Берлоц приповзе на животі й, не підводячи морди від мокрої жорстви, жалісливо скімлячи, попросить прощення в нього, свого господаря. Вода вже досягла спідньої сорочки, плечі також потроху мокріли. А він і далі стояв у дверях гаража, дивився на Берлоца і вдруге, втретє казав собі, що має право лютувати на пса за його поведінку, що той повинен зробити перший крок. Інакше до чого б ми дійшли? Потім: ще цього бракувало! Потім: паршивий псюха! Ці слова доктор Альвін сказав уголос, але не повірив у те, що сказав, хоч звичайно нікому так не вірив, як собі. Берлоц щось винюхав. Ця думка запанувала над усіма іншими, і її не можна було відігнати. «Берлоц щось винюхав. Ні, це дощ забив йому памороки, дощ, який уже кілька днів заливає Філіпсбург, винен, що в собаки зіпсувався нюх, настільки зіпсувався, що він не впізнав мене. Берлоц щось винюхав. Ні. Ну, а якби й так!»

Альвін дивився на Берлоца. «Ти ж не змієш говорити! А якби й умів, то ще побачив би, кому Ільза більше повірила б — тобі чи мені. І взагалі, погодься, що ти нічого не винюхав. Хіба запах парфумів? Ну то й що? Таке може пристати, коли протягом дня маєш справу із стількома людьми. Але ж чогось особливого, підозрілого, ти не вчув!»

Альвін рішуче дав собі команду і, насвистуючи, рушив до будинку, великою дугою обминувши Берлоца. Ільза чекала на нього. Альвін подав їй руку, привітався і зразу ж почав знов насвистувати, а потім, ніби несамохіть, навіть наспівувати.

Добре, якщо Ільза не бачила його поєдинку з Берлоцом. Бо що б він сказав їй, якби вона запитала, чому пес так охолов до нього? Але ні, вона не запитає. Аби тільки не показати їй, що він розгублений. І через що. Через собаку, якому дощ забив памороки! А взагалі, що це за думки: він, доктор Альвін, і розгубленість? Для цього він був надто тренований, надто слухняно текла в його жилах кров. Адже він не мусив тепер сидати навпроти Ільзи й провадити з нею розмову — так йому було б важче вдавати спокійного, він міг перевдягатися, заглядати в шафу, схилитися над усіма шухлядами, бо ж він не дозволив би, щоб його обслуговувала така жінка, як Ільза, — а в служниці, напевне, знов вільний день, як завжди, коли вона потрібна, — міг квапити Ільзу, адже за півгодини вони повинні їхати на важливу party, на заручини Фолькманової дочки з тим молодим журналістом, як його там звати... та бай-дуже, але party важлива, Ільзо, не змушуй мене чекати, любя; атож, завжди найкраще виходить, коли їй трішки дорікати, не насправді, не сердито, а так, для самооборони! Якщо поспіх і збудження розумно перемішати з докорами, то Ільза просто не зможе спитати, чому він не вернувся раніше, саме сьогодні...

Коли вони потім сиділи поруч у машині, надійно захищені своїм

вишуканим убранням, і прислухались, як шини через рівні проміжки сичали, переїжджаючи калюжі, Альвін почав мугикати якусь мелодію. Тримавшись руками за кермо, він похитував широкими грудьми в лад мелодії і думав про те, що він робить усе можливе й неможливе, аби тільки оберегти Ільзу від життєвого бруду. Він мав право поставити собі в заслугу, що не звалював усього на Ільзу. Серед його знайомих були чоловіки, які, не придумавши нічого кращого, мчали до своїх дружин, щоб виплакаться перед ними, висповідатись і перекласти все на плечі бідних жінок. Доктор Альвін був зовсім іншою людиною. Він завжди казав собі: «Ти, Альвіне, мусиш усе це нести сам». Навіть своєму найближчому приятелеві, якби в доктора Альвіна був такий, він не сказав би жодного слова про Веру; ні про неї, ні про тих, кого мав раніше. Він завжди все носив сам. Йому, напевне, часом було б легше, якби він міг кинутися на шию приятелеві і все розповісти, щоб, нарешті, й собі трохи похвалитися, викликати заздрощі, наприклад, у Францке, прищавого фабриканта, що й не думав приховувати своїх романів, хоч і компрометував ними свою дружину. Або ж той доктор Бенрат. Кожен бачив, що в його подружньому житті не все гаразд, а потім самогубство його бідолашної жінки підтвердило ті здогади. Мабуть, він також не придумав нічого кращого, як розповісти про все дружині. А він, Альвін, свою дружину беріг. Він ніколи б не скомпрометував і не зганьбив її. Краще вже нехай з нього кепкують як з надто слухняного чоловіка, нехай у нічному клубі «Себастьян» через усю залу питають, чи дружина відпустила його на півгодини, чи на годину. Чванькуваті гуляки, що не мають родини й через те просиджують вечори в «Себастьяні!» Сам він заглядав туди тільки тому, що там бували деякі впливові журналісти, кілька політиків, і тому, що власниця ресторану Кордула була чарівна жінка, рудоволоса, освічена; його вона особливо цінувала, про що вже разів із п'ятдесят пошепки казала йому через прилавок. Найчастіше Альвін сидів коло бару спиною до столиків. Він ненавидів тих зарозумілих самітників, що дивилися на одружених чоловіків як на калік і ставилися до них із зневажливим співчуттям. А його взагалі мали за ніщо. Мабуть, тому, що він був гладкий, не займався спортом і не міг похизуватися фігурою плавця. Гм, аби вони тільки знали, які успіхи в коханні мав за собою цей висміюваний раб подружжя Альвін, товстий Альвін, як його прозивали ще в університеті! Але він заборонив собі будь-що розповідати про свої досягнення, будь-кому звирятися. Він дотримувався засади: «Чого не знає моя дружина, того не повинен знати ніхто».

На очі йому набігли сльози, коли він подумав про свою все ж таки небуденну вірність дружині, про те, чим він задля неї жертвував. Він роками сидів мовчки за столиком чи коло бару і прислухався, як одинаки або легковажні одружені чоловіки хвалилися своїми любовними перемогами, ніби геройськими вчинками, а скільки б він міг розповісти! Та ні, він мовчав, хіба що подекуди висував заперечення, докидав якусь подробицю, робив невеличке уточнення, щоб показати одинакам і легковажним одруженим чоловікам, що й він, мовчазний, може часом сказати вагоме слово. Але чогось більшого, як натяк, він собі ніколи не дозволяв. Такий був вірний Ільзі. І задля цієї вірності він ішов на великі жертви. Бо ж яка йому користь з його численних любовних пригод, коли він не міг нікому про них розповісти?

Часто потрібні були неабиякі зусилля, щоб стати героєм в очах жінок, і ті зусилля, власне, винагородилися б аж тоді, коли б можна бу-

ло ненастанно уславлювати свої подвиги в нічному клубі «Себастьян», де він, Альвін, був постійним відвідувачем і власником ключа (бо «Себастьян» був закритим клубом, закритим у повному розумінні цього слова, а ті, хто мав ключ до нього, становили майже орден), коли б можна було в тому «Себастьяні» почати так: «Послухайте, панове... — а потім розповісти враженому, зацікавленому з великої пошани до нього товариству: — Ну так, це було в Гамбурзі, а може, в Штутгарті, я вже добре не пам'ятаю, в кожному разі я розмовляв з однією дамою, а тоді запропонував їй познайомитися ближче, і що ж ви думаєте, вона відповіла? «Добродію, я одружена!» А я на те одним духом: «Ну то й чудово виходить, мадам, я також одружений!» Мабуть, не треба додавати, що відразу спалахнуло зелене світло. Взагалі, кожну жінку можна здобути, коли тобі справді хочеться, кожнісіньку. Певна річ, часом буває, що тобі цього нітрохи не хочеться, тоді ти добровільно відмовляєшся, але якщо вже хочеться, то жодна не встоїть! Я, звичайно, не думаю нікому залазити в душу, а роблю такий висновок тільки з свого власного досвіду, може, його не варто поширювати на всіх, важко сказати. А втім, щоб ви не вважали мене за наївного оптиміста (як і більшість оптимістів, доктор Альвін соромився цієї риси), мушу признатися: я теж знаю, що кохання — не суцільна рожева пригода, не низка чергових успіхів. Дякувати богу чи на жаль, — не доберу вже, як його краще й сказати, — я маю надто великий досвід і не можу не знати, що кожний новий роман — це гонитва за неможливим, що він від самого початку несе в собі зародок розчарування. Скажу вам одне, друзі (тут доктор Альвін ще раз обвів би пильним оком товариство, щоб побачити, чи воно гідне почути квінтесенцію його досвіду): жінка, яку ми кохаємо, — завжди тільки заміник тієї, якої ми ще не здобули, або (Альвін притишив би голос і двічі ковтнув би слину) ніколи не збудемо...»

Проте він не міг собі всього цього дозволити. Якби хоч можна було натякнути дружині, який він їй вірний з цього погляду! Але, на жаль, про це годі було й думати. Бо щоб похвалитися тим, як вірно він дотримує роль відданого родині чоловіка, довелося б сказати й про все інше, саме про те, чим він не хотів засмучувати й обтяжувати дружину. І хоч як важко бути порядним, не викликаючи цим ні в кого захвату, задля Ільзи він ішов на таку жертву й нічого нікому не розповідав.

Але скоро вона матиме змогу захоплюватись іншими його властивостями. І не тільки вона. Коли його політична кар'єра піде вгору (він мимоволі уявив собі мармурову вулицю, яка виходить із завулка і підіймається понад найвищі будинки в місті, із святковими канделябрами й тріумфальними спорудами обабіч), тоді йому вже не доведеться марнувати свої дні в конторі, як досі, тоді він зможе й Ільзі дати інше життя. Досі він був нічим, дрібним, замученим судовою тяганиною адвокатом, що годинами сидів навпроти своїх клієнтів і вислухував їхні кепсько сформульовані скарги, день у день бігав у справах опротестованих духівниць і квартирних суперечок. Але тепер він зробить з християнсько-соціалістично-ліберальної партії провідну партію, могутню знаряддя для захисту своїх інтересів. Ільзі треба трішки потерпіти. Настане час, коли йому вже не треба буде ніяких інших доказів своєї сили, і то буде їхній час, його й Ільзин, початок нового життя, яке вони кожного ранку відзначатимуть чудовим сніданком на залитій сонцем терасі! Він був такий певний свого кохання до дружини, що навіть ніколи не відчував

потреби випробувати його. Він ніби носив те кохання в міцно закритій капсулі й шанував капсулу за її вміст. Ніжність, якою він обдаровував дружину протягом усіх цих років, яка, спалахуючи, цілком опановувала його, сповнювала тихим зворушенням, ніжність, яку він високо цінував у собі, вважаючи її благородним виявом людської натури (принаймні вона не вимагала ніяких фізичних підтверджень, яких йому вистачало й поза домом, а була чистим почуттям), — ця ніжність стала для Альвіна заміником кохання; це була урочиста ніжність, ритуальна і регулярна, збагачена різними випадками, умовами клімату, пори року, дня, зміною температури (і, як уже згадувалося, рідко поєднана з вибухами пристрасті в ліжку), вона була демонстрацією, яку Альвін влаштовував і задля власної безпеки, і з подружнього обов'язку, щоб засвідчити, що їхнє спільне життя ґрунтується на справжніх почуттях. Крім того, ця ніжність була помстою всім його коханкам. У ній була лють, лють на коханок. Він хотів довести нею (в своїй свідомості), що жодній коханці не вдасться перешкодити йому давати своїй дружині щоденний еротичний хліб, і хоч це був тільки хліб, а не сита страва, зате постійний і регулярний хліб, і з нього — доктор Альвін заявляв це цілому світові, особливо ж довгій низці своїх колишніх і теперішніх коханок, — з цього хліба, ім'я якому постійність, виросте колись... Він змушений був загальмувати, бо якийсь перехожий не досить швидко перебіг вулицю: і тому не встиг оздобити блискучим закінченням речення, яке саме хотів кинути в обличчя світові. В кожному разі Ільза була краща за всіх інших. Вона сиділа поруч нього, і він пишався нею, і своєю машиною, і тим, що їде на вечірку. Всюди світло — вгорі, обабіч дороги і на мокрому асфальті, тихо порипують слухняні щіточки на склі, на які він так само покладался, як на себе, тільки що з ними й не могло бути інакше, адже це просто прилади, а от що на нього, людину з такою уявою, можна твердо покластися, що він, власне, вірний одній-єдиній жінці, — це вже щось вагоміше, від самої цієї думки в нього мороз пробігав по спині. Це було щось велике, якась підвалина для майбутнього. Оплески, будь ласка... Доктор Альвін усміхнувся. Чого б і йому колись не похвалитися? Він завжди був занадто скромний, але вже те, що він з Ільзою їхав містом, так святково вбраний, що був запрошений на заручини, куди не кожен міг потрапити, — вже саме це було великою радістю, якою не гріх і похвалитися. І цією радістю, подумав Альвін, — душу йому залив лагідний, приємний смуток, — він залюбки поділився б з Верою. Та, на жаль, на жаль, — які обмежені людські можливості! — щастя бути супутницею йому на цю party він міг подарувати тільки одній жінці, і нею, хоч як він любив Веру, була, звичайно, Ільза! А проте, якби він з'явився з Верою в зеленому салоні Фолькманів, ото була б сцена! А якби відрекомендував її, наприклад, господині, тій дурепі, в якій все розраховане на ефект і яка схожа на італійського тенора, що виконує роль незрозумілою йому мовою і знає про свою роль лиш те, що вона трагічна! А що сказав би Бюзген, або ж Францке, якби Вера своїм голосом, глибоким, як річка вночі, промовила: «Добрий вечір, пане Францке». А її очі! Францке зацікавився б з подиву, коли б товстий Альвін з'явився з жінкою, в якій очі посаджені на обличчі зовсім навскоси, та ще й такі великі, мов джмелі. Вони взагалі скидаються на п'яних джмелів, якщо вже вдатися до такого далекого порівняння. Так, Вера заслуговувала на те, щоб він її кохав. Йому судилося пізнати у Вері такі людські властивості, які він, мабуть, більше ні в кого вже не зустрине, і для нього це був ніби наказ долі: не дати цим чудовим від-

тінкам природи канути в безвість, не оглянувши їх зблизька. А її відданість! Вера обожнювала його так, як він сам обожнював би себе, коли б міг виступати ще й у другій особі. Поки він ще не здобув собі ім'я, що знялося б понад усі будинки міста, слова захвату й глибокої шаноби, які йому вночі нашіптували в своїх кімнатах його коханки, були для нього такі ж важливі, як їжа вдень. Потім, коли вже люди розступатимуться перед ним на всі боки, коли, прикривши рукою уста, пошепки, називатимуть сусідові його прізвисьце, горді, що знають його, а сусід іще не знає, коли такі шпалери захвату здійснитимуться всюди вздовж його дороги, тоді він кохатиме лише Ільзу, тоді настане час компенсації й винагороди: тільки Ільза буде коло нього втішатися тим захватом, а він вишуканим порухом руки скерує всю увагу на неї, таким чином присвячуючи до певної міри її справу свого життя і свою славу, що сходитиме, ніби осяйна зірка. Тільки на неї всі дивитимуться як на його подругу, а коханки, сховавшись за завісами, їстимуть її заздрісними очима, щоб потім у сльозах, з прокльонами кинутись на незаслані ліжка. Так він помститись коханкам за те, що сьогодні вони думають, ніби він любить їх більше, ніж свою власну дружину. Альвін признався собі, що в певні хвилини він таки справді заходив надто далеко, казав більше, ніж хотів. Але ті жінки самі винні, що йому вірять! Адже вони мають досвід. Кожна коханка вже була чиєюсь коханкою, хоч би що вона там казала, завжди відомо, що таку саму ласку вона вже дарувала комусь іншому чи багатьом іншим, отже, повинна була знати, що не треба особливо довіряти словам охопленого жагою чужого чоловіка. Так, це вони повинні знати! Господи боже, він справді був обережний, не заходив надто далеко з тими дівчатами й жінками. Крім тих кількох секунд, коли він так розм'якав, що ладен був усе вибозкати і все пообіцяти, Альвін завжди давав відчути своїм коханкам, що вони манекенниці, операторки, секретарки, медсестри чи білетерки. І ставив їм до відома, що йому, адвокату Альвіну, який тепер навіть перейшов на політику, щоб зробити блискучу кар'єру, властиво, немає потреби вибирати собі коханок із середніх чи навіть із нижчих суспільних верств. А також ніколи не забував наголосити, що він щасливо одружений, що його Ільза варта пошани й любові, отже, його романи, можна сказати, необгрунтовані, мабуть, він їх зав'язує з простого співчуття чи з добрودушності, а найшвидше тому, що він — чоловік на двісті відсотків і тільки надмір життєвої снаги жене його з розкішного бельєтажа подружнього життя вниз, на убогий перший поверх коханок. (Це тільки ефектне порівняння, бо Альвін сховався униз лише в соціальній площині, а насправді здебільшого йому доводилося на превелику силу спинатись до мансард з похилими стелями.)

До Вери він ходив уже більше як рік. Жоден з його попередніх зв'язків не тривав так довго. Ті дами ставали надто вимогливі, коли помічали, що йому важко з ними розлучатися. Тоді вони, вважаючи себе незамінними, поспішали використати нагоду: вимагали регулярних відвідин, натякали, хоч і не настирливо, на різні свої потреби, і Альвінові доводилось витратити більше грошей, ніж він признавав на цю ділянку свого життя. Але найгірше те, що з часом коханки починали сприймати його відвідини як звичайну, буденну річ, перевершуючи з цього погляду будь-яку заміжню жінку, і відчуття пригоди, пов'язане з такими відвідинами, помалу гасло від домашньої, фамільярної поведінки тих дам, серед хвартухів, твердо визначених годин, розмальованих вазочок і плетива.

Непомильною ознакою того, що треба вшиватися, остаточно поривати, для Альвіна завжди була вимога, щоб він допоміг вимити посуд після кави. Цій вимозі здебільшого передували більш-менш завуальовані згадки про Альвінову дружину, про його подружнє життя. Коли коханка питала його, чи він довіку думає лишатися з Ільзою, то він уже знав наперед: другого чи третього разу вона напевне попросить допомогти їй вимити посуд, почувати себе як удома, лишитися на неділю... Так, Альвін завжди був на чатах, не давав себе спіймати. Він вважав, що найважливіша заповідь одруженого чоловіка в стосунках з коханкою — вчасно рвати ті стосунки. А все ж до Вери він ходив уже хтотзна як довго. Але це її заслуга. Вона була не така, як інші. Ще жодного разу не заводила мови про одруження, жодного разу не просила допомогти їй вимити посуд, жоднісінького разу не благала лишитися на неділю. Тільки завжди наголошувала на тому, що відчуває себе не гідною його, що ніколи б не зважилася стати його дружиною, що можливість час від часу прийняти його в себе вважає за ласку долі. Вона працювала касиркою в кіно і ніколи нічого в нього не просила, навіть відмовлялася від подарунків. Оскільки вона звільняла його від будь-яких зобов'язань, а однаково завжди почувала себе так, ніби він її обдаровує, то Альвін не бачив, чому б мав поривати з нею. Вера з пошаною ставилася до Альвінового подружнього життя, як він того й вимагав від своїх коханок. Тільки собі самому в короткі хвилини цілковитого з'єднання він дозволяв забувати або обдурювати свою дружину. Але в розмові за кавою чи коньяком, яку він завжди провадив перед тим, як лягти в ліжко, не можна було ображати його дружину, таку умову він мусив поставити собі, задля Ільзи й задля свого сумління. О ні, доктор Альвін не був бездумний, він так легко не втрачав самовладання і пишався тим, що навіть у найпотаємнішій кімнатці домагався поваги до своєї дружини і навіть тут по-своєму був їй вірний. Якби він міг сказати про це Ільзі! Вона ж зовсім не знала, який у неї чоловік! Он інші як компрометують своїх жінок, навіть в обіймах повій! А для нього повії взагалі не існували. Такої ганьби він ніколи не завдав би Ільзі. І собі також. Витратити гроші на те, що десь-інде можна дістати дарма! Але були ще й інші підстави відмовлятися від повій: гігієнічні, а насамперед психічні, атож, бо ті продажні жінки не виявляли до нього такої поваги, послужливості й відданості, якої він вимагав від своїх коханок. У цьому він переконався ще в студентські роки. І відтоді знав, що він надто вразливий, щоб терпіти безцеремонну діловитість вуличних дівок. Крім того, їх міг кожен мати, а в коханки він тішив себе тим, що став переможцем, відбивши її від іншого, або принаймні тим, що переважав усіх своїх попередників. Кожну нову коханку він запитував про своїх попередників і вимагав від неї запевнення, що він їх усіх набагато переважає. Там, де такого запевнення не було, він швидко поривав стосунки. Бо не міг бути одним серед інших. Те, чого ще не знала громадськість, — хоч скоро повинна була дізнатися, коли він під час найближчих виборів, маючи всього тридцять п'ять років, попаде в ландстаг, а потім, може, і в бундестаг: що доктор Александер Альвін видатна особа, сильна людина, створена володарювати, — те його коханки повинні були знати вже тепер, повинні були казати йому це, кохати його за це й захоплюватися ним. Якщо ж котрась не хотіла добачити в ньому цих рис, то будь ласка, це її справа, він нічим не міг їй допомогти, тоді йому також не було ніякого сенсу навідуватися до неї. Щоб нудитися там? Ні, красно дякую, доктор Альвін не з таких! Він звик перемагати.

Життєва снага — ось його гасло, з допомогою життєвої снаги він робитиме політику, витворить новий стиль політичної кар'єри. Одні можуть перемагати розумом, ще інші винахідливістю, витонченістю чи обережністю, а він сповнений життєвої снаги, цього ніхто не може заперечити, і життєвою снагою втворює собі шлях.

Раптом, без жодного зв'язку, Альвін сказав уголос, ніби тільки про це й думав:

— Ільзо, ти краща за всіх.

По спині в нього лоскітно пробіг мороз, аж до того місця, де тиск тіла на сидіння не пустив його далі.

— Широ дякую, — мовила Ільза і всміхнулася до нього.

— Ти така розважна. Вмієш чекати, — повів далі Альвін.

— Але, мабуть, нам уже пора мати дітей, — відповіла Ільза, — і навіть двох, одне за одним. Тоді раз поморочимось з ними і вони ростимуть разом, виховуватимуть одне одного, та й видатків на них буде менше.

— Авжеж, я також думаю, що пора, — мовив Альвін, дуже записавшись від думки, що він тільки єдиний Ільзі подарує дітей. Його коханки завжди зобов'язані були стерегтися, щоб нічого такого не сталося.

Дощ порошав у машину, і Альвін радів, що в таку зливу доведе Ільзу на бенкет сухою і не змерзлою. Чекаючи на перехресті зеленого світла, він задоволено спостерігав, як перехожі з-під лоба заглядали в машину. Він був майже щасливий від того, що вони так швидко й надаремне тікали від дощу, уявляв собі, який поганий вигляд матимуть жінки, коли мокрі опиняться під дахом. Їхні коси й одяг неприємно тхнутимуть вологою, від вбрання і впрілих з поспіху тіл здійматиметься міцний дух, бо ніщо так не будить приспаних запахів одягу, тіл і вулиці, як дощ. А його дружина сиділа поруч з ним тепла й суха, коси в неї були майстерно викладені в гладеньке, із золотим полиском півколо, що підкреслювало ніжний, пташиний обрис її голови; кінці кіс на потилиці були зібрані ще в одне півколо, вже менше, яке теж грайливо повторювало обрис голови і навмисне було приколоте дуже низько, щоб складалося враження, ніби голова піднесена вгору, і водночас, щоб дати своєрідну оптичну опору для трохи задовгої і надто худої шиї, ледь замаскувати її. Ільза сиділа поруч із ним так спокійно й вільно, ніби за чаєм у салоні. Як же радісно стає на серці від думки, що ти можеш везти свою дружину в цей прикрий пізньо-зимовий дощ, а люди надворі мусять тулитися під парасолями і піднімати коміри, і чоловіки, й жінки, так, що їх важко й розрізнити! Мабуть, усі перехожі ним захоплені, тому що він одягнений у смокінг, і коло нього сидить жінка, голова й вузьеньке обличчя якої свідчать про благородне походження, а прикраса з перлів — три суцільні разки навколо стрункої шиї — про початок його успіхів; про добре влаштоване життя, захищене від бруду, катастроф і злиднів; настільки захищене, наскільки може людина захистити його, швидко додав подумки Альвін, бо не хотів бути зарозумілим, не хотів спинатися надто високо пірамідою своєї блаженної пихи, а тільки доти, доки дозволено, щоб не викликати заздрощів чи невдоволення якихось сил, біс його знає, яких саме. Може, навіть існує якийсь бог, то йому, напевне, не дуже сподобалося б, що тут унизу хтось так покладеється на власні сили; ще, бува, той бог захоче показати людині внизу,

де є справжня сила. Ні, мабуть, краще трішки стримувати себе, бо коли є бог, то це навіть необхідно, а коли його немає, то таке самообмеження теж не зашкодить.

2

Альвін з перебільшеною уважністю подав Ільзі руку, — адже з яскраво освітлених кімнат вілли і з темного порталу на них могли дивитися гості, що прибули раніше, тож нехай бачать, як він ставиться до своєї дружини, навіть тоді, коли в дощ, пізнього зимового вечора, допомагає їй вийти з машини й поблизу начебто немає жодної живої душі. Він відвів її під легенькою модною парасолькою під дашок над входом до фолькманівської вілли, побіг назад до машини, замкнув її, перевірів, чи добре тримає замок, помчав знов до вілли і, по-юнацькому пирхаючи й сміючись, струсив дощові краплі з голови й плечей. Тоді разом з Ільзою, але так, щоб бути на півкроку перед нею, попросував через вестибюль і далі широкими, вигнутими півколом сходами на другий поверх. Парасольку він залишив у холлі біля вішалок, що були геть завалені хутрами, шарфами, плащами й капелюхами. Ільза не зняла хутряної накидки. Альвін був дуже задоволений цим. Він не любив палът уже за саме те, що їх скрізь треба залишати в роздягальні. Відстань на другий поверх він здолав надивовижу швидко і впевнено. Часом би на нього дивився хтось новий, то вже з самої його ходи — Ільза інстинктивно переймала її, — впізнав би, що так може йти тільки гість, який добре знає цей будинок, чудово обізнаний, де сьогодні збираються гості, отже, належить до давніх знайомих господаря дому.

Двері всіх кімнат на другому поверсі були відчинені навстіж. Попід балюстрадою, що оточувала хол на рівні другого поверху, стояли невеликими групами гості. Крізь відчинені двері туди й назад поволи походили пари. Отже, бенкет іще не почався. Ніхто ще не сідав до столу. Служниці розносили аперитив. Куди йому найперше завернути? Насамперед треба сповільнити ходу, щоб не наскочити вгорі на гостей, які ще не зовсім оговтались і, трохи зніяковілі, тупцяли, не знаючи гаразд, куди їм податися. В кожному разі він зараз піде з Ільзою до середнього салону, званого «зеленим», що був центром фолькманівської вілли, і там найшвидше довідається, за якою програмою шановна господиня думає відбути заручини. І справді, в зеленому салоні зібралися всі ті, хто був важливий для доктора Альвіна. Під час довгої серії вітань він пильно стежив, хто подав йому й Ільзі руку справді радо, хто при цьому неуважно оглядався по кімнаті чи взагалі швидко й нетерпляче простягав руку, ніби через цей незначний потиск пропустив куди важливішого для себе гостя, а хто був перебільшено уважний і втішений, але саме цією надмірною ввічливістю зараховував Альвінів до людей меншої вартості, до яких треба ставитися з поблажливою сердечністю, бо вони її високо цінують.

Альвін ненастанно занотовував у пам'яті всі ті потиски і відразу визначав винагороду чи кару кожному, залежно від того, як той подавав їм руку, як дивився, що казав. Бо ж настане, мусить настати такий час, коли він матиме змогу вимірювати винагороду або кару цим приязним чи неприязним примарам — так, вони справді всі разом тільки примари, більше ніхто! І те, як його тут приймало філіпсбурзьке товариств-

во, ще раз свідчило, що той час таки настане. Хай навіть доведеться чекати десять, п'ятнадцять років, він працюватиме, спинатиметься все вище й вище сходами слави, перейде всі поверхи успіху, блиску, тисячоюого захоплення, дедалі більшого, йому ще тільки тридцять п'ять років, а тут сидять усі глухі й короткозорі, де їм відчуті, що серед них людина, яка їм колись... та вони самі побачать, свого часу почують його голос, він буде до всіх ласкавий, атож, не треба жорстокої помсти, вони ж бо невинні, що не можуть побачити чи відчуті, де захована сила, як сказав поет: «Душа пізнає рідну душу», справді так, але ж тут жодна душа йому не рідна, тому припишкни, Альвіне, сядь у найдальшому куточку, не говори багато, дай їм відчуті, що твій дух витає не тут, прикидайся неуважним, коли хтось звертатиметься до тебе, вдавай, ніби ти щойно отямився з глибокої задуми, тут ти не маєш жодного приятеля, ні тут, ні десь інде, Альвіне, жоднісінького приятеля, ти самотній, маєш тільки Ільзу, потисни їй крадькома руку, нехай знає, що ви в спілці проти цілого світу, та й навіщо тобі приятель, то ж баласт, який повисне на тобі, гальмуватиме тебе, а ти повинен іти далі, тобі ніколи тягати за собою приятелів, гайнувати вечори, як колись, тобі з того не було жодної користі, чим більше ти відкриваєш себе, тим менше маєш приятелів, надто помітна стала різниця, всі обернулися на твоїх супротивників, досить, що ти знаєш це, вони дадуть тобі тільки те, до чого ти їх змусиш, а ти їх змусиш захоплюватись тобою, і всі їхні жінки заздритимуть Ільзі, що вона твоя дружина, всі чоловіки заздритимуть тобі, що Ільза твоя дружина...

Поки що доктор Альвін утішав себе тим, що в «зеленому» салоні і в сусідніх кімнатах не було людини, яка б не знала, що його дружина уроджена фон Салов. Ніхто в цьому салоні не мав таких старовинних перснів, як ті, що прикрашали Ільзині пальці. І коли вони з Ільзою опинялися серед філіпсбурзького товариства, йому здавалося, ніби й він сам граф фон Салов, так переважали його дружина й він усіх цих людей. Щоправда, відколи він навчився думати, то завжди наголошував, що не цінує аристократичного походження, що спадкові привілеї ганебні, а той прошарок людей, який їх визнає, заслуговує тільки на вимирання. Такі думки змалку прищепив йому батько; як гімнаст той ціле своє життя був щирим демократом. Батько почав свою кар'єру касиром у якомусь спортивному клубі в передмісті і доскочив до президента окружної спортивної спілки, із колишнього рахівника став професійним діячем у щораз могутнішому і впливовішому адміністративному апараті спортивної організації, і все це завдяки тільки своїм м'язам, а потім — і своєму розумові. А якби в когось вистачило зухвальства заявити, що гімнастові треба не розумових здібностей, щоб вибитися в спорті аж до діяча окружної організації, то принаймні слід визнати, що пан Альвін-старший мав яскраві людські властивості, був розважний і здатний вести за собою інших, і це допомогло йому зробити таку кар'єру. Отже, хоч Альвін-молодший походив з глибоко демократичної родини, — батько його, як уже сказано, був гімнастом, а мати довгі роки працювала в роздягальні філіпсбурзького міського театру, й обоє навіть у своїй роботі мали справу з цифрами, конкретними, не порушуваними жодними привілеями числами й номерками на стадіоні та в роздягальні, — хоч розум Альвіна (а в його випадку говорити про розум в історії цієї родини справді не буде передчасно) змалку привчали цінувати тільки те, що можна виміряти й довести числами, він усе ж таки пишався,

що йому пощастило одружитися з пані фон Салов. Може, навіть він тому й вирішив одружитися з цією молодого юристкою, що вона походила з родини фон Салов. А оскільки він не хотів лукавити сам із собою, оскільки одружувався ще за життя батька і той міг би, мабуть, спитати: «Чому саме з аристократкою, сину мій, коли ми так високо цінуємо свої демократичні традиції, ми, родина німецького гімнаста, що живе вільно й радісно, в гармонії з богом і людьми, чому саме з нею» (батько, проте, нічого не спитав, він дуже запишався, почувши, кого син вибрав собі в дружини, а ще дужче запишався, коли цей вибір скріпили дорогим весіллям з усіма виявами традиційних аристократичних розкошів), — оскільки завжди могло озватися сумління чи виникнути якесь підступне запитання збоку, доктор Александер Альвін мудrimi доказами погодив цей шлюб з демократичними поглядами своєї родини. Він заявив сам собі, що, незважаючи на успадковану зненависть до аристократії, на природжену ворожість до фальшивих претензій і гербової пихи (бо ж рід Альвінів виводився з простолюду!), мусить визнати одне: кожна аристократична родина є продуктом природи й історії, ніде більше природа й історія не проступає в такому очевидному й активному взаємозв'язку, як в аристократичній родині. освічений розум повинен погодитися з цим фактом, його не може заперечити жодна буржуазна чи селянська ідеологія. Щоправда, тепер наш демократичний дух не допускає існування спадкових привілеїв, певна річ, і він, доктор Александер Альвін, перший не захотів би, щоб вони воскресли, але одружитися з дівчиною, в якій втілено давній рід, сума історичного досвіду, — це все одно, що здобути клапоть дорогої землі чи вибратися на особливо високу вершину. Він же не мав наміру переймати якісь недемократичні риси аристократичної родини, але навіщо ж відкидати справжні цінності, закладені в давніх родах, які зростали протягом сторіч, навіщо бути іконоборцем, наче якийсь засліплений фанатик? Разом з Ільзою він здобував час. Якщо вона стане його дружиною, то всі його плани й заходи набудуть тла, глибини, простору й походження. Фон Салови зовсім не були багаті, тобто, на Альвінів погляд, звичайно, були багаті, але до того, що багаті звуть багатством, їм напевне було далеко. Їхнє багатство вимірювалося не стільки земельними маєтками чи фабриками, як родинним почуттям, тим впливом, який вони мали, займаючи численні державні посади і високе становище в економіці. Боже мій, звичайно, в намірах молодого адвоката було трохи корисливості, він радів, що матиме протекцію, але навіть незалежно від тих вигод, які йому могли перепастися завдяки зв'язкам із таким впливовим, широко розгалуженим родом, дух цієї родини вражав його, навіть зачаровував, коли Ільза розповідала про своїх родичів і предків. Минуле поставало перед ним рядами імен, які через Ільзу зробились йому навдивовижу близькими, відчутними на дотик і дали змогу вступити в царство, що досі було для нього будовою з мертвих літер, пласкою, абстрактною, без простору й світла, а тепер він увійшов до собору, спорудженого з часу, історії і досягнень одного роду. Такі речі Альвін розумів, відчував до них глибоку пошану майже фізично — як своєрідну суміш холоду й тепла, що викликає на шкірі сироти.

Коли Ільзин батько вперше налив Альвінові чарку коньяку, йому здалося, ніби його посвячують у рицарі. Ільзин батько був генеральним директором автомобільного тресту, людиною, перед якою не можна було дозволити собі жодного зайвого слова, в присутності якої кожен

відчував настійливу потребу зробити щось гідне її. І що така людина віддала йому за дружину свою дочку, було для Альвіна свідченням того, що він покликаний до вищої мети, до більших успіхів, ніж будь-хто досі з його родини. Цього останнього, зрештою, не важко було досягти, бо вже через самий диплом він став світилом для своїх родичів, які на його честь і хвалу щосуботи збиралися разом і найдужче захоплювалися тим, хто останній особисто розмовляв з Альвіном. Були в нього також двоюрідні брати й сестри, які разом з ним ішли вперед і заздрісно стежили за придорожніми стовпчиками, що визначали шлях його успіхів; він знав це. Їхні батьки й матері вважали, що всі дотеперішні свої досягнення Альвін завдячував тільки голій протекції; адже його батько (себто їхній брат чи, відповідно, зять) також висунувся в спортивній спілці округи, став її головою, але як? Це вже назавжди лишилось таємницею, бо в школі він був ледар ледарем, нікчемою, та ще й тупим до математики. А все ж таки з допомогою свого спорту вибрався з болота, а коли вже завів знайомство з великими панамі, то відразу потяг за собою Алекса, послав його вчитися і дав зрозуміти професорам, що Алекс мусить швидко просуватися вперед; звісно, для першого спортсмена округи це була дрібниця, адже ж про нього часто писали в газеті і на фотографіях високі особи завжди тиснули йому руку.

Алекс дуже добре знав тих своїх родичів, які зловмисно вишукували темні плями в його житті, щоб ними виправдати своїх дітей, бо їм не так легко все давалося, як їхньому кузенові Альвіну. Зате всі інші родичі, а надто незаміжні або нещасливо одружені тітки й двоюрідні бабусі і ті дядьки, що й досі жили в злидennих умовах, працювали десь на сортувальній станції, на складі вугілля чи на цементному заводі, — всі вони аж сяяли, коли говорили про Альвіна; визначаючи свій шлях на майбутнє, він мусив думати й про них, бо їхні власні розчарування стали бажаннями й надіями, які вони пов'язували з його життям. Вони хотіли, щоб Альвін досяг успіху там, де вони зазнали цілковитої поразки; коли він думав про них, їхні зажурені обличчя ставали для нього джерелом наснаги, їхні розбиті надії були його супутниками, живили його, як повна комора полярного дослідника, що загинув, не досягши полюса, мети свого життя, живить продовжувача його справи; той може скористатись нотатками невдахи, а згадка про сумне обличчя загиблого в дорозі сповнює його такої люті на умови, які звалили нещасного, що він присягається витримати, здолати всі перешкоди і своєю перемогою помститися за невдачі попередника.

У такі хвилини Альвін думав про свою матір, гардеробницю з філіпсбурзького міського театру. Коли він ходив до школи, то пишався тим, що його матері довірено охорону капелюхів, пальт і хутер театральної публіки. Через те, що мати кожного вечора ходила до театру, Альвін відчував просто-таки родинний зв'язок з величезним, вищим за церкву, безладним громадям будівель, схожим то на храм, то на фабричний фасад, з яких складався філіпсбурзький міський театр. Мати заходила тими дверима, що й артисти, пліч-о-пліч із славетними людьми, на яких оглядалися на вулиці, і, відповідаючи на приязні привітання, простувала до свого місця праці. Від роздягальні верхніх ярусів, де їй здавали такі пальта й капелюхи, які, врешті, вона могла купити й сама, мати поступово спустилася вниз, аж до роздягальні для публіки з лож і крісел біля оркестру.

Коли її чоловік був ще тільки громадським скарбником у спор-

тивній спілці і як бухгалтер електростанції заробляв мізерну платню, вона прославилась на ціле місто своєю дивовижною пам'яттю. Якби всі гардеробниці мали хоч би наполовину таку добру пам'ять, як Альвінова мати, то давно можна було б скасувати обтяжливий метод вручати номерок за кожну прийняту річ і повертати її тільки після того, як власник речі поверне той номерок. Тоді глядачам в усіх театрах світу після кожної вистави не доводилося б шукати номерків, які вони, вже цілком зосередившись на тому, що мали пережити, дивлячись п'єсу, неуважно брали в гардеробниці і засовували куди трапиться. Куди ж усе-таки? Може, в сумочку дружини? Ото лихо, а ззаду ж чекає сотня інших глядачів, що також хочуть отримати свої пальта, і ті пошуки жалюгідним способом гасять враження від вистави й піднесений настрій. Альвінова мати славилась тим, що могла без номерка знайти одяг кожного, хто поспішав до роздягальні, хоч би то було звичайнісіньке, нічим не примітне пальто. Через п'ятнадцять років її праці в театрі «Філіпсбурзький кур'єр» надрукував про неї замітку, вказуючи на її незвичайну пам'ять на людей і числа. Ту замітку — сім друкованих рядків — Альвін вирізав і показував тоді всім своїм приятелям, бо жоден з них не міг похвалитися матір'ю, про яку писали б у газеті. Мати часто розповідала, як високі, а то й найвищі особи приводили до театру своїх гостей і разом з ними випробовували її пам'ять. Якось головний бургомістр привів навіть міністра. Альвінова мати принесла йому, як і всім іншим, капелюх і пальто, перше ніж він устиг показати свій номерок. Міністр, приписуючи це своїй популярності, не хотів повірити, що гардеробниця могла б запам'ятати його номерок, якби вважала його звичайним глядачем. Тоді головний адміністратор театру, людина з почуттям гумору, надумав улаштувати невеличку демонстрацію: попросив усіх гостей, які, дослухаючись до суперечки високих осіб, зібралися біля роздягальні, затриматися на хвилю й помінятися між собою пальтами, капелюхами й шальями, так, щоб кожен тримав у руці чужу річ. Потім звелів Альвіновій матері прийняти той одяг і видати на нього номерки. Після цього мати повинна була віддати кожному його власні речі, які вона, завдяки своїй бездоганній пам'яті, знала, бо того вечора вже раз приймала їх і віддавала власникам. І вона витримала пробу, не зробивши жодної помилки. Це їй додало ще більше слави і десять марок чайових; п'ять від її шефа, головного адміністратора театру, і п'ять від міністра, тепер ще більше здивованого. У «Філіпсбурзькому кур'єрі» описали цей випадок, але менше згадували про пані Альвін, а більше про людину-міністра і веселу вдачу дотелного головного адміністратора, доктора Маутузіуса. Альвінова мати надзвичайно пишалася тим випробуванням.

Потім вона ще тижнями і місяцями розповідала всім про той випадок. Кожен, хто приходив до них у гості, мусив вислухати докладний опис випробування її пам'яті. Молодому Альвінові не дуже приємно було згадувати про ту подію. Він дивувався, що тепер мати зчиняла навколо цього стільки галасу. Раніше вона хіба що сміялася, коли хтось хвалив її за пам'ять, і ніяковіла, коли про це говорилося надто багато. Альвін почав соромитись атракціону, який ті добродії влаштовували з його матері. Тепер йому здавалося, що в їхній витівці було щось непристойне, він сам не знав, чому так думав, відчував лише, що мати ставала йому відразною, коли починала розповідати про випадок з міністром і хвалитися; а вона, хоч раніше не любила, коли хтось

згадував про її пам'ять, тепер справді хвалилася нею, повторювала слова, почуті від міністра й адміністратора, і щоразу закінчувала свій опис безглуздим викликом: хай-но хто спробує її наслідувати! Тепер Альвін знав, чого йому було соромно за матір. Ті панове зробили з неї зоологічну сенсацію, цікавий номер, ярмаркову розвагу, колегу дами без нижньої частини тіла та дресирувальниці бліх, і розважалися тим, що вона з своїм собачим мозком чудово витримала випробування, віддала, що кому належало, абсолютно всі речі, жодного разу не помилившись.

Так з роками Альвін навчився інакше оцінювати славу своєї матері. Та сумна слава стала для нього стимулом, таким самим стимулом, як і родичі, передчасно зломлені на життєвому шляху. Він був радий, що матері вже немає живої. Радий через ту її жалюгідну славу, бо мати, старіючи,— навіть коли вже давно залишила роботу в роздягальні і стала пані директоркою,— все ще тішилась нею і за кожної нагоди, а надто під час спортивних свят, кумедним способом нагадувала про свої подвиги, про свої великі часи, наче хотіла сказати славетним спортсменам та іншим визначним гостям свят, що й вона колись була своєрідною чемпіонкою, чи навіть митцем, віртуозом. Це стало її манією, а під кінець життя— навіть своєрідною душевною хворобою.

Альвін не мав наміру забувати про своє походження. Як посвідчення особи, як фотографія, в нього завжди була напихваті свідомість того, що він вискочений: його батько був колись бухгалтером, а оскільки він не бачив можливості зробити в тій галузі солідну, справжню кар'єру, то спробував вибитися нагору з допомогою спорту, до якого мав нахил. Бо з такою, як у нього, освітою і з такими здібностями він інакше не став би окружним головою. В кожному разі батько дав Альвінові приклад. Своім життям він привернув увагу до родини Альвінів, натякнув, що в ній прихована енергія, і цього було досить. Крім того, він дістав змогу протегувати своєму синові. Щоправда, не так, як собі уявляли неосвічені родичі, такої сили він не мав ніколи. Але ж доктора Альвіна вибрали до ради з питань радіомовлення як представника інтересів спортивних організацій. Цю першу політичну посаду, він справді завдячував впливам та авторитетові свого батька, бо сам він не мав до спорту ніякого стосунку, хіба що був сином голови окружної спортивної спілки.

Альвін знав, що коли він хоче просунутись уперед, то мусить удаватися до інших засобів, ніж, наприклад, хто-небудь з родини фон Салов. Не те, щоб він скочувався до незаконних вчинків, але до себе і до тих людей, з якими схрещувалися його шляхи, він мусив бути суворіший, ніж, скажімо, котрийсь фон Салов. Він не міг чекати, поки його особа і його заслуги будуть самі собою визнані й оцінені, а мусив карбувати себе, як монету, мусив пропонувати ту монету суспільству, швидко пускати її в обіг, щоб вона перейшла через руки якомога більшої кількості людей.

Слава богу, Ільза розуміла його. Вона була дуже струнка, швидше худа, і думка в неї була метка, не блукала манівцями. Хоч вона походила з родини фон Салов, мала за собою гонор багатьох поколів і була дуже самовпевнена, а так добре його розуміла, що Альвін інколи вражено думав: може, різниця між фон Саловими й Альвінами не така вже й велика, як йому здавалося? Бо дружина підганяла його, щоб він якнайшвидше довів, що вона, уроджена фон Салов, не

помилилась у виборі чоловіка. Отож подружжя Альвінів пліч-о-пліч посувалося вперед, зціпивши зуби, з набряклыми жилами на шиї, що мало не лопалися з натуги, так завзято їм доводилось тягтися до вищої мети. Часом вони справляли враження бігунів на стометровій дистанції, які стартували вдвох на одній доріжці, щоб краще підганяти й підтримувати одне одного проти конкурентів, що кожен окремо мчали іншою доріжкою; біжучи, вони так тислись одне до одного, що просто диво було, як їм щастило втриматись і не впасти. Під час розмови в товаристві не раз бувало, що вони обоє воднораз, не домовляючись, казали те саме, бо кожне боялося, що друге, може, не встигне висловити вчасно те, що тієї хвилини необхідно було висловити задля спільної думки й задля кар'єри.

— Бачиш, я ж казала: нема що їсти, — прошепотіла дружина, не забувши при цьому швидко штовхнути Альвіна під рэбра гострим ліктем — не люто, не дуже міцно, не так, щоб боліло, а щоб надовше вбити йому в голову, що її передбачення знов здійснилося. Вона любила такі допоміжні засоби для кращої пам'яті, бо все їхнє подружнє життя ґрунтувалося на своєрідній системі пунктів; тобто вони дуже пильно рахували і спільно тримали в пам'яті, хто, коли і в якій справі мав слушність, а хто помилявся. Оскільки Ільза була куди обережніша в своїх висновках, ніж її надто гарячий інколи чоловік, то в щомісячних підрахунках завжди мала перевагу на багато пунктів. І цей подружній двобій був не тільки розвагою: з його допомогою пані Альвін учила свого чоловіка родинної зовнішньої політики, виховувала в ньому почуття міри, життєву мудрість і вміння правильно застосовувати свій хист. Безперечно, вона його кохала, але почувала, що ще міцніше зв'язана з ним як його вчителька, джерело його впевненості, тренерка, що готувала його до життєвої боротьби, як помічниця, що озброювала його, і водночас королева, задля якої він мав усього домогтись. Пані Альвін жила ощадно, й це була її найкраща риса. До заміжжя вона вивчала психологію і завдяки їй позбулася всіх ілюзій — хоч і так не мала їх багато, — потім перейшла на юриспруденцію, бо вважала, що науку це кориснішою. Їй здавалося, що вона досконало вивчила людську натуру. Тому вона завжди була самовпевнена і з поблагливою зверхністю ставилась до тих, хто говорив про мрії, барви, музику і цілком віддавався кожному переживанню. Пані Альвін не хотіла виснажувати себе, гордувала піднесенням і захватом. Альвін пишався тим, що його дружина, подивившись якийсь фільм, щойно підводячись і простуючи до виходу, — коли інші глядачі, ще під враженням баченого, соромливо витирали очі й не зважувались глянути на сусіда, — відразу голосно й спокійно висловлювала про нього свою думку. Завжди схильна до іронії, вона здобула славу розумної жінки. Її чоловік підтримував цю славу, де тільки міг, вважаючи, що розум дружини зможе колись прислужитися його політичній кар'єрі.

Доктор Альвін одним поглядом окинув, охопив і оцінив запрошених на заручини гостей, що поступово зібралися в зеленому салоні. Найперше він поговорить сьогодні ввечері з Гаррі Бюзеном, — могутній редактор був для нього найважливішою особою з усіх присутніх. Не встиг він подумати це, як дружина штовхнула його ліктем і, всміхаючись на всі боки, прошепотіла, чи майже просичала: «Є. Бюзген». Альвін кивнув їй і обернувся в той бік, де стояв Бюзген; тримаю-

чи чарку з вишнівкою на рівні плеча, він доти дивився на редактора, доки той випадково не зустрівся з ним очима, тоді швидко підніс чарку до рота, на мить прибрав радісну, здивовану міну і вдав, ніби пошепки сповіщає дружині, що помітив Бюзгена (але так, щоб той неодмінно побачив це), після чого й вона глянула на редактора з таким самим радісним подивом. Альвін уже хотів підняти чарку й через увесь салон гукнути Бюзгенові, що п'є за його здоров'я, та потім похитав головою: мовляв, це буде нечемно, не гідно ні його самого, ні шановного редактора, тому він голосно сказав дружині, від якої вже встиг відійти, що мусить привітатися з дорогим приятелем, і твердо рушив до Бюзгена. Проте спершу впевнився, що чоловік і жінка, з якими Бюзген стояв біля вікна, не були для редактора такими важливими, щоб Альвінове втручання могло викликати в нього невдоволення. Звичайно, Альвін усе-таки вибачився за свою настирливість, але водночас використав те вибачення як комплімент Бюзгенові: мовляв, навіть наражаючись на небезпеку видатись нечемою, він не може не вшанувати присутності такої людини, як Бюзген, бо нагода порозмовляти з головним редактором варта для нього будь-якого зусилля і будь-якого ризику. Вибачився він і перед єдиною дамою в тому невеличкому гуртку, до якого він приєднався. Якби Альвін не знав, що головний редактор воліє чоловіків замість жінок, він нізащо не зважився б перебити Бюзгенові розмову з цією дамою, бо це була Сесіль. А перебити впливовому чоловікові розмову з Сесіль можна було хіба з дурного розуму. Навіть тепер Альвін на хвилю засумнівався, чи не викликав у Бюзгена невдоволення. Все-таки треба було взяти до уваги, що Сесіль може навіть у такого собі Бюзгена погнати кров у потрібному напрямку. Зате він був майже певен, що Сесіль на нього не розгнівалася. Альвін поцілував їй руку, випростався і надав обличчю захопленого виразу — воно все аж засвітилося симпатією. Цим він хотів показати Сесіль, що ладен покласти їй до ніг і своє теперішнє, і майбутнє, насамперед майбутнє! Чи вона його зрозуміла? Збагнула, що задля неї він зробив би геть усе? Він не соромився пронизувати її найпромовистішим поглядом. А чому б він мав соромитись? Адже вона була до певної міри художницею, носила сміливі сукні таких кольорів, що вони діяли на нього як заохочення. У вухах у неї сьогодні знов погойдувалися підвіски, які в його очах вилучали її з цього товариства, ставили поза законом! Хіба вона не злісна спокусниця? Недарма ж вона так одягалася. Адже все мало свій сенс, своє значення. Мабуть, вона в цих справах не вельми гоноровита. Що ж, прошу: він завжди готовий до її послуг, нехай тільки моргне йому, дасть хоч якийсь знак. Чому вона досі його не відвідала чи принаймні не подзвонила йому? Адже ж вона напевне знала, що він був адвокатом Бенрата. Може, соромиться, не хоче признаватися, що теж причетна до тієї справи? Та де там, навряд, щоб вона була такою наївною, адже про це стільки було мови, а відомо ж бо з досвіду, що кожна поголоска — то кола на воді, яку сколихнув таки справжній камінь...

Альвін, який цього вечора дивився на Сесіль, де тільки міг, із її очима, щоб наблизитись до неї, повернути її увагу, помітив, що обличчя в неї якось змінилось. Поступово він збагнув, у чому полягала та зміна: в Сесіль сіпався лівий кутик рота. Без жодної причини, майже машинально, він раз по раз швидко рухався вгору, і в тих рухах не було ніякої згоди з рештою обличчя. Потім раптом неслухняний кутик рота на мить застигав угорі, і той, хто розмовляв із Сесіль, мимо-

волі зупиняв на ньому погляд, уповільнював мову, навіть замовкав, щоб дати їй змогу опанувати своє обличчя (так само, як ми замовкаємо, коли наш співрозмовник утирає носа чи лаштується чхнути, бо знаємо, що тієї хвилини він нічого не чує); але Сесіль, мабуть, зовсім не помічала, що в неї на лівому боці обличчя кутик рота смішно сіпнувся вгору і не хоче стати на місце. Здавалося, ніби той кутик уже не належить Сесіль, ніби то чужа істота, якій вона так довго дозволяла порядкувати на своєму обличчі, що врешті зовсім забула про неї. Потім зненацька він опускався у звичайне положення. Та коли вже хтось помічав те сіпання, то тільки великим зусиллям волі відводив очі від кутика рота; його просто тягло дивитися на те місце, щоб побачити, коли губи знов почнуть сіпатися. Хоч решту обличчя те сіпання не зачепило, а все ж устам Сесіль воно дуже шкодило. Здавалося, що воно не вдовольнялось лівим кутиком, а хотіло опанувати цілі уста. І ці уста, досі такі гарні, свіжі й повні, що надавали усьому обличчю спокійної і водночас натхненної рівноваги, — ці уста втратять свій образ, і то швидко: а потім не тільки вони, а й усе обличчя з чудової гармонії перетвориться на бридку руїну, і цей процес не спиниться на самому обличчі.

Хвилину Альвін майже радів, уявляючи майбутнє Сесіль. Він шугав високо над нею, кружляв, описуючи дедалі менші кола, і в очах його світилася втіха шуліки: невдовзі жертва збагне своє становище і перестане боронитися...

Потерпи, Альвіне! Шуліка мусить чекати. Тільки чекати.

Він примусив себе знов обернутися до Бюзгена, бо ж він взагалі приєднався до цього гуртка задля нього. Ну, може, трішки й задля Сесіль, признався він собі. Наймогутніший чоловік і найвродливіша жінка, обоє разом — краще вечір не міг початися. Якби вони знали, де він був менше як дві години тому! І що він з Верою... та годі, вони про це й гадки не мали.

З Клодом, третім у гурті, Альвін привітався коротко, майже не глянувши на нього. Клода ніхто не брав до уваги. Ніколи. А все ж він був коханцем Сесіль. Через це Альвін дивився на нього як на ворога. А з іншого боку, Клод будив в Альвіна надію. Клод був не вищий за нього, а бач — вища на цілу голову Сесіль прийняла цього довгочубого пройду, отже, й він міг сподіватися на успіх. «А що як Бюзген упадає за Клодом?» — раптом подумав Альвін. Ото було б гарно! Яку б він зробив дурницю, коли б перешкодив головному редакторові снувати свої еротичні плани! Альвін знав з власного досвіду, що той, хто хоче завоювати нашу прихильність, нічим так не відштовхне нас від себе, як тим, що стане нам на заваді саме в цих справах. Але ж Клода вважали улюбленцем жінок. Він мав хлоп'ячу постать і чоловіче обличчя з очима засмученої жінки з півдня. Може, й справді Бюзген закохався в нього. Він сьогодні з'явився без свого руського юнака. Альвін вирішив обдарувати Клода кількома приязними поглядами.

А втім, уся трійця якось дивно притихла, відколи до неї підійшов Альвін, нерішуче тримаючи перед грудьми чарку з вишнівкою. Його багатослівне вибачення викликало тільки силувану усмішку на трьох обличчях. Альвін відчув: треба негайно виправдати своє втручання якимось запитанням чи повідомленням, що мало вигляд чогось важливого. І враз похопився, що й далі задоволено думає про те, що Клод також не вищий за нього. Навіть Бюзген був такий самісінький на зріст, як він. Тільки Сесіль була вища за всіх трьох. Кого ж вона

поставить нарівні з собою? Бюзген зняв з темно-червоного обличчя важкі темно-зелені рогові окуляри. Погойдуючи стегнами, він звівся навшпиньки, глянув на підлогу перед Альвіновими черевиками, тоді підняв очі на Альвіна, опустив кутики беззубого рота і водночас випнув квадратне підборіддя, немов ніс корабля (здавалося, що підборіддя ось-ось торкнеться тонкого, гостро навислого над ротом носа); все його обличчя виказувало таке нетерпляче очікування, як у професора, коли той дивиться на студента, що вже кілька хвилин не знаходить відповіді на питання; кожної миті можна сподіватися, що професор довше не витримає нечутних вибухів секунд і його голова, холодно, але все ще очікувально схилена вперед, поволі зробить значущий порух, який остаточно закінчить екзамени: порух, якого не зможе стримати навіть найблагальніший студентів погляд. Гаррі Бюзген зігнув свої зелені рогові окуляри в дугу. Альвін вражено втупив у них очі, бо редактор і далі гнув їх так, що зовнішні краї оправ, від яких починаються дужки, зішлись до купи, отже, зараз мали тріснути. Але маленькі руки ще не скінчили своєї жорстокої забави. Оправа, мабуть, була з гнучкого матеріалу. Бюзген заходився скручувати коло, скельця майже торкнулись одне одного, а оправа не тріснула. І раптом почувся ляск: Бюзген послабив пальці, і оправа прибрала свою звичайну форму. Альвін звів подих. Сесіль і Клод також приглядалися до тієї гри. Бюзген погладив окуляри й заходився гнути їх у протилежний бік. Альвін перевів погляд вище, на обличчя Бюзгена. Той усміхався.

Альвін куточками уст обережно й нечутно видихнув повітря, яке зібралося в легенях через хвилювання і хвилину безпорадність (а ніхто не буває безпораднішим за людину, яка хоче комусь сподобатись і бачить, що їй це не вдається); найперше треба було опанувати своє тіло. Він мусив діяти так, як діє капітан вітрильника, коли буря порве вітрила, хвилі заллють палубу, і вода крізь люки почне протікати всередину: перше ніж напнути запасне вітрило, щоб судно могло маневрувати, він повинен дати наказ викачати масу води, що з кінця в кінець перекочується в трюмі й загрожує перекинути судно. Альвін дав собі команду, відновив внутрішню дисципліну і найперше заборонив собі дивитися на те, що головний редактор виробляв з роговими окулярами — це його виводило з рівноваги. Врешті він настільки опанував себе, що спромігся сказати слово. Він привітав пана Бюзгена з купівлею акцій «Міжнародного огляду». Мовляв, це єдино гідний і законний спосіб досягнути того, щоб головний редактор був не просто працівником газети, а й посідав принаймні половину її акцій. У часи, коли власники дедалі більше скидають відповідальність на плечі службовців, Бюзген дав приклад до певної міри патріархального поєднання власності з живим втіленням тієї власності.

Разюча суперечність між силою та її виконавцями, поділ на власників і тих, хто орудує власністю, неодмінно доведе суспільство до шизофренії! Альвін зрадів цьому останньому реченню, він вважав, що пан Бюзген як журналіст оцінить це порівняння, на його думку дуже влучне.

Альвін не замислювався над тим, чи Бюзген справді повірив у щирість його сердечного, палкого поздоровлення. Адже так зване вище товариство — не що інше, як добровільна спілка багатих людей, що говорили одні одним приємні слова. Оточенню, в якому Альвін виріс, не були властиві такі фрази, і спочатку він страшенно дивувався, що

люди, про яких відомо, що вони одне одного не вельми цінують, з найприязнішими усмішками обмінювались лестощами. Кожен начебто брав ті чужі лестощі за щирі монети, хоч добре знав, як мало щирості в його власних словах. Альвін швидко збагнув: так як тіло гине без кисню, так товариство не може обійтися без компліментів. І він почав робити те, що й усі. А потім не раз ловив себе на тому, що ставився до когось прихильно, хвалив його перед іншими або, як треба було, навіть захищав тільки тому, що почув від нього кілька особливо приємних слів. Навіть скептик і холодний цинік не може опертися цьому законові природи, гарний комплімент і йому засипає очі золотим піском.

Бюзген усе ще всміхався. Альвін мав таке почуття, що Бюзген розглядає його, як зоолог якусь тварину, коли йому вперше випаде нагода побачити її зблизька. З цього Альвін зробив висновок, що Бюзген цікавиться ним. Мабуть, тому, що він співзасновник християнсько-соціалістично-ліберальної партії. Але саме тоді, коли головний редактор розтулив рота, щоб відповісти на Альвінове поздоровлення, він глянув у напрямку округлої арки, яка з зеленого салону вела до домашнього бару Фолькманів, а за ним у той бік повернули голови й ті, хто стояв з ним: у барі з'явилася пані Фолькман, її чоловік і паразаручених.

Гості загомоніли, рушили до бару й утворили там велике коло: декотрі почали навіть стиха аплодувати, але скоро опустили руки, оскільки більшість гостей не приєдналася до них. Ідучи назустріч господарям, Альвін знов натрапив на свою дружину.

— Я розмовляла з Маутузіусом, — прошепотіла вона.

Альвін схвально кивнув головою. Маутузіус був головним адміністратором філіпсбурзького міського театру і політиком з християнської партії. Власне, Альвін волів би почати свою політичну кар'єру з відвертої конкуренції з іншими партіями, хотів би публічно полемізувати з провідними діячами тих партій, та Ільза переконала його, що багато вигідніше буде здобути собі прихильність тих, хто стоїть біля керма, показати себе людиною, яка хоч іноді й розходиться з ними в поглядах, а все ж лишається демократом, отже, тим, кому можна довіряти навіть тепер, коли він заснував нову партію.

Ільза казала:

— Вони повинні вважати тебе за такого гравця, як самі, за людину, яку їм, може, навіть пощастить перетягти на свій бік. І на той випадок, якби нова партія не виправдала себе, — а з таким варіантом треба завжди рахуватися, — це найкраща можливість здійснювати далі свої політичні плани.

Тому Ільза порадила Альвінові знайомитися з членами інших партій і мати з ними сталі стосунки. Альвін ніяковів, коли Ільза з безоглядною відвертістю говорила про його політичну кар'єру. Вона не приховувала, що їй байдужісінько, якою партією Альвін скористається, щоб вибратись нагору; сам він волів би навіть удома говорити так, як йому доведеться виступати публічно. Найбільше він хотів би самому собі здаватися людиною, відданою своїй ідеї, політиком з покликання, що знає, як поліпшити умови на землі, має тверді погляди і для загального добра мусить запровадити ті погляди в життя. Коли довгий час з усієї сили підтримувати в собі такі переконання, вони окрилюють свідомість, стають могутньою музикою, під яку можна танцювати самому й навчити танцювати весь світ. Ільза вважала цей шлях манівцями, сентиментами, вона мірку-

вала тверезо і любила діяти рішуче, як того вимагала мета. Для неї Маутузіус був фігурою на шахівниці, чітко окресленою нагодою, яку можна використати задля власних планів, а для Альвіна — головним адміністратором філіпсбурзького міського театру, колишнім шефом його матері, тим, хто відкрив її незвичайну пам'ять і показував своїм високим гостям, ніби зоологічне диво, яке, коли йдеш повз нього, можна поплескати по плечу, ошчасливити ласкавою усмішкою, на мить задумавшись, що йому краще дати: грудочку цукру чи чайові; та врешті він усе-таки похоплювався, що треба дати чайові, а потім, мабуть, розповідав про це в колі своїх знайомих — мовляв, ось який він буває неуважний, мало не запропонував грудочку цукру гардеробниці з незвичайною пам'яттю, але ж вона стоїть за своєю переділкою і дивиться так, як чотириногі в зоопарку... І з цим добродієм йому треба розважно поговорити! Показати себе з найкращого боку, справити на нього гарне враження! Наскільки приємніше було б поминути його поглядом, зачекати на той день, коли Маутузіус змушений буде сам прийти до нього, просочитися крізь три приймальні, щоб його впустили до Альвіна, тоді вже могутнього політика. Проте Ільза напевне має слухність. Доведеться йому забути, хто такий Маутузіус, навіть якщо той гляне на нього так, ніби скаже: «Ага, та ви син моєї гардеробниці, певне ж. Ну, якщо й ви маєте таку пам'ять, то зможете чогось досягти...»

Пані Фолькман почала говорити. Привітала гостей і виголосила коротеньку промову з нагоди заручин її дочки з Гансом Бойманом, якого вона назвала «молодим публіцистом» і «новим талантом», що вже здобув собі в Філіпсбурзі багато друзів. Вона щаслива, що має змогу з нагоди цих заручин ввести його, так би мовити, офіційно у філіпсбурзьке товариство, до якого він, завдяки своїй світськості і приємним манерам, належить уже від природи. Альвін подумав: «Треба було мені зацікавитися цим Бойманом. Коли він уперше з'явився на одній з вечірок, ніхто й гадки не мав, що менше як через рік він спіймає Фолькманову дочку. Він вищий за мене, але також гладкий. І якийсь сонний. Має такий вираз, ніби ці заручини його найменше стосуються. А старий Фолькман мружить оченята, як звичайно. В нього завжди такий вигляд, ніби він радіє з чогось, про що інші не знають. Ну що ж, може, майбутній зять справді чогось вартий. Публіцист, гм... Швидше журналіст, що хоче здатися чимось більшим, ніж він є насправді, але хтозна, може, його вдасться якось використати. Ільза завжди каже, що треба хапатися за кожну можливість, ніби вона єдина. Коли Ільза вперше побачила цього Боймана, то сказала: «Цей молодик почуває себе тут не зовсім упевнено, а крім того, має комплекси». Щоправда, Ільза вважала, що майже кожна людина має свої комплекси. «Коли бажання і можливості їх здійснити не відповідають одні одним, то завжди виникають комплекси», — запевняла вона. Тому для неї було так важливо все, а найперше свої власні сили й наміри оцінювати спокійно й тверезо. Людей з комплексами вона зневажала.

Чоловіки подали дамам чарки з аперитивом, щоб, як годиться, винагородити промови господині оплесками. Дами підняли чарки (вони скидалися на птахів з підрізаними крильми, які вже ніколи не полетять) і виразом обличчя та руками намагалися показати, що вони так само ладні приєднатися до гучних оплесків своїх кавалерів, та, на жаль, не можуть. Потім узяв слово пан Фолькман, звідти, де й стояв, не виступивши на крок уперед, як його дружина. Він сказав, що не має бажаного в таких випадках яскравого ораторського хисту своєї дружини, яка

подякувала гостям, що вони прийшли до них, тому обмежиться подякою дружині, яка так гарно сказала все необхідне; щось додати до її слів дозволено було б хіба тому, хто міг би сказати все це краще, чого він як чоловік не зробив би, навіть якби мав такий хист.

Серед гучних оплесків, якими нагороджено пана Фолькмана, що неспіливо всміхався, підняв руку доктор тен Берген. Дами віддали чарки чоловікам, бо тепер була їхня черга плескати. Пан Фолькман сам припинив ті оплески і попросив тиші, щоб доктор тен Берген міг говорити. Той почав з запевнення, що він давній приятель цього дому, — далі Альвін уже не чув. Він не міг слухати цієї носової мелодії, цього співучого голосу, що в рівних проміжках підіймався й опадав.

Ну й добре ж він себе показав, подумав Альвін. Спершу люті напади на телерекламу, а потім прозорі натяжки, що коли його виберуть ще раз директором, він буде підтримувати рекламні програми на телебаченні, а коли його провалили (Альвін тішився думкою, що це відбулося не без його участі), навіть став директором новоорганізованої студії телереклами. Так воно завжди й буває, міркував Альвін, але ж не треба цього виставляти всім на очі. Раніше тен Берген на кожному бенкеті виголошував грізні промови про збереження чистоти культури, причому давав відчуття всім своїм слухачам, що, крім нього, ніхто вже не знає, як зберігати чистоту культури, яке вона має велике значення і в якій вона небезпечі. Гості не перебивали його, слухали одним вухом, вважаючи, що мусять слухати, що це для них своєрідна кара, яку вони заслужили, бо нічого не зробили (та й хто, крім нього, зробив щось?) для того, що зветься чистотою культури. Так було перед тим, як доктора тен Бергена вибрали директором телереклами. А в сьогоднішній промові, — наскільки Альвін уловив її зміст, не слухаючи, наскільки той зміст застряг у нього в вухах, бо ж їх не можна так легко затулити, як очі, — в сьогоднішній промові (і такою буде кожна його промова, поки він лишатиметься на своїй посаді) доктор тен Берген вихваляв телерекламу як єдину силу, що з її допомогою пощастить зберегти чистоту культури. Він називав цифри. Зрештою, він і раніше послуговувався цифрами й завжди вмів довести ними те, що для збереження чистоти культури необхідно було довести. Ця чистота культури була його *ad maiorem dei gloriam*¹, мелодією його життя, яку він тепер, ставши директором телереклами, відповідно змінив. Він співав зворушливу пісню про те, що чистоту культури можна ще зберегти тільки з допомогою грошей, і дуже великих грошей, а такі гроші найкраще здобути телерекламою, тобто тим, — такий хитрий доказ злітав з його уст, — що промисловості дадуть нагоду стати непрямим меценатом. *Opportunitas clara*², казав доктор тен Берген, бо він не пускав у світ жодного речення, не спорядивши його, ніби прапором, якимось пишним чужим словом; то було майже завжди рідко вживане слово, яке ще не прижилося в німецькій мові і тому полонило слухачів дивним звучанням і, частково, незрозумілістю. До минулого року доктор тен Берген прикрашав свої виступи блискітками з латинської та французької мов: в такого-то *droit moral*³; тут немає ніяких підстав для *optima fide*⁴; він не почуває себе *obligo*⁵; якщо супротивник *consent*⁶,

¹ Для більшої слави господа (лат.); тут — самопосягство.

² Чиста вигода (лат.).

³ Висока мораль (франц.).

⁴ Найбільшої довіри (лат.).

⁵ Зобов'язаним (лат.).

⁶ Згоджується (франц.).

то tant mieux¹; взагалі він зневажає pseudoconnaisseurs², всі ці usapces³ вкрай ridicules⁴. Та, побувавши в Америці, він почав щедро впливати у свої промови всі здобутки з тієї подорожі, хоч раніше зневажав англійську мову як надто простацьку, щоб насаджувати її в своєму мовному квітнику, називав її матроською говіркою. Звичайно, у вжиток його ввійшли не якісь там «all right»⁵ чи «О. К.»⁶, а цілі вислови: muddle-through⁷ як метод його огидне; public relations⁸ — його conditio sine qua non⁹; його праця адресована не тільки happy few¹⁰; він знає від своїх приятелів, — а між ними є кілька big wheels¹¹, що його approach¹² знайшов схвалення також і в політиці; він ніколи не схилився перед тією чи іншою pressure-group¹³; він нітрохи не вважає на snob-appeal¹⁴, але й нізащо не погодиться на understatement¹⁵.

Так само, як хтось збирає сірникові коробки або грудочки цукру в обгортці, поштові картки, прапорці, невідомі квітки чи метелики, так доктор тен Берген ловив слова й додавав їх до свого мовного запасу; до того ж він не вважав за потрібне перед такими запозиченнями зауважити: «як казали латиняни» або «як кажуть французи», а без жодного шва зліплював чуже слово з рідним. Доктора Альвіна вражала ця здатність, бо сам він, хоч би як хотів, не міг запам'ятати жодного чужого слова. Ніхто не обурився тим, що доктор тен Берген скористався заручинами, щоб виголосити промову. Адже й державні діячі використовують спуск судна на корабельні чи відкриття автомобільного заводу (а заручини у філіпсбурзькому товаристві можна сміливо порівняти з цими подіями) для того, щоб виголосити політичну промову, в якій, крім кількох загальників на початку й наприкінці промови, немає жодного слова про сумлінних робітників корабельні чи мулярів, що гордо, з глибокою пошаною дивляться на живу знаменитість і чекають від неї похвали (бо ж чого б ще вона приїхала на їхнє свято?); проте високі особи промовляють не для тисяч слухачів, а для двох чи трьох мікрофонів, що стримлять перед ними серед квіток, і всміхаються не тисячам очей, які прикипіли до їхніх губ, а кінокамерам і фотоапаратам, що націлили на них свої темні, блискучі хоботи; вони старанно консервують кожну усмішку і передають її очам ширшого світу, для якого та й призначена. Мабуть, докторові тен Бергену також здавалося, що оскільки він прийшов сюди, від нього чекають виступу, пов'язаного з його новою посадою. Тому він і скористався цією нагодою, все ж таки відрізняючись від державних діячів у такій ситуації тим, що промовляв майже виключно до присутніх, не принижував їх до ролі фотостатистів чи живих лаштунків. Майже виключно до присутніх, але не тільки до них, бо сподівався, що його думки не потонуть у цьому вузькому колі, а почнуть кружляти по Філіпсбургу як офіційні погляди його нової установи.

Закінчення в наступному номері.

*З німецької переклав
Євген ПОПОВИЧ*

¹ Тим краще (франц.).

² Псевдознавців (франц.).

³ Звичаї (франц.).

⁴ Смішні (франц.).

⁵ Все гаразд (англ.).

⁶ Добре (англ.).

⁷ Недбале ставлення до праці (англ.).

⁸ Взаємостосунки з публікою (англ.).

⁹ Необхідна умова існування (лат.).

¹⁰ Небагатьом обраним (англ.).

¹¹ Визначних осіб (англ.).

¹² Підхід до справи (англ.).

¹³ Впливовою групою (англ.).

¹⁴ Снобістські вимоги (англ.).

¹⁵ Зниження рівня (англ.).

ДЖЕЛАЛЕДДІН РУМІ

3 «МАСНЕВІ-ЙЕ-МАНАВІ»

ПРО СУФІЯ, В ЯКОГО ВКРАЛИ ОСЛА

Якнісь суфій в дорозі геть знеміг,
В монастирі спинився на нічліг.

Свого осла він до хліва завів,
Сінця підклав, водою напоїв.

І не відводив погляду з осла,
Відав слугі для догляду осла.

Як бубон, голий всяк суфій-монах,
Такому гріх — не гріх і страх — не страх!

Кому не бракне ласого шматка —
Не смійся над стражданням бідняка!

Отож, як білий світ накрила мла,
Взяли монахи й продали осла.

«У скруті гріх благословляє бог,
І здохле їсти дозволяє бог».

Суфії продали осла — і вмить
З'явилося стільки страв, що й не злічить.

Весь монастир завирував ураз:
«Бенкет у нас, бенкет сьогодні в нас!

Ще вчора кожен торбою світив,
А нині нас аллах благословив.

Ми теж його створіння. Най хоч раз
Сьогодні щастя погостює в нас!»

Навкруг зернятка розсипає плід,
А слово у душі лишає слід.

Голодний і натомлений суфій
Був серед тої братії як свій.

Почесне місце відвели йому,
І їсти й пити подали йому.

Обійми дружньо кожен розпростер,
Одежу чистив той, той ноги тер.

И подякою за це слова були:
«Як нині не радіти, то коли?»

Розпочалась гульба в нічній порі,
До стелі курява в монастирі.

Нікого сон до рана не зборов,
Сопілка і вино будили кров.

Суфії так шалено в танці йшли,
Що пил змітали крилами поли.

Ногами кожний дружно молотив
Під той солодкий бажаний мотив.

Та ось музика танець обірвав,
Протяжно заспівав: «Осел пропав!..»

На пісеньку знайому він попав,
Бо кожен затягнув: «Осел пропав...»

І гість посеред спільних тих утіх
«Осел пропав» кричав найдужче всіх.

Минула ніч, якої не забуть,
Уже пора мандрівникові в путь.

Всі розійшлись, лишився він один,
Постріпував пилюку з одержин,

У келії зібрав свого клунка
І попрямував у хлів до вісюлка.

В хліві шукає ослика дарма —
Його і сліду там уже нема.

Наш мандрівник коло хліва стоїть:
«Мабуть, слуга повів осла поїть».

Та ось слуга. «А де мій ослик, де ж?»
«Шановний, тут його вже не знайдеш».

На те суфій сердито: «Не крути,
Тварину пильнувати мусив ти.

Викручуватись марно, далебі,
Я дав осла останньому — тобі.

Тож ні на кого не спихай вини,
Що вчора взяв, сьогодні поверни.

Хіба не знаєш, що сказав пророк:
«Чуже потрібно повернути в строк».

Ти, бачу, опираєшся весь час,
Ходімо, хай суддя розсудить нас».

Слуга на те: «Злякався я, повір:
Був кожний той суфій, як лютий звір.

Якщо покажеш ти м'ясце котам,
Його вже завтра не застанеш там.

Перед монахами стояв я так,
мов котик перед сотнею собак».

Промовив мандрівник: «А я гадав,
Що ти про ту крадіжку добре знав.

Бо як ввірвалась згряя забіяк,
Чому мені не подавав ти знак?

Якби завчасно вістка надійшла,
Була можливість рятувать осла.

Всі разом веселилися тоді,
На кого ж я поскаржуся судді?

Якби осла ти доглядав пильніш,
Ти б знали дав, що чиниться грабіж».

Слуга одрік: «Клянуся богом я,
Вина у цім злодійстві не моя.

Тобі не раз я вістку подавав,
А ти «Осел пропав!» репетував.

Кричав з таким блаженством на лиці —
Лишалися слова на язичі.

Раз він радіє разом зі всіма,
То таємниці, я гадав, нема».

Суфій: «Я сам підняв себе на сміх,
Бо я почав наслідувати всіх.

Те мавпування принесло біду —
О, як я в путь без ослика піду! —

Наслідують кого!.. Отих нероб,
Хто й честь продасть, аби напхати рот!»

ПРО МУЕДЗИНА, ЩО МАВ ПОГАНИЙ ГОЛОС

Щоночі дер горлянку муедзин —
Не слухав він ні лайки, ані кпин.

І вже в людей спокійний сон пропав,
За голову усяк хапатись став.

Той спів тривожив навіть немовлят —
Ночами діти плачуть і не сплять.

Щоб лихові зарадить — рад не рад —
Зібрали люди трохи грошенят,

Закликали до гурту співака,
І була розмова їхня отака:

«Несеш важку ти службу цілу ніч.
Пора вже той тягар скидати з пліч.

Коли лунає твій могутній глас,
Сон не здолає жодного із нас.

Тож вислухай пораду нашу ти:
Хоч трохи свій язик прикороти».

Ішов у Мекку караван один,
Подався з караваном муедзин.

Та якось у далекому краю
Він затагнув мелодію свою.

Не слухає поради: «Та сиди,
Сиди, не накликай на нас біди».

З усього горла дерся без кінця,
Супутники змінилися з лиця.

Вони боялись клопотів і лих,
Аж дивляться: прямує гість до них.

Коштовний одяг, свічка у руці,
Ще й усмішка прихильна на лиці.

До діла зразу приступає він.
«А де ваш муедзин, — питає він, —

Що закликає вас до молитов:
До нього я з подякою прийшов.

Є донька в мене і — признаюсь вам —
Її раптово полонив іслам.

До віри тої рветься — хоч лови —
Не йде їй ваша віра з голови.

Зробилась невмолимою вона,
Немов огонь, а я — суха сосна.

Геть знемагав я від душевних ран,
Пі тут муедзин ваш проспівав азан.

Дочка, почувши того співака,
Сказала: «Що за пісня? Ну й бридка!»

Сестра її тут надійшла якраз:
«Це муедзин скликає на намаз».

І ці слова підтвердив не один:
«Так, до молитви кличе муедзин».

Відтоді донечку — признаюсь вам —
Вже перестав цікавити іслам.

Почув мою молитву щирю бог —
Я спати став без страху і тривоги.

Я муедзина слухав би щомить,
Готовий я його озолотить».

Промовив муедзин: «Я гостю рад,
Та подарунки заברי назад.

Ти дав мені коштовніші дари —
На правду очі ти мені відкрив.

У голос свій віднині вірю сам
Отак, як донечка твоя в іслам».

РОЗМОВА ГЛУХОГО З ХВОРИМ

Знайомий раз глухого перестрів.
«Сусід твій,— каже,— тяжко захворів».

Спинився той, задумався на мить:
«Ну як із ним я буду говорити?»

Та голос же ослаб його, мабуть.
Але піти потрібно. Як же бути?»

І тут на думку рішення спливає
Я по губах читатиму слова.

Спитаю: «Дуже біль проклятий їсть?»
«Мені вже ліпше», хворий відповість.

«Хвалити бога, — я скажу при тім, —
А що їси?» «Шербет,— одкаже.— їм».

«Ті добру страву вибрати зумів.
А хто сюди приходить з лікарів?»

Мені він лікаря свого назве.
Скажу: «Хай буде він благословен».

Про нього добра слава йде навкруг,
Тебе він порятує від недуг».

Обдумавши розмову всю як слід,
Сміливо йде до хворого сусід.

Ввійшов до хати, на порозі став.
«Ну як твое здоров'я?» — запитав.

«Я умираю» — відповідь була.
Глухий на це: «То богові хвала».

«Хвалити бога за хворобу? Ні.
Не друг ніякий, ворог він мені».

Але глухий не чув слабого слів,
Питає він: «А що ти нині їв?»

«Отруту», — хворий вже тамує гнів.
«Цю їжу оцінити бракне слів».

Хто ж лікар твій?» Слабий з останніх сил:
«Мій лікар — ангел смерті Азраїл».

Ну, а глухий за ним одразу вслід:
«Ноги його благословенний слід».

Я був у нього, він мій давній друг,
Тебе він порятує від недуг».

Глухий пішов, полегшено зітхнув:
«Надії іскру в нього я вдихнув».

Так співчуттям своїм пишався він,
Та дуже гірко помилявся він.

Слабий сказав: «Це лютий ворог мій,
Його душа — кубло отруйних змій».

Злобі його, мабуть, немає дна,
Віддячити б йому за все сповна.

Хіба для того до слабого йдем,
Щоб вихваляти перед ним Едем?

Щоб виглядом пишатися своїм,
Щоб підло зловтішатися над ним?!»

Отак, читачу, з намірів незлих
Чимало в світі народилось лих.

Зробити хочем добре діло, та
Затія, виявляється, пуста.

И ми — як глухий, що послугу робив.
Та цим сусіда тільки озлобив.

Він вогнище для себе розпалив,
Але його вогонь той спопелив».

●
Любов велика нам приносить муки.
Чи здибав хтось кохання без розлуки?
Як душу всю заповнила любов,
То душу віддавай любові в руки.

●
Хто від сердечної врятує нас біди?
Таж кучері беруть в полон серця завжди.
Душа закоханих — немов тужлива
люття —
Все наvertsає на сумні лади.

●
О звідки ця любов на мене, звідки?
О порятуйте, горя мого свідки!
Я пташка, що заради зеренця
Навік попала до тісної клітки.

●
Коли твої усміхнені вуста,
Тоді — немов троянда розцвіта.

Хто без любові дивиться на тебе,
Його душа нікчемна і пуста.

●
Далекий друг дорожчий устократ,
Аніж невірний лицемірний брат.
Чужа мені кров брата-лицеміра,
Я пилові шляхів до друга рад.

●
Щасливі рожами здались мені,
Колючками — нещасні і сумні.
Колючку рожу від вогню врятує,
Колючка рожу спалить на вогні.

●
Сарна біжить — тікає від погоні,
В бігу долають перепони коні.
А час біжить, щоб бачити пісок
На місці міст, палаців, пишних тронів.

*З фарсі переклали
Микола ІЛЬНИЦЬКИЙ
та Ярема ПОЛОТНЮК*

ДЖЕЛАЛЕДДІН РУМІ

Джелаледдін Румі народився 1207 року в місті Балх. Батько його Бегаеддін ібн Гусейн був ученим богословом і виступав під прізвиськом Бегаеддін Валад. У Балху минули дитячі роки Румі. А юність його пройшла в мандрах: в 1220 році батько подався разом з родиною й учнями спершу в Нішапур, звідти в Багдад, а відтак — до Мекки, священного міста мусульман.

Родина майбутнього поета вже ніколи не поверталася до рідного міста. Після Мекки був Дамаск, потім Мелетія, Ларінда (нині Караман) і, нарешті, місто Конія, тодішня столиця Румійського сельджуцького султанату. Бегаеддін Валад мав славу великого шейха, титул султан ель-улема, тобто наставника богословів. У 1231 році Джелаледдіна спіткало велике горе: спершу помирає його батько, а згодом — дружина (перед тим він втратив матір і брата). За пора-

дою батькового друга Румі їде в Сірію і там у медресе Халеба та Дамаска вдосконалює свої знання, а через десять років повертається до Конії, посідає місце свого батька й живе там до самої смерті (1273). Культурне життя та духовна атмосфера столиці Румійського султанату відзначалися більшою терпимістю, ніж у столицях сусідніх країн: тут не таким гострим був релігійний фанатизм, а мусульмансько-сельджуцька культура зазнавала впливу греко-візантійської.

Пробудження поетичного таланту Румі звичайно пов'язують з таким фактом: у 1244 році в Конії з'явився дервіш Шамседдін Табрізі. Понад два роки Румі був у його товаристві, за недбавши свої заняття в медресі. І коли Шамседдін несподівано виїхав у Дамаск, Джелаледдін засмувався й почав писати своєму другові послання у віршованій формі. Через якийсь час син Румі Султан Валад умовив Табрі-

зі повернутися до Конії, однак незабаром дєрвіша вбив молодший син Румі Алаеддін. Довго оплакував Румі втрату друга. І сталося несподіване: горе й страждання народило поета. Джелаледдін Румі починає писати газелі, які підписує іменем втраченого друга на знак любові до нього. Згодом поет уклав із цих творів збірку «Диван-е кебір» («Великий диван»), що нараховує понад 50 тисяч двовіршів.

Та найбільшу славу принесла Румі книга під назвою «Масневі-йє манаві», тобто «Поема з подвійним (прихованим) смислом», яку він, за переказами, почав писати на прохання учня й секретаря Хюсамеддіна ібн Ахі-Тюрка в 1257 році. Твір цей залишився незавершеним. Перу Джелаледдіна Румі належить також книга бесід «Фірі ма фір» («В ній є те, що в ній є») та сто сорок листів до різних осіб. Усі ці твори й складають спадщину великого персо-таджицького поета й мислителя.

Трактати Румі, що ґрунтувалися на суфізмі — релігійно-містичному світогляді, нині мають історико-літературне значення й цікаві лише для тих, хто досліджує розвиток суспільно-філософської думки в країнах ісламу часів середньовіччя. Як відзначають учені-сходознавці, в поглядах поета і проповідника було, як на той час, багато прогресивного. В трактуванні таких проблем, як пізнання істини, людської волі, призначення людини, питань етичного характеру, а також у тлумаченні окремих догм релігії Румі далеко відходив від ортодоксального ісламу, а часто прямо критикував мусульманську догматику. Він обстоював свободу людського духу від тиранії релігії; добрий знавець творів найкращих представників філософської думки від стародавніх греків до мислителів тодішньої Середньої Азії, — він не вірив у жодні релігійні чудеса, найбільшим вважаючи «чудо людського серця». Звичайно, багато в чому погляди поета й мислителя здаються сьогодні наївними. Та слід зазначити, що художня творчість Румі вийшла далеко за рамки його теоретичних доктрин і збагатила скарбницю загальнолюдської культури.

В газелях та рубаях Румі майже нема вишуканих метафор, пишномовних складних зворотів, малозрозумілих для широкого читача арабізмів: натомість твори «Великого дивана» позначені мелодійністю, поєднаною з пристрасною, схильованою інтонацією.

Якщо газелі та рубаї поета сповнені палких емоцій, то в поемі «Масневі» переважає дидактичне начало. Власне, найцікавіші для нас у поемі не теоретичні міркування, а притчі, байки, короткі оповідання та анекдоти, що їх ілюструють. Теми й сюжети цих творів поет черпає із найрізноманітніших джерел — художніх творів своїх попередників, народних переказів та власного життєвого досвіду. Глибокі за думкою, яскраві за формою, вони відразу здобули широкую популярність, яка не зів'яла досі. Саме в цих творах найбільшою мірою виявилися демократизм і гуманізм поета, його духовна незалежність. У притчах і байках — а вони не пов'язані прямо з філософськими міркуваннями й сприймаються як цілком самостійні твори — знаходимо історії з життя різних суспільних верств того часу. Поет з теплотою й співчуттям розповідає про важку долю бідняків, нещадно таврує фальш і облуду духовенства, шарлатанство дєрвішів — цих мусульманських ченців, тиранію правителів, яких порівнює із злодіями та злочинцями. Симпатії автора на боці простої людини, яка заробляє свій хліб чесною працею, не краде й не лицемірить. Румі проповідував рівність людей, незалежно від віри, мови та кольору шкіри. Це було справжнім подвигом в епоху жорстокого релігійного фанатизму, хрестових походів та спустошливих іноземних навал, коли людське життя цінувалося так дешево.

Поет не раз зазнавав нападок і переслідувань з боку ортодоксального духовенства. За життя його рятувала величезна популярність серед народу, а після смерті служителі культу спробували обернути його славу собі на користь і оголосили Румі правовірним святим. Та все ж остаточно переміг Румі-поет, чия творчість відома в усьому світі.

Тексти уривків з «Масневі», які ми пропонуємо читачам, взяті з лейденського видання поеми, яке здійснив 1925 р. англійський сходознавець А. Нікольсон на основі списку XIII ст., що зберігається в Конії і, на думку спеціалістів, має найбільшу наукову вартість, а тексти газелей і рубаяв — з тегеранських та бомбейських видань.

**Микола ІЛЬНИЦЬКИЙ,
Ярема ПОЛОТНЮК**

Львів.

КУЛЬТУРА, МОЛОДЬ, «БУНТ»

Однією з провідних проблем, які нині так гостро ставить перед капіталістичним суспільством так звана «бунтуюча молодь», є заперечення основних цінностей буржуазної культури. Це заперечення, до певної міри наївне, органічно випливає з грандіозного протесту проти буржуазної системи взагалі, протесту, який з кінця 60-х років висловлюють молоді бунтівники Заходу.

Важлива змістова функція бунту знаходить вираз у «культурницьких» програмах, які повинні «показати в дії» цілковиту «революційність» тих ідеалів, що їх висувують «хіппі», «бітники», «гаммлери», «іппі», «нозі ліві» та інші молоді «бунтарі». Важливо, що згаданий протест спрямований на викриття антигуманістичної сутності сучасного буржуазного світу саме у сфері споживання матеріальних та духовних благ. Царством «загального благоденства» намагаються зобразити сучасний імперіалізм його апологети. Проте в прогнозі на сімдесяті роки американський журнал «Бізнес уїк» із сумом констатує: «Збільшення економічного пирога не зменшить напруження, викликаного бунтуючою молоддю. Невдоволені студенти та алісировані хіппі не шукають великих прибутків, збільшення власності. Головний зміст бунту молоді — заперечення тих засад, на яких ґрунтується американський бізнес.

На думку буржуазних мислителів, однією з перших причин, які породжують дегуманізацію капіталістичного суспільства, є специфіка економічно-технологічних умов його розвитку. «Корпоративна держава, в якій ми живемо, — пише професор права Йельського університету Чарльз Рейх

у своїй відомій книжці «Зеленіюча Америка», — це незмірно могутня машина, впорядкована, узаконена, раціональна, яка, проте, повністю перебуває поза людським контролем і байдужа до людських цінностей. Сама вона... визначає, що ми будемо виробляти, споживати і яким чином усе це буде розміщено в суспільстві». Машинна індустрія, узагальнюючи та нав'язуючи «машинний» ритм системі виробництва, намагається поширити його й у сферу вільного часу. «Боротьба за свободу, вільний час, народну освіту та соціальне забезпечення, — змушені констатувати відомі буржуазні соціологи П. Лазарсфельд та Р. Мертон, — велася з надією, що, звільнившись від кайданів, люди засвоять головні культурні продукти нашого суспільства — Шекспіра та Бетховена, можливо, й Канта. Замість цього вони звертаються до таких ідолів бульварної літератури та музичної пошлості, як Фейт Болдуїн, Джонні Мерсер або Едгар Гест».

Останніми роками філософи й соціологи дедалі частіше звертають увагу на так зване явище «масової свідомості», найхарактернішою рисою якого є «універсалізація». Універсальна доступність, повсюдна пасивність та одноманітність — головний зміст «масової культури», яка є виразником та естетичним втіленням «масової свідомості».

«Масова культура» породжена технічною цивілізацією капіталізму. Вона ні в якому разі не підіймається над посереднім рівнем споживача й тільки покликана задовольняти його запити. «Масова культура» — вияв того загального процесу, який охопив широке коло соціальних явищ сучасного капіталізму, — процесу відчуження. Буржуазні дослідники цієї проблеми намагаються надати категорії відчуження узагальнюючого характеру й у такий спосіб звести до неї всі катаклізми капіталістичної дійсності. Разом з тим вони не відмовляються від своїх основоположних принципів, далі дотримуючись ідеалістичних засад. Лише Маркс дав наукове визначення відчуженню. «Соціальна сила, — читаємо ми у Маркса, — тобто умножена продуктивна сила, що виникає внаслідок зумовленої поділом праці спільної діяльності різних індивідів, — ця соціальна сила, через те, що сама спільна діяльність виникає не добровільно, а стихійно, уявляється даним індивідам не як їх власна об'єднана сила, а як якась чужа, поза ними існуюча влада, про походження і тенденції

розвитку якої вони нічого не знають; отже, вони вже не можуть панувати над цією силою, — навпаки, ця сила проходить тепер ряд фаз і ступенів розвитку, які не тільки не залежать від волі і поведінки людей, а навпаки, спрямовують цю волю і цю поведінку».

Отже, К. Маркс вбачав відчуження в соціально-практичній, матеріальній діяльності людини. І як наслідок відчуження в сфері праці він розглядав факти духовного відчуження. Безпосереднім наслідком того, писав він, є відчуження людини від людини. Коли людина протистоїть сама собі, то їй протистоїть інша людина... Взагалі положення про те, що від людини відчужена її родова суть, означає, що одна людина відчужена від іншої і кожна з них відчужена від людської суті.

Відчуження, заявляють буржуазні ідеологи, — і з цим можна погодитися, — характерне для життя людини капіталістичного світу. Проте вони, пояснюючи це явище, навмисне замовчують його реальну, матеріальну першопричину, пов'язують його з моральними, етичними та естетичними чинниками, надаючи таким чином відчуженню чисто духовного значення.

Якщо «протиставлення» однієї людини іншій відбувається поза соціально-практичною діяльністю, то й боротьба проти цього явища повинна вестися відповідно в сфері «теорії», духовного буття, — такий висновок роблять апологети буржуазного світу. Тому, не заперечуючи наявності відчуження, змальовуючи його сутність найяскравішими фарбами, Жан-Поль Сартр, Герберт Маркузе, Еріх Фромм, Ернст Фішер, Альбер Камю та інші автори силкуються надати останній вічного, позаісторичного, ідеалістичного характеру. Відчуження, проголошують вони, породжується передусім ірраціональною внутрішньою сутністю людського індивіда, суспільства в цілому. І зростання науково-технічного прогресу стимулює посилення відчуження. Тому порятунком для людини треба шукати у формах суспільної діяльності, віддалених від економіки й трудової сфери.

Шукаючи «порятунку» для людини, буржуазні теоретики дедалі більше схилиються до культурницької платформи. По-перше, це відповідає меті, яку ставлять перед собою апологети буржуазного ладу: реальні суперечності виносяться у світ естетичних концепцій і пропонуються чисто ідеалістичні методи боротьби з ними.

По-друге, гносеологічний характер такої платформи — відображення соціальної дійсності в складних «опосередкованих» естетичних конструкціях, зв'язок останніх з емоційно-чуттєвою сферою людського існування — надає певної привабливості спекуляціям буржуазних мислителів навколо проблем культури та мистецтва.

Отже, всі «бунти» (ультрареволюційні претензії екзистенціалістів, фрейдистів, тейярдистів, маркузіанців, які різко виступають проти антигуманістичної суті буржуазного суспільства), що їх так чи інакше підбурюють «викривачі» буржуазного ладу, закінчуються зрештою новими різновидами конформізму.

Це стосується не тільки теорій, а й практики соціального протесту, яка спостерігається в ряді капіталістичних країн. Насамперед це стосується так званих «молодіжних бунтів», які широко розгорнулися в 1968—1971 роках. Їх головний зміст — «тотальне заперечення» буржуазної системи в цілому. В літературі з проблем молоді підкреслюється той факт, що це заперечення мало стихійний, підсвідомий характер. Молодь зрозуміла антигуманність буржуазного суспільства, але не піднялася до його справді революційного заперечення.

«Бунт молоді» — термін, що на Заході став майже офіційним, на наш погляд, найкраще визначає суть цього соціального явища. Саме «бунт» — тобто різке, рішуче й загальне заперечення, позбавлене при цьому позитивних програм. Зовні схожий на революцію, бунт докорінно від неї відрізняється.

Молодь бунтує проти системи освіти, проти політичних режимів, проти влади, порядку, за абсолютну, ніким і нічим не обмежену свободу — такі насправді вимоги, поставлені бунтарями.

В цьому «поході» проти «всього», вже в своєму зародженні приреченому на соціальну безплідність, були використані ідеї людей, які належали до різних ідеологічних таборів: від марксистів до анархістів, екзистенціалістів, сюрреалістів та інших. Хіппі, бітники, іппі, «нові ліві» химерно об'єднали найрізноманітніші і зовсім несполучні гасла в своєму протесті проти буржуазного суспільства.

Самі ж «бунтарі», звичайно, претендували на роль «революціонерів». При цьому вони запозичили від революції лише її «бунтарський» бік і відкинули позитивну соціальну програму, яка і складає основний зміст революції.

Револуція виносилася «новими лівами» в царину свідомості. Так, уже згадуваний Чарльз Рейх у книжці «Зеленюча Америка», що вийшла в 1971 р. і дуже швидко стала бестселером, «винайшов» таку радикальну конструкцію, як «свідомість III» («нова свідомість», «свідомість молодого покоління», «свідомість нового покоління»). «Свідомість I», за Ч. Рейхом, це свідомість людини домонополістичного періоду, коли нагромадження багатства йшло за рахунок особистої ініціативи; «свідомість II» виробляється в умовах «корпоративної держави» і орієнтована на підпорядкування індивіда безособовому «загальному». «Свідомість III» — нова свідомість, представлена настроями та світоглядом молодого покоління. Інший «апостол» молодіжного бунту Герберт Маркузе висуває свою соціальну утопію в «Нарисі про визволення». Ідеї його не такі вже й оригінальні. А популярність здобув собі Маркузе на тому, що йшов не попереду, а в ногу з молодими радикалами. Під час піднесення «бунтів» його теорія «великого заперечення» цілком відповідала гаслам анархістських кіл. Нині молоді «ліві», залишаючись на дрібнобуржуазних позиціях, шукають шляхів здійснення бунту «мирними» засобами, а Г. Маркузе вже встиг пристосуватися й до цієї ситуації. Виявилася повною мірою і опортуністичність ідеологів сюрреалізму.

Поряд із анархістськими лозунгами на стінах Сорбонни в 1968 році («Тут спонтанують», «Ніяких екзаменів», «Хай живе насильство») під впливом сюрреалізму з'явилися такі гасла: «Фантазія бере владу», «Мрія — це реальність», «Будьте реалістами — вимагайте неможливого».

Сюрреалізм виникає в період першої світової війни, на порозі кризи сучасного буржуазного суспільства. Інтелігенція, відчувши загострення цієї кризи, намагається запропонувати програму «втечі». Використавши відчай людини в світі відчуження, схильність до містики та ірраціоналізму, інтуїтивістської конструкції А. Бергсона і пронизавши все це ідеями З. Фрейда, сюрреалісти силкуються запропонувати метод «загального перетворення дійсності». «Ми нічого спільного не маємо з літературою... Сюрреалізм, — проголошується в програмному маніфесті від 27 січня 1925 р., — не новий або більш легкий засіб вираження, не метафізика поезії. Це засіб тотального визволен-

ня духу... Ми твердо вирішили здійснити Револуцію... Наш факх — Бунт».

Пропозиція сюрреалістів шукати «визволення» на шляху еротизму конкретизується в сучасному лівацькому молодіжному русі. А слово «культура» додається лише для того, щоб надати «вагомості» ефемерним та ірраціональним «поп» та «рок». Ці напрямки, власне, відкидають усю людську культуру в цілому. Тому правильніше було б визначити суть «поп» та «рок», як «антикультуру».

Ця «антикультура», яка входить до складу ідеологічних та практичних програм, що їх висувають молоді «бунтарі», набула поширення після того, як «прижилася» на ґрунті США. Правда, в Англії зародився в 1954 р. рух, що пізніше отримав назву «поп-арт». Англійські як Бітлі зробили «переворот» у сучасній музиці, поєднавши американський рок-н-ролл і негритянський ритм-енд-блюз. Два молодих англійці — 23-літній композитор Веббер і 26-літній лібреттист Райс — написали оперу «Ісус Христос — суперзірка», яка згодом набула популярності серед молоді. Проте всі ці європейські «явища» поширювалися лише тоді, коли вони потрапляли за океан. Це пояснюється тим загальновідомим фактом, що висока культура не знаходить для себе сприятливого ґрунту в США. Ще Бернард Шоу зазначав, що Сполучені Штати Америки від варварства перейшли зразу ж до декадентства, проминувши цивілізацію.

«Поп» з його музикою в стилі «новий рок» доходить до крайності, заперечуючи культуру в цілому, і цим дуже імponує бунтівній молоді. «Для багатьох молодих людей, — пише англієць Т. Джаспер, — музика стала хартією, програмою... Поп замінив релігію. Це світ, який існує сам по собі».

Що ж таке «новий рок»? «Рок» захопив і асимілював уламки музичних форм ледь не всіх епох та континентів: від спірічуелс до ритмів Близького Сходу, Африки, Індії і класичних елементів (мадригал, барочна музика, грегоріанський хорал). Його мета — зняти соціальне, розкрити «індивідуальне» на рівні фізіологічного, спонтанного. Ось як описує «дійство» під «рок-музику» відомий американський письменник Норман Мейлер: «Біля двох тисяч юнаків і дівчат сиділи на траві і слухали... Сцени не було... Молодий білий співак з лицем херувима, років вісімнадцяти, а може і двадцяти восьми, з кудлатим волоссям, яке підіймалося над його голо-

вою на шість чи на дев'ять дюймів, вирушив у міжпланетну, а потім і в галактичну подорож з пісню, що була чимось середнім між космічною музикою Сонця-Ра та «Польотом джмеля». Голова співця тремтіла все дрібніше, як крила мухи... Це ревів звір повного заперечення, а ззаду його підганяли електроконтрабас і барабан, не зупиняючись, підминаючи під себе свідомість... У цій гекатомбі децибелів лунав гуркіт гір, що руйнувалися, і в ньому рвалися серця — в буквальному розумінні слова рвалися: немовби це був звук смерті від внутрішнього вибуху, барабани фізіологічної кульмінації, коли свідомість розлітається вщент і сили майбутнього, могутні, безликі, такі ж безумні та спопеляючі, як хвиля лави, виливалися із урни всього, що було нагромаджено культурою».

Картина, змальована Н. Мейлером, допомагає зрозуміти той факт, чому бунт молодих знайшов такого союзника, ба, навіть «вождя» в «рок-музиці». Заперечення реального світу, втеча від нього в сферу не стільки підсвідомого, скільки позасвідомого — ось та мета, яка стоїть перед «рок-культурою».

Тому їй і відведено місце в арсеналі молодіжного «бунту», і не тільки з метою заперечення, а й ствердження. Ось одне з таких стверджень: «Рай — негайно!».

«Раю негайно» найлегше досягти, твердять прихильники «психоеделічної» революції, за допомогою морфії, кокаїну, героїну, ЛСД. Наркоманія чинічно зображується, як єдиний шлях до почуття радості, єдності, любові. При цьому наркотики подаються ідеологами «лівих бунтарів» як... «антибуржуазний засіб». Пітер Стеффорд, автор статті «Наркотики, рок і революція», заявляє: «Моя теза полягає в тому, що психоеделічне драже має першорядне суспільне значення, що воно з часом, я гадаю (протягом п'яти-десяти років), переінакшить теперішню політичну реальність».

В пошуках радикальної зміни антигуманних відносин, породжуваних і підтримуваних буржуазною дійсністю, ідеологи західної молоді обмежуються виступами проти антигуманізму в сферах, які практично не зачіпають «святої святих» сучасного світу — сфери економіки.

Такий «протест» виноситься за рамки власне соціальних явищ, його цілі лежать за межами реального буття людини в реальному світі.

Недавно це довів сам Г. Маркузе. Фіксуючи спад «революційності» молодіжного руху, він у дусі класичного опортунізму виступив з закликком до зняття протиріч, встановлення гармонії. Антимарксистський характер цих закликів проявився відверто й агресивно, показавши, справжнє обличчя псевдомарксиста Маркузе. Марсія Кейвелл у статті «Контури нової релігії», надрукованій недавно в «Сатердей рев'ю», пише: «Все це швидше схоже на Старий завіт (радісно співаючи, входьте у світ), аніж на Маркса. Так ми розуміємо проповідь, а не Революцію. Революція, про яку говорять Герберт Маркузе та інші політичні пророки, може тільки повернути навиворіт саме наше розуміння дійсності».

Г. Маркузе висуває соціальну утопію, зміст якої — «рай» на землі, який прийде разом з торжеством індустріального суспільства. Цей «рай», мовляв, звільнить людину від усього того, що пригнічує її індивідуальність. В першу чергу — від праці, а потім — і від мистецтва...

Так теоретизування Г. Маркузе ілюструють розпад дрібнобуржуазної ідеології, яка надихала «бунт» західної молоді. Від критики «масової» культури ідеологи молодіжного руху зрештою приходять до заперечення і людської культури в цілому.

Не можна не погодитися з тією характеристикою, яку відомий письменник Мартін Вальзер (ФРН) дав молодіжному радикалізмові: «До чого може привести цей процес: до суспільства, де кожний сам для себе шукає свободи, занурюючись всередину себе за допомогою наркотиків, за допомогою літератури... що відіграє роль наркотика, який супроводжує наркотики хімічні». І далі письменник робить такий висновок: «все більше вмирає можливість демократії і все більше зростає протилежна можливість — а вона називається — фашизм».

Від крайньої революційності до крайньої контрреволюційності — ось амплітуда молодих бунтарів. І цей процес абсолютно закономірний і навіть... послідовний, тому що є типовим виразником того «зрящного» соціального заперечення, носієм якого виступає дрібнобуржуазна свідомість. В. І. Ленін перший відзначив «нестійкість такої революційності». В наші дні ми маємо можливість ще раз перекоонатися в вірності ленінських передбачень.

Ада БИЧКО

ЦЕЦІЛІЯ КІН

ПРАВИ

ПОЗАВЧОРА

Й СЬОГОДНІ

Нотатки
про «праву»
літературу
й культуру

Фашисти — ті, що, не обмежуючись більш-менш легальними формами діяльності, воліють удаватися до відвертого терору, — тепер, у сімдесятих роках, не хочуть уже скидатися на еквадристів Муссоліні, які фотографувалися з кинджалами в зубах. Вони претендують навіть на «інтелектуалізм», який, однак, обертається зловісним і жалюгідним гротеском. Як відомо, здійснюючи терористичні акти, вони залишають на місці злочину свої, сказати б, візитні картки. І от нещодавно відомий письменник-демократ Леонардо Шаша виступив у туринській газеті «Стампа» із статтею з приводу того, що кілька бомб, кинутих фашистами в Мілані, мали розпізнавальні знаки: «Група за Чорний Порядок — секція імені Селіна».

В статті Шаші ми читаємо: «Італійський фашизм став європейським. У 1938 році, коли в Італії були опубліковані «Витребеньки для погрому», не знайшлося фашистів, які заповзялися б перетворити їх на свій прапор. Можливо, цієї книжки не прочитали навіть ті, хто почав уже з ученим виглядом розводитися про расу; можливо, її не прочитав навіть сам Муссоліні». Але, зазначає далі письменник, «сьогодні, на відміну від минулого, фашисти читають Селіна. Це симптоматично: становище зміни-

лося. У фашистів є книжки, які їм потрібні. Фашизм не є вже тільки домашнім виробом, оджеиною, скроеною з клаптів невдоволення й оздобленою д'аннунціанськими позументами. І цей факт слід брати до уваги, до нього треба ставитися серйозно, а не вважати, як вважав дехто, що фашизм — це вже щось споріднене з фольклором...»

Так, фашизм — аж ніяк не фольклор. Сорок років тому Тол'ятті порівняв фашистську ідеологію з хамелеоном і додав, що її не можна розглядати «відірвано від конкретної мети, якої фашизм мав намір досягти в певний момент за допомогою певної ідеології». Це висловлення цілком актуальне й нині. Саме тому, що ситуація й співвідношення сил за останні десятиліття змінилися в усьому світі — і не на користь правих, — найреакційніші кола перебудовуються й шукають нових форм впливу на суспільну свідомість. У першій статті йшлося вже про те, що не можна беззастережно ставити знак рівняння між поняттями фашизм і праві. Але ні в якому разі не можна забувати й про те, що середостіння між цими поняттями дуже тонке.

Зіставимо деякі факти й події. 12 грудня 1969 року вибух фашистських бомб на площі Фонтана в Мілані поклав початок новому циклові неофашистських терористичних актів. Другим «вибухом» був вихід на політичну авансцену так званої правої культури, вихід масований, що означав не просто активізацію певної групи, а здійснення стратегічного задуму, виношеного в колах, найбільше зацікавлених у соціальній консервації і спробах повернути колесо історії назад. У зіставленні фізичного насильства з ідеологічним наступом правих немає натяжки: колись у тій же Італії найвизначніший філософ-ідеаліст Джованні Джентіле проголосив, що «всяка сила моральна, навіть якщо це сила кийка», та ще й додав, що немає особливої різниці між кийком і проповіддю. На цій самій позиції стояли деякі ідеологи європейської правої культури півстоліття по тому. І хіба не символічним є той факт, що головний ідеолог правої культури, філософ і естетик Армандо Плебе був обраний до італійського сенату від неофашистської партії?

Звернімося, однак, до самого поняття «права культура». Робиться чимало спроб теоретично й критично осмислити це поняття. В своїй сукупності ідеї правих вражають своєю

Стаття друга.

вбогістю й монотонністю, але це не означає, що вони позбавлені жовної цілісності й послідовності. На мій погляд, «праву культуру» (яку не слід автоматично ототожнювати з «буржуазною культурою» взагалі), треба розглядати як «культуру» гіпертрофованого індивідуалізму і зведеної на п'єдестал нерівності. Це визначення належить лівому італійському дослідникові П'єро Мельдіні. До цього треба додати заперечення матеріалістичної філософії й антикомунізму, іноді, так би мовити, академічно стриманий, частіше — відвертий, осканжений.

Як уже зазначалося, саме в Італії висунули ідею створення «Чорного Інтернаціоналу» модернізованого зразка. Праві журнали, що почали виходити в Італії в сімдесятих роках, регулярно подають інформацію про праві видання у Франції і ФРН. «Пріоритет» італійців тут — незаперечний і багато авторів, що живуть за рубіжем, охоче співробітничать з ними.

Почнемо з Ернста Юнгера — одного з небагатьох відомих письменників, що примкнули до сьогодишньої європейської правниці: він немовби символізує якусь «спадкоємність» у світі «правої культури». Пригадую його «Щоденники» воєнних років. 12 жовтня 1941, перебуваючи в окупованому нацистами Парижі, Юнгер записує: «Дував про екслібрис, який хочу собі вигравірувати. Вгорі — зірка, як символ чеперехідного й головного. Внизу — рамка для напису чи хмара, на ній девіз: «Я мужню в бурях». І ще нижче — античний світильник, запалений смолою учених занять. У проміжках зручно буде вмістити ті чи інші записи: дату й місце, де була куплена книга, ім'я того, хто мені її подарував, число, коли я її прочитав». Наступного дня новий запис: «Слід дещо змінити девіз. «Я мужню в бурях» має достеменно означати: «Я підношуся і обмежую себе». Вже тоді все це здавалося міщанським несмаком — особливо зважаючи на те, де і в який історичний момент робилися записи.

Минули роки й десятиліття, пронеслися стільки ураганів, Юнгеру вже вісімдесят, праві вважають його своїм класиком. Він часто пише для «Ля Дестри»; ось перший абзац одного його есе, характерний і настроєм і стилем: «Графіт. На перегородці —

вапняні мазки, що покривають фон. Стушуються протилежності Добра і Зла, Світла і Тіні, Війни і Миру, Мужності й Жіночості, Прекрасного і Потворного, Життя і Смерті. Пари виступають об'єднаними, не розділяються. Якщо ми уявимо, що Добро, Світло, Мир, Щастя, Краса, Кохання і Життя царюють, — нам треба думати радше не про тріумф, а про спілку, укладену після прихильно прийнятої жертви. Ми входимо пліч-о-пліч з нашим ворогом, з нашим вбивцею до святкової зали. Життя написано на дверях, Смерть вигравіровано стилетом на вапні».

Далі — суміш: спогади, роздуми про раціональне та ірраціональне, про природу мови, про «спонтанність» художньої творчості, афоризми на зразок «Світ міг би жити без науки, але ніколи — без поезії». Пригадую слова про вчені заняття в екслібрисі. Юнгер серйозно займався зоологією, ентомологією, один мемуарист згадує, як Юнгер одного разу натякнув, що нацисти — «блощиці». Можливо, займаючись зоологією, він намагався якомога далі відійти від політики. В «Графіті» прямої «політики» також немає. Ерудиція: Ніцше, Піфагор, Паскаль, Лейбніц, окультні науки. Юнгер пише елегантно. Так, він, звичайно, стиліст; і, звичайно, по-аристократичному зневажає «життєвську прозу». І в туринському конгресі не взяв участі, очевидно, тому, що здогадувався, який там буде рівень. Але що для нього — Добро, і що — Зло? І що ховається за претензійною фразою «Ми входимо пліч-о-пліч з нашим ворогом, з нашим вбивцею до святкової зали»? Ілюзія примирення? Фаталізм? Спроба іронічно підвести рису під минулим? Прихована мрія про реванш? «Ля Дестра» пише про нього: «Ернст Юнгер — найвидатніший письменник сучасної Німеччини. Романіст і есеїст, автор книг, які стали вже сучасною класикою». Не будемо сперечатися щодо визначення «найвидатніший», тим більше, що психологічно це зрозуміло: Юнгер — член редколегії «Ля Дестри», часто там друкується. Але річ у тім, що Юнгер, так би мовити, відособився. Тут має значення і його вік і, можливо, щось інше. Факт той, що він стоїть трохи осторонь тих, хто у ФРН активно організує «праву культуру».

Під час організованої «Ля Дестрою» дискусії в Римі Каспар Шренк-Нотцінг, також член редколегії цього журналу, навіть не згадав Юнгера. Між іншим, він не назвав і жод-

ного іншого відомого імені, та й сам, очевидно, належить до категорії літераторів третьорядних. Він автор двох чи трьох книжок, займається переважно журналістикою і очолює «Criticon», який виходить раз на два місяці і «репрезентує консервативну думку в Німеччині». Журнал, очевидно, цікавиться всім потроху: історією («Автопортрет Отто фон Габсбурга»), міжнародною політикою («Родезійська республіка — це також реальність»), теорією («Консервативна революція», «Консервативний анархізм») і трошечки — літературою відповідного напрямку.

Виступ Шренк-Нотцінга почався академічно, аж з історії релігійних воєн; перейшовши до ХХ століття, оратор, однак, заговорив лаконічніше й запропонував характерну періодизацію: «До 1960 року вважали, що «правиця» і «лівиця» в умовах індустріалізованих суспільств стають явищами анахронічними. Такі ідеї, до яких треба додати ґрунтовну денацифікацію, проведену після краху 1945 року, привели німців до того, що вони почали заперечувати історію. Німецький народ і німецька думка втратили історичну спадкоємність... Тому над течіями політичної думки взяли гору течії культурної критики, які, між іншим, у потенції своїй завжди вважалися політично шкідливими».

Однак, веде далі промовець, початок 60-х років позначився «кінцем деідеологізації», відновленням ідеологічних дискусій, початок яким поклав один популярний журнал, провівши анкети про «лівицю» й «правицю» («точніше кажучи, про консерватизм, бо термін «правиця» здавався в той час неприйнятним для більшості читачів»). На цей час припадає, за Шренк-Нотцінгом, «розквіт німецької консервативної думки» — протягом одного десятиріччя «виступають три покоління консерваторів». Перше — «консерватори американського типу», опоненти лібералів. Друге — переважно католики. «Третє покоління консерваторів виникло під час студентських заворушень 1967—68 років. Воно складається з людей, які стояли спочатку на неопозитивістських і ліберальних позиціях і очолювали студентські організації. Однак, давши поштовх революційним університетським рухам, вони незабаром зрозуміли, що в такий спосіб не зможуть досягти конкретних результатів і радикально перемінили свої позиції».

Шренк-Нотцінг закінчив оптиміс-

тичною нотою: незважаючи на певні відмінності, всіх консерваторів у ФРН слід сьогодні вважати згуртованою групою: вони виступають у різних журналах — і не тільки в своїх, — «прагнучи якнайактивніше ширити ідеї «правиці». Додамо, що незадовго до цього Шренк-Нотцінг у тій же «Ля Дестрі» опублікував статтю під назвою «Консерватор: одне слово і два значення». В ній він нападає на «софістів», які грають на протиріччі між «загальним» і «політичним» значенням слова «консерватор». До софістів залічено й «деяких» книговидавців, які просто бояться «прийняти консервативний рукопис». Додамо, що це нав'язлива ідея багатьох ідеологів «правиці» вони вважають, що після закінчення другої світової війни ліві монополізували засоби масової інформації.

«Але, — пише він, — консерватори... не тільки можуть, а й мусять організуватися для того, щоб вижити... Кожна консервативна організація буде неефективною, якщо обмежиться рамками своєї країни, бо... поле бою — світова громадянська війна». А далі заклик — створити «паралельну культуру», яка протистояла б повсюдно поширеній лівій культурі.

На турінському конгресі Шренк-Нотцінг був присутній, але не виступав. Права культура ФРН була репрезентована письменником Гансом Хабе, доповідь якого називалася вельмовно: «Людство — інтелектуальність і свобода». Побудована вона була на символах і алегоріях, на традиційному образі плоту чи корабля, який зазнав аварії: це мало викликати звичні літературні асоціації. «Наш настрій — це настрій людей на рятувальному плоті. Ми лишилися живі після вибуху, який зруйнував наш корабель, і грізні хвилі не поглинули нас. Але ми самі в морі цієї ночі і страшенно потребуємо одне одного. Ми не втратили надії, але майже позбавлені провіанту, а на борту в нас є хворі. Та найголовніше: це наш корабель потонув, корабель, який ми любили, якому присягали на вірність, на якому було стільки наших друзів. І що особливо гірко: деякі моряки, наші товариші по екіпажу, винні в нещасті, вони посклали руки і лишилися пасивні, коли треба було спускати на воду рятувальні плоті». Ганс Хабе кращий стиліст, ніж Каспар Шренк-Нотцінг. Але, коли вдуматися, говорили вони майже одне й те саме — закликали правих виробити

ти спільну програму, об'єднатися й перейти в наступ проти лівих на фронті літератури й культури.

Переходимо до становища, в якому опинилися сьогодні діячі французької культури, що зараховують себе до правих. Поговоримо передусім про роман Ежена Іонеско «Самотній». Але чому — Іонеско? Це цілком логічно. Почати хоча б з того, що академік Іонеско одним із перших жваво відгукнувся на ініціативу ЧІДАС і мав не тільки бути присутнім, а навіть головувати на туринському конгресі. Він не приїхав через хворобу, але надіслав доповідь, яку було зачитано. Доповідь мала назву «Культура, що перебуває під загрозою». Червоною ниткою проходила навіть не думка, а якесь панічне відчуття страху та цілковитого безсилля «сучасної людини», «обдуреної» гуманістичною філософією і літературою. Іонеско твердив про неминучість страшної війни, що знищить усе людство, війни, причиною якої будуть «ірраціональність історії», а також ілюзії, що їх вкорінювала в свідомості людей культура, заснована на гуманістичних ідеалах; цієї загрози, мовляв, не існувало б, якби культура ґрунтувалася на метафізиці й спиритуалізмі.

Туринський конгрес відбувся в січні 1973 року. Того ж року, трохи пізніше, вийшов перший роман Ежена Іонеско. Відомо, що Іонеско був одним із творців «театру абсурду», що він заперечував філософію, раціоналізм, можливість взаєморозуміння між людьми. Відомо, що він незмінно виступав проти того, що називав «ідеологічним театром». Та зараз нас не обходить ні перша п'єса Іонеско «Ліса співачка» (1950), ні його наступні п'єси і виступи в пресі, що складають так званий перший період творчості Іонеско, період, коли критики не могли дійти згоди щодо основ його поетики. Початок того, що тепер називають другим періодом творчості Іонеско, треба, очевидно, датувати серединою 60-х років, коли остаточно визначилося політичне обличчя Іонеско — носія реакційних ідей. До речі, один італійський критик знайшов формулу, придатну для обох періодів: «нігілізм, ірраціоналізм, соціалізм».

Як би там воно не було. — Ежен Іонеско дістав офіційне визнання, він академік, «безсмертний», а правим 70-х років усілякі чини й звання

надзвичайно імпонують. Тому ЧІДАС так вітали б Іонеско в ролі голови туринського конгресу. Перейдемо, однак, до роману, який становить психологічний, ідеологічний, але аж ніяк не художній інтерес. Можливо, якби Іонеско виклав свої погляди у формі есе, а не роману, вбогість і безпорадність його поглядів не так впадали б в око. Але він надав перевагу формі роману й зазнав ганебного фіаско.

Французька критика майже одноставно висміяла роман. Коли його переклали в Італії, «Стампа» в'їдливо писала і про реакційне звучання книги і про різку сірість стилю, а «Корр'єре делла сера» заявила, що роман Іонеско — «чудовий зразок нікому не потрібної книжки», розрахованої на невібагливого читача, який кліне на ім'я автора. В романі можна побачити цілковите самовикриття Іонеско. Фабула зведена до мінімуму. Розповідь ведеться від першої особи, причому ім'я героя («антигероя») лишається невідомим. Вихідна ситуація аж ніяк не нова. Тридцятип'ятирічний дрібний службовець несподівано дістає спадщину, кидає працювати, переїздить в інший район Парижа, обриває всі зв'язки з колишніми знайомими й починає жити в повній самотності, поринаючи в напрочуд убогі метафізичні роздуми й знаходячи розраду в чудовому французькому вині «божолє».

Лейтмотив роману, як і п'єс Іонеско, — страх перед смертю. Та якщо колись драматург — незалежно від того, подобались його твори чи викликали протест — приголомшував парадоксами, оригінальністю лексикки, незвичністю алегорій, несподіваністю фабули, — одне слово, «грою розуму», — то в романі нічого цього нема. Тож не будемо розглядати цей роман, як твір мистецтва, а проаналізуємо його ідеологічну суть. «Самотній» прямо перегукується з доповіддю Іонеско на конгресі. Тональність доповіді була апокаліптичною; що ж до роману; то в ньому страх перед смертю і страх перед життям сягають такого рівня, що це вже не вражає, а тільки наганяє нудьгу. «Самотній» шукає рятунку від громадянської війни, забарикадувавшись у своїй квартирі, де запасів продуктів і вина йому вистачить на багато років. У літературі дана ситуація далеко не оригінальна; в цьому розумінні твір академіка вельми відгонить плагіатом, і навіть «свій» — на диво слабкий — поворот сюжету становища не рятує.

Отож точиться громадянська війна, яка охоплює все нові й нові квартали Парижа. Автор пише про «безглузду» загибель людей і про страхотливі руйнування — і саме в цьому виявляється нікчемність його філософії. У всьому він бачить волю випадку, владу безглуздя, абсурду. Застосовуючи прийом «хорошого роману», він немовби стенографує вигуки, що долинають з натовпу: «класова боротьба», «кинджал у зубах», «багаті», «бідні», «пролетарі», «примітивний революціонізм», «закривавлені зорі», «це буде нова Варфоломівська ніч», «вони заплатять за це кров'ю і тільки кров'ю», «брудні буржуа» і т. ін. Задум зрозумілий: відтворити напружену атмосферу бунту. Але як же безпорадно й дешево це написано! Автор не розкриває, на чиему він бої. Очевидно, ні на чиему: він просто висловлює свою тотальну зневагу до людей, а це вже проблема не стільки ідеологічна, скільки психіатрична...

«Самотній» не перестає повторювати, що він такий самий, як інші, «як усі інші люди нашого часу», скептик, який втратив ілюзії, втомився сам і втомлює інших. І через усю книгу проходить рефрен: «Насамперед не треба думати. Не думати ні про що. Зовсім, зовсім ні про що. Інакше збожеволієш».

Ми розуміємо, що це говорить не автор, а лише його нікчемний персонаж, але біда в тому, що доповідь академіка Іонеско на туринському конгресі мало чим відрізняється від безперервного внутрішнього монолога «Самотнього». Не випадково один Італійський критик закінчив свою різко негативну рецензію цитатою з роману: «Не треба філософствувати, якщо ти не великий філософ». Що ж, справедливо. Іонеско degradowав так низько, що перетворився на речника **європейської правої культури**. Але це, очевидно, закономірно.

Під час дебатів, влаштованих «Ля Дестрою», французьких правих представляв Ален де Бенуа, журналіст і письменник, автор книжки «З богом чи без нього», головний редактор журналу «Нувель еколь» («Нова школа»), який виходить з 1968 року. На туринському конгресі де Бенуа виступив з проповіддю так званого європейського ідеалізму, що ґрунтується на «трагічному світвідчутті» й на понятті рицарської честі. Цей ідеалізм, ясна річ, протиставляється матеріалістичній філософії і марксизму. Де Бенуа твердив, що європейці, незалежно від соціального стану й освіт-

нього цензу, вірять «у цінності, наповнені етичним змістом», тоді як марксисты буцімто борються тільки за економічне благополуччя. Через те, мовляв, між цими двома концепціями точиться нещадна війна. Всі ці міркування де Бенуа досить плутано виклав на конгресі, а для дебатів за круглим столом він підготував панораму сьогодишньої правої культури у Франції. Пославшись на вади національного характеру («всі французи — недисципліновані індивідуалісти»), де Бенуа сказав, що у Франції немає єдиної правої культури, а існують різні праві, що сходяться тільки в чомусь головному, але сперечаються між собою з численних питань». Потім зробив таке визнання: «В одному, проте, всі праві однакові: коли вони констатують відносну поразку. Справа в тому, що в даний момент праві дуже далекі від того, щоб мати владу в галузі культури». Де Бенуа вважає, що у Франції існує певний дуалізм: політична влада протягом тривалого періоду утримується правими, а «культурою верховодять ліві або крайньо ліві». Пояснюється це, мовляв, тим, що після війни були складені «чорні списки» колабораціоністів (зрозуміло, період правління Петена названо при цьому «національною революцією»), а ці колабораціоністи якраз і були «цвітом французької культури». Де Бенуа наводить список, у якому фігурують Селін і ті письменники, яких Поль Серан звеличує в книзі «Фашистський романтизм»: Абель Боннар, Робер Бразійяк, Альфонс де Шатобріан, П'єр Дріє Ла Рошель і Люсьєн Ребате. До «чорних списків», запевняє де Бенуа, потрапили близько трьохсот письменників і журналістів. Таким чином, французька «інтелектуальна правниця», яка доти переважала в літературі, «виявилася знешкодженою».

Сьогодні французькі праві, серед них і де Бенуа, заявляють, що над ними витає «славна тінь, можливо, найбільшого письменника ХХ століття — Анрі де Монтерлана». Це не розшифровується, але ми можемо пояснити, про кого йдеться. Монтерлан (1896—1972) був відомим романистом і драматургом, його п'єси мали надзвичайний успіх. Вихований на ніцшеанській філософії, він належав до письменників, які вважали себе аристократами духу, елітою. Він писав, що узурпатори об'єктивно відіграють позитивну роль в історії, бо не дають народам стати «імпотентними», і з цього погляду Гітлер йому

імпуנוвав. У 1941 році в книзі «Червневе сонцестояння» він фактично виправдував колабораціонізм — Франція, мовляв, повинна «скористатися з тих уроків, які може дати їй переможець». Петеном він захоплювався, але активної політичної ролі за його режиму не відігравав.

Після війни Монтерлан продовжував літературну діяльність, а в 1960 році став академіком. Незабаром по тому його уразила сліпота, яка стала причиною його самогубства. Але сьогоднішнім правим, як уже говорилося, потрібні гучні імена. Тому створюється міф про «великого письменника, жертву епохи». Підкреслюється духовна близькість Монтерлана з ультрареакціонером Шарлем Моррасом, наводиться фраза, начебто сказана колись Монтерланом в інтимній бесіді: «Я потрапив до чорного списку... Отже, для мене це — кінець». Таким чином, робиться маніпуляція: з одного боку, свідомо перебільшуються масштаби таланту («можливо, найбільший письменник ХХ століття»), з другого, — ігнорується той факт, що «жертва епохи» була благополучно обрана в Академію. Мета операції цілком очевидна. Бойкот, якому у Франції були піддані колабораціоністи (зокрема літератори і професура), де Бенуа пояснює... підступністю лівих. Ще до війни, мовляв, «ліві інтелектуали й представники прогресивної інтелігенції повільно і терпляче проникали» до різних культурних центрів, але тоді це було не легкою справою, а тут «настав їхній час». Ми бачимо ту ж бідність думки, ту ж елементарну, просто-таки міщанську логіку, але й ту ж майже маніакальну цілеспрямованість, що й у більшості його однодумців. І що цікаво: Шренк-Нотцінг бідкався з приводу «грунтовної денацифікації» де Бенуа — з приводу «чорних списків». Але де Бенуа заявив, що французька «правиця» не була остаточно розбита; її ренесанс він також датує початком 60-х років.

Де Бенуа намагається встановити генеалогію основних правих течій, підкреслюючи зокрема, що вони не чисто політичні, а «культурні й ідеологічні». Він нараховує три такі течії, між іншим, немонолітні. Всередині кожної є багато підгруп, об'єднаних, проте, одним загальним стрижнем. Усі групи першої течії входять «до великої сім'ї французького націоналізму», що й визначає їхній світогляд та їхню практику. Групи, що належать до другої течії, вважають себе

перш за все європейськими. Вони переконані, що всім європейським націям загрожує однакова небезпека і закликають згуртуватися в ім'я захисту «основних цінностей цивілізації». Нарешті, до третьої де Бенуа відносить «послідовників школи Морраса». Нагадаємо, що Шарль Моррас, чия політична діяльність почалася ще за часів знаменитої «справи Дрейфуса», був одним із головних ідеологів французького монархізму й расизму, лідером «Аксійон франсез», організації, тісно пов'язаної з тими самими «Камло дю руа», що в них (як і в італійських фашистах) Шпенглер вбачав провісників прийдешнього цезаризму.

Далі де Бенуа заглиблюється в питання термінології. Деякі праві групи у Франції, «не вагаючись, називають себе революційними», а інші, навпаки, «контрреволюційними». Перші вважають, що врятувати суспільство від остаточного занепаду можуть тільки радикальні зміни, а які саме — не так важливо. Інші, навпаки, «насамперед хочуть протистояти революції». А є й такі, що водночас називають себе «консерваторами» і «революціонерами»: з одного боку вони хочуть зберегти, «консервувати» традиційні цінності європейської цивілізації, а з другого — пориваються до «відродження історії — в ніцшеанському розумінні слова — і готові заради цього перейти через період, сказати б, нігілізму».

Що означають сумнівні роздуми де Бенуа? Є у Франції один реакційний діяч, Ролан Лауденбах, голова паризького видавництва «Табль Ронд» («Круглий стіл»); водночас він — член редколегії одного з провідних журналів італійської і європейської «правиці» «Інтервенто» («Втручання»), який виходить з лютого 1972 року в Римі у фашистському видавництві Вольпе. Редакція запевняє, що Лауденбах забезпечує «Інтервенто» «співробітництво авторитетних представників французької інтелігенції». І ось цей Лауденбах надіслав редакції з Парижа листа під назвою «Три мушкетери», який варто процитувати.

«Про французьку «правицю» справжню, наділену фантазією, а не консервативну, я мрію безсонними ночами. Ви в Італії також знаєте «Трьох мушкетерів», яких насправді було чотири. Разом вони були здатні абсолютно на все. Якщо ж одного чи двох чомусь бракувало, все починало шкутильгати. Те саме й з французькою «правицю». Я бажав би їй обережності й спритності дипломата-

Араміса, грубої сили Портоса, честолюбства й авантюризму (які можна також назвати кар'єризмом) д'Артаньяна, вірності, лояльності, духовної сили Атоса. Нам потрібні всі чотири. Коли одного бракує, виходить нуль. Скажу вам правду: по наш бік Альп ми їх ще не бачимо, ще не чуємо, як цокотять копита їхніх коней. Є Атос, нема Портоса. Є Портос, нема д'Артаньяна. Можливо настане день, коли ми нарешті синтезуємо їхні якості, їхню силу та їхню привабливість. Тоді ми інакше подивимось на цей плоский, охоплений відчаєм світ, у якому ми живемо».

Крім видавництва «Табль Ронд», книжки правих авторів випускає видавництво «Сет колер» («Сім кольорів»), очолюване персонажем, куди відомішим, ніж Ролан Лауденбах. Цей персонаж — Моріс Бардеш. Свого часу він разом із своїм шураком Бразійяком (одним із героїв книжки «Фашистський романтизм») написав багатотомну «Історію кіно». Бразійяк був розстріляний як колабораціоніст, а Бардеш за часів Віші активно політико-начебо не займався. Проте в опублікованому 1947 року в пресі «Лісті до Франсуа Моріака», колишнього учасника Опору, Бардеш виправдував колабораціонізм, наполягаючи на тому, що уряд маршала Петена «уособлював законність». Через рік по тому Бардеш написав книжку «Кюрнберг, або Обітована земля»; не заперечуючи того, що гітлерівці чинили злочини, Бардеш заявляв, що звинувачувати їх за це не можна, бо «такою була логіка подій».

Відтоді вийшло багато книг Бардеша («Фашизм 70-х років», «Раби демократії» та ін.). «Ля Дестра», де він друкується, характеризує його як «голову французької крайньої «правіці». В Парижі вже понад двадцять років виходить журнал Бардеша «Дефанс де ль'Оксідан» («Захист Заходу»), який вважається теоретичним. Пише Бардеш вельми банально. Пошулю, як на приклад, на його статтю «Прогрес анархії», вміщену в «Ля Дестрі» поряд зі статтею Баррі Голдуотера «Закон і порядок». Обидва автори пишуть про те, що демократичні уряди й інститути Заходу виявляють безпорадність і безсилля перед анархією. Словом «анархія» вони позначають усе, що завгодно, від кримінальних злочинів до студентських рухів. І Бардеш, і Голдуотер закликають «навести порядок» в ім'я «високої моралі». Про «високу мо-

раль» праві взагалі дуже люблять говорити...

Але повернемося до французів і назовемо ще одне досить гучне ім'я: Жан Лоран, лауреат Гонкурівської премії 1971 року. Жан Лоран дав інтерв'ю «Інтервенто» і на запитання, над чим він зараз працює, відповів: «Моя майбутня книжка — це історія політичної думки, показана через життя однієї людини. Мене називають представником «правіці», і тепер я хочу показати, яким чином люди мого типу могли сформуватися і вистояти протягом останнього півстоліття». Далі Лоран уточнює свій задум: книжка не буде чисто автобіографічною, але «я прагну, взявши за приклад себе самого, показати, як і чому письменник, що належить до правих, може викликати відразу в своїх сучасників». На закінчення Лоран додає, що йому хочеться «зробити те, чого Стендаль навіть не починав: написати історію звичаїв, потрасень, тобто емоцій і політичних ідей людини протягом цілого її життя». І остання фраза: «Я хочу показати, в який спосіб робиться вибір — їти праворуч, як тільки розум прояснюється після пережитих шоків».

В романі 579 сторінок, із них тільки 45 складають «власне роман», під назвою «Нісенітниця Камбре». Дія відбувається в 1941 році, героя, капрала французької армії, звуть Гюстеном. Йому близько двадцяти років, і він часто згадує стендальського Жюльєна Сореля. Друга частина «Нісенітниця Камбре» на 220 сторінок. Третя частина — щоденники, що починаються 15 липня 1952 року, назва «Щоденне вино, або Прихований намір» і 234 сторінки тексту. І нарешті — закінчення: «Е. Ф. Ф.», що має означати приблизно «Ефект тонкого змісту». Пишу: приблизно, тому що претензійна лексика Лорана допускає різні тлумачення. Власне, все в цій книжці і претензійне, й вульгарне.

Редакція «Інтервенто» зауважила, що для Лорана, який вибрав шлях вправо, головне значення мають не політичні, а психологічні і літературні моменти. А ми додамо, що немає вододілу між емоціями й активним приєднанням до політичної групи.

Можна в цьому плані назвати ще деякі імена, згадати, приміром, Жана Ко, про якого «Інтервенто» пише так: «Один з найяскравіших прикладів навернення в іншу віру... в минулому близький співробітник Сартра,

він одверто перейшов у табір «реакції». Романіст, есеїст, комедіограф, сценарист, лауреат Гонкурівської премії». Серед останніх його книжок набула розголосу сатира на «демократичні помилки» — «Папа помер». Цей Ко часто друкується в італійських правих журналах, причому вульгарність його текстів перевершує тупість і вульгарність писань чи не всіх його однодумців. Він твердить, наприклад, що освічена людина не може не бути «реакціонером», бо всі ліві, мовляв, просто утопісти. А ось характерна «перлина»: «Жан-Жак Руссо, автор придатної на всі випадки фрази «Людина добра!», яка є загальною формулою всіх утопій, — був, безперечно, шизофреніком, параноїком, душевнохворим». Приблизно в такому самому стилі витримані міркування Жана Ко про демократію, маси, прогрес.

Переходимо до Італії. З неї почалася розмова про «позавчорашніх» правих. Цілком логічно закінчити розповідь про «сьогоднішніх» правих саме Італійцями, хоча б тому, що вони претендують зараз на роль головних ідеологів європейської правіці. І тому, що серед них є ренегати, які переплунули самого Жана Ко.

Нещодавно один Італійський журнал вмістив дотепну і в'дливу пародію, стилізовану під діалоги Платона, — «Задешево продається філософ. Маленький діалог про Армандо Плебе». Імена співбесідників, що звучать на давньогрецький лад, позначені для лаконічності літерами «А» і «Т». Спочатку наводяться різні «перлини» із творів Плебе, а потім подано такий текст:

«А. О, яка доброчесність у словах Мудреця! Але скажи-но, цей Армандо Плебе — чи не той самий Плебе, якого висунуто як фашистського кандидата в Сенат? ¹

Т. Той самий.

А. Той, що був колись лівим?..

Т. Атож.

А. А як ти поясниш це його перетілення?

Т. Це зрада, яка прикро вразила багатьох. Але гадаю, він давно виношував цей намір. Кажуть, що ще в 1954 році, перекладаючи один німе-

цький текст, він прийняв слово Meineid, яке означає «клятвопорушення», за власне ім'я, породивши таким чином сюрреалістичну фразу: «На Майнайда в Англії нарікають рідко, бо за це засуджують до смертної кари».

А. Який же висновок ти робиш з цього?

Т. Ну, ясно ж: підсвідомо він хотів уникнути слова «клятвопорушення», бо знав, що колись йому доведеться це клятвопорушення здійснити».

Зауваж з «Майнайдом» виявлений у виконаваному Плебе перекладі гегелівської «Філософії права». Пікантно, до речі, що сам Плебе, відтоді, як він «здійснив клятвопорушення», рекламується фашистськими видавництвами не тільки як «найвидатніший мислитель», а й як один із найкращих знавців Гегеля і Маркса (серед його книжчин є одна, під назвою «Те, чого не зрозумів Карл Маркс», написана на анекдотичному рівні). Насправді ж Плебе перекручує тексти Маркса, як і Гегеля.

Книжки цього ренегата, який претендує на роль теоретика, свідчать про елементарну інтелектуальну й моральну нечесність їхнього автора. Та хіба це має значення для людей, у чий табір він перекинувся?

В Італійських правих журналах виступають автори, чий імена нашим читачам нічого не скажуть. Жоден письменник, який дорожить своєю репутацією, в них не друкується.

Хтось із Італійців назвав «патріархом» правих журналів щотижневик «Боргезе» («Буржуа»), що виходить з 1949 року. Це не зовсім точно: «Боргезе» не просто правий, а відверто фашистський орган, редактор якого, Маріо Тедескі, природно, друкується і в «Ля Дестрі». Крім того, Тедескі, пише книжки і взагалі ходить в ідеологах. В одній статті він наводить «історико-філософські міркування» Муссоліні, висловлені в «приватній розмові». Дуче заявив, що «за всю свою історію людство народило не більше ніж п'ять-шість справжніх ідей; решта ж — порожня балаканина». Тедескі, який засвоїв одну тільки ідею — фашизм, — з цим цілком згоден.

В Італійських правих журналах друкується багато університетських викладачів. Це не дивно, якщо зв'язати на те, що й досі в шкільних та університетських підручниках зберілось багато текстів, опрацьованих під час «чорного двадцятиліття». Демо-

¹ Його вже обрано до сенату (авт.).

кратичні сили Італії наполегливо борються за докорінне оновлення усієї системи освіти.

Італійські праві та фашисти ведуть широку пропаганду серед молоді. Відомий літературознавець Умберто Еко проаналізував в «Еспрессо» за 28 травня 1971 року жанр неофашистських коміксів, італійських та перекладених, і виділив кілька компонентів такої літератури. Серед них він назвав расизм, культ насильства й війни, «оскаженілий антикомунізм», «культ надлюдини».

Ми трохи відійшли від аналізу італійських правих журналів, але все це взаємопов'язане. Переплетіння політичних і комерційних інтересів, прагнення так або інакше здійснити контраст у царині культури, здобути й закріпити вплив у певних прошарках населення — все це очевидно.

Не треба перебільшувати значення цього явища: ми знаємо, що туринський конгрес фактично провалився і враховуємо, що у французьких правих усе ще немає «трьох мушкетерів». У німецьких та італійських правих «синтезу», про який мріє не тільки Ролан Лауденбах, також нема. Але вони, безперечно, прагнуть об'єднатися — і було б серйозною помилкою недооцінювати це.

Звичайно, нема ніяких підстав перебільшувати прямої, безпосередньої загрози фашистського перевороту в Італії, першій країні, що пережила горе й ганьбу фашизму. Італія з повним правом пишається своїм блискуче організованим робітничим рухом. Вона пишається й своєю лівою, демократичною, антифашистською інтелігенцією. Проте бомби вибухають, люди гинуть, не випадково Луїджі Лонго назвав одну із своїх програмних статей «Звинувачення номер один». І ніхто не має права забувати про те, що й сьогодні є кола західної інтелігенції, кола реакціонерів, циніків, ренегатів, які обрали шлях людиноненависництва, як це зробили їхні попередники позавчора...

Москва.

РАММОХАН РАЙ— ІНДІЙСЬКИЙ ПРОСВІТИТЕЛЬ

У серпні 1833 року на засіданні англійського парламенту палко пролунав голос Раммохана Рая, що прибув з далекої Бенгалії. Промовець виклав переконливі факти про важке життя бенгальців, поневолених англійськими колонізаторами.

Ще за життя цього патріота слава про нього поширилася по Індії.

Відомий громадський діяч, філософ і ідеолог індійського просвітництва Раммохан Рай народився 22 травня 1772 року в селі Радхнагор округу Бурдван у родині брахмана. Після закінчення початкової школи він навчався в коледжі міста Патна, що в Західній Бенгалії. Тут, опанувавши перську та арабську мови, юнак захоплюється творами Аль-Кінді, Ібн Сіні, газелями Сааді та Хафіза, рубаями Омара Хайяма. Філософське вчення цих мислителів справило неабиякий вплив на його світогляд. А згодом, бажаючи глибше вивчити історію свого народу, віднайти у древніх Ведах та Упанішадах коріння індійської релігії, Раммохан Рай переїздить до Бенареса — священного міста індусів, але, вражений страшними злиднями, що тут панують, розчаровується в індюїзмі, й стає атеїстом. Тривалий час він пішки мандрує по країні, бачить індо-мусульманську ворожнечу, яку розпалювали англійці, злидні селян Раджастану, Кашміру, Пенджабу й Біхару. Мандрівник щоразу запитує себе: «А чи є десь у світі така країна, де б не було цього лиха?» Словнений юнацьких надій, він вирішує знайти таку країну.

Влітку 1790 року Раммохан Рай примандрував до Тибету. Місцеві власті дуже обережно поставилися до нього. Більш того, далай-лама наказав своїм шпигунам стежити за кожним кроком чужинця.

Вивчаючи життя всіх прошарків тибетського суспільства, Рай, порівнюючи з життям своїх земляків.

Надмірна допитливість, а також

одверта критика ламаїстських догм, налякали далай-ламу. Він наказав таємно вбити Раммохана Рая. І лише втручання канцлера врятувало мандрівника.

І знову він повертається до Бенареса, де поринає у вир громадського життя. Публікує статті на антирелігійні теми, а 1808 року видає перською мовою свою першу книжку «Тухват-уль-Мувахіддін» — гострий памфлет, спрямований проти індуїзму та мусульманства, а згодом, уже в Калькутті, — збірку статей, яка критикує догми християнства. У ній автор з іронією пише про те, що заповідь любити гнобителів своїх — гасло колонізаторів у Індії. Це не сподобалось англійським місіонерам, яких у даному разі підтримали й місцеві брахмани.

Однак Раммохан Рай не йшов на компроміс з клерикалами. Щоправда, він опублікував кілька праць, у яких закликав до об'єднання різних релігій, та це не було його відступом назад. Ідею об'єднання релігій в Індії він запозичив у імператора Акбара, який, прагнучи зміцнити монархію, спробував 1582 року «об'єднати» догми християнської, індуїстської, зороастрійської та сіхської релігій.

Але Раммохан Рай інакше витлумачив ідею такого об'єднання. Він писав, що індійське суспільство з давніх-давен поділене на численні касты, релігії, племена, секти, і саме ця розрізненість допомагала іноземцям поневолювати весь народ.

Лише через сто років після Раммо-

хана Рая вождь національно-визвольного руху індійського народу Мохандас Карамчанд Ганді побачив у релігії зручну форму агітації, яка в умовах Індії могла сприяти згуртуванню індусів та мусульман у боротьбі проти англійських колонізаторів.

З іншого боку, Раммохан Рай, як і пізніше Ганді, вчили своїх співвітчизників, що їм потрібне не рабське поклоніння мертвим ідолам, а освіта. Раммохан Рай заснував кілька індійських шкіл та коледжів. У цих закладах навчання ґрунтувалося на передових східних та європейських методах.

1828 року Раммохан Рай організував товариство «Брахмо Самадж», яке ставило собі за мету боротися за скасування кастової системи. До свого остаточного розколу на окремі угруповання воно спромоглося запровадити в життя деякі свої ідеї. Проте його діяльності всіляко перешкождали англійські колоніальні власті.

На сторінках своїх журналів «Шомбад коумуді», «Мірату-уль-Акхбар», перший з яких видавався бенгальською мовою, а другий — перською, Рай уперше в історії Індії повів мову про прадавній звичай, що мав назву «шохоморон» (самоспалення) або «саті» (вірна дружина).

Ще в сиву давнину раджути під час війни спалювали своїх друзин й дітей, щоб ті не дісталися ворогам. Звідти й пішов звичай «шохоморон», який поширився в Раджастані, Пенджабі та Бенгалії. Офіційні індійські джерела свідчать про те, що за один рік тільки в Бенгалії на вогнищах гинуло понад 700 вдів. Останнє таке спалення відбулося в Індії через вісімнадцять років після смерті Раммохана Рая. Підтримували цей жорстокий звичай брахмани, які вважали за велику честь для бездітної вдови бути спаленою разом з померлим чоловіком. З іншого боку, «шохоморон» схвалювали й родичі небіжчика, бо вони успадковували все його рухоме й нерухоме майно. (Вдовицю, що мала дітей, не спалювали разом з померлим чоловіком, проте й вона не діставала права на чоловікове майно).

1833 року брахмани надіслали до англійського парламенту скаргу на Раммохана Рая, звинувативши його в нападках на давні традиції. Рай відповів на це звинувачення полум'яним виступом у Палаті громад і домігся свого: дикунський звичай був заборонений. Раммохану Рая не судилося, однак, повернутися на батьківщину: він нагло помер 27 вересня 1833 року в Брістолі.

Ілько МАЗУР

ПІРС ПОЛЬ РІД: ПИСЬМЕННИК НА РОЗДОРІЖЖІ

1.

Наприкінці 1968 року мене зацікавила рецензія в одній з англійських газет на книжку письменника-початківця Пірса Поля Ріда «Юнкери». Роман було відзначено літературною премією Фабера, і в літературних колах одразу заговорили про нього. Книжка виявилася набагато цікавішою, ніж про неї писали англійські рецензенти.

«Юнкери» — це твір про виникнення фашизму, про другу світову війну і тих, хто її розв'язав. Змальовуючи сучасність, автор досліджує минуле, з якої ця сучасність виросла.

Сюжет роману такий же оригінальний, як і його побудова. Трактатування матеріалу свідчить про глибоку обізнаність автора.

Згодом я дізналася, що Рід, закінчивши університет, два роки жив у ФРН, де працював помічником редактора у видавництві Кіндлера (Мюнхен). Дізналась я й про інше: мати Ріда — німкеня, і це, мабуть, позначилося на загальному підході молодого прозаїка до художнього дослідження німецького характеру.

...Молодий англійський дипломат, відвідуючи після війни одне з модних кафе Західного Берліна, зацікавився дівчиною, котру завжди супроводжував похилого віку поважний

німець. Щоб дізнатися, хто цей німець (чоловік Сузі чи її коханець?), дипломат починає збирати відомості, і це заводить його надто далеко, примушує здійснити подорож у далеке минуле. До рук оповідача потрапляють теки зі справами трьох братів фон Руммельсбергів — Клауса, Гельмута і Едварда, відомих німецьких аристократів, що перебували на службі третього рейху. Англієць провадить таємне дослідження їхнього минулого вже за службовим обов'язком; до того ж його цікавить Сузі, яка пов'язана з одним із братів — Гельмутом.

«Юнкери» — не так історія стосунків двох молодих людей наших днів (вони посідають у романі порівняно незначне місце), як розслідування життєвих шляхів братів фон Руммельсбергів, вихідців із старовинного роду померанського юнкерства.

Переплітаючи екскурси в довоєнне й воєнне минуле з розповіддю про сучасність, Рід простежує історію Гельмута фон Руммельсберга, колишнього гітлерівського дипломата. Водночас з'ясовується і історія двох інших братів — Клауса (колишнього активного нациста, а нині благополучного ділка) і Едварда, в минулому офіцера вермахту, котрий логікою історії і розуму прийшов у ряди будівників соціалістичної держави НДР.

Нема потреби говорити про всі епізоди і мотиви, які переплітаються в романі. Не всі вони однаково вірогідні, не всі вдалися молодому авторі. Але Рід і не прагнув дати історичне дослідження про становлення нацизму чи навіть історію померанського юнкерства. Його завдання полягало в тому, щоб передати дух тієї епохи, в якій зростали і формувалися типові представники німецького юнкерства, пояснити, на якому ґрунті виросло потворне і жахливе явище фашизму. Портрети «будівників рейху» — з-поміж них особливо садиста і негідника Штреппера — йому вдалися напрочуд гарно. Так само вдало намальовано портрети старих фон Руммельсбергів — Клауса і Гельмута. Образ Едварда більш затуманений, і його еволюція тільки заявлена, а не розкрита. І все ж, які б не були прорахунки молодого автора (а їх у романі чимало), здобутків у нього більше. «Юнкери» поєднують у собі риси роману документально-історичного, соціального і психологічного. В деяких розділах твору наявні мотиви детективу. Та найважливішим мені здається інше — тлума-

чення історії, правильне прочитання тенденцій історичного розвитку.

Без зайвих декларацій, спокійно і впевнено Рід підводить читача до думки, що правильний шлях обрано тільки одним з трьох юнкерів — Едвардом, який зрікся свого минулого і став активним діячем соціалістичної Німеччини.

Антифашизм Ріда очевидний і неприхований. І на відміну од інших англійських авторів, які писали протягом останнього десятиліття про дві Німеччини, на ту ж чи близьку тему, — Ле Карре, Лена Дейтона, Едма Холла, — Рід з інтересом і співчуттям говорить про будівництво нового життя у НДР.

Після того, як Рід видав свої наступні романи «Монах Доусон» (1969) і «Професорська донька» (1971), я написала йому, що хотіла б зустрітися з ним і поговорити про його творчість.

2.

Зустрілися ми восени 1973 року в Лондоні, під час моєї чергової поїздки до Великобританії.

Теплим листопадним днем я йшла до Ріда в його «офіс» — так він зве свою невеличку робочу кімнату, найняту у друзів поблизу Ноттінг-хіллгейт.

Високий худорлявий чоловік, який наздогнав мене біля дверей, здався мені давно знайомим. Справа була не тільки в тому, що я знала обличчя Ріда з фотографій. Фото на суперобкладинках якраз мало відповідають його зовнішньому вигляду. Знайомим він виявився з іншої причини. Манерою поведінки і загальним виглядом Рід нагадував мені молодих радянських літераторів. Нам не довелося витратити багато часу, щоб пригледітися одне до одного і вибрати потрібний тон у розмові.

Я майже не ставила Ріду неодмінних для журналіста традиційних запитань, пов'язаних з біографією: в загальних рисах вона була мені відома з нашого листування, та й не було в ній нічого, що потребувало б якихось уточнень. Звичайна біографія англійського молодого літератора: скінчив Кембрідж в 1962 році, дістав ступінь магістра, працював помічником редактора спочатку у ФРН (1962—1963), потім у Лондоні, в редакції «Таймс літерарі сап'ємент», після 1965 року, на творчій праці.

Сталося так, що перша бесіда з

Рідом торкнулася більше нашої країни і культури, ніж книг самого письменника. Потім він багато розповідав про документальну працю, яку нещодавно видав, — історію молодих регбістів, котрі летіли з Уругваю в Чилі і зазнали аварії на снігових вершинах Анд.

На початку 1973 року Рід в Уругваї провів три місяці, збираючи матеріал для книжки. Тепер вона вийшла під назвою «Живі». Майже водночас з цією книжкою він писав свій роман «Вискочка», про який у нашій бесіді не сказав жодного слова. Не дивно, що мені хотілося якомога швидше прочитати його. Мій співбесідник тут же подарував свій роман, але прочитати його мені вдалося тільки через два тижні, вже у Москві.

Ріда дуже зацікавила тоді перспектива приїхати в СРСР і відвідати новобудови, написати про нашу країну, про будівництво в ній нового життя і формування нових людей. Розмова про поїздку зайняла у нас чимало часу.

Того дня ми розмовляли довго, не обминаючи найпекучіших, найзобов'язаніших питань сучасності.

Як і більшість молодих прозаїків Англії, які виступили в 60-х роках (М. Дреббл, Сюзен Хілл, Джуліан Мітчелл), Рід прийшов у літературу з багажем університетських знань. Але самими цими знаннями він не обмежився. Його книжки засвідчують широку й різноманітну поінформованість сучасного інтелігента. Ріда цікавить усе: політика, естетика, соціологія. Цікавлять його жваво і питання так званих «природничих наук», але особливо фізіологія, психологія, генетика.

Кожна з його книжок свідчить про знайомство з популярними на Заході теоріями Фрейда і Юнга, а водночас про занепокоєність багатьма науковими проблемами, над якими б'ються сьогодні найкращі уми людства. В цьому Рід нагадує багатьох прогресивних письменників сучасного Заходу — французьких, західнонімецьких, італійських, американських¹.

Широта інтересів Ріда відчувається в його книжках, — але вони аж ніяк не пістряві килимки, зіткані з різних клаптиків і ниток модних мотивів.

Друга зустріч з Рідом мала відбутися за кілька днів. Зустрічаючись і розмовляючи з іншими письменника-

¹ Великий вплив на Ріда справив Хемінгуей І. мені здається, Фолкнер. (авт.).

ми, що живуть у Лондоні, я не раз у думці поверталася до свого нового знайомого. Хоча б якою простою була наша зустріч, хоча б якою дружньою і невимушеною була наша перша розмова, далеко не все мені в Ріді було зрозуміло.

Герої його хитаються між «добром» і «злом», правдою і брехнею, ідеалом і дійсністю, іноді навіть між законом і злочином. Якою мірою ці хитання відбивають усе те, що робиться в душі самого Ріда? Який же він сам, котрий з тих, хто шукає і помиляється, «добрих» і «злих»? Збирається до Ріда вдруге і знаючи, що ця зустріч буде останньою перед моїм від'їздом з Англії, я, звісно, згадувала його книжки. Як зрозуміти задум «Монаха Доусона» (книжки дуже загадкової) — після цілком визначених і чітких за своїми світоглядними обрисами роману «Юнкери»?

Навіщо потрібна була авторові постать молодого англієця, який зневірився в усьому і подався до трапистського монастиря? Воістину незвичайна біографія, до того ж для героя книжки письменника, який за рік до цього видав роман, сповнений актуальних проблем сучасності. Однак чи такі вже різні за внутрішнім задумом ці дві книжки Ріда, без сумніву різні за темою? Все залежало від того, як прочитати «Монаха Доусона». Розказана від третьої особи історія Едуарда Доусона, священника, який зняв з себе сан і став журналістом, за композицією і стилем здається гранично простою. Тільки уважне читання дозволяє помітити, як змінюється тональність і, відповідно, авторський підхід до зображуваного в різних розділах, іноді навіть на різних сторінках книжки. Зумисна простота. Іноді навіть підкреслена у своїй нарочитості.

Письменник змальовує Доусона з м'якою поблажливостю; це поблажливості — іноді навіть жаль — до людини, суб'єктивно глибоко чесною і чистою, але зовсім неспроможною щось відстоювати чи за щось боротися. Факти сучасного життя і сучасних стосунків, все те, що механічно сприймається як належне багатьма рядовими англієцями, які розучилися іноді думати, здаються дивними і навіть страшними людині, яка глянула на них очима колишнього аскета, романтика і гуманіста. Залишившись викладати у монастирській школі, яку він закінчив, Доусон довго вважає свою діяльність корисною людям. Коли ж його охоплює сумнів щодо

кодексу моралі, яка панує в школі, щодо принципів, якими керуються «святі отці», він припиняє свою діяльність і їде до столиці. Але тут його сумніви ще більше поглиблюються.

Ставши священником в одному з найбідніших кварталів Лондона, Доусон стикається з фактами, про які він раніше навіть не підозрював через свою прекраснодушність. Чим допомагає церква лікувати моральні і матеріальні недуги тисяч людей? — питає себе Доусон.

Зневірившись, зрештою, і у вченні церкви і в практиці її служителів, Доусон сподівається по-новому «служити людям» в ролі журналіста. Він має намір словом викорінювати несправедливість і зло, які панують у навколишньому світі. До чого це призводить, Рід розповідає лаконічно і, тому особливо нещадно. «Монах Доусон» чудове, — хоч і не помітне, а часом сховане «під воду», — викриття природи лібералізму і того зла, яке в ньому закладено. Людина лагідна і добра за вдачею, Доусон щиро опирається будь-якому насильству. Його однаково прикро вражає існування людей, які чинять злочини, і тих, хто їх переслідує і карає. Те, що він пише для газет, ґрунтується на принципах абстрактного гуманізму, і саме тому Доусона очоче друкують, створюючи молодому журналістові умови, які він помилково сприймає як вияв свободи слова, терпимість до його думок. Насправді ця вдавана свобода зумовлена характером його поглядів. Це розкривається перед Доусоном з усією жорстокістю, коли він вперше робить спробу сказати правду.

Перед колишнім священником, який з дитинства мріяв нести у світ добро і служити людям, проходять непривабливі «реалії» справжнього життя: брехня, лицемірство, цілковита втрата елементарної людяності. Зіткнувшись з пересиченістю і цілковитою моральною розбещеністю (у своїй першій коханій Дженні), з продажністю і цинізмом (у журналістів Еменбі і Демута), нарешті, з кричущим обманом (в офіційному трактуванні страйку журналістів), — Доусон відчуває себе розчавленим і зламаним.

У романі проходить багато людей різного віку, професій і суспільного становища, з якими Доусону доводиться стикатися спочатку в ролі священника, а потім — журналіста. Портрети цих людей змальовано ескізно, але надзвичайно виразно, всі

зони лишайються в пам'яті. Один персонаж займає в композиції роману особливе місце і навіть сприймається як справжній герой твору, на відміну від Доусона, портрет якого негативний. Я маю на увазі комуніста Макксона — лідера страйку на великому індустріальному підприємстві (хазяї Фліт-стріту доручають Доусонові написати репортаж про цей страйк).

Образ Макксона виписано в суворо лаконічній манері, усі його вчинки і слова лапідарні і ніби викарбувані з каменю, бо цей чоловік (на відміну від Доусона) знає, чого він хоче, а, головне, знає, що слід робити, захищаючи справедливий вимоги страйкарів. У змалюванні Макксона нема ніякої плакатності чи схематизму.

Це жива людина, і ми розуміємо його внутрішній світ навіть через побутові деталі — одяг, хатню обстановку, манеру говорити і поводитися. Симпатії Ріда, в цьому нема сумніву, цілком на стороні цієї людини, в той час як Доусон з його ліберальною простодушністю викликає лише гірке співчуття.

Але чи не означає це гіркоту співпереживання, відчуття лібералізму і в собі?

У розмові з Доусоном Макксон протиставляє поняттю «об'єктивність» і «об'єктивна точність» поняття правди.

Мужність під час страйку, спокійна впевненість Макксона у справедливості своїх вчинків недоступні Доусонові, навіть незрозумілі. Центральна колізія в романі, після якої незабаром настає розв'язка, намічається саме в тих розділах, де Доусон приймає виклик Макксона, — сказати правду про страйк, його причини і мету, — але виявляється неспроможний це здійснити. Катастрофа сталася тоді, коли Доусон, поїхавши від Макксона з щирою вірою, що зуміє сказати правду, зазнає цілковитої поразки: його статтю перекреслено, її зміст перекручено. Доусонові вперше западає думка про самогубство. Шоправда, він знаходить альтернативу: заподіяти собі смерть чи піти в монастир трапистів (які дають обітницю мовчання). Але по суті це одне й те саме, автор книжки не може цього не розуміти.

І там, у Лондоні, під час зустрічі з автором роману, і ще раніше в Москві, коли я читала «Монаха Доусона», не можна було не поставити запитання, що примусило автора «Юнкерів» звернутися саме до цієї

монастирської символіки, написати такий своєрідний роман із ще більш своєрідною, для нас незрозумілою кінцівкою...

А втім, смисловий акцент у книжці поставлено не на тому, як закінчилася особиста історія Едуарда Доусона. Важливіше в книжці інше — спроба розшифрувати, які сили сучасного світу можуть вирішити завдання, яке не під силу простодушним — часом суб'єктивно цілком щирим, як Доусон, — лібералам. Фінал роману — мовчазний Доусон, який пішов од людей, їхньої боротьби, їхніх проблем. Це символічний вияв краху ліберальних мрій, а заразом і абстрактного гуманізму героя роману. А може, й Ріда? Доля Доусона — символічне вираження долі багатьох чесних інтелігентів Заходу, які виразно бачать обриси соціального зла, але або не знають, або не хочуть знати можливих шляхів боротьби з цим злом. Чи знає ці шляхи сам Рід, нам поки що неясно.

Згодом була написана «Професорська донька». У «Професорській доньці» Рід звернувся до теми, яка наприкінці 60-х років хвилювала багатьох письменників Заходу — молодіжного протесту в його різних проявах і формах. Він торкався цієї теми, але мимохідь, в «Монасі Доусоні», змалювавши Маршалла і Дженні та їхню «вилазку» в Мексику. Але то був тільки негативний штрих, доповнення до тієї головної проблеми, яка вирішувалася в романі — проблеми абстрактного гуманізму і лібералізму. В романі 1971 року молодіжний рух 60-х років у фокусі уваги. Читаючи цю книжку, я побачила в ній — в чомусь великому і головному — повернення до «Юнкерів». Не за темою, звісно, а за тією тенденцією, яка забарвлювала книжку, за її ідейним пафосом, що дає змогу говорити про революційний запал... До того ж проблема, покладена в основу всіх образів — усіх епізодів книжки, після травневих подій у Парижі (1968) і молодіжних заворушень у різних країнах Заходу, була своєчасною.

Чому Рід зробив місцем подій США, цілком зрозуміло. До Сполучених Штатів перенесли події своїх романів про молодь і Джуліан Мітчелл («Незнайдена країна», 1968) і Т. Хайнд («Звичайна незаймана дівчина», 1972). Саме в Америці дістав свій «класичний» вияв рух хіппі: саме там, а не в себе на батьківщині,

могли знайти англійські письменники прототипи анархічних бунтарів, котрі мріяли про революції, але не знали різниці між анархічним бунтом і революційною боротьбою. Сумний фінал молодіжного повстання в США прекрасно змальовано американцем Е. Казаном в його романі «Вбивці» (1972).

Хоч Рід і назвав свій роман «Професорська донька», Луїза Ратледж, дочка професора соціології — зовсім не центральна постать багатогранного і складного за задумом твору, який вийшов друком слідом за «Монахом Доусоном». Ріда вона цікавить лиш у зв'язку з темою невдоволення, глухих хвилювань і пошуків шляхів боротьби тієї частини американської молоді, яка не могла прийняти «американський спосіб життя» і повстала проти його несправедливості і потворства. Такі ж самі настрої Рід спостерігав у багатьох інших країнах західного світу: не слід забувати, що книжку було написано після травневих подій у Франції, заворушень молоді у ФРН, Австрії, Італії.

І хоч діапазон зображення у «Професорській доньці» значно ширший, ніж історія однієї особи, Луїза Ратледж все ж таки займає у романі значне місце, а її доля не може не привертнути уваги читача. У портреті дівчини, яка за походженням і вихованням належить до американської «еліти», але виступає проти несправедливості суспільства, побудованого на владі грошей, Рід зумів вловити риси певного типу; створюючи цей цікавий портрет, письменник досліджує шлях, яким дочка професора попадає в середовище хіппі.

Рід добре показує причини, які визначають втечу Луїзи з дому і неминучість її подальших поневірянь. Йому вдається показати, що саме такі, як Луїза, юнаки та дівчата із заможних родин, утворювали живильне середовище, в якому вирівав молодіжний бунт в Америці, і яке спричинилося до його невдач і зривів. Ненормальні стосунки між батьками (мати Луїзи стала коханкою великого політичного діяча і колишнього друга Ратледжа — Лафліна, і це не було таємницею для дітей), багатство, в якому вона росте і якого соромиться, змушують Луїзу покинути сім'ю. Поїхавши вчитися, розбещена достатком і комфортом, вона попадає в середовище хіппі, в якому шукає панацею від усього, її ненависного.

Хіппі за контрастом приваблюють

Луїзу своїм способом життя, своєю відвертою антибуржуазністю, зневагою до всіх форм власності, і вона довго не може розгледіти зворотного боку цієї блискучої медалі. Зовсім недосвідчена, Луїза сприймає розбещеність і неробство своїх нових друзів і свого першого коханця Джейзона за вияв природних стосунків і не підробність почуттів. Щира і палка у своїх почуттях до Джейзона, Луїза спочатку не бачить глибокої фальші його міркувань і способу життя, не розуміє, чого варта його «революційність», котра не йде далі декларативності і порожніх фраз. Вона не бачить, що ця «революційність» лише дешева поза, характерна для багатьох інших схожих на Джейзона молодиків.

Рід розкриває брудне ество Джейзона — базіки, який втілює у собі наймерзенніші риси хіппі. Він нещадно малює спільне життя Луїзи і Джейзона, поведінку цього цинічного і пустого егоїста, який живе на гроші Луїзи (власне, її батьків) і в той же час закликає звільнитися від пут власницького суспільства. Діючи в дусі ідей «сексуальної революції», Джейзон «віддає» свою подругу, яка чекає від нього дитину, своєму приятелю і наставнику, — жадливому негіднику, позбавленому будь-яких моральних принципів.

Розбещеність і паталогічні схильності, набуті Луїзою внаслідок спілкування з цим пороком «сексуальної революції», — красномовна ілюстрація життя хіппі, яке постає зі сторінок роману.

Одна лінія сюжету, пов'язана з Луїзою, зливається з іншою, головною в романі, лінією зображення революційної боротьби, яку прагнуть провадити молоді американці. Коли Луїза, покинута напризволяще пересиченим нею еротоманом, повертається до батьківської оселі, відбувається її знайомство з гуртком студентів, молодих революціонерів. Зв'язок цих двох ліній сюжету очевидний: автор показує різні форми протесту і допомагає зрозуміти, на якій основі вони виникають. Змалювавши псевдобунтарів і втягнутих у їхнє павутиння підлітків, Рід показує й іншу молодь, яка щиро й свідомо шукає шляхів до радикальних соціальних перетворень. Показує й труднощі, які цій молоді доводиться переборювати.

Університетська молодь — точніше було б сказати купка університетської молоді — зображена Рідом під таким кутом зору, котрий свідчить про добру обізнаність авто-

ра з матеріалом. Молоді мрійники, глибоко симпатичні авторові, хочуть здійснити не більш і не менш, як революцію в США, але фактично готують безглузде вбивство однієї людини — сенатора Лафліна. Вони вірять у свої сили, але насправді вони безпорадні й сліпі. Епізод зради одного з учасників гуртка, введений мимохідь, підкреслює неоднорідність групи. Причину кінцевого краху змowi Рід справедливо шукає значно глибше.

Молодий автор з великою тверезістю розкриває утопічність планів, які плавають ці юнаки і дівчата. Вони справді ненавидять устрій, який хочуть повалити, але не знають методів, якими мають боротися. Їхніми пророками виступають теоретики типу Маркузе і західнонімецькі бунтарі з групи, розгромленої після травневих подій у Франції. Нема в них ні реальної суспільної бази, ні лідерів, озброєних перевіреною життєвою теорією. Їхній керівник — католицький священик Аллан Грей — у вирішальну мить спрямовує удар проти професора Ратледжа, демонструючи цілковиту політичну сліпоту й опортунізм.

Нерівна, але цікава книжка. І який діапазон коливань творчого мятника.

Німеччина напередодні і під час війни... Трагедія ліберальної інтелігенції наших днів... Молодіжний протест і революційні настрої молоді...

Згадуючи роман перед новою зустріччю з Рідом, я замислилась над цим дивним вибором лідера. Католицькі монахи і священики у попередньому романі... Трагістський монастир... А зараз цей лідер студентів — терорист-католик... В усьому цьому є якась закономірність. Але яка?

Фінал «Професорської доньки» похмурий так само, як і фінал «Монаха Доусона»: з обох романів очевидно, як добре Рід розуміє безпорадність лібералізму і безсилля людей, позбавлених програми і чітких принципів. Але, якщо в «Монасі Доусоні» лібералу Доусонові протиставлений Маккон з його чітко окресленою програмою дій і твердим розумінням мети боротьби, то в «Професорській доньці» негативній лінії по суті не протистоїть позитивна. Після загибелі професора, якого вбиває Аллан Грей, Луїза Ратледж і її друзі йдуть допомагати сенатору Маккарті, котрий висуває свою кандидатуру на виборах!.. Авторська іронія безсумнівна, але далі іронії він не йде...

На Рейвенскорт-роуд перше, що впало мені в око, була невлаштованість дому, те саме почуття необжитості, яке /я відчула і в Ноттінгхем-гейт. Тут було більше книжок; але речі стояли якось самі по собі, не вписуючись у загальну картину життя цієї молодшої родини. Здавалося, сім'я тільки-но переїхала і належало все ще розставити по місцях, всьому знайти своє призначення. Відчуття невлаштованості, якого я не могла позбутися, хоч мене і гнітило, але навело на думку, яка, зафіксувавшись, згадується сьогодні. Необжита робоча кімната. Необжитий житловий будинок. Ніби хазяї цих кімнат завтра знімуться і кудись подадуться. І така ж творчість Ріда — бунтівлива, шукаюча. Він повинен пристати до якогось берега, десь знайти себе. Чи знайде і як?..

Я познайомилась з Емлі — дружиною Ріда, такою юною, що важко було повірити в її університетський диплом і педагогічну діяльність. Познайомилась і з дітьми, одnorічною донькою і трирічним сином. Було багато галасу і сіліз, поки діти, трохи звикши до нової людини, вмонілися, і ми сіли за стіл у напівтемній кухні. Горіли свічки. Господиня подавала смачні страви прямо з плити. Не було освячених буржуазною традицією випивок перед обідом. Гарна дружня простота і відсутність непотрібних умовностей.

Перед обідом, поки Емлі вкладала спати збуджених дітей, Пірс повів мене на другий поверх, до якоїсь маленької кімнати незрозумілого призначення. Чи то чиюсь спальня, чи друга робоча кімната господаря. На одній стіні — звичайні білі полиці і на них безліч книжок одного автора — автора, котрий стояв поруч мене. Романи Ріда французькою, німецькою, шведською мовами... Американські видання, італійські, датські, здається, одне навіть іспанське. Пірсу Ріду глибоко чуже будь-яке бажання похизуватися, піднести в моїх очах. Якщо він і повів мене до цих полиць, то, звісно, зовсім не для цього. Признаюся, виставка цих багатьох різних видань справила на мене враження, хоч зовсім не те, якого можна було чекати. Його багато читають і перекладають, йому вже мало треба, щоб стати справжньою знаменитістю. Англійський критик Уільям Тревор назвав Ріда одним з найбільш перспективних письменників молодого покоління. Інший — Уільям де Ат — сказав навіть більше: Рід «на кілька

голів вищий від більшості творців нинішньої прози і без сумніву стане згодом одним з найвизначніших письменників наших днів».

Те, що вже сьогодні Пірс Рід помітна постать на горизонті англійської прози, навряд чи підлягає сумніву, але він не з тих письменників, які зупиняються на досягнутому, і може справді піти далеко. І тоді що? — подумала я. — Невже поворот до тих, кого з такою силою логіки він зумів показати і викрити? Не було коли замислюватися, але думка майнула й одразу мене занепокоїла.

Ми у вітальні після обіду.

Мої господарі стомлені після робочого дня. Емлі явно змучена клопотами по господарству, на обличчі Пірса теж тінь утоми. Безугодно дзвонить телефон. Йому вже не дають ні відпочивати, ні працювати. Знайома картина. Я беру з журнального столика книжку. Це нове видання статей з етики, написаних батьком Пірса — Гербертом Рідом (передмова Гр. Гріна). Томик розв'язує ланцюг асоціацій, і дещо з того, що було незрозуміло, несподівано стає на свої місця.

— Я не знала про інтерес Гріна до книжок вашого батька, — кажу я, якимось не дуже зважуючи наслідки свого запитання.

— Вони були глибоко зв'язані, — відповідає Пірс. — Адже Грін теж католик, як і мій батько...

Ніби саме по собі впливає нове запитання:

— До речі, Пірс, скажіть, чому ваш Доусон все-таки йде в монастир, до того ж трапистів? Я багато думала над вашою книжкою, але цей фінал, мушу признатися, лишився для мене незрозумілим...

Рід не дає мені закінчити. Він дивиться на мене довгим, вивчаючим поглядом («можна їй сказати чи ні?» і потім кидає:

— Але ж я католик! Хоч і далекий від будь-якого догматизму, та все ж таки «практикуючий» католик, — поволі вимовляє він кожне слово, ніби хоче вкарбувати цей факт у мою свідомість.

«Практикуючий католик» означає в Англії чимало: відвідання меси, цілком можливо, що й сповіді і причастя. От і розгадано кросворд: фінал «Монаха Доусона», лідер студентів Аллан Грей — католик, католицькі символи і молитви (що правда, ще в глибокому підтексті) уже в «Юнкерах». Так ось воно чим пояснюється...

Тепер я починаю розуміти й деякі інші моменти творчості Ріда, що досі викликали подив і сумніви. Іноді майже навмисний еротизм окремих епізодів. Мотиви садизму — ясна річ, — зв'язані з тематикою «Юнкерів» (концтабору), із змалюванням «сексуальної революції» в «Професорській доньці». Але їх забагато. Якись непотрібні обертони, якись деталі подекуди поганого смаку... Католик, який бунтує проти своїх наставників і вчителів, проти аскези і всього, що випливає з неї? Як Джеймс Джойс?.. Цілком можливо!

Розмова триває далі, але невдовзі треба прощатися. Чому всі так стомилися цього листопадового дня?.. Хотілося б краще й глибше зрозуміти Пірса Ріда, але це зовсім нелегко, тим паче що він увесь час у русі, в пошуку. Що ж, ми розлучаємося з ним і його молодого привітною сім'єю, так до кінця і не пізнавши одне одного, але із взаємним бажанням зрозуміти і пізнати.

П'ятий і поки що останній його роман я прочитала вже вдома. «Вискочка» (1973) збентежив англійську критику і не може не збентежити всіх, хто уважно стежить за творчістю молодого автора. Вище я вже говорила про те, що рух Ріда від «Юнкерів» до «Професорської доньки» не був однозначний, і все ж «Вискочка» вирізняється з-поміж інших книжок у нерівноцінному доробку письменника, не даючи можливості одразу вирішити, в якому напрямку — вгору чи вниз — до нових форм реалізму чи геть від нього — йде цей рух.

Власне, все, що викликає тут здивування, було вже до деякої міри в інших книжках Ріда, але справа зараз у кількості, яка на очах у читача переходить у нову якість.

Хілері Флетчер — герой і оповідач роману — син скромного і законопослушного священника, настоятеля церкви, розташованої на території маєтку великого землевласника Метералла. Він вхожий до будинку багатії і зростає разом з його старшими дітьми — сином Марком і дочкою Герріет. Хоч Хілері було прийнято в домі як рідного і з ним поводяться, як з іншими дітьми, він, підрастаючи, починає відчувати болючу нерівність свого становища. То в нього нема парадного одягу, що годиться до випадку, то його прикро вражає презирливе ставлення до нього знатних гостей дому, то, нарешті, зневага Герріет, яку Хілері покохав юнацькою любов'ю.

Уже наприкінці першої частини (зауважимо, лише першої третини роману) виникає конфлікт, і це конфлікт чисто соціальний, в якому немає ніяких перебільшень і відносно змальовуються в формах самого життя. Письменник порушує проблему нерівності в сучасному англійському суспільстві і прагне показати соціальні, класові основи і традиції, котрі її підтримують. Лишається проблема вирішити. І тут письменник відступає від принципів правдоподібності.

Ображений Хілері, якого гнітить відчуття своєї, прищепленої йому людьми із кола Метераллів неповноцінності, починає шукати шляхів, які привели б його до мети: він прагне розбагатіти й помститися тим, хто його принижував. Найненависніші для нього Метералли. Шляхи, обрані Хілері Флетчером, такі, що книжка з другої своєї частини читається почасти як сучасний взірць шахрайського роману, або ще точніше, як готичний роман такого типу, де «жахи» нагромаджуються один на одний. Програвши величезну суму грошей за ігорним столом у Кембріджі (до того ж другові Марка Метералла аристократу Біллі Кейду), Хілері, ще будучи студентом першого курсу, залишає університет і йде до столиці, починає свої блукання по шляхах пороку. Вдень він художник — про людське око, хоч і досягає успіху й визнання на цій ниві. Вночі ж він веде свою головну гру — ламає замки і здійснює фантастичні крадіжки творів мистецтва. Його жодного разу, не було спіймано, і він стає власником величезного багатства. Проте і на цьому фантазія Ріда не спинається. Хілері купує будинок розпусти, який сам постачає живим товаром. Водночас він таємно скуповує акції й стає співвласником ігорного будинку; в такий спосіб він домагається повного розорення Марка Метералла.

Вбивство новонародженої дитини однієї із його жертв і безпорадного старого — нові злочини на рахунок Хілері. Автомобільна катастрофа, внаслідок якої його заклятого ворога скалічено на все життя, — наступний злочин. Усе сходить з рук цьому демонічному герою, і вся атмосфера роману сприймається як свідомо стилізація під «чорний» роман. Фінал книги не менш фантастичний і не заперечує, а скоріше утверджує, цю здогадку.

Потрапивши до тюрми за розбещення малолітніх, Хілері зустріча-

ється в тюремній камері з католиком, який його... навертає у свою віру. Вийшовши з ув'язнення, Хілері розкаюється у своїх жадливих гріхах, повертає більшу частину нагробованого ним добра його законним власникам, викуповує закладений маєток Метераллів, одружується з юною Мартою Метералл і стає фактичним власником родових угідь. Ще молода людина, Флетчер думає, однак, про смерть і пише спогади, в яких докладно описує свої злочини...

Що це? Сатира чи притча, яка має прихований іронічний, а то й сатиричний підтекст?

«Ця дивна книжка, — зазначає Рассел Девіс, рецензент «Обсервер ревью» (2 вересня 1973 року), — водночас і захоплює і заслуговує осуду». В цьому зауваженні, може, і сховано ключ до розгадки дивного роману: «Вона (книжка. — В. І.) — кричущий виклик принципам правдоподібності». Саме так! В цьому виклику правдоподібності, певне, і слід шукати пояснення того, що Пірс Поль Рід хотів показати в своєму демонічному творі — романі «неприємному», як досить влучно назвав його один з англійців-рецензентів Ріда.

Коли читати книжку поспішно і поверхово, вона справді здається «неприємною». Роман викликає внутрішній протест своїм чисто «готичним» нагромадженням жаків, змальованих водночас з умисною зовнішньою правдоподібністю. Тут немає ніякої містики, ніяких натяків на ірраціональне, разом з тим опис пороків і злочинів героя ледве вкладається в рамки можливого.

Хоч би як автор прагнув «дотримуватися правил гри», до «Висночки» не можна підходити як до книжки, в якій життя показано «у формах самого життя». Той читач, що оцінюватиме опис життєвого шляху і поведінки Флетчера в Лондоні з точки зору більшої чи меншої правдоподібності, заздалегідь приречений на нерозуміння ні самого роману, ані його задуму. Це скоріше притча, ніж роман, з описом звичаїв, із свідомим загостренням окремих образів, ситуацій і обставин, з метою кращого витлумачення задуманих життєвих явищ. Що це саме так, можна зробити висновок зі слів Марти, наведених на останній сторінці книги.

Дружина закликає Хілері повернутися до живопису і кинути писати спогади про свої злочини. «Але я казав тобі давно, що живопис — то

лише обман, — відповідає Хілері. — А тут, — каже він, показуючи на рукопис, — тут я хочу сказати правду». — «Ти можеш думати, що це правда, — заперечує Марта, — та коли б спитали мене, я б сказала, що половина — це твоя власна вигадка».

Оповідючи історію Флетчера, Рід навряд чи хотів переконати когось, що історія ця могла мати місце в житті, завданням його швидше було показати, до яких страшних наслідків веде соціальна нерівність, котра калічить людей, викликає ненависть, спонукає не до боротьби (як у «Професорській доньці»), а до злочинів. Тільки при такому прочитанні роман набуває смислу, а, головне, стають зрозумілі слова Марти у фіналі: нехай Хілері і не вчинив тих злочинів, про які йдеться в романі, він цілком міг їх вчинити, ненависть і протест набрали в нього хворобливих розмірів.

Про те, що книжка є, власне, «скринькою з секретом», свідчить і стиль Ріда. Спокійна і підкреслено традиційна розповідна манера на початку роману далі, у другій та почасті в третій частинах твору, змінюється. Збільшується кількість натуралістичних описів, які подекуди межують з порнографією. Словесне оформлення роману відповідає матеріалу зображення, і в цьому його виправдання. Складніше зрозуміти мелодраматичні нашарування, котрі є в розповіді Флетчера.

Лишається, проте, вирішити кардинальне питання, порушене (в різних формах) усіма, хто писав про книжку. Куди веде читача Рід і куди прийшов сам письменник, створивши свій вельми претензійний роман.

«Вискочка» несе на собі виразний відбиток кризової доби. Написана в 1972 році, книжка, по суті, веде в нікуди. Проблема соціальної нерівності та її наслідків не нова в англійській літературі і порушувалась ще в романах Філдінга і Смоллетта, не кажучи про Дефо і Свіфта. Письменник талановитий і шукаючий, Рід тут відійшов од тих сучасних нам форм вирішення цієї давньої проблеми, котрі очевидні в «Професорській доньці». Подих

культурної кризи, певне, зробив свою справу, паралізував (сподіваюся, тимчасово) активний пошук реального виходу з соціальної і політичної безвиході. Додам, що політично злободенні проблеми в останньому його романі зовсім не порушені і в цьому не можна не бачити кроку назад...

Гостро політичний роман «Юнкери» змінився менш політичним «Монахом Доусоном». Однак справжній герой цієї книжки — комуніст, який знайшов шлях до розв'язання соціального зла. «Професорська донька» присвячена безпосередньо зображенню політичного конфлікту (інша річ, як розтлумаченого). Так чи інакше «Вискочка» — крок назад або, в усякому разі, відхід од тематичної магістралі молодого прозаїка.

В усьому, що написав Рід за п'ять років своєї творчої активності, точилася й точилася болюча суперечка Ріда, католика, індивідуаліста і абстрактного гуманіста, з Рідом, який чудово розуміє ціну буржуазного лібералізму і гуманізму.

Відштовхнувшись од тих же берегів, біля яких вже давно б'ється в болючому пошуку Грін, Рід пішов далі від нього. Він не тільки усвідомив, але й переконливо показав, куди об'єктивно веде інтелігентська добродушність. Шлях Доусона до трапистів, звісно, не вихід, а тому в «Професорській доньці» автор, по суті, спинається напівдорозі, змальовуючи, чого насправді варті щирі, але вкрай безплідні спроби молодих американських мрійників змінити довколишню дійсність.

Важко давати прогнози. Письменицький шлях Пірса Поля Ріда тільки-но почався. Чекати можна і злетів і зривів. Ми часом забуваємо, яким нелегким є пошук у «світі абсурду», що оточує таких, як Рід.

Рід ще дуже молодий. В його прозі все теж не влаштовано, як і в його квартирі на Рейвенскорт-роуд. Уже сьогодні так багато різних сил діє на автора «Юнкерів», «Монаха Доусона».

Котра з них перемаже?

Москва.

ПОЛІТИЧНІ П'ЕСИ ВОЛЕ ШОЇНКИ

Wole Soyinka. The Jero plays. London, Eyre Methuen, 1973.

П'ять книжок за останні три роки видав відомий нігерійський письменник і режисер Воле Шоїнка. І кожна з них залишила слід у культурному житті Нігерії. Соціально загострені твори Шоїнки завжди спрямовані проти залишків колоніального минулого, проти консервативних сил сьогоднішньої Африки.

Нова книжка Шоїнки — «П'єси про Джеро» — об'єднала два політичні фарси: «Випробування брата Джеро» й «Метаморфози Джеро». У центрі «Випробувань брата Джеро» — образ «пророка» Джеро, засновника місцевої релігійної секти, шарлатана й авантюриста. З ідкою іронією змальовує Шоїнка сваволю й демагогію — два наріжних камені, на яких засновано нову «церкву». Інтриган Джеро усунув від справ «старого пророка» — свого колишнього вчителя і робить бізнес на релігійних почуттях своєї пастви. Нова «віра» ввібрала в себе елементи християнства й африканського язичества. Сутність віри самого Джеро — це бізнес і тільки бізнес. І «пророк», як справжній бізнесмен, не гребує ні злочином, ні зрадою. Шляхом підступів і обману він перемагає всіх суперників і зрештою стає майже диктатором.

У п'єсі Шоїнки зло лишається безкарним, а елементи трагізму затушовуються буфонадою у фіналі. Та «Випробування брата Джеро» не розважальний твір. Він має глибокий соціальний підтекст.

Драматург досить часто «зашифровує» образи й події, звертаючись у такий спосіб до найактуальніших політичних та суспільних проблем. Він піддає гострій критиці національну буржуазію не тільки Нігерії, а й інших молодих африканських держав.

Ще гостріше звучить політичний фарс

Шоїнки «Метаморфози Джеро». Пророк Джеро вже не вдовольняється впливом на своїх парафіян. Він мріє прибрати до рук усі секти, розташовані на океанському узбережжі, й вирішує скликати «асамблею», щоб здійснити це «демократичним шляхом». У лжепророка є спільники. Його найближча помічниця, сестра Ребекка, працювала особистим секретарем одного урядовця й ще тоді відзначалася винятковою побожністю. До секти Джеро вона прийшла не з порожніми руками, а з викраденими планами міністерства туризму, що стосуються будівництва на узбережжі численних ресторанів, барів і готелів. Ці плани дадуть Джеро додаткові козирі.

Спільниками Джеро в його боротьбі за владу стають злочинець Ананеас і хабарник Ч'юм. За їхньою допомогою Джеро приходить на «асамблею» в усезброєнні й здобуває повну перемогу.

Буржуазна критика писала, що Джеро — це, мовляв, сучасний африканський Скапен. Новий фарс Шоїнки свідчить про те, що літературним прототипом Джеро є скоріше головний персонаж його п'єси «Врожай Конгі» — безжальний африканський диктатор. Лжепророк ще не досяг справді високого становища в суспільстві. Та він уже наблизився до мети. В своєму виступі на «асамблеї» Джеро проголошує «народження першої церкви Апостольської армії порятунку» й розподіляє військові звання серед «пророків», «братів» і «сестер». Логічним фіналом збіговиська шарлатанів є сцена, в якій «пророк-майор» Метью величає головнокомандуючого новоствореної армії «генералом»...

П'єса Шоїнки викриває не тільки старі

консервативні традиції, а й псевдонові буржуазні взаємини. Читач, особливо африканський, може без особливих труднощів угадати в образі Джеро риси деяких продажних урядовців.

На жаль, драматург, критикуючи вади, злочини й шахрайство, як правило, не пропонує конструктивних шляхів до розв'язання нагальних суспільних проблем. Африканські колеги Воле Шоїнки, зокрема, відомий кенійський прозаїк, лауреат міжнародної премії «Лотос»

Нгугі Ва Тхіонго (Джеймс Нгугі), не раз закидали письменникові те, що «прості люди, робітники й селяни, часто лишаются в його п'єсах пасивними спостерігачами».

За повідомленнями преси, в своїй новій п'єсі — переробці «Вакханок» Евріпіда — Шоїнка вперше в своїй творчості зробив спробу зобразити народ як революційну масу, рушійну силу повстання.

Володимир КУХАЛАШВІЛІ

ДОСЛІДЖЕННЯ

ПРО СУЧАСНИЙ ФРАНЦУЗЬКИЙ ТЕАТР

Т. Якимович. Французская драматургия на рубеже 1960—1970-х годов. Издательское объединение «Вища школа», издательство при Киевском государственном университете, К., 1973.

Ця книжка є продовженням дослідження Т. Якимович «Драматургия и театр современной Франции» (Видавництво КДУ, К., 1968). Нова книжка, однак, має й цілком самостійне значення. Зразу ж додамо, що йдеться в ній не лише про драматургію, а й про театр, і не тільки Франції, а й інших зарубіжних країн, про новітні тенденції його розвитку та їхній вплив на французьке театральне мистецтво.

Манера, в якій написана «Французька драматургія», приваблює своєю сучасністю, відшліфованістю, виразністю і густотою викладу. По суті, матеріалу, який літературознавчо осмислений у цій праці, вистачило б на кілька досліджень. Автор весь час знаходиться всередині бурхливого потоку сьогоденного, часто абсолютного нового для нашого читача матеріалу. Але дослідниця не обмежується лише тим, що спостерігає і фіксує велику кількість виразних, промовистих фактів з театального життя Франції. Не втрачаючи нічого з конкретності та актуальності, вона вміє дивитися на проблеми широко, бачити

найсуттєвіше, виявляти тенденції розвитку, заглянути у перспективу найближчого майбутнього.

Добрий знавець французької драматургії, автор долучає до своїх спостережень посилання на найновіші праці театрознавців багатьох країн (Польщі, Чехословаччини, Югославії, США, Англії, ФРН).

Т. Якимович детально аналізує реакцію французького театру на бурхливі події весни 1968 року, відзначаючи як позитивні моменти (актуалізація, політизація п'єс, спроба створення революційного за своїм характером масового видовища), так і негативні (переляк і розгубленість деяких діячів культури і, як наслідок, їх втеча від животрепетної проблематики у так званий «бульвар», розважальну драматургію).

Дослідниця вдалося відтворити атмосферу весни 1968 року у Франції, образно розповісти про найважливіші вистави того періоду. Вона робить цікаві висновки щодо ситуації в сучасній французькій драматургії: «Мистецтво французької модерністської драматургії, внаслідок

док загальної ідейної «активізації» театру, виявилось немовби законсервованим. Воно живе давніми стандартами. Його боротьба за національний пріоритет... безперспективна: осередком не лише ідейних, а й естетичних дискусій і пошуків стає «ліве» мистецтво».

У розділі «Театр і традиція» Т. Якимович розглядає подальші метаморфози драматургії абсурду, особливо докладно зупиняючись на творчості Ежена Іонеско. Висловлена автором у попередній праці думка про те, що театр абсурду віджив своє як певна новація, як руйнівний за своєю суттю, та все ж таки пошук, знаходить у цьому розділі остаточне підтвердження. Такі п'єси Іонеско, як «Гра у вбивство» чи «Макбетт», свідчать про войовничу реакційність їх автора, сповнені ненависті до прогресивних сил, до будь-яких радикальних та демократичних перетворень суспільства.

Глибокий і постійний інтерес французької публіки, передусім молоді, до актуальних проблем не може не враховувати навіть драматургія «бульвару», тобто розважальна сценографія; вона теж намагається бути політичною, вносити сучасну проблематику в п'єси традиційно «сімейного» жанру.

Цікавим явищем стали п'єси класичного репертуару, переосмислені режисером в дусі нових політичних і соціальних вимог. Як зауважує дослідниця, «естетика прогресивного класичного спектаклю ще багато в чому суперечлива, вона не позбавлена вульгарно соціологічних ремінісценцій і формалістичних відхилень. Але саме тут реалізуються ідейно-художні пошуки, принципово важливі в загальнонаціональному масштабі».

Окремий розділ книжки присвячений найновішим явищам зарубіжного театру (хепенінг, «лівінг сієтер») та формам, яких вони набувають на французькому ґрунті. Демонструючи глибоку ерудицію, автор розкриває складну й суперечливу суть модних театральних експериментів. Можна дискутувати з деякими висновками дослідниці щодо хепенінгів чи «лівінг сієтер», але її пра-

ця дає справді ґрунтовну характеристику цих явищ.

Заключний розділ монографії — «Французька демократія бореться за передовий театр» — розкриває прогресивні тенденції французького мистецтва сцени. В ньому йдеться про п'єси Армана Гатті, постановки Жана Віллара, репертуар «народних театрів» столиці і провінції. Автор говорить і про невдачі та зриви в практиці провідних майстрів, показує, які труднощі доводиться переборювати прогресивним демократичним колективам, щоб зберегти свою творчу незалежність. Незважаючи на дуже складні обставини, в яких йому доводиться працювати, прогресивний французький театр може пишатися своїми успіхами, до яких належить, зокрема, вистава «1789», поставлена режисером Аріаном Мнушкіною в Театр дю Солей.

Дослідження Т. Якимович написане не з академічно-ретроспективних позицій, а по гарячих слідах подій. Автор висуває чітку концепцію розвитку французького театру наших днів, дає політичну й естетичну оцінку кожному з конкретних фактів.

Містка метафора, точний, емоційно забарвлений епітет, часті іронічні інтонації надають монографії стильової своєрідності.

Дослідження, очевидно, виграло б, якби автор суворіше поставився до добору матеріалів: воно подекуди переважане фактами, рясніє назвами п'єс та прізвищами театральних діячів, які відомі лише спеціалістам і тому без пояснень нічого не промовляють читачеві, що знайомиться з новітньою французькою драматургією. Т. Якимович надто часто, на наш погляд, послуговується лапками, й читачеві не завжди зрозуміло, яке навантаження вони несуть, — виділяють цитату чи позначають авторську іронію.

Загалом же праця Т. Якимович «Французька драматургія на рубежі 1960—1970-х років» буде цікава всім, хто хоче дізнатися про нові тенденції в театрі Заходу, про знахідки і втрати його майстрів, про бурхливе й складне театральне життя сучасної Франції.

ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ ДРУЖБИ

Марко Вовчок
та П.-Ж. Етцель.

За матеріалами
неопублікованого
листування

1

Весною 1859 року, в розквіті своєї літературної слави, Марко Вовчок виїхала в супроводі І. С. Тургенева з Петербурга до Німеччини, маючи намір пробути за кордоном кілька місяців, щонайбільше — півроку. Та з різних причин перебування за кордоном затяглося майже на вісім років — до початку 1867-го. Письменниця побувала не тільки в Німеччині, а й у Швейцарії, Англії, Бельгії, Італії, Франції. Останні шість років вона жила майже безвиїзно в Парижі.

Живучи за кордоном, Марко Вовчок спілкувалася з видатними діячами російської, польської та чеської революційної еміграції. Особливо великий вплив мав на неї О. І. Герцен. До широкого кола її паризьких знайомих входили й французькі літератори. Найплodотворнішим виявилось для неї знайомство, що потім перейшло в багаторічну міцну дружбу, з прогресивним видавцем П'єром-Жюлем Етцелем (1814—1886), автором численних книжок для дітей, підписаних псевдонімом П.-Ж. Сталь.

Що ж зблизило її в Етцелем і зумовило ділове співробітництво, внаслідок якого Марко Вовчок стала також і французькою письменницею та перекладачкою на російську мову багатьох книжок, здебільшого французьких письменників?

Перші роки зарубіжного життя Марія Олександрівна напружено працювала над здійсненням своїх творчих задумів — писала українські й російські твори, зокрема, великий антиклерикальний роман, що згодом став відомий під наз-

вою «Записки причетника», а також оповідання, повісті, казки.

Через кілька років зв'язки Марка Вовчка з російськими видавцями слабшають, її твори вже не так часто з'являються на сторінках періодичних видань чи виходять окремими книжками. Короткочасна поїздка наприкінці 1862 року з Парижа до Петербурга для поладження літературних справ не дала відчутних наслідків: уже наступного року почалися валуєвські утиски української культури. Журнал «Основа», в якому протягом двох років друкувалися українські оповідання й повісті письменниці, був заборонений. Зазнали утисків і передові російські журнали «Современник» та «Русское слово», що охоче публікували її твори. Позначилася й відірваність від батьківщини: втрачалися животворні зв'язки з українським та російським громадським середовищем.

Письменниця поривалася в Росію, але повернення відкладалося через хворобу її чоловіка А. В. Пассека, що повільно танув від сухот (він помер у вересні 1866 року в Німці).

Єдиним джерелом існування для неї були літературні заробітки. А тим часом гонорари з Росії тепер майже зовсім не надходили. Отже, треба було шукати роботи в Парижі.

Письменниця познайомилася з Етцелем, очевидно, навесні 1865 року — через Тургенева, хоч на той час його дружні взаємини з Марією Олександрівною остаточно зійшли нанівець і бачилися вони дуже рідко. (Розрив настав поступово, причиною були ідейні розходження, поглибленню яких сприяли її зустрічі в Неаполі з М. О. Добро-

любовим, виступи в «Современнике» й революційна позиція у польському питанні.)

І. С. Тургенев був для Етцеля посередником у його справах з М. О. Вольфом, власником великої видавничої фірми у Петербурзі. Доручення видавця обтяжували Тургенева, але їх пов'язувало спільне коло друзів серед французьких письменників, а крім того, Етцель друкував його твори. Знаючи про бажання Марії Олександрівни повернутися на батьківщину, Тургенев хотів перекласти на неї виконання тих послуг, що їй йому доводилося робити паризькому видавцеві, а щоб зацікавити її, порадив Етцелю доручити пані М. О. Маркович (Марку Вовчку) перекладання французьких книжок для фірми Вольфа.

Як би там не було, вона дістала за прошення завітати до видавця на вулицю Жакоб, 18, де зустріли її дуже приємно, і знайомство зав'язалося.

Кілька слів про Етцеля. Свого часу він був дуже помітною постаттю. Вже відомий видавець, він став у революційні роки політичним діячем і посідав відповідальні пости в республіканському уряді. Після державного перевороту 1851 року Етцель дев'ять років перебував у вигнанні, з-за кордону ведучи боротьбу з узурпатором «Наполеоном Малім». Зокрема, саме він видавав і нелегально поширював у Франції збірку політичних віршів Віктора Гюго «Відплата». Після проголошення амністії Етцель повернувся до Франції і відновив видавничу діяльність.

У домі Етцеля збирався цвіт французької літератури. В різні роки видавець підтримував дружні взаємини з Бальзаком, Сент-Бевом, Ламартіном, Жорж Санд, Гюго, Мюссе, Меріме, Додє. Його листування з літераторами, педагогами, художниками, вченими — живий літопис французької культури того не за півстоліття.

Коли Марія Олександрівна познайомилася з Етцелем, той видавав уже разом з талановитим педагогом Жаном Масе¹ новий журнал для дітей та юнацтва. Цей «Журнал виховання й розваги» («Magasin d'Education et de Récreation») мав популяризувати серед юних читачів природничо-наукові знання й твори найкращих письменників. Треба відзначити, що журнал блискуче впорався з цим завданням і здобув популярність навіть за межами Франції. Постійними авторами «Журналу вихо-

вання й розваги» були визначні французькі вчені, письменники, художники-ілюстратори, педагоги. Досить сказати, що в різні роки в журналі виступали такі вчені, як Елізе Реклю, Анрі Сент-Клер-Девіль, Каміль Фламмаріон, Віве де Сен-Мартен; такі письменники, як Жюль Верн, Еркман-Шатріан, Гектор Мало, Жюль Сандо, Едуар Лабуле, Андре Лорі, Андре Лео; такі художники, як Гюстав Доре, Леон Бенетт, Альфонс де Невіль, Едуар Ріу, Жорж Ру.

«Журнал виховання й розваги» виходив з 1864 по 1906 рік. Найбільшим своїм успіхом він завдячує Жюлю Верну, що надрукував на його сторінках тридцять п'ять романів з серії «Незвичайні мандрівки».

У цьому журналі мала співробітниця ти й українська письменниця.

2

Завдяки знайомству з Етцелем Марія Олександрівна ввійшла в нове громадське середовище, прилучилася до літературного життя Франції.

Збереглося близько сотні листів Етцеля до М. О. Маркович, датованих з 1865 по 1885 рік. Ця частина епістолярної спадщини французького видавця зберігається в Інституті російської літератури АН СРСР (Пушкінський дім) в Ленінграді (ф. 9586. LVI, б. 91). Судячи із змісту та зустрічних листів письменниці, колекція дійшла до нас не повністю; хоч загалом дає досить відомостей, щоб відтворити історію ділових і дружніх взаємин обох кореспондентів.

Крім того, там зберігаються ділові папери, адресовані М. О. Маркович службовцями «Книговидавництва Ж. Етцель і К^о», а також договірні документи.

Іншим цінним джерелом для висвітлення цієї теми є книжка А. Пармені та К. Бонье де ла Шапель «Історія видавця та його авторів. П.-Ж. Етцель (Сталь)» — велика збірка документів і листів, що характеризують літературно-видавничу діяльність Етцеля, його взаємини з корифеями французької літератури, а також з Тургеневим та Марком Вовчком. Тут наведено витяги з трьох листів Марії Олександрівни (з них два включено до 2-ї книги 7-го тома Творів Марка Вовчка — останнього видання її творів). Цікаві також і фрагменти з листування Етцеля з Тургеневим з приводу повісті Марка Вовчка «Маруся».

Один з авторів згаданої книжки Катрін Бонье де ла Шапель — онука Етцеля; вона була в спадщину величезний архів, вона кілька років тому передала його на зберігання до Національної біб-

¹ Жан Масе був організатором педагогічної ліги, що виступала за загальне навчання, а також, затором науково-популярних книжок для дітей («Історія шматочка хліба», «Служники шлунка» та ін.).

ліотеки Франції. Судячи з кількості листів Етцеля до Марії Олександрівни, можна було припустити, що й вона протягом довгих років спілкування з видавцем надіслала йому не менше сотні листів. Проте на наш запит з Національної бібліотеки надійшла відповідь, що у фонді Етцеля збереглося близько тридцяти листів М. О. Маркович, з якими пошастило ознайомитись з мікрофільму. Фотокопії листів були замовлені на наше прохання відділом рукописів Державної Публічної бібліотеки ім. М. Салтикова-Шchedріна в обмін на інші документи, що цікавлять Національну бібліотеку.

В ролик уявилося всього двадцять чотири листи Марка Вовчка до Етцеля-старшого, два — до його сина Жюля¹ та кілька документів ділового змісту. З двадцяти шести листів тільки вісімнадцять збереглося повністю, решта — без початку чи кінця, а то й середина послання. За часом написання ці листи охоплюють період з березня-квітня 1867 року по вересень 1883 року.

Обидві епістолярні колекції розширюють наші уявлення про перекладацьку та редакторську діяльність Марка Вовчка, висвітлюють маловідомі сторінки її життя і творчості.

3

В останні роки перебування в Парижі Марко Вовчок жила з родиною (А. В. Пассеком, сином Богданом і матір'ю) в передмісті Нейї, звідки любила ходити пішки до далекого центру. Через двадцять років після першої зустрічі з Етцелем вона згадувала в одному з листів: «Я знову бачу Париж, я знову бачу всі куточки, де прогулювалася й відпочивала, стільки разів вирушаючи з Нейї на вулицю Жакоб... Я знову вдихаю це лісове повітря і знову бачу людей, тих, які ще живуть, і тих, кого вже нема на цьому світі... З того самого дня, як я Вас узнала, я не переставала благословляти випадок, який мене з Вами звів».

Під час першого знайомства Етцель докладно розпитав письменницю про її заняття, життєві умови, вселив надію на постійний заробіток перекладами з французької на російську, говорив про можливість публікації її власних творів у його видавництві. Приваблива трид-

цятирічна жінка з великими сірими очима й викладеними короною золотавими косами, що так невимучено розмовляла з ним по-французьки, безперечно, справила на нього сильне враження. Тим більше, що Етцель уже чув від Тургенева про її талант і славу в українській та російській літературах. Тривала розмова з гостею зміцнила його симпатію до неї; йому імпонували передові погляди й широкий кругозір письменниці.

Відвідавши Етцеля вдруге через кілька днів, Марко Вовчок залишила йому підготовлений на його прохання список своїх творів для дітей і переклад однієї з казок, можливо, перших розділів «Казки про дев'ятьох братів розбійників і про десяту сестрицю Галю».

9 липня 1865 р. Етцель пише їй першого з відомих нам листів:

«Мадам! Я прочитав рукопис, що його Ви мені залишили. Талант автора для мене очевидний, книжка має також пізнавальну цінність, але змальовані в ній звичай дуже далекі від нашої французької дійсності. А тому, мені здається, починати слід не з цього твору. Треба, щоб Ви знайшли серед своїх творів такий, що був би не настільки далекий нашій публіці.

Вибір цієї першої книжки має дуже велике значення для Вас, для Вашого імені у Франції.

Повідомлення, зроблене Вами про Ваші рукописи, переконало мене, що Ви можете бути у Франції письменником такого ж рангу, до якого ви, безперечно, належите у себе в Росії».

Етцель домовляється з нею про наступну зустріч, щоб пильніше зайнятися її справами.

«1. Мене можуть цікавити з Ваших творів насамперед казки для юнацтва, про які Ви вже говорили.

2. Але, крім того, я спробую пробити Вам шлях у нас. Тому я прошу Вас говорити зі мною з цілковитою довірою про свої плани, задуми і т. д. Я буду у Вашому розпорядженні в четвер, п'ятницю і навіть у суботу. Повідомте, який день Вас найбільше влаштовує. Ваш Ж. Е.»

Не зваживши на зауваження Етцеля, Марко Вовчок перекладає до кінця «Галю», а потім «Невільницю» — казки, видані перед тим у Петербурзі В. Яковлевим. Етцель прочитав рукописи. Йому хотілося згладити їх «бунтарське звучання», неприйнятне не тільки для його дитячого журналу, а й взагалі для французької публіки, яку, на його думку, подібні сюжети можуть тільки відштовхнути. Лист від 28 липня 1865 р. містить детальніший критичний розгляд

¹ Етцель-молодший у листуванні його батька з Марком Вовчком завжди іменується Жюлем, що ввело в оману деяких дослідників, в тому числі й авторів цієї статті, які в окремих випадках вважали, що йдеться про Жюля Верна. Останній фігурує як п. Верн, рідко як Ж. Верн і ніколи як Жюль.

казок Марка Вовчка — під кутом зору рядового французького читача. І все-таки він намагається надрукувати одну з казок, щоправда, не в своєму видавництві.

«Люба мадам! Я прочитав «Галю». Я прочитав «Невільницю». Я вважаю за можливе надрукувати в журналі першу. Я надіслав оповідання до одного з журналів, і ми дістанемо відповідь не пізніше, як через вісім днів. З другою важче. Вона гарна на початку, але не в кінці. Є чудові місця, але для нас надто «чужоземні», трохи дикуваті. Гадаю, що з «Галі», якщо її друкуватимуть у журналі, такі місця можна буде вилучити. Все це в цілому мені здається дуже гарним і цікавим, але така національна своєрідність може піти на шкоду якості твору і зробити його зрозумілим тільки невеликій кількості французьких читачів.

Пошукайте серед своїх творів те, що може бути найближчим для наших звичаїв, що буде не таким далеким від французької дійсності.

Мені хотілося б, щоб у «Галі» рішення братів стати розбійниками було зумовлене тілесним покаранням одного з них чи якимсь іншим випробуванням, яке могло б викликати обурення й виправдати найкрутішу акцію з почуття помсти. Якщо цього не буде, Ваші семеро братів¹ перестануть цікавити французів з тієї хвилини, як вони стали розбійниками.

Я маю одну мету — створити для Вас публіку у Франції, шукати її і знайти, а Ви повинні дати мені все, що у Вас перекладено. Я зроблю краший відбір для нас, аніж Ви самі. Наші герої зовсім не такі, як ті, котрих Ви змалювуете, і треба повернутися до наших давніх легенд, аби знайти щось подібне. В такому ж вигляді, як тепер, це може зацікавити тільки бібліофілів чи небагатьох допитливих читачів.

В усьому, що я Вам написав, не шукайте нюансів, які можуть Вас розхолодити. Звичайно, я зроблю збірку Ваших творів, але хочу, щоб туди ввійшли і найкращі речі, що не друкувалися у Франції. То знайдіть же серед своїх творів справді **найкращі**, і такі, що найбільше підійшли б для французьких читачів».

Відомо, що Марко Вовчок ніколи не погоджувалася переробляти свої твори на догоду публіці чи для пом'якшення їх соціального звучання. Ми не знаємо, що відповів Етцелю журнал, куди він надіслав казку про Галю, але фран-

цузькою мовою вона не була надрукована, так само як і «Невільниця».

4

Щоб знайти для Марка Вовчка перекладацьку роботу, Етцель намагається зв'язати її, за порадою Тургенєва, з петербурзьким видавцем М. О. Вольфом:

«Лист п. Вольфу, той, у якому йдеться про переклади, тільки вчора міг надійти до Петербурга, а тому відповіді слід чекати тільки через 8—10 днів.

Я був би дуже щасливий, якби Ви почали працювати над перекладами, які не вимагатимуть від вас великої затрати моральних сил і робитимуться поступово з тим, щоб одного чудового дня Ви змогли б їх використати.

Я хотів би по-справжньому бути для Вас корисним. Починати треба з повного успіху. Половинним успіхом задовольнятися не слід. Ж. Е.» (3 листа від 28 липня 1865 р.)

Проте шлях Марка Вовчка у французьку літературу був нелегкий. Попри всю прихильність Етцеля до неї, він не хотів ризикувати. Протягом року, чи й більше, жодне з її оповідань не з'явилось на сторінках «Журналу виховання й розваги», незважаючи на те, що, починаючи з вересневого випуску за 1865 рік, ім'я Маго Wovzog друкується на титульному аркуші в списку постійних авторів. І поки журнал виходив, кожні два тижні протягом сорока років він нагадував французьким читачам про існування української письменниці.

Перший її твір (казка «Мелася» — третій французький варіант відомої казки «Ведмідь») з'явився на сторінках «Журналу» в березні 1866 року, друга казка була надрукована через кілька місяців, а всі інші — протягом наступних років, коли письменниця жила в Петербурзі. Але обіцяна Етцелем збірка її **найкращих** творів у Франції так і не була видана.

Що ж до перекладів з французької на російську, то робота над ними почалася саме з того часу. В одному з листів, що припадають на кінець 1865 або початок 1866 р., Етцель просить Марію Олександрівну: «Будь ласка, напишіть листа Вольфу й надішліть його мені до запитання в Страсбург. Напишіть йому, що закінчили «Маленького парижанина»¹, що тепер уже перекладаєте «Капітана Гаттераса» (роман Жюль Верна. — Авт.) і пишіте для нього оригінальний твір російською мовою, який

¹ Очевидно, Марко Вовчок замінила кількість братів з дев'яти на сім, бо число сім частіше зустрічається у французькому казковому фольклорі.

¹ Повість Альфреда де Бреа «Пригоди маленького парижанина» вийшла у видавництві Етцеля.

буде готовий за кілька місяців. Я додам до Вашого листа все, що треба, щоб справа дійшла до оплати. Листа Вольфу я відішлю з Німеччини.

Я попередив п. Гудшара¹, що він має одержати російський текст «Маленького парижанина» і вручити Вам 900 [франків].

Ви добре б зробили, якби написали коротку передмову, щоб сказати в кількох словах російським читачам, що знайшли у Франції гарну книжку й надаєте їй переклад і що Ви зараз шукаєте цікаві книжки для дітей...»

Повість А. Бреа «Пригоди маленького парижанина» в перекладі Марка Вовчка незабаром вийшла в світ і потім кілька разів перевидавалася фірмою М. О. Вольфа.

Співробітництво письменниці в «Журналі виховання й розваги» сприяло її особистому знайомству з письменниками, що згуртувалися навколо видавництва Етцеля, і визначило основний напрямок її перекладацької діяльності.

«Як перекладачка Марко Вовчок посідає першокласне місце в російській літературі, — писав її перший біограф Б. А. Маркович. — Завдяки чудовій російській мові вона вміла, вільно відхиляючись від тексту автора, проте не змінюючи його думок чи тону, відтворювати його в російських художніх образах. У цьому плані з нею міг суперничати давно померлий знаменитий перекладач Діккенса й Теккерея — Введенський, і обоє вони, безперечно, найкращі російські перекладачі XIX століття».

У цій характеристиці, хоч яка вона небезстороння, нема великих перебільшень; вільне поводження з текстом властиве навіть найкращим зразкам художнього перекладу 1860—1870 років, а переклади Марка Вовчка, за невеликим винятком, справді належать до найкращих.

Найбільшу популярність як перекладачці принесли їй романи Жюль Верна, який сам заявив видавцеві перед її від'їздом з Парижа, що цілком довіряє «цій розумній, інтелігентній, освіченій жінці, яка тонко відчуває і чудово знає французьку мову»².

З 1867 по 1877 рік вона переклала чотирнадцять романів Жюль Верна, збірку його повістей та оповідань і першу книгу історико-географічної серії «Славнозвісні дослідники та мандрівники» — більшу частину з написаного ним на той час. До 1875 року її переклади видавав книготорговець С. В. Звона-

рьов. Вони приваблювали читачів не тільки новизною, а й чудовими ілюстраціями, а «високу якість перекладів, — писали рецензенти, — гарантує відоме ім'я перекладачки». І справді, в особі Марка Вовчка Жюль Верн знайшов чудового інтерпретатора. Не прагнучи буквальної точності й поступаючись деталями, вона схоплювала дух оригіналу: легкість і жвавість стилю автора, його французький гумор. Переклад, як ми знаємо, подеколи зводився до переказу. Сама вона так пояснювала свій метод: «...з благословення Верна, його видавець Етцель дозволив М. Вовчкові як перекладачці, так і переробки, скорочення і вставки, як[их] у перекладах є чимало».

Перекладами Марка Вовчка було охоплено широке коло письменників. Крім Жюль Верна, в російську літературу з її легкої руки ввійшли Гектор Мало, Еркман-Шатріан, Альфред де Мюссе, Люсьєн Біар, Жан Массе, П.-Ж. Сталь, М. де Шервіль, А. Бреа, Каміль Фламмаріон, Жюль Сандо, Е. Ш. Кандез. Деякі з них назавжди забуті, але свого часу всі вони були популярні. Перекладала вона також з англійської й німецької, а в наступні роки з польської.

Відносини письменниці з фірмою М. О. Вольфа з різних причин не встановилися (одна з них — конкуренція з боку перекладачів, що постійно працювали для цієї фірми). «Пригоди капітана Гаттераса» були видані в Петербурзі видавництвом не Вольфа, а випадкового підприємця І. І. Папіна, колишнього фактора друкарні департаменту уділів. Книжка була видана так неохайно, що викликала обурення Етцеля. 30 травня 1867 року він писав перекладачці з цього приводу:

«Якщо Ваш видавець (Звонарьов, з яким тоді велися переговори. — Авт.) хоче конкурувати з цим жахливим виданням з перекрученнями, допущеними в «Гаттерасі», я йому надішлю кліше (ілюстрації до роману. — Авт.), і він мені заплатить тільки в тому разі, якщо матиме прибутки. Я з радістю провчу цю людину, що так спотворила «Гаттераса», якого можна було видати значно краще, скориставшись кліше оригіналу. Довідайтеся, через кого зроблені гравюри для «Гаттераса», в Росії чи в Лейпцігу, в Бельгії чи у Франції».

З І. І. Папіним, приятелем Д. С. Каменецького, що виготовляв у друкарні департаменту уділів українські книжки, зокрема 2-й том «Народних оповідань», Марко Вовчок була знайома й раніш. Вона хотіла зробити його постійним видавцем і своїх перекладів, і оригінальних творів. Проте надії на

¹ Службовець фірми Етцеля.

² A. Pârménie et Bonnier de la Chapelle. Зазнач. тв., стор. 573.

І. І. Папіна не виправдались. Він видав у дуже невдалому оформленні тільки згаданий роман Жюль Верна й перший том із задуманого тритомного зібрання творів Марка Вовчка. Пізніше, коли вона знайшла сумлінного видавця в особі С. В. Звонарьова, той видав її переклади в чотирьох томах.

Співробітництво письменниці з Етцелем зміцніло вже в 1865—1866 роках, про що свідчить один з листів А. В. Пассека, надісланий з Парижа до Москви його брату Володимирі (за 26 лютого 1866 р.): «Тут платять справно, але мало, а з Росією справи посуваються поганенько... М[арія] О[лександрівна] чекає грошей з Петербурга від рідва й досі не одержала — доводиться перебиватися французькими роботами».

Та ось настали трагічні дні жовтня 1866 року, коли вона прибула з Ніцци в Париж з тілом померлого Пассека й потім повезла труну до Москви, де небіжчик, згідно з бажанням його матері, був похований на Тіхвинському цвинтарі Симонового монастиря. Етцель допоміг їй залагодити формальності, пов'язані з перевезенням останків Пассека в Росію, всіляко намагався підбадьорити її. Тепер, коли відпала головна причина, що змушувала її жити далеко від батьківщини, Етцель певною мірою довів благородство своїх дружніх почуттів.

Наводимо у витягах його лист від 22 жовтня 1866 року, адресований М. О. Маркович у Москву:

«Дорогий друже!.. Дозвольте мені думати тільки про Вас, про Ваші інтереси. Я вважаю сумною ту обставину, що така освічена людина, як Ви, добра й ніжна матір, мала стати вічно-віч з усіма несподіванками й злигоднями важкого життя для себе й свого сина, тоді як це життя має бути легким і почесним на батьківщині. Я з Вами про це вже розмовляв, розмовляв, як брат — це було моїм обов'язком... Я бачу Вас вже за тисячу льє звідси, в нормальних життєвих умовах і зайняту вихованням сина, я бачу, як зростає Ваша репутація завдяки творам, гідним Вашого таланту.

Якщо Ви зможете влаштуватися в Парижі, то нічого не буде для мене більш радісного. Якщо ж Ви зможете зайняти належне становище в Росії, Ви самі розумієте, як я буду засмучений тим, що Вас немає в Парижі. І все-таки я мушу Вам вказати на Росію і буду без кінця повторювати, що саме туди Вам треба виїхати...»

Та не було потреби умовляти письменницю. Всім серцем поривалася вона на батьківщину, і на початку лютого 1867 року остаточно залишила Париж.

Оселившись у Петербурзі, Марко Вовчок з головою поринає в творчу роботу.

У першому з уцілілих листів до Етцеля (написаному десь наприкінці березня — на початку квітня) вона, не вдаючись у деталі, говорить про великі неприємності, що їх вона зазнала в перші місяці перебування в Росії. Разом з тим вона пише своєму паризькому другові про виховання сина, про працю над новим романом (в цей час вона писала «Живу душу»), про підготовку до видання зібрання своїх творів і, звичайно, про переклади з французької (див. «Твори» Марка Вовчка, т. 7, кн. 2, стор. 134 — 136).

Інші її листи до Етцеля за 1867 та 1868 роки нам невідомі, зате відомі понад десять листів видавця. Як видно з наведених нижче уривків, вони присвячені питанням поширення «Журналу виховання й розваги» в Росії, продажу творів французьких письменників, які у нього видавалися, та кліше ілюстрацій до книжок, публікації оповідань Марка Вовчка у Франції. Всі його листи пройняті турботою про її матеріальні інтереси, його тривожить те, що вона так рідко відповідає йому, він підозрює, що вона приховує від нього якісь сумні обставини свого особистого життя. Разом з тим Етцель не забуває й про інтереси своєї фірми.

8 квітня 1867 р.: «...Якщо «Magasin» («Журнал виховання й розваги») можна буде пересилати поштою за невелику плату, то багато які російські родини передплатять його. Ціна передплати для Росії, враховуючи поштові витрати, буде 20 франків. Рік вважатиметься від березня до березня».

30 липня 1867 р.: «Якщо «Грант» («Діти капітана Гранта» Жюль Верна) з малюнками Вам підходить за дві тисячі франків — справу зроблено, але що стосується перекладу, то врахуйте, що цей (твір) на третину довший за «Гаттераса».

21 серпня 1867 р.: «Кліше «Капітана Гранта», як мене повідомили, відіслано вісім днів тому. ...Я мушу подякувати Вам за все, все хороше, що я знайшов у Ваших листах. Я підозрював, що не все у Вас гаразд, а Ви не хочете, щоб я про все знав і допоміг». Він розпитує «любу Марі», які тривоги затьмарюють її життя, просить бути з ним до кінця відвертою й нічого не приховувати.

А в цей час почалося її зближення з Д. І. Писаревим. Його розрив з Благовітловим, видавцем журналу «Дело», й перехід разом з Марком Вовчком в

оновлені «Отечественные записки», очолювані Некрасовим і Салтиковим-Шчедріним, викликали озлобленість проти письменниці з боку працівників «Дела», які звинувачували її в тому, що вона буцімто відлучила критика від літературного середовища й після Петропавлівської фортеці, де він пробув понад чотири роки, «ув'язнила» його в «Лопатінській фортеці» (так називав видавець творів Писарева Ф. Ф. Павленков дім Лопатіна на Невському проспекті, де оселилися Писарев і Марко Вовчок). А потім, після трагічної загибелі Писарева на Ризькому узмор'ї, недруги звинуватили Марію Олександрівну в його передчасній смерті...

Звичайно, вона не вважала за потрібне розповідати Етцелю про літературні чвари, мимовільною учасницею і жертвою яких вона стала в Петербурзі, й тим більше — про нову трагедію, пов'язану з Д. І. Писаревим. Вона обмежувалася лише глухими натяками, а про зміст її листів можна судити із схвильованих відповідей Етцеля. Підозрюючи, що «Марі» кимось захоплена, він закінчує вересневого листа такою багато значною сентенцією:

«Слід тверезо дивитися на речі, бо якщо Ви вважатимете когось досконалістю і одного чудового дня переконаєтеся, що це не так, то вам буде ще важче. Я кажу це, бажаючи добра тому, кого Ви звете **Магометом**. Любіть його менше, щоб полюбити назавжди».

Очевидно, до Етцеля дійшли чутки про горе, що спіткало Марію Олександрівну. 29 жовтня 1868 р. він наполегливо повторює, що хоче знати «всі подробиці її життя, абсолютно все — і жалі і радощі».

Єдиною втіхою після загибелі близької людини була для неї праця. Вона працює не покладаючи рук, зваживши на себе ведення зарубіжного відділу «Отечественных записок». Поряд з працею над романом «Жива душа», Марко Вовчок видає багато часу перекладанню з трьох мов (французької, англійської, німецької). 1869 року на сторінках «Отечественных записок», а потім окремою книжкою був опублікований в її перекладі соціальний роман Джеймса Грінвуда «Справжня історія маленького обриванця», роман, гідна подиву доля якого в Росії переплітається з її ім'ям¹. В «Отечественных записках» друкуються в перекладі Марка Вовчка: «Дві дочки пана Плішона» Андре Лео (під назвою «Дві жіночі натури»), «Блумберійська красуня» Августа Мер'ю, «Паризькі лис-

ти» французького публіциста Шарля Луї Шассена, серія її невідданих статей «Похмурі картини» — про англійських письменників 60-х років: Грінвуда, Мер'ю і Сала. Окремими книжками виходять нові романи Жюль Верна, повість Гектора Мало «Пригоди Ромена Кальбрі» і т. д.

Цікаво, що майже з усіма письменниками, яких вона перекладала, Марко Вовчок була знайома особисто... Особливо мали їй імпонувати романи учасниці Паризької комуни Андре Лео (справжнє ім'я Леоділь Шансе-Малон), присвячені проблемам жіночої емансипації. Відомо, що Марко Вовчок зацікавила творами цієї письменниці Д. І. Писарева, який написав про її творчість велику статтю — одну з останніх у його життя.

В наступні роки, аж до 1872 р., обсяг перекладацької праці Марка Вовчка невпинно зростає і відповідно ще більше зміцнювалися її ділові зв'язки з Етцелем. Водночас вона і далі виступає в його журналі для юнацтва.

6

Ми вже згадували «Меласку», французький варіант казки «Ведмідь», вперше надрукованої по-російському у збірці «Казки Марка Вовчка». Саме ця казка про сміливу дівчинку, що оборонила старшого брата від звіра, який заліз на пасіку, стала хрестоматійною, її і дотепер видають для малюків.

До оригінальних творів, опублікованих тільки французькою мовою, належать побутові оповідання «Мандрівка на крижині» й «Сестричка». У першому оповіданні дія відбувається на Україні. Пригоди двох дітей, хлопчика й дівчинки, що опинилися під час повені посеред річки на підхопленій течією крижині, врятування їх селянами — такий сюжет оповідання. В архіві Марка Вовчка (ІРЛІ) зберігаються вирізані з журналу аркуші з авторською правкою. Судячи з почерку, правка була зроблена в останні роки життя письменниці. Марко Вовчок викреслила з надрукованого тексту деякі розтягнені описи та сентенції, внесені, очевидно, без її згоди.

«Сестричка» певною мірою нагадує за темою казку «Ведмідь»: смілива й рішуча дівчинка йде на самопожертву, щоб врятувати своїх молодших братів від нападу вовків.

Якщо французький варіант «Королівни Я» значно поступається перед російським, включеним до авторської збірки «Казки і бувальщина» (1874), то

¹ Див. статтю Є. Брандіса «Марко Вовчок і Джеймс Грінвуд» («Всесвіт», 1967, № 3).

«Зла Колючка і Добра Троянда» — вільний переказ слов'янської казки про дванадцять місяців, найімовірніше, за збіркою Божени Немцовой, — є цікавою. Літературна обробка цього поширеного казкового сюжету, з яким письменницю познайомив її чеський друг, революційний емігрант Йозеф Вацлав Фріч¹, зроблена з поетичним смаком. «Зла Колючка і Добра Троянда» видана українською мовою в перекладі О. Білявської (К. 1962).

Окремими книжечками, в серії «Альбоми П.-Ж. Сталья», були видані оповідання Марка Вовчка для дітей молодшого віку — «Прудконогий олень» та «Сибірський ведмідь». Обидві книжки під зміненими назвами згодом були перевидані Етцелем в серії «Ілюстрована бібліотека панночки Лілі та її кузена Люсьєна».

У листуванні Марка Вовчка з видавцем згадуються рукописні зшитки з її творами, але неясно, які там були оповідання і чи всі вони опубліковані. З тих, що вийшли в світ, досі, наприклад, не розшукана «Історія Богдана», якою Етцель цікавився в листі від 17 січня 1870 р.: «Чи не надішлете мені «Історію Богдана»? Адже після «Сибірського ведмеда» та «Прудкононого оленя» мені нічого не присилали. Невже мені доведеться затримувати «Історію Богдана»?»

Останнє речення свідчить, що це оповідання (в основу його, можливо, був покладений один із нарисів з циклу «Уривки листів з Парижа», а саме — «Ялинка») мало вийти як черговий випуск «Ілюстрованої бібліотеки панночки Лілі та її кузена Люсьєна». Очевидно, видавець сподівався одержати новий, відредагований автором, варіант.

С. Б. Маркович, онук Марка Вовчка, в листі до М. Д. Лобач-Жученка від 21 січня 1927 року згадує серед матеріалів, що зберігаються у його домашньому архіві, «Історію Богдана»: «І ще французькою мовою — оповідання «Dieudonné» (про батька)»².

1869-й — кульмінаційний рік у взаємовідносинах Марка Вовчка й Етцеля. Вона двічі, в лютому і в серпні-вересні, побувала у Франції. Восени, по дорозі додому, Марія Олександрівна зупинялася в Страсбурзі й Баден-Бадені, де знову зустрічалася з Етцелем. Їхні ділові контакти стають ще інтенсивнішими. Марко Вовчок виступає тепер фактично в ролі представника фірми «Кни-

говидавництво Ж. Етцеля і К^о» в Петербурзі. Вона бере на себе не тільки поширення «Журналу виховання й розваги», а й продаж етцелівських видань для перекладу на російську мову та кліше ілюстрацій до книжок.

Листи, що припадають на період після лютневої зустрічі, свідчать про реалізацію намічених планів і разом з тим про велику дружбу.

У листі від 24 квітня того ж року Етцель повідомляє Марії Олександрівні, що надіслані нею з М. О. Некрасовим папери й подарунки прибули на його паризьку адресу: «Мені принесли квадратний пакунок, потім маленький, листа й записку. Це мені було приставлено від Некрасова. В записці мене просять дати адресу фотографа, який робив Вашу фотокартку. ...Я відкрив усе принесене і був щасливий». І далі в тому ж листі: «Я згадую подорож до Петербурга, бачу перед очима Невський. Я в думці бачу місяця, якими ви ходите». Очевидно, Етцель згадує свою поїздку в Петербург ще до знайомства з Марком Вовчком, бо в листуванні нема ніяких згадок про їх зустріч у Росії.

Некрасову він готовий зробити будь-яку послугу: «Людина, яка добра до Вас, стає і моїм другом. Я уважно читаю в газетах усе, що стосується Росії. Країна, в якій живеєте Ви, є якоюсь мірою і моєю країною».

Цікавий лист Етцеля від 7 травня 1869 р.: «Дорогий друже! Товариство Етцель і К^о незабаром вважатиме своїм обов'язком увінчати Вас золотою короною. Ви творите для мене чудеса — Ви воскрешаєте людей, яких ми вважали вже вкритими снігом... Якщо я думаю про Ваші інтереси й справи, то й Ви, в свою чергу, думаєте про мої».

Лист Марка Вовчка з Петербурга від 14 травня 1869 р. (один з двох, що збереглися за цей рік) має суто діловий характер:

«Дорогий друже! Ви мене не зрозуміли. Я вам сказала, що п. Протопопов (петербурзький видавець. — Авт.) купує кліше «Юності знаменитих людей»³ і цікавиться ціною на романи Гюго. А Ви мені надіслали договір на... кліше. Я не відсилаю цього договору. Я подивлюся, що з цього вийде. Ви не прислали мені списку видань і їхньої вартості. Та саме він мені й потрібен. Цього ранку мене знову питали про ціну багатьох книжок. Надішліть, прошу Вас, цей список. І не забудьте повідомити мені ціну «Знедолених», Пан Звонарьов мав зі мною розмову про це. Він дуже задоволений, що

¹ Докладніше про їхні взаємини, а також аналітичний виклад виявлених на той час французьких творів Марка Вовчка див. у книзі: Олекса Засенко. Марко Вовчок. К., 1964.

² Згаданий лист С. Б. Марковича зберігся в сімейному архіві Б. Б. Лобач-Жученка.

³ «Юність знаменитих людей», твір Е. Мюллера, вийшов у виданні Кучина (СПб. 1870) — переклад з французької з доповненням для російського читача.

купив «Дітей капітана Гранта». Книжка дуже добре продається. Він також питає мене, чи могла б я перекласти казки й народні романи Шатріана¹. Отже, надішліть мені список, я Вас прошу. Я одержала журнал, від п'ятого травня, і дякую Вам за це. Завтра чи післязавтра я побачу п. Протопопова й напишу Вам, що з цього вийде».

Особисті переговори Етцеля й Марка Вовчка восени 1869 р., коли вона знову відвідала Париж, несподівано припинилися через хворобу видавця. Письменниця надіслала йому з готелю записку:

«Я повернулася з книжкового магазину, куди ходила по газети. Я чула від багатьох, що Ви почуваєте себе краще. Я так радію з цього, що все бачу в райдушному світлі. До побачення, я сподіваюся Вас завтра побачити здоровим».

Мені дуже прикро думати, що Ви хворі й страждаєте. Я одержала Вашого хорошого, й доброго листа і точно виконаю всі Ваші поради. Я завжди щаслива знати, що Ви такі добрі, такі великодушні, як і того першого дня, коли я Вас побачила. Ви не уявляєте, яка вдячна я Вам за це».

Заслуговує на пильну увагу записка Етцеля (без дати), що припадає, наймовірніше, на другу поїздку Марії Олександрівни до Парижа в тому ж таки 1869 році:

«Дорогий друже! Я надсилаю Вам 19 зшитків, написаних Вашою рукою. Це *все, що я маю*. Я Вас тільки прошу розмістити їх по порядку із зазначенням назв великими літерами, а також скласти загальний перелік назв. Ви нічого не забирайте і поверніть мені їх назад. Я поверну, коли щось Вам знадобиться, але неохоче, бо я ще не все прочитав».

Доля цих дев'ятнадцяти французьких зшитків поки що невідома, невідомо також, втрачені вони безповоротно чи зберігаються у фонді Етцеля в Національній бібліотеці Франції.

7

Іноді Марко Вовчок мимоволі ставала співавтором свого паризького друга.

У травні 1869 р. Етцель готував для публікації в «Журналі виховання й розваги» її оповідання «Сон», і при цьому так захопився, що, не обмежив-

шись звичайним редагуванням, багато чого вніс від себе і ще додав наприкінці з півтора десятка сторінок. Оповідання (рукопис якого в первісному вигляді не зберігся) перетворилося в повість під назвою «Слизький шлях».

«Тепер вона ані Ваша, ані моя, — заявив Етцель, — а наша спільна, і я бачу тільки один вихід — підписатися під нею *нам обом*». І наприкінці радить їй: «Якщо Вам казатимуть, що те чи інше місце ніби й не Вами написане, відповідайте друзям, що це зроблено Вами у Франції, до Вашого повернення в Росію, до Вашого навернення в нову віру, горезвісну нову віру, відому під назвою нігілізм».

Пізніше Етцель запитав її згоди на публікацію «Слизького шляху». Марко Вовчок відповіла (27 травня 1870 р.): «Дорогий друже! Невже Вам потрібне моє підтвердження, що мені приємно буде бачити наші два прізвища, підписані під одним твором? Невже Ви маєте щодо цього сумніви? Коли вийде «Слизький шлях»? Напишіть і надішліть мені рукопис, як Ви й обіцяли. Як я Вас благословляю, дорогий, дорогий друже! Ви мене надто пестите. Я радості боюся більше, ніж горя. Ваш лист обіцяє мені стільки доброго, що мені навіть страшно. Ви розумієте все — навіть те, що я не наважилася б сказати. У мене на столі стоїть букет квітів. Я надсилаю Вам кілька пелюсток. Ваша віддана М.»

«Слизький шлях», опублікований 1871 року в XIV та XV книжках «Журналу виховання й розваги» витримав у Франції кілька видань і в 1876 році вийшов російською мовою в дуже поганому анонімному перекладі, до якого Марко Вовчок, очевидно, не причетна.

В редакційній примітці до одного з пізніших російських видань (у перекладі М. Перелігіна) сказано, мабуть, із слів письменниці, що «Маркові Вовчку належить лише первісна розповідь, задум повісті; закінчення ж її та багато які «моральні сентенції», в душі вимог звичної французької моралі, додані П.-Ж. Сталем».

...У березні 1870 р. Марія Олександрівна знову була в Парижі. Цього разу вона обговорювала з Етцелем програму задуманого із Звонарьовим ілюстрованого журналу «Переводи лучших иностранных писателей» із спеціальним додатком для дітей. Етцель обіцяв присилати в Петербург коректурні відбитки «Журналу виховання й розваги» і кліше ілюстрацій до відібраних для перекладу творів.

Обговорення питання про періодичне видання за редакцією Марка Вовчка почалося ще раніше, в листуванні. Ет-

¹ Казки Еркмана-Шатріана в перекладі за редакцією Марка Вовчка були видані Звонарьовим у двох томах (Спб., 1872). Він видав також у її перекладі роман Еркмана-Шатріана «Історія французького селянина».

цель гаряче схвалив задум. «Ідея журналу перекладів з ілюстраціями, — писав він 17 січня 1870 р., — безперечно, *дуже вдала*. Я вважаю, що Ви маєте керувати таким виданням. Що ж до творів французькою мовою та кліше — я всіляко допомагатиму й зроблю все, на що Ви й Звонарьов розраховуєте».

Повернувшись до Петербурга, Марко Вовчок уклала із Звонарьовим угоду і влітку 1870 р. одержала офіційний дозвіл на редагування журналу, видання якого брав на себе Звонарьов.

8

А тим часом почалася франко-прусска війна. Листи Етцеля пройняті республіканським патріотизмом, гордістю за парижан, що не занепали духом у тяжкі дні облоги. Він докладно розповідає про все, що відбувається, висловлює сподівання, що Росія простягне Франції руку допомоги.

2 вересня 1870 року: «У нас в Парижі кілька днів перепочинку. Пруссаків зупинила армія Мак-Магона, й вони не зможуть швидко відновити наступ». Через якийсь час він захоплено повідомляє, що скинуто імператора: «Республіка була проголошена мільйоном голосів. Париж захоплював своїм піднесенням, ентузіазмом. Я плакав з радощів... Здавалося, Париж вийшов з могили, де пробув двадцять років». І далі: «Коли б я був трибуном, я сказав би народові, що республіка буде єдиним засобом зцілення від усіх лих... Національна гвардія, і всі, всі — народ, чоловіки, жінки, діти — всі зберуться і зрозуміють, що нема чого чекати від боягузливої імперії і що нічого не залишається, як взяти свою долю у власні руки».

Ситуація у Франції загострюється, листи стають чимдалі тривожніші: «12 вересня 1870 р. Дорогий друже! Пруссаки перебувають за три льє від Парижа, повного хоробрих громадян, готових його оборонити і якщо не перемогти, то загинути». Не знаючи, що його чекає, Етцель прощається з своєю приятелькою, признається, що вона була ясним променем у його житті. І тут-таки переходить до прекраснотушної риторики: «Якби Росія схотіла, можна було б зупинити пруссаків... Ви красномовні, Ви володієте пером, у Вас талановиті друзі, — нехай вони від імені всього людства запалять громадську думку!» І ще за кілька днів: «Якщо Франція впаде, то поплачте, пожалійте її. Це все через підступну імперію та її уряд».

Останній з цієї серії лист відправлений повітряною кулею: «Дорогий дру-

же! Не хвилюйтеся за мене і за всіх нас. Ми почуваємо себе дуже добре... Дивовижне видовище: обложене місто весело живе під гуркіт гармат. Замість того, щоб іти в ліс, парижани ходять до фортечних стін, замість того, щоб спати в ліжках, сплять на землі і в наметах. І ніхто не скаржиться».

На цьому листування припиняється майже на рік. Важко щось сказати про ставлення Етцеля до подій Паризької комуни. Друкарня не працювала, видавництво зазнавало збитків. Очевидно, він не був на боці комунарів, але й не солідаризувався з кривавим катом Тьером. Пізніше в його видавництві активно співробітничали відомі діячі Комуни Паскаль Груссе та Андре Лео.

На початку жовтня 1871 року Марко Вовчок терміново виїжджає до Парижа — не тільки у видавничих справах, а й для відновлення зв'язку з революційним емігрантом П. Л. Лавровим, постійним кореспондентом «Отечественных записок». Під час свого попереднього приїзду в березні 1870 р. вона, за дорученням журналу, розшукала в Парижі Лаврова, познайомила його з Етцелем, і відтоді адреса видавничої фірми — вулиця Жакоб, 18 — правила для зв'язку редакції з «мадмуазель Клер» (конспіративне ім'я Лаврова). На ім'я мадмуазель Клер надходять з Росії журнали й книжки, пересилаються гонимі за статті, опубліковані під різними псевдонімами в «Отечественных записках», Звичайно, все це робилося з відомою Етцеля, який охоче допомагав друзям Марка Вовчка.

На той час уже друкувалися рекламні оголошення про вихід ілюстрованого місячника «Переводы лучших иностранных писателей». Журнал почав регулярно виходити з січня 1871 року й припинив своє існування травневим номером 1872 року. Історія цього журналу — одна із знаменних сторінок літературної діяльності Марка Вовчка — потребує спеціальної розвідки.

Скажемо тільки, що вихід першої книжки збігся за часом з «Височайшим повелінням» від 14 січня 1871 року: «...заборонити приймати жінок, навіть за наймом, на канцелярські та інші посади». Сфера застосування кваліфікованої жіночої праці обмежувалася посадами акушерок, сестер-жалібниць, вихователюк у жіночих гімназіях, телеграфісток, рахівників (у жіночих закладах). За цих умов рішення письменниці використати в журналі виключно жіночу працю сприймалося як виклик офіційній громадській думці. Переклади робили і жінки з найближчого оточення Марка Вовчка, і передові громадські діячки, зв'язані з жіночим рухом.

В русло цього руху, проти якого уряд вживав адміністративних заходів, потрапляє й журнал Марка Вовчка. «Переводи лучших иностранных писателей» (особливо розділ «Для дитячого читання») одразу насторожили цензуру, що майже в кожному номері вбачала спроби «прищеплювати дітям ідеї грубого матеріалізму» й готувати «сприятливий ґрунт для засвоєння з часом учення Дарвіна». Журнал із специфічним добром перекладних творів, що додержувався цілком визначеної програми, довго існувати не міг.

Крім французьких письменників, що друкувалися у видавництві Етцеля (Жюль Верн, Люсьєн Біар, Жан Массе, Ерман-Шатріан та ін.), в журналі публікувалися також німецькі та англійські автори. З останніх — улюбленець Марка Вовчка Джеймс Грінвуд з його злободенними публіцистичними нарисами «Сім болячок Лондона» та викривальним романом «Пригоди Робіна Девіджера». Марко Вовчок-редактор виступала також як перекладачка і, крім того, надрукувала в журналі власну повість «Маруся». В журнальній публікації і в окремому виданні, що з'явився на початку 1872 р. з малюнками Башилова та барона Клодта, зазначено: «переклад з малоросійської».

9

Приїхавши до Парижа в квітні 1873 року, Марко Вовчок показала Етцелю російське видання «Марусі» й розповіла зміст повісті. Етцель зацікавився твором і попросив якнайшвидше перекласти його на французьку мову. В усіх відомих листах Марка Вовчка до видавця, написаних того року, згадується робота над перекладом повісті.

Щойно повернувшись з Парижа, 14 травня, вона повідомляє Етцеля: «Я перекладаю «Марусю». За тиждень вже буде кінець. І «Досконалу курку» також».

Дозволимо собі невеликий відступ.

«Досконала курка» — казкова алегорична повість Марка Вовчка, що вперше вийшла у її збірці «Казки і бувальщина» (СПб., 1874). За художньою манерою ця своєрідна річ, як і опублікована по смертю казка «Заповзятливий джміль», найближче стоїть до французької літературної казки, що переносить критику соціальної ієрархії та суспільних пороків у світ тварин. В образах звірів та птахів угадуються узагальнені портрети людей всіх рангів і всіх станів. Марко Вовчок не тільки була добре обізнана з французькою дитячою літе-

ратурою, а й перекладала подібні твори (казки Массе і Сталє). В сатиричній повісті «Досконала курка» панський дім уподібнюється курникові. І тут і там чиношанування, лизоблюдство, плітки, наклепи. Язиката курочка Дорочка й догідливий пес Фінгал розглядають життя людей зі свого погляду. Оповідь ведеться в двох планах. Паралелі й аналогії посилюють художній ефект.

Про публікацію цієї казки Етцелю нам нічого не відомо. В 1906 році, ще за життя письменниці, «Досконала курка», яку М. Г. Чернишевський вважав значним твором російської літератури і вболівав, що цю річ не зрозуміли¹, була надрукована французькою мовою у видавництві Оллендорфа під заголовком «Фінгал і Курочка».

Та повернімося до «Марусі». В наступному листі, також з Петербурга, Марія Олександрівна повідомляє Етцеля, що хвороба затримала її роботу над перекладом: «Учора я вперше вийшла і все-таки написала Вам двічі й надіслала Вам два пакунки з «Марусею».

Лист від 7 червня 1873 р., відісланий з Митіна, приміського маєтку Львових у Тверській губернії, де гостювала Марко Вовчок, наведемо повністю:

«Дорогий друже! Чи одержали Ви договір і гроші? Напишіть, прошу Вас, я дуже турбуюся. Зараз я живу в селі й писати мені треба так: через С.-Петербург у Торжок. А втім, я гадаю, що це намарне: Ви не зможете написати цієї адреси по-російському, а тут не зрозуміють Вашої французької. Переклад «Марусі» завершено. Вчора відіслала Вам кілька аркушів, а сьогодні надсилаю ще. Чи одержали Ви їх? Знайте, що я мала неприємності з поліцією, чекайте і не хвилюйтеся.

Поліція визнала, що була несправедлива і що я невинна, як дитина. І все-таки я боюся, щоб мої листи не загубилися. Ви зробите мені велику послугу, якщо підтвердите одержання цього. Пишу я Вам лиш кілька слів, а коли дістану од Вас відповідь, напишу Вам про цю справу докладно.

До побачення, дорогий друже, відповідайте. Ми Вас обіймаємо, мій хлопчик і я, а також дорогого Жюля (син Етцеля. — Авт.). Справи йдуть добре. Коли ви зможете надіслати кліше «Короля Мормота» і «Полкового собаки»?² Відповідайте, не баріться!

¹ ІРЛІ. Архів А. О. Маркович, 9512. LVI, 6. 35 (лист Б. А. Марковича, надісланий з Астрахані після розмови з М. Г. Чернишевським).

² Мабуть, ідеться про твори французьких авторів, опубліковані в «Журналі виховання й розваги».

«Досконала курка» завершена, «Історія кішки» посувається. Це буде досить довга історія, та Ви зможете її підкоротити, якщо вважатимете за потрібне¹. Ваш друг».

Подорожі Марка Вовчка до Тверської губернії — два літніх сезони 1872 й 1873 рр., проведених нею неподалік від міста Торжка в садибі Митіно, — привернули увагу Тверського жандармського управління. Про це доповів начальникові III відділення полковник Яхонтов (20 серпня 1873 р.): «Іншим місцем зборів цих самих та подібних осіб є приміський маєток Миколи Сергійовича Львова — село Митіно. Там щороку гостює влітку пані Маркович, відома в літературі під псевдонімом Марко Вовчок. Митіно — місце щоденних зборів учителів земської вчительської семінарії...»

Взимку 1873—1874 року в Новоторжському повіті були здійснені численні арешти, чимало відвідувачів садиби Митіно та маєтку Бакуніних Прямукіно, де бувала й Марко Вовчок, опинилися в Петропавлівській фортеці.

...Переклад «Марусі» видався Етцелю недбалим, зробленим нашвидку, «наче перекладав Богдан», а не сама письменниця. Але сюжет так захопив його, що, взявши за основу поліпшений на його наполягання французький текст, він зберіг у своєму вільному переказі «поетичність оригіналу й чуття ансамблю». Етцель лишив сюжетну канву і трохи умовний історичний колорит, значно розширив обсяг повісті, додав кілька нових епізодів, аби читачі відчували, що «маленька українська героїня була для автора французького перекладу (краще сказати — переказу. — Авт.) героїнею Ельзасу, і він показав її саме такою, думаючи про Францію».

За задумом Етцеля, «українська Жанна д'Арк», як називав він в одному з листів Марусю, мала вчити патріотизму його юних співвітчизників, бути запалюючим прикладом для дітей Ельзасу й Лотарингії, прикордонних провінцій, відірваних німцями після франко-прусської війни. Проте політична тенденційність Етцеля виявилася в такій завищеної формі, що майже не торкнулася початкового авторського задуму.

«Не приховую від Вас, — писав він Маркові Вовчку, — що я цілком задоволений своєю працею. Я відаю їй всім серцем і не думаю, що знищив зроблене Вами. Я гадаю, навпаки, що додав мої якості до Ваших достоїнств, і якщо мені це вдалося, то твір матиме двох авторів».

Марія Олександрівна схвалила пере-

робку, але від офіційного співавторства ухилилася. Повість вийшла як твір П.-Ж. Сталья, написаний «за українською легендою Марка Вовчка». У передмові він віддав їй належне, як фактичному співавтору, якому читачі завдячують головним: створенням героїчного образу Марусі.

Зауважимо тут, що П.-Ж. Сталь, як дитячий письменник, був переважно інтерпретатором. Найбільший успіх принесли йому не оригінальні твори, а перекази й обробки чужоземних книжок. Наприклад, повість американської письменниці Мері Додж «Ханс Брінкер, або Срібні ковзани» (1865) здобула в обробці Сталья таку популярність, що витіснила з книжкового ринку оригінал і, в свою чергу, перекладалася на іноземні мови, в тому числі й на російську, як твір П.-Ж. Сталья.

У згаданій книжці «Історія видавця та його авторів», опубліковано листування Етцеля з Тургеневим з приводу повісті «Маруса». Переглянувши на прохання видавця французький рукопис (обробку Сталья), І. С. Тургенев надіслав йому поблажливий відгук, з якого видно, що повісті в оригіналі він не читав, а склав про неї не зовсім об'єктивну думку з французького переказу:

«...Признаюся Вам, що повість пані М(аркович) видалася мені досить слабкою; я особливо здивований тим, що Ви не пройшлися ножицями по деяких банальних описах у першій частині. Незважаючи на це, маленька «Маруса» може сподобатися, особливо як алегорія... Історична примітка вірна, але треба якось пояснити причини, що спонукали пані М(аркович) написати свою повість... Я не знаю, чи зміг би я зробити з «Марусі» шедевр; але знаю, що сюжет для цього годився б. В такому вигляді, як є, вона безперечно сподобається Вашим юним читачам, які все сприймають простодушно і які, звичайно, будуть зворушені самовідданістю чарівної маленької козачки. Взагалі Ви можете бути спокійні: нема нічого неправдоподібного чи фальшивого ні у фактах, ані в тоні того, що написано Вами...»¹

В тому, що повість сподобається юним читачам, Тургенев не помилився.

Спершу «Маруса» була надрукована французькою мовою в газеті «Le Temps» (грудень 1875 р.), потім у «Журналі виховання й розваги» (1877 р.), де Жюль Верн умістив перед публікацією своє схвальне слово, і через рік — окремою книжкою. Наприкінці 1879 року вийшло

¹ Повість-казка Марка Вовчка «Історія кішки» не збереглася.

¹ І. С. Тургенев, Повне зібрання творів і листів у 28 томах. Листи. т. XI. М.-Л., 1965, стор. 378.

десяте видання. Французька Академія наук удостоїла «Марусю» Монтіонівської премії, відзначивши виховне значення книжки, гуманні й патріотичні почуття, які вона викликає в читача. За життя Етцеля повість витримала двадцять видань і була перекладена німецькою, італійською та англійською мовами.

«Маруся» вважається у Франції класичним твором дитячої літератури. Про патріотичний подвиг української дівчинки, що пожертвувала життям у грізну годину ворожої навали, можна прочитати в будь-якому історичному огляді французької дитячої літератури, де Марко Вовчок згадується поряд з П.-Ж. Сталем у числі найпопулярніших письменників. Її юна героїня не постаріла. 1968 року вийшло друком і було широко розрекламоване соте видання «Марусі».

Іван Франко в одній із своїх статей згадує захоплену передмову до англійського перекладу повісті — як приклад, що свідчить про популярність української письменниці на Заході.

Проте неправильно було б судити про поширення творів Марка Вовчка у Франції тільки з видань Етцеля. Ще в 1870 році в журналі «Сучасний огляд» («Revue contemporaine») було надруковано її оповідання «Лиха людина» під заголовком «Фатальне кохання», з вступною заміткою перекладача Моріса д'Отрива: «Оригінал цієї новели підписаний ім'ям Марко Вовчок. Це ім'я — псевдонім, добре відомий всьому російському суспільству. За тонкістю деталей французький читач цього оповідання зможе виявити жіноче перо і водночас тут не можна не побачити життєвої правди, яка виявляється в зображенні головного героя».

Пізніше, вже після смерті Етцеля, французькі перекладачі не раз звертали до творів Марка Вовчка, зокрема до викривального роману «Записки причетника», який під довільним заголовком «Попи й попаді» був надрукований у газеті «Le Temps» і потім, у 1906 році, вийшов окремою книжкою. І сама вона, як побачимо нижче, і далі надсилала до Франції власні переклади своїх творів.

10

У 1873—1878 роках листування Марка Вовчка з фірмою Етцеля має суто діловий характер. Йдеться головним чином про попит на етцелівські видання для перекладу. Частину книжок, насамперед романи Жюль Верна, письменниці перекладала сама. З цих листів ми вперше, наприклад, довідуємося, що Марко Вов-

чок сприяла поширенню в Росії і творів такого популярного романіста, як Майн Рід.

Етцель у ці роки подовгу хворів і писав у Петербург не часто, передоручаючи листування своєму синові Жюлю або службовцям фірми. Але співробітництво було, як і раніше, інтенсивним.

Взимку 1873—1874 року політична обстановка в Росії дуже загострилася, в Петербурзі почалися масові арешти, і Марко Вовчок, побоюючись за долю свого сина, що належав до народницької організації, наприкінці березня виїхала з ним і з своїм майбутнім чоловіком М. Д. Лобачем-Жученком до Парижа, де пробула не менше двох місяців. Безперечно, вона зустрічалася в цей час з Етцелем, але в листах немає будь-яких згадок про зустрічі. Повернувшись до Росії, письменниця оселяється до осени в селі (неподалік від станції Плюсса), бо в Петербурзі й Тверській губернії, де вона звичайно проводила літні місяці, все ще тривали арешти.

Видавець, занепокоєний відсутністю інформації і непорозуміннями у фінансових розрахунках із Звонарьовим, просить Тургенєва, який їхав до Росії, поцікавитись його справами. Повернувшись до Франції, Тургенєв 8 вересня 1874 року написав із Бужівала Етцелю: «В Росії я не бачив пані Маркович; знаю, що справи у Звонарьова йдуть погано».

І справді, петербурзький видавець незабаром проголосив себе банкрутом і через кілька місяців після того помер.

18 січня 1875 р. Марко Вовчок відповідає на запит Жюля Етцеля-молодшого про розрахунки із збанкрутілим Звонарьовим.

«Дорогий п. Жюль! Я продала «Честера» («Сім'я Честера» — повість-казка П.-Ж. Сталю. — Авт.) тому ж видавцеві, який купив «Таємничий острів», і з цією справою обійшлося без будь-якого клопоту. Один із цих панів видавців у даний момент відсутній, а коли він повернеться, договір буде підписаний. Вони купили б також «Кур'єра царя»², якого мають намір видати книжечками (випусками), як це робиться часом у Парижі. Вони кажуть, що є вже люди, ладна оплатити видання, щоб мож-

¹ І. С. Тургенєв. Повне зібрання творів і листів у 28 томах. Листи, т. X, М.-Л., 1965, стор. 572.

² «Кур'єр царя» — роман Жюль Верна, над яким він працював у 1873 р., — за порадою Тургенєва був перейменований в «Михайла Строгова» і мав у Франції майже sensationnel успіх. В Росії, як і побоювався Тургенєв, роман не був пропущений цензурою і вперше з'явився російською мовою тільки після революції 1905 року. В історії популяризації Жюль Верна в Росії спроби Марка Вовчка видати цей роман — надзвичайно цікавий факт.

на було замовити переклад. Але, якщо не вдасться видавати випусками, то видання з'явиться пізніше, ніж у інших, і тоді будуть самі збитки. Надішліть мені текст «Кур'єра царя» поштою, як лист, інакше аркуші будуть затримані цензурою і повернуть їх тільки через два-три місяці, якщо взагалі повернуть. Водночас надішліть кліше і — якнайшвидше — по 10 кіло, якщо зможете, — вони будуть оплачені.

Від Звонарьова ви одержите 852 крб. Все-таки це вже дещо, приблизно 3000 франків. Кредитори ж одержать не карбованці, а копійки. Адвокат, який надіслав Вам папери, одержує за свої послуги 10 процентів. І все ж Вам залишається 852 крб. Я пишу Вашому батькові в Монако. Не забудьте надіслати текст «Досконалої курки»¹ й переслати на моє ім'я усі кліше, що стосуються цієї речі. Тисну Вашу руку, дорогий п. Жюль, і прощаюся з Вами.

Марія Маркович.

P. S. Я не одержала Вашого «Magasin». Черкніть мені кілька слів відносно Мельє».

Після розорення й смерті Звонарьова письменниця змушена була вдаватися до послуг випадкових видавців-комерсантів. Її переклади потрапляють до рук підприємців, які самі ледве зводять кінці з кінцями, затримують незначні гонорари й часто взагалі розраховуються книжками з тим, щоб вона сама віддавала їх на комісію книгопродавцям. Кількість перекладів, підписаних ім'ям Марка Вовчка, з середини 70-х років різко знижується. В 1877 році вона вперше відмовляється за браком надійного видавця від перекладу нового роману Жюль Верна й віддає «Гектора Сервадака» недосвідченому перекладачеві, чиновникові міністерства закордонних справ Василеві Пассеку. Спроби співробітничати з видавцем М. П. Смирновим, що розпочав за її допомогою випуск дитячого журналу «Волшебный фонарь», теж закінчуються невдачею. В дім письменниці знову приходять нестатки.

Один з останніх її петербурзьких листів до Етцеля датований 7 березня 1878 р. Етцель нездужає. Прочитавши лист, він робить на ньому позначку для сина: «Дай відповідь пані Маркович на все, що стосується справ. Я не можу цього зробити сам».

«Дорогий друже,— пише Марія Олександрівна в Париж,— надішліть якнайшвидше кліше «Сервадака». П-н Ва-

силь Пассек сказав мені, що волів би заплатити, коли одержить кліше. Цей молодий чоловік дуже збентежений і не певен, чи повернемо ми йому гроші і чи не втечемо з ними до Америки. Я сказала йому, що він може укласти договір від імені п. Етцеля, який оплатить його в Парижі. Що ж до п. Смирнова, то я його ще не бачила — він повернеться з Москви тільки через тиждень. Мабуть, журнал вийде не раніше 20 березня — і квітня¹. Після того, як я з ним побачуся, повідомлю Вам його адресу. Ви повинні надіслати йому договори, щоб він підписав. Ці договори мають бути дубльовані російською і французькою мовами. Я знаю, що він мешкає на Невському, поряд з Владимирською вул., але не пам'ятаю ані № будинку, ані № квартири. Чи писали Ви Мельє щоб він мені прислав «Magasin»? Будь ласка, не забудьте про це. Чи одержали Ви обидва портрети Бориса?² Ви зробилися німим, це точно, і я не знаю, чому я й далі базікаю з Вами.

Ваш нехтуваний Вами друг М.»

11

На той час Марко Вовчок уже твердо вирішила назавжди порвати з літературою й виїхати на Північний Кавказ — у Ставрополь, де її другий чоловік Михайло Дем'янович Лобач-Жученко став на службу до окружної контори Удільного відомства. Але в листах до Етцеля вона не згадує й словом про поворотні події в своєму житті.

Що ж змусило її до цього?

В останні петербурзькі роки в листах Марії Олександрівни до Етцеля прориваються нотки хворобливого роздратування, невдоволення життям у столиці. В цитованому листі до Етцеля-сина вона обурюється гендлярськими звичаями петербурзьких видавців, що наймають літератора як двірника чи служницю. В іншому листі, до Етцеля-старшого (початок не зберігся; датується 1875—1876 р.— Авт.), вона нарікає на свої лиха: «Тепер я всього боюся. Страшна моя доля: то мене звинувачують у тому, що я украла переклад, зроблений іншими, то мені закидають, що я вбила Звонарьова. І ось, нарешті, мадам Якобі³ натякає мені, що я зловживаю її довірою. Та чує моє серце — це ще не все, ще будуть сюрпризи. Я Вас прошу,

¹ Перший номер «Волшебного фонаря» вийшов 1 липня 1878 року.

² Лобач-Жученко, Борис Михайлович (1875—1938) — молодший син письменниці.

³ А. Н. Якобі — паризька приятелька Марка Вовчка, відома в літературі як Пешкова-Толіверова.

¹ З цих слів видно, що повість Марка Вовчка готувалася до видання Етцелем, та чи вийшла вона в ті роки — не встановлено. Вище згадувалося французьке видання 1906 р.

відповідайте мені, може, і Ви в чомусь мене звинувачуєте — скажіть це прямо. Справжній друг не міг би зробити інакше, якщо навіть дружба перервана. М. Маркович».

Ці гіркі слова, що вирвалися з глибини душі, показують, як боляче її вразила «справа про переклад казок Андерсена», коли Марко Вовчок, передуривши в 1871 році переклад одній молодій жінці й не перевіривши його, була звинувачена в плагіаті. Про хитромудрі комерційні комбінації видавця-купця Звонарьова вона вже писала Етцелю раніше, розповідаючи, що Звонарьов на весь капітал купив у Петербурзі прибутковий будинок і записав його на ім'я тещі, завдяки чому розбагатів, а не розорився. Та як гірко було їй усвідомлювати, що міський поголос звинувачував її в розоренні Звонарьова й навіть у його смерті! Насправді ж романи Жуля Верна в перекладі Марка Вовчка він випускав повторними виданнями, сплачуючи їй за переклад один раз, і книжки Марка Вовчка в загальному числі його книжкової продукції становили не більше 10—15 процентів, тобто самі по собі ніяк не могли стати причиною краху.

До всіх неприємностей долучилися ще негативні оцінки її нових творів і навіть такого значного роману, як «В глушині», критиками журналу «Дело», що перенесли нападки на Марка Вовчка й на сторінки газет. Заробітку її чоловіка не вистачало навіть на оплату квартири. Доводилося також платити за навчання Богдана в університеті, а потім матеріально підтримувати його в Москві, де він учився у Вищому технічному училищі.

М. Г. Чернишевський, говорячи про тяжкі умови життя письменників-професіоналів, зауважив: «Хто утримує родину літературною працею, мусить... писати з усією швидкістю, з якою здатна рухатися рука по паперу»¹.

Марко Вовчок належала саме до такої категорії літераторів. Після довгорічної напруженої праці з'явилася постійна втома.

З 1875 року виношується план назавжди залишити Петербург, порвати з літературою, із знайомими, оселитися в глухій провінції.

Все це трималося в глибокій таємниці. Вона найбільше боялася, щоб на новому місці, де вона житиме, не довідалася про її минуле, не ототожнили б пані Лобач з «канулою в Лету» Марком Вовчком...

В листі від 15 (27) березня 1878 р. во-

на пише Етцелю: «Я виїжджаю на наступному тижні. Пишіть мені в С.-Петербурзі, ріг вул Італійської і Надеждинської, п. Михайлові Буткевичу, дім Буткевича¹. До конверта з цією адресою кладіть другий конверт для передачі Марії. Листи перешлють мені в село, де я маю намір пробути 2—3 місяці, наїжджаючи в Петербург тільки в своїх справах, і то на короткий час — на 2—3 дні». Тут-таки вона повідомляє видавця, що всі справи щодо одержання й продажу кліше та пересилання платежів за них вона передає М. Н. Буткевичу.

За винятком інформації про передачу незакінчених справ Буткевичу, все інше було далеким від істини.

12

Фірма Етцеля, не знаючи, що Марко Вовчок на початку 1878 року виїхала на Північний Кавказ, і далі надсилає їй у Петербург нові книжки, ящики з кліше й ділові листи, які залишаються без відповіді. Стурбований Етцель пише на вказану нею адресу: «Як Ви можете допустити таке — так довго нічого не повідомляти про себе, не відчувати такої потреби?» (З листа від 4 жовтня 1878 р.) І незабаром ще раз: «Я не знаю, де Вас знайти, куди Вам писати. Якщо на мій, другий в цьому місяці лист відповіді не буде, я змушений буду припинити листування».

Якийсь час Буткевич виконував доручення Марії Олександрівни. А на початку наступного року припинився поштовий зв'язок і з Буткевичем. На квартирі в нього влаштували обшук, знайшли нелегальну літературу й ув'язнили його в Литовський замок. Під час повторного обшуку, як зазначено в протоколі, на горіщі будинку було виявлено вісім ящиків з кліше. М. Буткевич був засланий на три роки під нагляд поліції до Вологодської губернії.

Етцель спробував писати в Москву на адресу Богдана, але листи поверталися назад: Богдан Маркович, заочно засуджений на поселення в Архангельській губернії, переховувався від поліції на півдні Росії.

Можна припустити, що поїздка Етцеля до Петербурга в 1879 році, яка згадується в його листуванні з Тургенєвим, була викликана не тільки потребою встановлення особистих контактів з видавничою фірмою М. В. Вольфа, а й бажанням розшукати Марію Олександрів-

¹ М. Г. Чернишевський. Повне зібрання творів, т. XV, М., 1950, стор. 354.

¹ Буткевич М. Н. — син домовласника, студент Петербурзького університету, учасник революційного руху 1870-х років.

ну. Проте ніхто з тих людей з якими він зустрічався в столиці Росії, не міг повідомити про місцеперебування Марка Вовчка.

Етцель не припиняє пошуків.

У його архіві збереглися відповідь барона Іксуля, петербурзького знайомого, який повідомляє 28 червня 1883 р., що пані Маркович знайти не пощастило, але, як з'ясувалося, вона не була замішана в жодній політичній справі.

І все-таки восени 1883 року Етцель якось дізнається про її адресу. Можливо, йому відповів Буткевич, що повернувся із заслання, або ж, на його прохання, в пошуки включився бельгійський консул у Москві. Так чи інакше, колишній товариш по службі М. Д. Лобача-Жученко, через якого підтримувався зв'язки із зовнішнім світом (В. В. Чмутов), переслав Марії Олександрівні в Ставрополь лист із Парижа.

Вона відповіла, й листування відновилося. Діставши від неї першу звістку, Етцель відповідає 28 вересня 1883 р. великим схвильованим листом:

«Моя бідна дитино! Я тисячу разів припускав найгірше — що Вас уже немає в живих. Інакше я не міг пояснити причини Вашого мовчання, Вашого жакливого мовчання. І все-таки у мене залишалася неясна надія. Коли-небудь я розповім Вам докладно про все, що я робив, навіть ще зовсім недавно, аби хоч щось довідатись про Вас. І ось, нарешті, Ви знайшлися. Ваш лист приніс мені найбільшу радість, яку я ще здатний відчувати в цьому світі.

Я здогадуся, скільки лиха випало на Вашу долю за ці п'ять років. Я щасливий переконатися, що Ви його перебороли й протистояли йому.

Ви бачите, що я не можу писати Вам сам: ось уже три роки як права рука зовсім не хоче коритися мені. Про це я розповім Вам пізніше.

Я постарів, здоров'я моє зовсім погане. Не примушуйте мене чекати Ваших листів. Скажіть мені, поки я ще існую на цьому світі, чим я можу бути корисний Вам. Користуйтеся мною так, як мають право користуватися послугами старшого брата чи давнього друга.

Наші справи й далі процвітають. Доведіть, що Ви не змінилися у ставленні до мене, до нас, до нашого дому. Ви це доведете, якщо просто напишете, чим ми Вам можемо бути корисні. Ніщо мене так не втішить, як думка, що я можу прибрати з Вашого шляху терни, печалі, труднощі.

Порівняно зі мною — в січні мені буде 70 років — Ви ще молоді. Використайте ж усі можливості. Жити мені лишається недовго.

Та не треба про мене дуже турбуватися. Стан мого здоров'я, як у більшості людей мого віку: хвороба, недуги, які роблять неможливою працю й змушують усе диктувати, навіть листи Вам, тій, кому я так любив писати без посередників. Робить це Алліон. Він допомагає мені як секретар. Ви його бачили в Парижі. Він, скоріше, один з моїх синів, ніж службовець.

До Вас, звичайно, вже дійшла звістка, що бідний Іван Тургенев помер 4 вересня. Протягом 15 місяців він страшенно страждав.

Ви чудово розумієте, що я мушу розповісти Вам про тисячу речей. Мій син поділяє мою радість, коли бачить Ваші листи...

Якщо Ви можете повернутися до Франції — поспішайте. Ви знайдете нас — мою дружину, мого сина і мене, — сповненими тих самих почуттів до Вас».

В кінцевих рядках Етцель додає, що якби в нього був такий секретар, як вона, талановита людина, він спробував би ще що-небудь написати.

Лист застав Марію Олександрівну в глухому селі Сергієвському, за сорок верст від Ставрополя, куди її чоловіка перевели управителем удільного маєтку. У відповіді письменниці Етцелю (від 23 вересня 1883 р.) сергієвські враження переплітаються із ставропольськими, змальовується невесела картина: дикі солончакові степи, маленьке сонне містечко, де є аптека, лікар, пошта, але від якого до найближчої залізничної станції — шістдесят верст.

«Я живу зовсім самотньо і єдине, чого я хочу, — залишитися непоміченою... Я відчуваю, що в моєму житті утворилася порожнеча, якої ніщо не може заповнити. Ви знаєте, я завжди заробляла собі на життя своєю працею, і нема потреби Вам казати, що будь-яке інше існування, яке б воно не було, не може дати мені задоволення».

Інших листів Марка Вовчка до Етцеля періоду 80-х років, очевидно, не збереглося, але його відповіді, представлені досить повно в архіві письменниці, дозволяють простежити до кінця історію їхніх взаємин.

Етцель наполегливо запитує, які причини змусили її залишити Петербург і припинити листування. Він не може збагнути, чому вона відмовилася від свого літературного імені і чому він мусить адресувати свої листи якомусь Чмутову: «Хіба в Росії не знають, що Ви за багато років виконали всі переклади Жульє Верна і що ми, з другого боку, використали для нашої дитячої бібліотеки багато Ваших праць? Невже справді неможливо вести вільне листу-

вання?» Разом із тим йому здається, що причиною незлагоди між ними та її тривалого мовчання є, певною мірою, І. С. Тургенев, бо він «твердив, що ім'я, під яким Ви писали в Росії, не повинно фігурувати тут і що я мушу ставити на книжках ім'я, під яким Ви відомі у Франції. І це було приводом до маленької сварки між нами».

Етцель наполягає, щоб вона знову взялася за перо й перекладала для нього свої твори, а він, поки живий, буде їх видавати, хай навіть в адаптованому, доступному для французьких читачів вигляді, щоб незнайі звичаї, які вона так чудесно змальовує, не здавалися їм загадкою чи ребусом. Але вона мусить поспішати. Сили у нього не так уже й багато. «Ах, люба Марі, якби хоч ці останні роки не були змарновані, якби Ви тільки допомогли мені використати їх для Вас — це багато чого можна було б зробити!»

Давній друг готовий її всіляко підтримувати — він регулярно надсилав їй невеликі суми, він оплатив працю переписувача, будь-які видатки візьме на себе — аби лиш вона працювала! І Етцель висилає на адресу таємничого Чмута кожні три-чотири місяці грошові перекази разом з партіями нових книжок і комплектами «Журналу виховання й розваги», на обкладинці якого серед імен постійних авторів незмінно стоїть ім'я Марка Вовчка.

Гроші, що їх вона одержувала від Етцеля, були нею зароблені. Це була незначна частина гонорарів, на які вона мала право як фактичний співавтор «Марусі» та «Слизького шляху» — творів, які часто перевидавалися й приносили Етцелю прибутки. В той же час ми аж ніяк не беремо під сумнів його безкорисливу дружбу, шире бажання полегшити життя письменниці.

Етцель радить їй перекласти «В глушині» — її останній роман, який подібався Тургеневу, підготувати збірку творів для видання французькою мовою. Все це він випустить без затримки.

Під впливом його наполегливих порад і прохань Марко Вовчок знову береться до роботи — перекладає на французьку свою повість «Глухе містечко».

6 жовтня 1884 року Етцель підтверджує одержання 109 сторінок її рукопису, а потім, на превеликий його подив, вона знову замовкає на кілька місяців.

Арешт Богдана Марковича в листопаді 1884 р. в Ростові-на-Дону, турботи, роз'їзди, побачення в тюрмах з революціонером-сином, якому загрожує обвинувачення в тяжкому державному злочині, і її власна тривала хвороба — все це надовго припиняє літературну

діяльність Марка Вовчка, що була відновилася.

Етцель, довідавшись про її нове нещастя, посилав Богданові в тюрму підбальорливі листи, повідомляє про нього російським політичним емігрантам, які шлють послання невідомим друзям, ув'язненим у Ростовському тюремному замку: «Дорогі товариші на далекій батьківщині! ...Незважаючи на те, що ми одне одного ніколи не бачили, хай ці рядки зміцнять наше братерство. ...Працюймо ж і далі разом для спільної справи, знаючи, що на берегах Дону й на берегах Сени наші серця, молоді й старі... палають ненавистю до тих самих ворогів, палають однією рішучістю йти до нашої спільної мети...»

У своїх останніх листах Етцель запевняє «любю Марі», що, якби не хвороба, він знову став би її французьким співавтором, що навряд чи знайдеться ще людина, яка творчо так розуміла б її, багато в чому поділяла її почуття й погляди... Він радить їй висупити із своїми спогадами, гарантуючи на цій ниві неодмінний успіх.

Повідомлення з Парижа про смерть в Монте-Карло 18 березня 1886 року П'єра-Жюль Етцеля поставило крапку в історії їхньої двадцятирічної дружби.

В останні роки життя Марко Вовчок, що не втрачала зв'язків з паризькою видавничою фірмою, яку очолював Жюль Етцель-молодший, зробила спробу здійснити давню мрію про видання своїх творів у Франції. В паперах письменниці збереглися незавершені рукописи французьких перекладів роману «В глушині», повісті «Червоний король», казок та ін. Можна припустити, що переклади деяких творів Марка Вовчка, виданих у Франції на початку XX століття, були виконані з її відома та за її участю.

Ділові й дружні взаємини Марка Вовчка з Етцелем виходять за межі вузької літературних і тим більше особистих інтересів двох людей, що симпатизували одне одному. Етцель запалив її на перекладацьку працю, в результаті якої була створена силами самої письменниці та її численних співробітників — перекладачів і видавців — велика бібліотека перекладних книжок, на яких виховувалися покоління юних читачів Росії.

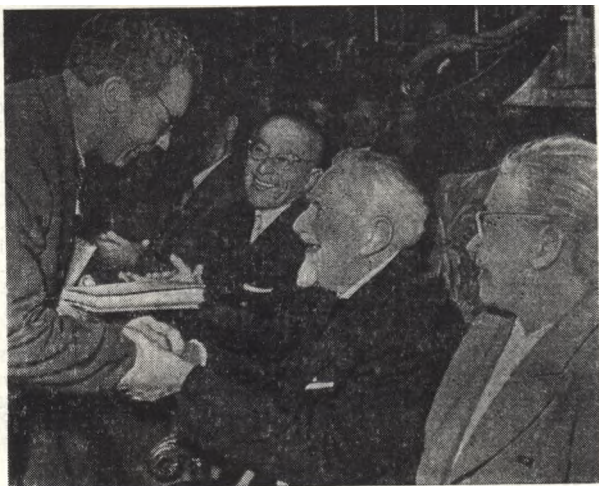
Важко переоцінити культурно-освітнє значення перекладацької та редакторської діяльності Марка Вовчка. Невтомна пропагандистка зарубіжної літератури в Росії, вона зробила вагомий внесок у міжнародний обмін духовними цінностями.

Ленінград.

КАСІЯН І ШВАБІНСЬКИЙ

«Це був талановитий художник, добрий і мудрий чоловік. Його творчість була логічним завершенням цілої епохи чеського образотворчого мистецтва», — писав народний художник СРСР, Герой Соціалістичної Праці Василь Ілліч Касіян про свого учителя, класика чеського мистецтва Макса Швабінського (1873—1962).

У двох епістолярних пам'ятках — листах до В. Касіяна та львівського мистецтвознавця М. Ліщинської — Макс Швабінський пише про своє ставлення до творчості свого українського учня. Нижче наводимо ці листи.

Народний художник СРСР В. І. Касіян вітає професора Макса Швабінського в день його 85-річчя. Прага.

ЛИСТ МАКСА ШВАБІНСЬКОГО ДО МАРІЇ ЛІЩИНСЬКОЇ

Прага, 10 грудня 1958.

Шановна пані,
з радістю розповів Вам про мого учня Василя Касіяна, однак не можу задовольнити Ваше бажання щодо його творів, бо нічого (з них) не маю у своїй збірці. (Йдеться про запит Львівського Історичного музею про можливу закупівлю гравюр В. І. Касіяна празького періоду. — І. Д.)

Касіян був відмінним учнем, одним із найкращих і взагалі поважаним у школі. В своєму мистецтві він з самого початку взяв соціалістичний напрям. Свої теми здебільшого він черпав з робітничого середовища. Був відмінним техніком і виділявся особливо в техніці де-

ревориту. І після того, як він закінчив школу, я з приємністю згадував його, коли бачив його пізніші твори. Це були, здається, репродукції його ілюстрацій до Пушкіна.

Несподіванкою було для мене побачення з ним улітку цього року на моєму ювілеї у Празі. За ті довгі роки, що ми не бачились, Касіян майже не змінився. Залишився тим же молодим веселим Касіяном, яким я його запам'ятав з часів його навчання в школі.

Бажаю Вам, шановна пані, успіху у Вашій благородній праці, вітаю Вас сердечно.

М. ШВАБІНСЬКИЙ

ЛИСТ МАКСА ШВАБІНСЬКОГО ДО ВАСИЛЯ КАСІЯНА

В Празі 11/VII 1959.

Любий друже Касіане,
мав я велику радість, коли дістав телеграму від київських художників з вашим підписом. Дякую Вам і всім художникам за ваше поздоровлення, яке мене дуже втішило, і дякую також членам Спілки художників, які надіслали мені 9 липня привітання прямо на відкриття виставки. (Ювілейну виставку М. Швабінського було відкрито в літературному музеї на Страгові, у Празі. — І. Д.)

З приємністю згадую роки Вашої праці в моїй школі, а також те, як Ваші

графічні твори завжди дивували всіх професорів... Також з приємністю згадую, як несподівано з'явилися Ви на відкриття моєї виставки в Празі на Страгові. Зробили мені тоді велику приємність, якої не забуду.

Будьте здорові, працюйте плідно, вітайте від мене всіх Ваших знайомих художників — хай живе мир!

Завжди Вам відданий

М. ШВАБІНСЬКИЙ

Публікація і переклад Ігоря ДИЧЕНКА

РЕКЛАМА В МАСОВИХ ЖУРНАЛАХ США

Роль реклами в сучасному капіталістичному світі давно вже переросла безпосередньо властиві їй функції. Зараз її розглядають як могутній важіль розвитку капіталістичної економіки, як один з дієвих засобів запобігання криз перевиробництва. Поряд з модою реклама бере участь у формуванні споживачької психології, сприяє конформізації та стандартизації свідомості мас. У рекламі розробляються ті ж засоби впливу на людину, котрі використовуються і в політичній пропаганді.

Реклама — один з провідних жанрів так званого «масового» мистецтва, яке інтенсивно насаджує буржуазні норми і цінності серед широких верств населення.

В США та інших капіталістичних країнах реклама майже неподільно панує над засобами масової інформації, оскільки більшість теле- і радіостанцій існують за рахунок так званої «спонсорної» системи, коли кожна напередача повністю фінансується тією чи іншою фірмою-рекламодавцем (спонсором). У США з кожної години телевізійного часу 16 хвилин виділяється для реклами.

У масових журналах до 90 процентів фінансових прибутків припадає на прибутки від реклами. За такого становища кількість читачів журналу визначає лише його «споживчу вартість» для рекламодавця. Кількість реклами в журналах і газетах така велика, що власне редакційний матеріал виглядає додатком до зібрання торговельних афіш. Ще 1968 року соціологи підраховували, що кожен амери-

канець протягом дня бачить або чує в середньому 1518 рекламних оголошень, з них 447 — журнальних.

Реклама є свого роду експериментальною лабораторією «масового мистецтва» — адже в ній особливо гостро виявляються характерні для «масової культури» методи залучення масового споживача й активної дії на його свідомість.

Багато що тут науково обгрунтовується. Спеціальні інститути й лабораторії вивчають питання психологічного впливу компонентів реклами, узагальнюють висновки, здобуті внаслідок експериментів і опитувань, і підсумовують їх у зведенні правил та рекомендацій.

Скільки об'єктів повинно бути в оптимально побудованій рекламі? Який тип композиції привертає увагу найбільшої кількості читачів? Сполучення яких кольорів привертають погляд? Скільки секунд читач дивиться на оголошення? Який процент інформації він запам'ятовує? Скільки слів повинно бути в заголовку? На який якість товару варто особливо наголосити? Малюнок якого типу — умовний чи натуралістичний — кращий у тому чи іншому випадку? На ці й багато подібних питань відповідь знаходять після багатьох експериментів.

Рекламні оголошення вражають своєю різноманітністю. За сторінкою, яку займає лише один об'єкт, іде друга, рясно поцяткована дрібними малюнками. Яскрава, насичена кольором ілюстрація, яка несе лише одне слово — назву фірми, стоїть поряд з суворим, виключно текстовим оголошенням. Розповідям про пригоди товару в серії картинок типу «комікс» інша фірма солідно протиставляє великомасштабний, «монументальний» фотознімок свого виробу. Реклами лаконічні і балакучі, по-діловому інструктивні і втішні; ефектні, пишні й підкреслено суворі, коректні; реклами, що оповідають і наказують, насмішуваті і патетичні, — вони утворюють суміш, яка майже не піддається класифікаційному поділу. Усі можливі стилі й манери відображення постають тут — від чудово виконаної фотографії, яка скрупульозно простежує всі деталі, промацує фактуру предмета, — до безпредметних малюнків у стилі абстрактного експресіонізму. Здається, використовуються всі можливі комбінації кольорів та ліній.

Така різноманітність цілком зрозуміла. Адже найперше завдання, що постає перед автором рекламного зо-

браження, — це привернути увагу, прикувати, хоч на секунду, погляд читача-глядача, тобто вирізнити це зображення з-поміж десятків і сотень інших об'яв. Оригінальність тут задана, але ця ж заданість підказує і хід — включити буденну річ у коло нових, звабливих і віддалено пов'язаних з нею образних асоціацій. Дуже часто, наприклад, товар подається як суттєва частина привабливої зовнішності, як головна «дійова особа» в різного роду розвагах, в умовах відпочинку, на вечірці чи в затишній атмосфері сімейного обіду і т. д. В традиційних рекламах, побудованих на найпростіших асоціаціях, вимальовується одна з найважливіших особливостей сучасної рекламної графіки — прагнення вивести товар за його власні межі, представити його як символ, як метафоричне втілення інших цінностей.

Ось, наприклад, як рекламуються діаманти. Вся серія оголошень об'єднана одним композиційним прийомом — біла, майже порожня сторінка в шанобливому мовчанні несе «дорогоцінність» маленької кольорової ілюстрації. До однієї з таких ілюстрацій, що зображує молоду пару в розкішному вечірньому вбранні, подається текст:

«Він обіцяє завтрашній день.

Сяючий відгук його освідчення, діамантовий перстень, надягнений у день заручин на її палець. Але це також — і променистий провісник любові, яку вона подарує йому. Ця сонцяйна обручка буде з ними в усіх радощах їхнього майбутнього життя... Діамант — це назавжди».

Якості діаманта — його краса, яскравість, міцність («вічність») виступають тут у метафоричному значенні, як символ тих характеристик, якими наділяють велике кохання.

Цього разу метафора розкривається головним чином через текст. Але в більшості інших випадків вона безпосередньо втілюється в зображенні. Різного роду порівняння і тропи, типова для англійської мови багатозначність слова, крилаті вирази й приказки стають основою для побудови парадоксальних, несподіваних зображень.

Людське обличчя з п'ятьма ротами, в яких — різні сорти печива. Фотоапарат, що вилупився з ялинкової кульки, немов із яйця, — модель з'явилася тільки перед різдвом. Спляча дівчина пливе на матраці по золотавих хвилях — «хвилях сну».

Образне втілення словесної мета-

фори, її буквальна реалізація в малюнках дає можливість створити дивну, приголомшливу картинку, іноді дуже далеку від самого рекламного об'єкту, і саме тому особливо ефектну.

Перед нами яскравий малюнок у стилі мультиплікацій Діснея. Будиночок, закутаний у пальто, дерева під парасольками, тераса, накрита капелюхом-циліндром, автомобіль у черевиках, величезні бритви на газоні. Це банк «Мастер-чардж» пропонує придбати за допомогою кредитних карток нові речі «весняного» асортименту.

Реклама для читача починається, як правило, з картинки, від якої він переходить до тексту. Можна твердити, що зображення — «перша фраза» тексту. Проте ця «перша фраза» ще не стосується товару, оповідає про зовсім інші об'єкти. Порівняння, метафора завжди складаються з двох частин; і малюнок, і фотографія «матеріалізують» словесний образ, повертають співвідношення складників, бо переказ починається могутнім ствердженням другої частини. Об'ява буде не за принципом «наш товар — подібний до того і ось того», а за принципом «те і ось те подібне до нашого товару»... Оскільки ще не зрозуміло, про що йдеться, такий початок інтригує, приворожує.

Ось серія реклам страхової компанії «Нью-Йорк Лайф». Стиль малюнків нагадує шаржовані образи іграшок, виконаних із м'яких пластичних матеріалів. Кожен малюнок зображує якусь побутову сцену. Найчастіше бачимо двох персонажів — старого й молодого. Ось блідий чоловік похилого віку ледве човгає ложкою по дну майже порожньої миски і заздрісно дивиться на юнака, що уминає з тарілки цілу гору наїдків. Ось старий марно намагається утримати рівновагу на вощеній підлозі, тоді як молодий хвацько й завзято мчить на водних лижах. Текст проголошує: «Нью-Йорк Лайф» вважає, що деякі речі робити краще, коли ви молоді. Страхування життя — одна з них... Ми гарантуємо завтрашній день — сьогодні». Інший малюнок зображує людину в кріслі зубного лікаря: «Допомога зубного лікаря завжди ефективніша, якщо ви його відвідуєте регулярно. Те саме можна твердити і про допомогу агентства «Нью-Йорк Лайф».

Ще далі від рекламного об'єкта стоїть графічний образ у тому разі, коли автори малюнка йдуть «від протилежного». «Те і ось те — не наш товар. Наш товар — щось зовсім ін-

ше». Тут відкривається широка можливість для парадоксальних зображень.

У синьому небі летить на крилах таяч з обідом і кінопроекційною установкою. Веселий, фантастичний, украй безглуздий образ дивує. Але це — лише пародія на типові реклами авіакомпаній, чиї власники вихваляються якістю обслуговування під час польоту — гаряча їжа і кінофільми. З цієї пародії починає свою рекламу авіакомпанія «Панам», яка пропонує інші, важливіші для пасажирів послуги: «Ось уже 25 років вас ловлять на гачок, пропонуючи зовсім не ті послуги, які вам потрібні». Далі йде перелік послуг, які надає «Панам». Інша реклама тієї ж компанії зображує літак, дивним чином перетворений на ресторан: «Обирати авіакомпанію за їжею, яку вона пропонує, — все одно, що обирати ресторан за його здатністю літати».

Такі ж несподівані пригоди відбуваються з товаром і у випадку гіперболізації його позитивних якостей.

Великопланове чоловіче обличчя, голова наполовину поголена. Це — реклама електробритви «Жіллет». «Почавши користуватися нею — важко зупинитися».

Стара, прошита кулями афіша повідомляє про розшук небезпечного злочинця: «Розшукуються поліцією за крадіжку кукурудзяних пластівців. Будьте обережні: він так любить смажену кукурудзу, що віднімає її в перехожих. Стережіться: він дуже хитрий і розумний!» Що це? Звичайно, лише містифікація, але й тут відчутне прагнення представити товар не таким, як він є, а в ореолі незвичайного.

Ось ще приклад. У серії реклам страхової фірми МОНІ об'ява починається із зображення агента фірми, який веде бесіду із трагічно загблими історичними та легендарними персонажами. Наприклад, агент пропонує застрахуватися Самсонові, а той відповідає: «Моя Даліла так піклується про мене, що мені нема чого остерігатися». А Даліла в цей час гострить ножа... На інших малюнках фігурують Сократ, Голіаф, Ахілл, Цезар. Малюнки жартівливі. Але, закликаючи в свідки таких авторитетних «потерпілих», фірма «звеличує» свою діяльність.

Отож нас уже не здивує Дон-Кіхот, який рекламує ром («Нам подобається те, що надихало Дон-Кіхота, — пошуки досконалості»), Шекспір з олівцем за вухом або леді Го-

діва, яка рекламує англійські автомобілі. («Найдосконаліший транспортний засіб після коня леді Годіві».)

Приблизно такі самі цілі переслідує в рекламі стилізація під давні зразки мистецтва. Реклама сигарет «Твіг», скажімо, імітує сторінку пізнього готичного рукопису з пишним натюрмортним обрамленням. Сигарети пропонуються до сніданку, але все ж такі — яке відношення вони мають до середньовіччя, до готики? Звичайно, ніякого. Просто атмосфера естетизованої старовини, мистецтва минулого повинна підняти престиж товару.

Рання реклама зосереджувалась переважно на зображенні самого товару. Показати його великим планом, якомога точніше, повніше, ефектніше, так, щоб читач добре запам'ятав його і пізніше легко знайшов у магазині — таке було основне завдання. Здавалося, удосконалення техніки фотографії і поліграфії повинно було сприяти утвердженню цього напрямку.

Проте в повоєнні роки з поступовим насиченням ринку виникла потреба штучно стимулювати попит. Треба було примусити людей купувати якомога більше, якомога частіше міняти речі, що їх оточують, набувати виробів, насправді їм непотрібні. До цього штовхало і різке загострення конкуренції. За таких умов звичайна інформація про товар виявляється вже недостатньою. Реклама повинна не просто розповідати і показувати, і навіть не просто переконувати — вона повинна гіпнотизувати. Відтепер її знаряддям стає техніка забаби й гіпнозу. Товар повинен сяяти відблисками образів «солодкого життя», відповідати мрії споживача про триумфальні успіхи й багатство, він повинен стати символом (нехай оманливим!) здобутого престижу, високого статусу в суспільстві.

Тому сам товар у рекламі дедалі більше відсувається на другий план, він — лише дійова особа на сцені, що відтворює забезпечене, комфортабельне, «вишукане» життя. Саме до цього образу найчастіше вдається реклама 50-х років, навіязуючи покупцеві той «імідж» (зоровий образ) товару, який, по суті, має лише віддалене відношення до його реальних властивостей.

Коло образів, що рояться навколо товару, розширюється, їхній тиск стає інтенсивнішим, їхня смислова цінність — вагомішою, наповненішою. Метафори, порівняння, літературні герої і історичні діячі все наполегливіше витісняють із реклами самі речі.

Оголошення з широкоплановим зображенням товару тепер трапляються рідко. Іронією обставин воно перемістилося з центру в нижній куточок сторінки, зменшилося до мініатюрних розмірів і, як підпис, завершує текст, початок якого звеличує любов, цитує класичний літературний твір, або розповідає, скажімо, про подвиги Наполеона.

Товар тепер уже не «говорить сам про себе» — бо чи багато він може сказати? За нього висловлюються Сократ і Дон-Кіхот, Шекспір і капітан Ахав. Чудодійна здатність, якою фея наділила крихітку Цахеса, здається мізерною у порівнянні з «дарами», котрим обсипають сучасні чародії від реклами сигарети, грєбінці й каструлі. Здається, найвищі цінності світу зосереджуються в звичайній побутовій речі. Їй співають гімни готичні мініатюри й живопис Сезанна, її високу місію засвідчує бюст Вашингтона, в ній матеріалізуються такі високі поняття, як любов, дружба й добрість.

Що можна сказати про художні достоїнства розглянутих реклам? Більшості з них не можна відмовити ні в дотепності, ні у вишуканості. Ми натрапляємо на праці здібних художників, які зуміли не тільки добре натренувати руку, а й навчилися знаходити гострі, несподівані рішення. Рівень їхньої професійності не викликає сумніву. Поставлені завдання вони вирішують, як правило, добре, а іноді — блискуче.

Та чи не варто замислитись над самими завданнями? Чим викликана необхідність постійно шукати оригінальне, незвичайне, гнатися за все новими й новими образами, енергійно перегортати словесний матеріал, перетрушувати історичні події, ворухити сторінки класичної літератури, промацувати пласти сучасного побуту на всіх рівнях і напрямках?

Певно, саме завдання будь-що примусити людей купувати може виникнути лише в буржуазному суспільстві з притаманною йому стихійністю розвитку виробництва і викривленими уявленнями про цінності. У гонитві за прибутком приватний підприємець прагне до нескінченного розширення ринку збуту. Свій виріб, це втілення «бога» прибуткової вартості, він намагається перетворити на об'єкт поклоніння для інших людей.

Тоді й починається ця приголомшлива еквілібристика реклами, циркулі перетворення товарів, що повинні підмінити і заступити всі інші цін-

ності, перейнявши на себе їхню подобу.

Раніше реклама апелювала до прагнень індивіда, пов'язаних переважно зі сферою побуту. Розглянуті нами нові тенденції показують, що тепер в її коло дедалі більше залучаються і культурні цінності.

У другій половині 60-х років шириться критика «суспільства споживання». Одночасно «культурний бум» виявляє зростаючий потяг широких кіл населення до високого мистецтва, до справжніх духовних цінностей. Реклама швидко відреагувала на це. Здається, вона примушує працювати на себе весь обсяг людської культури — від античної поеми до комікса або «чорного» детектива. Таким чином, тепер уже і сфера вищих, неспоживчих інтересів людей перетворюється на стимулювання споживчої психології, знову мета перетворюється на засіб, ідеал — на спосіб реалізації приватного інтересу.

Необхідність створити рекламу абсолютно незвичайну, відмінну від інших, ще безпосередніше пов'язана з іншою особливістю приватного способу виробництва — конкуренцією. Як правило, завжди є кілька фірм, що виробляють одні й ті самі або дуже споріднені продукти. Але приватному виробникові завжди важливо, щоб купували саме його товари. Так виникає необхідність створити абсолютно різні «іміджі» для однакових матеріалів, цигарок і харчових концентратів, представити їх так, ніби йдеться про зовсім різні речі, які не мають нічого спільного. Рекламується, по суті, не товар, а фірма, і фірма повинна мати «своє» обличчя. Конкуренція в галузі виробництва народжує конкуренцію в рекламі. Над художниками-графіками постійно тяжіє ця необхідність виділити свого замовника, відрізнити його від інших. Тому, рекламуючи товар, вони повинні йти від іншого образу, найбільш віддаленого, і щоразу знаходити асоціативні зв'язки. Так право бути оригінальним перетворюється на обов'язок, на необхідність.

Реклама ставить перед виконавцями важкі завдання. В ній очевидне протиріччя між нікчемністю мети, граничною звууженістю, локальністю теми і необхідністю подати її якомога ефективніше. Авторам доводиться постійно напружувати свою увагу в пошуках оригінального розв'язання; очевидна буденність сюжету має компенсуватися ефективним способом його подачі. Тому пошуки цікавих прийомів

обробки теми стають головним змістом роботи як художника, так і автора тексту.

Реклама виконує і пропагандистські функції — адже в ній знаходять своє відображення ті норми і цінності, що склалися у вищих і середніх верствах суспільства. Реклама завжди орієнтується на найбільш забезпечені кола (розпалювати споживачькі пристрасті у бідняків безглуздо!); крім того, об'єкт її завжди лежить трохи вище від реальних можливостей середнього споживача. Тому, орієнтуючись на уявлення і норми, типові для буржуазних прошарків суспільства, реклама допомагає їх утвердженню, нав'язує ідеал бездіяльного життя як норму для всіх.

В оголошеннях, що рекламують товар найтрадиційнішим способом — через відображення «ідеального життя», побутового комфорту, — ми завжди бачимо людей процвітаючих, з посмішкою самовдоволення на обличчі, елегантно вбраних; вони розмовляють або розважаються у вишукано мебльованих інтер'єрах.

1969 року американські соціологи провели обстеження реклам, опублікованих у масових журналах, з метою визначити їхню позицію щодо кольорового населення США. З'ясувалося, що лише в 2,15 процента з них зображений негр, і майже в усіх цих рекламах він виступає як особа, що або обслуговує, або розважає білого, — швейцар, кухар, шофер, музикант. Самі соціологи вважають цей процент високим і вбачають у ньому реакцію на зростаючий рух громадського протесту проти расової дискримінації, бо в 1949—1950 рр. негрів зображували лише в 0,57 процента реклам, опублікованих у масових журналах.

Засоби торговельної реклами використовуються і в рекламі вербувальній, яка має політичне забарвлення. У розпалі громадських протестів проти війни у В'єтнамі ряд масових журналів вміщував оголошення командування повітряно-десантних військ. Зображення — блакитне небо, що займає всю сторінку, і в глибині його — розкритий парашут. На сусідній сторінці текст:

«Служба у повітряно-десантних військах покаже вам, чого ви варті насправді. Чи належите ви до особливої породи людей...

Приєднуйтеся до цієї обраної породи людей! Пізнайте самого себе! Ідіть у повітряно-десантні війська! Тут ви пройдете найкраще тренування. Ви

будете в такій чудовій формі, яка вам і не снилася! Ви одержите велику суму грошей, так звану «плату за стрибок». Ви станете кимось...

Зустріньтеся із вашим військовим представником. Або відправте цей купон. Вперед! Шлях відкрито!»

Оголошення, отже, уникає будь-яких натяків на роль і призначення армії США, бо справжні цілі американського милітаризму давно скомпрометовані в очах молоді. Пентагон апелює до чисто індивідуалістичних імпульсів особи — бути сильним, сміливим, багатим, постійно перебувати на грані ризику, належати до обраних, відчувати себе «справжнім мужчиною». Це — головне. А питання про мету — не твоя турбота. Думати за тебе будуть інші. Повітряно-десантні війська — це щось на кшталт спортивної секції, де виховують «справжніх хлопців», а не інструмент здійснення загарбницької політики. Так уже з вербувального оголошення починається обробка майбутнього солдата, виховання бездумного робота, слухняного виконавця чужої волі.

Як бачимо, в цій рекламі справжня неприваблива суть «товару» маскується, його відворотний «імідж» підмінюється іншим, фальшиво-невинним.

Засилля реклами в буржуазному суспільстві дає й досить відчутний «побічний ефект». Спіраючись на типові символи, готові семантичні одиниці, реклама активізує процес стандартизації масової свідомості. Використовуючи моральні ідеали чи шедеври світового мистецтва в ролі переконливих «аргументів» на користь речі, вона руйнує складену в гуманістичній культурі ієрархію цінностей, сприяє девальвації її найвищих здобутків. Самі твори реклами, створені відповідно до «наукових» рекомендацій, уподібнюються вузько функціональним виробам, призначення яких — цілеспрямований вплив на психіку, одержання однозначних, заздалегідь запрограмованих реакцій. Реклама, перед якою з особливою гостротою постає завдання ефективно маніпулювати свідомістю багатомільйонного адресата, виявляється «авангардом» «масового мистецтва». Нарешті, вона сприяє широкому впровадженню соціально-психологічних стереотипів, що допомагають панівним класам керувати поведінкою мас.

Валентина КРЮЧКОВА

Москва.

«ТРЕТІЙ СВІТ» І «НОВІ ЛІВІ» У ФРАНЦІЇ

Однією з прикметних рис політичного життя на зламі 50—60 років можна вважати ту особливу роль, яку відігравали в ньому країни Азії, Африки й Латинської Америки, — так званого «третього світу» (до цього терміну вдаємось умовно, оскільки доводиться оперувати цитатами із західних авторів). Вже на самому початку руху, який згодом дістав назву «нових лівих», коло питань, пов'язаних із «третьім світом», висувається на перший план. Воно опинилося в центрі дискусій, що призводять до виникнення й розмежування тих чи інших політичних програм і навіть форм поведінки.

Вже побіжний погляд на загальний «стиль» цього руху, на його гасла й прапори, під якими він виступав, на загальну емоційну стихію, яка його заповонила, дає змогу вважати однією з найвиразніших його рис — тягіння до ідей «третього світу».

Більше того: вже в ситуації, яка передувала цьому рухові, роль останніх подій у країнах Азії, Африки та Латинської Америки більшості дослідників здається цілком очевидною. З цього погляду карибська криза 1962 року, китайська «культурна революція», піднесення антиколоніальних рухів, ескалація війни в Індокитаї виявляються історичними віхами власне західної історії.

Така чутливість до подій, що відбуваються у віддалених районах земної кулі, здавалося б, не нова й не оригінальна для Франції. Від Великої французької революції до Жана Жореса, який назвав колоніалізм «безперервною справою Дрейфуса», і аж до бурхливих дискусій ФКП з французькою інтелігенцією під час алжир-

ської війни, — подібні питання так чи інакше пов'язувалися з розвитком усіх ліворадикальних рухів Франції.

Проте роль згаданих подій, каталізаторів революційної ситуації у Франції 60-х років, визначається не лише ними самими, а й специфічним ставленням до них з боку французької інтелігенції, що супроводжувалося виразним відчуттям поразки західної культури.

Досить повне уявлення про масштаби цього відчуття дає характерна оцінка становища в Південному В'єтнамі на 30 січня 1968 року такими далекими один від одного авторами, як «гошист» Д. Кон-Бендіт і поміркований Ж.-Ж. Серван-Шрейбер.

«...Новорічний наступ особливо сприяв шаленому розвитку відчуття фрустрації, — пише Кон-Бендіт. — З одного боку, маленький народ, погано озброєний, чинить успішний опір агресивному натискові найбільшої військової держави; з другого — ми виявляємось цілком неспроможні боротися з надіндустріалізованими суспільствами. Відчуття неповноцінності зростало, й така ефективна й політична екстраполяція війни у В'єтнамі в сферу нашого руху «контестації» сприяла мобілізуванню енергії».

Серван-Шрейбер, порівнюючи значення висадки перших людей на Місяць, і новорічного наступу у В'єтнамі, каже: «Коли б довелось... визначати ієрархію (цих двох подій. — О. М.), я б, не вагаючись, поставив новорічний наступ вище від запуску «Аполлона-8»...»

Подібних висловлювань досить багато, й кожне з них засвідчує приховане й водночас надзвичайно сильне відчуття спільності історичної до-

лі Заходу й «третього світу», спільності проблем, що стоять перед ними.

1961 року один із провідних ідеологів «третього світу» Ф. Фанон, закінчуючи свою останню книжку «Гнані й голодні», писав: «Киньмо цю Європу, яка весь час говорить про людину, скрізь і завжди нищачи її: на перехрестях своїх власних міст і в найвіддаленіших закутках світу... Ми тепер знаємо, яку ціну сплатило людство за кожну перемогу європейського духу... Тож годі наслідувати її, скеруймо зусилля своїх м'язів і свого мізку в інший напрямок. Спробуймо створити нову цінну людину, для чого Європа виявилася неспроможною... Сьогодні «третій світ» постав супроти Європи колосальною масою, яка покликана зробити внесок у розв'язання проблем, досі не розв'язаних Європою. В ім'я Європи, в ім'я самих нас і в ім'я всього людства треба спробувати створити собі нову шкіру, розвинути нову думку, спробувати створити нову людину».

Буржуазний Захід протягом кількох сторіч владарював у світі, маючи величезні можливості для втілення своїх проектів, а сьогодні його крах бачать усі, — ось вирок, що його від імені «третього світу» виніс Фанон західній цивілізації.

Це обвинувачення значна частина західної інтелігенції сприйняла як цілком обгрунтоване. Передчуття неминучого звіту перед судом «третього світу» домінує в Сартровій передмові до цієї книжки Фанона. Безперечно, воно вкорінилося в певних шарах сучасної культурної свідомості Заходу. Ефект упізнання себе в намальованому образі величезний...

Можна сказати, що створений Фанон — Сартром образ західного світу з характерним для цієї схеми акцентом на репресивному й дегуманізуючому характері європейської буржуазної цивілізації уявляється своєрідним емоційним центром, навколо якого організується сучасна «новоліва» свідомість. В основі цього світловідчуття лежить уявлення про повсюдне абсолютне відчуження од власного істинно людського ества і широких верств європейської інтелігенції, ігноблених народів у колоніях.

Немає сумніву, що велику роль у становленні такого сприйняття колоніальної проблеми відіграли численні конкретно-історичні факти, зокрема еволюція колоніалізму останніх років в бік замаскованих форм, а також своєрідна трансплантація коло-

ніальної проблеми на територію Франції. Масова імміграція малокваліфікованих робітників арабського й негритянського походження, їхній вкрай низький матеріальний і юридичний статус, що воскрешає в сучасній Європі трагедію пролетаріату XIX сторіччя, глухі, але досить відчутні расистські реакції корінного населення на те, що зробило промовисто назву «негритянського вторгнення», — все це надзвичайно стривожило прогресивні кола Франції.

На 1969 рік чисельність робітників-іммігрантів, що прибули з Чорної Африки, становила 200—250 тисяч (при загальній кількості іммігрантів 3 100 000). Трагічна загибель негритянської родини в Обервіллі, подія, що набула широкого розголосу, показала варварську експлуатацію сотень тисяч людей, позбавлених права користуватися найелементарнішими параграфами трудового законодавства. Ще показовіше в цьому розумінні становище алжирських іммігрантів. Преса, широко коментуючи рішення алжирського уряду припинити переселення своїх громадян до Франції, писала, зокрема, про становище алжирських робітників на півдні Франції: «До алжирців там погано ставляться найчастіше тільки через те, що вони іммігранти. Помилка чи злочин одного такого робітника переноситься на всіх, і тоді мають місце маніфестації расистського характеру». За даними офіційної статистики, на кінець минулого року кожен четвертий робітник-іноземець приїхав до Франції з Алжіру. Алжирці ж складають 40 процентів чорноробів і 29 процентів усього персоналу металургійної промисловості Паризького району. Вони виконують 42,5 процента всіх будівельних робіт у країні!

Значна частина арабських іммігрантів, яка пливе до Франції, осідає в Нантері — «транзитному» містечку для алжирців. Вони кажуть репортерам: «Тут щодо нас провадиться відверта політика сегрегації. Ми хочемо повернутися назад... Те, що чуємо на заводах, принижує нашу гідність».

Виникнення такої групи людей у так званому «суспільстві достатку», в контексті «новолівих» апокаліптичних настроїв і ототожнення із знедоленими й скривдженими, сприяло перенесенню традиційних компонентів образу «знедоленого» й «пролетаря» та пов'язаних з ним революційних надій на «третій світ».

Взяті Фаноном для назви книжки слова з «Інтернаціоналу» («ганні й

голодні») були сприйняті буквально: як ідентичність становища пролетаріату XIX сторіччя й сучасного «третього світу». Відомо, що одним з найсильніших поштовхів для утопічного соціалізму було потрясіння тогочасної прогресивної свідомості жахливими життєвими умовами пролетаріату, поставленого десь поза межами нормального людського життя.

М. Леруа в «Історії соціальних ідей у Франції» пише: «Спираючись на праці Сісмонді, Бюре, Віллерме, довіряючи цим чудовим і чесним спостерігачам, можна зробити висновок, що за своїм фізичним станом, тривалістю життя, всім виглядом пролетарі тієї доби становили своєрідну націю серед націй. Вони низькі на зріст, їхнє життя коротше, ніж у буржуа, а злидні такі жахливі, що в їхньому житті й навіть у зовнішності немає вже й краплі людської подоби». О. Бланкі казав про «дві різні раси» в буржуазному суспільстві. Через кілька років після цього Консідеран, учень Фур'є, розвинув цю класифікацію, користуючись визначенням «робітничий підвид».

Таким чином, для соціально-романтичної свідомості поняття соціального класу мало конкретний, живий зміст і стосувалося ніби якогось іншого виду, що наганяв майже містичну суміш жаху з захопленням. Сподівання на перетворення з боку «гнаних і ролюдних» тут прямо пропорційне їхній «гнаності». «Тут зливаються найвеличніша й найпринижена істоти», — писав Гюго в «Знедолених», — вони блукають поза всіма на світі межами... волоцюги з великих доріг, які не знають кращого даху за хмарне холодне небо, ті, кому їхній хліб щоденний дарує випадок, а не праця, невідомі істоти, що виринули із злиднів і небуття, босі й нужденні, — вони належать повстанню».

Про стійкість такої схеми у сприйнятті проблематики пролетаріату й «третього світу» «новолівою» французькою інтелігенцією свідчить, зокрема, такий факт. Під час травневих подій 1968 року студенти, які шукали контактів з робітниками «Рено», питали їх: «Чи ви не голодуєте?». Запитання, зрозуміло, не сприяло взаєморозумінню. Разом з тим воно надзвичайно показове для згаданого стереотипу.

З іншого боку самоототожнювання з «гнаними й голодними» полегшувалося широким тлумаченням «екзистенційної» ситуації африканських іммігрантів у Франції, яку розкрив

Фанон. Він ґрунтовно вивчав його протягом своєї медичної практики, змалювавши так званий «північноафриканський синдром» — ситуацію тотального економічного, правового, морального й емоціонального відчуження.

Аналіз Фанона в умовах кризи, в яку потрапила буржуазна цивілізація, значною мірою сприяв зміцненню досить поширеного серед західної (передусім французької) інтелігенції почуття відчуженості од традиційної культури, її змертвіння й невідповідності гібридним потребам людської істоти.

1948 року в своєму есе «Чорний Орфей» (передмова до укладеної Л.-С. Сенгором «Антології сучасних негритянських і мальгаських поетів») Сартр задовго до Фанона писав про неспроможність і примарність «білого» стилю життя, осяяного спалахом «чорного генія»: «Наша білість раптом починає здаватися нам лакуванням мертвого кольору, що заважає нашій шкірі дихати, чимось на зразок білого трико, яке витерлось на ліктях і колінах, трико, що під ним, коли б ми могли здерти його, відкрилася б справді людська плоть, тіло кольору темного вина». Й далі: «Несподівано в наших власних очах Франція виявляється екзотичною. Це всього лише спогад, не більше. Хвороба, білуватий туман, що затримався на дні зігрітих сонцем душ, болісна країна, в якій не треба жити... А справжнє — це сонце, тропіки та море, всіяне островами, троянди Іманґи й вулкани Мартініки. Буття є чорним і полум'ям, а ми випадковий й не причетні до нього, тож мусимо перепросити за свої звичаї, свою техніку, свою блідку шкіру й зеленаво-сіру рослинність... Секрет чорної людини в тому, що її екзистенція й корені буття ідентичні».

Старовинне маніхейське протиставлення чорного та білого тут перекинуте — втіленням істини та справжності стає чорне. Таке право воно отримує вже через те, що в безпосередньому побуті негра, мовляв, реалізується справжня сутність «буття». Це — перебування в лоні й ритмі природного світу, життя хлібороба, який вершить таємницю безпосереднього зв'язку з землею на відміну від раціонального інженерного стилю середнього європейця. Африканський селянин простим фактом своєї щоденної діяльності стикається з істиною набагато частіше, ніж уярмлений цивілізацією європейський городянин...

Для Сартра факт історичного й географічного відриву негритянського світу Антільських островів од Африки не знижує, а, навпаки, підносить здатність його культурної еліти відчувати найсуттєвіше в життєвому стилі Африки. Незглибима ностальгія за прабатьківщиною породжує специфічну географію «негритюду» з напруженим потягом до Африки. Це тяжіння є водночас рухом до першооснов буття, втрачених під час колоніальної катастрофи. Її всеосяжний характер якнайкраще пасує до міфа про вигнання з раю. Органічний для антільських поетів мотив — мотив «ізгоя».

Вигнання — це, мовляв, вигнання із раю інстинктивного життя в світ буржуазно-раціонального техніцизму, в світ «бідлінгів і машин». Трагізм, однаково глибокий і для чорних, і для білих. Але специфіка історичної долі Африки й характер її вимушеної посвяти у світ буржуазної Європи, а разом з тим особлива схильність негра до стихії природно-спонтанного дають йому право на найвагомніше уособлення ситуації тотального відчуження.

На думку Сартра переважання інстинктивного й природного в негритянській душі є ключем до досліджуваної ідеологічної побудови. Очевидна соціальна однотипність гноблення, якого зазнають на собі й колоніальні народи, й європейський пролетаріат. Але найсуттєвіше тут втілюється адекватніше в сюрреалістичній поезії «негритюду», ніж в інженерно-технічному світосприйнятті європейського робітника.

Піднесення революції колоніальних народів шляхом виявлення її внутрішньої спорідненості з сюрреалізмом становить тим більший інтерес, що тяжіння «новолівих» молодіжних рухів до символіки «третього світу» йде поряд з їхнім безсумнівним тяжінням до сюрреалістичної поетики. Певно, існує досить глибокий внутрішній зв'язок між цими обома тенденціями, який не може бути простежений тільки на рівні зовнішнього наслідування національно-визвольних рухів чи будь-кого з-поміж діячів «третього світу». Значно важливіше — віднайти загальну психологічну основу цього тяжіння до тих чи інших ознак «третього світу», коли всі вони, незважаючи на безліч внутрішніх відмінностей, сприймаються як антиподи західного світу.

Характерні щодо цього міркування одного з дослідників французького

«маоїзму»: «Китай — це найсвіжіша з наших утопій. Країна без проблем у споживанні, сексі, зараженні сиредами, без страху за завтрашній день, без конкуренції й суперництва, країна без мух, без голоду, земля, де не знають ні щастя, ні лиха, країна без ліків та наркотиків, країна, де, щоб видужати, досить уткнути собі в шкіру кілька голок, і все стає добре, слава Мао».

Незважаючи на очевидний сарказм цих слів, накреслена схема загалом точно відбиває сприйняття «третього світу» «новолівою» інтелігенцією, з її цілковитою байдужістю до процесів, які насправді там відбуваються. Це сприйняття не ґрунтується на конкретному перебігові історичних подій. Ідеальний образ «третього світу», сконструйований «нетерплячими революціонерами», не відповідає його реальному прототипу.

За такого сприйняття поетика «третього світу» й поетика сюрреалізму видаються рівнозначними й цінними в тій мірі, яка дозволяє найточніше визначити позицію, з якої здійснюється критика сучасного індустріального суспільства. Зрозуміло, що й центральна роль «третього світу» в революційних проектах сучасних лівих надається йому тією мірою, якою він здатний виступити ідеальним взірцем романтичного бунту проти дійсності. Ця роль відбиває не стільки справжній перебіг конкретних суспільних процесів, скільки нехтування ними.

Тому здається доцільним звернутись до аналізу певних засад сюрреалізму, що дозволяє простежити генезис міфа про «чорну душу», риси якої виразно прозирають і в антільській поезії, і в есе Сартра «Чорний Орфей».

1925 року сюрреаліст А. Бретон писав: «Ми й досі живемо під владою логіки. Абсолютний раціоналізм, який не вийшов з моди, дозволяє нам осягнути лише факти, що становлять наш вузький досвід». У сюрреалістських маніфестах того періоду викриття буржуазно-раціоналістичної цивілізації Заходу посилає таке саме місце, як і ствердження безумовної істинності дитячого й дикунського, в яких слід шукати ключ до сюрреального.

В поетиці сюрреалістів, які розвинули й поглибили створений романтиками культ вельми умовного Сходу, захоплення екзотикою тропічних островів та магічних культів, наприклад, вудуїзму (тобто поєднання елемен-

тів язичества і християнства. — Ред.) відіграє ту саму роль, що й звернення до алхімії, символіки кольорів і магії взагалі. Все це важить рівно стільки, на скільки їх мають за антипод абсолютного зла, втіленого європейською буржуазною цивілізацією, що зрештою й стає основною мішенню сюрреалістських атак. У численних посланнях до папи римського, далай-лами, ректорів найбільших університетів Європи та всіляких зверненнях сюрреалістів 20-х років, незважаючи на їхню блазеньську форму, також чітко вирізняється інтонація глибокого, а часом і трагічного неприйняття загальних підвалин християнського світогляду, протиставлюваного «магічному» та «космічному» світосприйманню Сходу.

В рамках цього «хрестового походу» сюрреалістів проти християнства їхнє звернення до містики чорного кольору набувало цілком особливого сенсу, зрозумілого лише в самій християнській традиції з її антиномією «добра» й «зла», «чорного» та «білого» тощо. В «космогонії» сюрреалізму це співіснування протиріч зберігається, але із зміною знаків: культ темряви й стихійних життєвих сил протиставляються культурі світла та розумної гармонії. А. Камю з цього приводу писав: «Сюрреалізм, якщо він і не переінакшив світу, то все ж таки збагатив його кількома дивними міфами, які частково доводять слушність Ніцше та його пророкування про повернення греків. Але тільки частково, бо цього разу йдеться про похмуру Грецію, Грецію темних таємниць і чорних богів». Тяжіння до «чорного» в цій культурно-естетичній системі втілюється в символіці «сатанізму», в героїзації Люцифера та Каїна; звертання ж у пошуках рятунку до «Сходу», до індіансько-негритянського світу викликає його більшою близькістю до пантеїстично-стихийного на противагу християнсько-розумному.

Незвичайний успіх сюрреалізму серед англійської інтелігенції супроводжувався розширенням його загальних міфологізуючих тенденцій, що чітко позначилося на структурі образів, використовуваних англійськими поетами для змалювання «чорної душі» та її прабатьківщини — Африки.

Створюваний ними «автопортрет» умисне формується як антипод європейському раціоналізмові: спонтанно-ритмічні засоби вираження протиставляються дискурсивним, а риси еротизму й насильства, які часом, особ-

ливо в гаїтянських поетів, дуже схожі на канібальство, виступають головними творчими елементами «чорної душі». З іншого боку, на противагу власне африканській поезії, де образи «чорного» буття більш спокійні, в англійському «негритюді» раз у раз відчувається напружене самоспівставлення з «білим» світом, до того ж не без негритянського месіанства.

Месіанська тема чітко простежується й у перебігу всієї історії сюрреалізму — від сказаного в одному з ранніх «східних» послань («Прийдіть, зруйнують наші будинки... Прийдіть, позбавте нас цієї нечисті. Збудуйте нам нове житло») аж до есе, що його Бретон написав під впливом зустрічі з Еме Сезером. Отже, французькі й англійські сюрреалісти мовби органічно доповнюють одні одних: перші мають себе за реальне втілення того, чого прагнуть другі. Прогне справжнє розкриття месіанської теми здійснене Сартром у «Чорному Орфеї», де він уміло поєднав антихристиянськи загострений культ «великого дикуна» з темою обраності гнаних і голодних.

У Сартровому тексті, зокрема, вражає безліч євангелічних термінів, до яких автор вдається раз по раз, щойно заходиться про втілення внутрішньої, потаємної сутності «негритюду»: «великого дикуна» розпинають за все людство.

Цієї теми торкається вже Еме Сезер:

Є люди-гієни, люди-пантери.

Я теж стану людиною-євреєм,

людиною-кафром,

Індусом з Калькутти,

Негром з Гарлему...

Людиною-голодом, чоловіком-

торгурою...

Сартр доповнює улюблені Сезером уподібнення образом негра-Христа: «Абсурдній метушні білої людини негр протиставить зосереджену справжність власного страждання. Через те, що він нагороджений жалким привілеєм — випити келих до дна, — то чорний народ — народ-обранець. І хоча поезія «негритюду» пройнята духом антихристиянства, її можна було б назвати містерією Пристрастей: негр із розвиненим почуттям свідомості видається самому собі людиною, яка перебрала всю журбу світу й страждає за всіх, навіть білих». «Негритюд» Сартра перестає бути самим тільки втіленням специфічного досвіду чорної людини, її пошуків власного «я», й підноситься до рівня загальнолюдської ситуації.

Наслідки такого «збільшення масштабів» виявилися суперечливими. З одного боку, «негритюд» набуває рис істинно есхатологічного міфа, який значною мірою відтворює романтичні й руссоїстичні ідеї, тобто цінності, сформовані в європейській культурі. Цей факт спричинився до неабиякого розв'язку того особливого самопізнання в національно-визвольних рухах «третього світу», про що вже йшлося вище.

З другого боку, Сартрова універсализація «негритюду» розривала й так не дуже міцні зв'язки останнього з конкретним соціально-історичним і національним ґрунтом. «Негритюд», перетворившись на синонім загальнолюдської долі, мовби втрачав свій первісний сенс. Згадане есе опинилося ніби десь на зламі між «негритюдом» — формою культурної творчості, й «негритюдом» — по-месіанському загостреною ідеологією.

Цю подвійну роль «Чорного Орфея» свого часу відзначив Ф. Фанон, у незвичайній біографії якого еволюція «негритюду» здобула найбільш драматичне втілення. Роботи Фанона й насамперед «Гнані й голодні» разом з присвяченою цій книжці передмовою Сартра стали свого роду брусом, на якому вигострюються ідеї тотального заперечення буржуазної цивілізації. Тим часом у міфі, створеному самим Фаноном, міркування морального порядку, «народницьке» захоплення цільністю й самобутністю душі селянина відіграють не меншу роль, ніж політична ефективність. У цьому міфі немає характерного для його західних тлумачів і послідовників загавання з темами «всездозволеності» чи обміркованого розрахунку.

Звичайно, не можна заперечувати й того, що насильство посідає в творчості Фанона значне місце. Та разом з цим не можна не відзначити, що навіть його найгостріші положення позбавлені тих претензій на універсальність, яких вони набули в Сартра.

Якщо спробуємо визначити вихідну й разом з тим центральну передумову міркувань Фанона, то вона зводиться до питання про можливості людського самовизначення негра в умовах його повної дегуманізації навколишнім середовищем. Це дуже чітко проступає в першій книжці Фанона «Чорна шкіра, білі маски». В основу покладено відтворення внутрішнього досвіду молодого інтелігента негритянського походження, людини, що стала перед драматичною дилемою: або традиційний варіант

«француза в чорній шкірі», або особисте самовизначення, пропоноване «негритюдом».

Трагізм ситуації в тому й полягає, що вибір тут фактивний і фактично виключає будь-яку можливість безкомплексного почування себе «просто людиною». Що ж до спроб стати «європейцем», то й недовгого перебування в світі білих задосить, аби від подібних ілюзій не лишилося нічого. Фанон, зокрема, спирається на власний досвід, пригадуючи асоціації, які виникають у європейців при слові «негр»: «біологічне начало, секс, сила, спортсмен, боксер, сенегальський стрілець, дикун, тварина, чорт, гріх». На відміну від того, що писав Сартр у «Чорному Орфеї», тотальну відчуженість негра він знаходить не в зіткненні з раціонально-технічними моментами західної цивілізації, а з ірраціональністю колективного міфа про негра, з умовною символікою «дикуна».

З цього погляду комплекс ідей та образів, розвинених поетами антілського «негритюду» й захоплено сприйнятих французькою інтелектуальною елітою, нікуди не веде. Навпаки, він лише відтворює вироблений європейцями стереотип, який фактично нічим не різниться від попереднього. В нього тільки інше забарвлення: не жахання «чорного» й «диявольського», а прихильність до нього.

Більше того: саме розбурханий «культ негра» Фанон вважає найсуттєвішим у колоніальній трагедії. Основу її становлять не лише військові чи економічні аспекти колоніалізму, а перетворення негра із самостійного суб'єкта історичного процесу в об'єкт «білої» цивілізації.

Неспроможність «негритюду» протиставити бодай щось патерналістській позиції європейців змусила Фанона ще рішучіше шукати нового виходу. Фанон вбачає його в активній історичній дії. Побіжний начерк такого роду бачимо вже в заключному розділі «Чорних масок...» («Негр і Гегель»), де виразно проступають риси майбутнього автора «Гнаних і голодних». Оскільки Фанон «екзистенціальну» сутність колоніальної ситуації вбачає в неможливості для поневолених народів стати повноправними суб'єктами історії, то першим кроком до здобуття цими народами людської гідності мусила стати самостійна дія, котра цілком підкоряла б кожному окрему особу. Тут Фанон, безумовно, сягає в сферу політичних дій. Знищити стосунки «раб і пан» можна, лише знищуючи їх у кожному

окремому випадку й перебравши на себе весь тягар і всі наслідки такого звинувачення. Це страшний, але необхідний катарсис, і з такого погляду мирне визволення французьких колоній у Чорній Африці Фанон сприйняв не як здобуток, а як нову трагедію, що відбирає в колонізованих останню можливість до самореалізації...

Саме через те, що справжнє людське існування для представника кольорового світу, на думку Фанона, можливе тільки по той бік колоніальної ситуації, ствердження необхідності негативної дії в нього позбавлене будь-якого ореолу універсальної істинності. Навпаки, Фанон намагається ще й підкорити цей, на його думку, історично неминучий рух загальнолюдським цінностям. Книжка кінчається швидше роздумами, ніж закликом до насильства: «Кинутий у цей світ — чи зможу я взяти зброю?.. Чи вимагатиму від сучасної білої людини звіту за винищення негрів у XVII сторіччі?.. Але я не можу дозволити собі цього... Я не маю права пасувати перед примарами минулого. Не хочу бути рабом рабства, яке дегуманізувало моїх пращурів... І моя остання молитва: «О моя плоть! Дозволь мені лишитись людиною, яка завжди тільки питає».

Подальший життєвий шлях Фанона, який особисто спостерігав війну в Алжирі, болісно пережити ним шовіністична реакція широких мас Франції на цю війну поглибили властиве йому трагічне сприйняття колоніальної проблеми і те почуття ізольованості кольорової людини, що так відчутне в його першій книжці. Але й Фанонові останніх років, одвертому прихильникові найзапеклішого насильства, без якого, на його думку, не буває національно-визвольної боротьби, воно не здається остаточною істиною людського буття. Це швидше викривлена й «зла» форма самореалізації, яка виявилась єдиною можливою в атмосфері «тотального відчуження» кольорової людини й водночас новим свідченням її дегуманізації.

Ця риса розпачу й безнадії цілком

зникає в образі Фанона як героя «нових лівих» і в Сартровій концепції, що вельми вплинула на формування цього образу. Сартр іде значно далі за Фанона, підносячись до того рівня апокаліптичного й есхатологічного узагальнення, що характерний ще для «Чорного Орфея». Сартр робить своєрідну вартісну реабілітацію насильства, котру Фанон сприймав як трагічну неминучість і, коли можна так висловитися, — як нелюдський спосіб перетворення в людину. Те, що Фанон має за тип дії певної категорії людей в умовах відчуження від будь-яких понять людяності, у Сартра є універсальним і фактично самодостатнім засобом вселюдського звільнення.

Така «новоліва» модифікація поглядів Фанона досить далеко від його власного світовідчуття.

Можна було б сказати, що складна творчість Фанона якоюсь мірою повторює його складний життєвий шлях, змальований у «Чорних масках...». Ставши активним елементом протестуючої антибуржуазної свідомості сучасного Заходу, його творчість зазнала парадоксальних перетворень у символах того самого міфа про Калібана, з яким Фанон так люто боровся. Не останню роль у цьому відігравали, звичайно, й особливості стилістики та образного ладу Фанона. Водночас тут виявився і вплив тем східного та чорного месіанства, розвинених сюрреалістами й романтиками, — тем, які сягають корінням мало не в джерела європейської культури.

Надзвичайно умовний, негативно забарвлений образ західної культури вибудовується так, щоб раціонально виправдати ефект розвінчування й руйнування її.

В цьому розумінні виявлення рис, які в штучно сконструйованому образі «третього світу» сприймаються за типові й ідеальні, має певне ключове значення для розуміння романтичного ідеалу «нової людини», ствердження якої становить чи не основу пафосу сьогочасних рухів протесту проти буржуазної цивілізації Заходу. Москва.

ПАНОРАМА
ВСЕСВІТУ.
ПАНОРАМА

Молодь демократичної Німеччини. Бадьора, життєрадісна, впевнена у своєму майбутньому.

Фото Клауса Моргенштерна (NBI).

Алея Леніна в місті Галле.

ПОСАДИ СВОЄ ДЕРЕВЦЕ

МІСТО ЮНОГО БАРАБАНЩИКА

З першого погляду Галле нічим особливим не відрізняється од інших міст Німецької Демократичної Республіки. Ні кількістю населення, ні стародавністю архітектурних пам'яток, ні ландшафтами. У нього є, звичайно, свої туристські принади — музей композитора Генделя, картинна галерея, напрочуд мальовнича долина ріки Заале. Втім, такі або подібні речі здибаєш у будь-якому окружному центрі.

Та ось ви потрапляєте до міського парку, розкинутого уздовж звивистої Заале і зустрічаєтесь з хлопчиком-барабанщиком, який зазвер на постаменті. Так, саме на цьому місці пролилася кров юного революціонера; він загинув від поліцейської кулі, але встиг попередити страйкуючих робітників про небезпеку. Тут знають усі пісню про барабанщика:

Ішов наш юний барабанщик,
Попереду зімнутих лав.
У серці хлопчини малого
Вогонь більшовицький палав.

Місто віддавна уславилося своїми пролетарськими традиціями і пишається ними.

Тут відбувалися відомі битви німецького селянства і робітничого класу, починаючи від Томаса Мюнцера та Мартіна Лютера ікінчаючи масовими страйками хіміків і машинобудівників наприкінці 20-х років нинішнього століття.

Старожили міста пам'ятають, з якими полум'яними промовами виступав на робітничих мітингах Ернст Тельман.

Історія округу багата на яскраві приклади пролетарської солідарності між робітниками Галле і Радянського Союзу, яку не вдалося зламати ані поліцейському апарату Веймарської республіки, ані фашистським злочинцям.

Гірники шахтарського містечка Гербштедте, яке лежить неподалік від окружного центру, за часів гітлеризму переховували червоний прапор — подарунок криворізьких робітників. Ним вони зустріли весною 1945 року радянських воїнів-визволителів.

Інженер Хорст Шауерхаммер розповів мені, як фашисти вивезли з міста Пушкіна під Ленінградом пам'ятник В. І. Леніну, а робітники Ейслебена врятували його від знищення, і сьогодні він прикрашає центральну площу міста. Кому доводилося бувати в Пушкіні, той не міг не

звернути уваги на пам'ятник Ернсту Тельману — це подарунок трудівників Ейслебена.

Три роки тому в НДР відзначалося 20-річчя винахідницької діяльності Адольфа Хеннеке. З цієї нагоди Державна рада влаштувала прийом, на який прибули представники усіх галузей народного господарства республіки. Насосний комбінат Галле делегував сюди Аннелі Герман.

Народилася і виросла Аннелі в робітничій сім'ї. Вчилася в школі, а потім прийшла на комбінат, де, закінчивши дворічну школу, здобула спеціальність економіста-плановика. Шлях від рядової робітниці до відповідального працівника комбінату Аннелі пройшла завдяки старанності й наполегливості в навчанні, любові до обраної професії. Аннелі керувала молодіжним політичним гуртком, входила на комбінаті до керівництва Спілки вільної німецької молоді, була заступницею багатьох цінних починань.

Сьогодні Аннелі Герман — керівник відділу центрального планування, вона працює з юнацьким завзяттям і запалює своїм прикладом інших.

— «Один серед багатьох — частина цілого» — цей крилатий вислів пригадується мені завжди, коли я розмірковую над долею Аннелі Герман, — розповідає директор Насосного комбінату доктор Герард Берніг. — Її життєвий шлях типовий для нашої молоді людини. Те ж саме можна сказати й про бургомистра Галле товариша Ганса Пфлюгера, викладача університету імені Мартіна Лютера — Вагнува Хауса, спортсменів Клауса Урбанчика, Уве Адлера, мало не всіх наших керівників відділів, змін, цехів. Всі вони навчалися на «Пумпенверке», а сьогодні стверджують свою роботою авторитет нашої республіки. Ми б виявили дивну короткозо-

рість, коли б не дбали про свою зміну, про тих, кому працювати після нас. На нашому підприємстві, як і на будь-якому іншому, юнаки та дівчата проходять дворічний курс навчання, оволодівають фахом оператора, токаря-інструментальника, фрезерувальника, сталеливарника. За 29 років існування комбінату тут було підготовлено близько 12 тисяч спеціалістів та кваліфікованих робітників.

Дуже нам сподобалась світла затишна кімната німецько-радянської дружби Насосного комбінату, де все — від стільчика до вітража — любовно виготовлене руками майбутніх робітників. Тут виставлено зразки продукції, що експортується в Радянський Союз, зібрані фільми про Москву, Ленінград, Київ та інші міста Країни Рад, зроблені заводськими аматорами, зберігається листування Ренати Кох і лєнінградки Ольги Кулакової, Бріжит Єніхен та Людмили Бурової з Усть-Каменогорська.

Коли прощалися з гостинними робітниками «Пумпенверке», нашу делегацію попросили зробити запис у книзі почесних гостей. Розкриваємо синій альбом, залишаємо на згадку кілька слів: «Завод, який з такою батьківською теплотою дбає про свою зміну, має велике майбутнє. Бажаємо німецьким друзям нових великих успіхів у будівництві соціалізму».

Чи не найповніше зміст популярного у НДР гасла «Разом з СРСР» розкривається на прикладі вагонобудівного заводу в Аммендорфі, неподалік від Галле. Тим, хто подорожує залізницею, не треба особливо атестувати це підприємство. Його продукція — комфортабельні вагони — промовляє сама за себе. Навряд чи спроможна й статистика визначити, скільки пасажирів перевезено в цих вагонах неозорими просторами Радянського Союзу.

Навіть важко уявити ни-

ні, що одразу по війні Аммендорф лежав у руїнах. З якою самовідданістю працювали на його відбудові німецькі робітники та радянські інженери! То були перші паростки дружби, яка потім дала прекрасні плоди.

З особливою теплою говорять на заводі про бригаду складальників Герхарда Годзера, виробу якої завоювали знак якості, і молодих слюсарів на чолі з Райнером Матлером. Хлопці перші на підприємстві стали складати особисті творчі плани за прикладом радянського токаря Смирнова.

ВІЗИТНА КАРТКА «МЕМЛЕБЕНА»

Тут, у серці Тюрингії все милує око: і зелені луки біля підніжжя гір, і швидкоплинний Ільм, повний форелі, і вкриті червоною черепицею будиночки.

Район Небра — це край виноградарів і цементників, вівчарів і хліборобів.

Далеко за межами району Небра та округу Галле відоме сільськогосподарське підприємство «Мемлебен». За виробництвом продукції воно посідає друге місце в Німецькій Демократичній Республіці.

6 тисяч робітників працюють у «Мемлебені». Підприємство має комплексний характер: одні вирощують зернові (п'ята частина врожаю експортується), другі відгодовують худобу, треті переробляють тваринницьку продукцію.

До речі, «Мемлебен» повністю забезпечує населення району Небра продуктами харчування.

Директор підприємства доктор Артур Шпенглер з гордістю наводив сухі цифри, за якими стоять високі результати вільної творчої праці:

— «Мемлебен» — велике комплексне механізоване підприємство. Ми маємо 10 000 свиней, 3000 овець,

1900 голів великої рогатої худоби. 2 тисячі тонн м'яса і 800 тонн молока — річна норма нашого підприємства. Високий рівень рентабельності (одержуємо майже мільйон марок річного прибутку) дозволяє вести житлове і культурно-побутове будівництво.

«Мемлебен» — підприємство соціалістичної праці, колективний член Товариства німецько-радянської дружби.

Приємно було почути, що німецькі хлібороби дають високу оцінку радянським тракторам «Беларусь», «Кировець», що найбільший урожай приносить сорт пшениці, виведений академіком В. М. Ремеслом, — Миронівська-808. Як розповів доктор Артур Шпенглер, на основі Миронівської-808 та іншого радянського сорту — Кавказ пощастило вивести власний сорт озимої пшениці, який успішно пройшов випробування на по-

Щоб росли тюльпани (рослинницький комбінат у Ашерслебені).

лях господарства і обіцяє дати прекрасні результати.

Особлива увага приділяється підготовці молоді зміни. 700 учнів у дворічній школі оволодівають фахом механізатора. Звичайно, такої потреби в робочій силі немає (у «Мемлебені», нагадуємо, 6000 робітників), але випускники школи працюють у багатьох інших господарствах району Небара та округу Галле.

Наставники юної зміни у НДР заклопотані не тільки тим, щоб дати своїм підопічним максимум знань, щоб вони набули необхідних практичних навичок, — їм не байдуже, з яким ідейним багажем вирушать у самостійне життя юнаки та дівчата.

У Ганса Ганіха, який очолює комітет профспілки і займається питаннями відпочинку, культури і спорту, цікава біографія. Коли фашисти напали на Радянський Союз, він увійшов до складу національного комітету «Вільної Німеччини», під керівництвом Вальтера Ульбріхта пройшов сувору школу боротьби з гітлеризмом.

— Мій син, — розповідає ветеран, — робітник. Я щасливий, що хлопець став активним будівником нової Німеччини. Гадаю, такою ж буде і моя дочка, яка закінчує школу. Батькам завжди приємно, коли діти йдуть їхнім шляхом. А шлях цей перевірений і вірний — соціалізм, дружба з Радянським Союзом.

ДАРУЙТЕ КОХАНИМ ТЮЛЬПАНИ

В німецького народу існує такий звичай: кожної суботи чоловіки дарують квіти. Матерям. Дружинам. Сестрам. Донькам. Коханим. І для того, щоб галантні лицарі мали таку можливість, трудяться квіткарі з Ашерслебена.

Барбара Дюрінг — одна з тих, хто своєю працею і невтомністю будить весну.

Після школи сумнівів не було — тільки сюди, на молодіжний комбінат, у зеленій цех, де чаклюють 450 її ровесниць. Барбара, як і її подружки Рената Рюссінг, Еріка Лемке, працює і вчиться. Незабаром одержить диплом агронома-садівника.

Барбара охоче розповідає. Їхнє підприємство одне з кращих у районі, воно завоювало звання «Відмінник соціалістичного змагання». Крім квітів, тут вирощують огірки, помідори, капусту, зелену цибулю і шампінйони.

Чи не найуважніша слухачка Барбариної розповіді Марія Лихолат, бригадир садівників з Погребищенського району на Вінниччині. Вона також почала працювати в рідному колгоспі імені 40-річчя Жовтня одразу після школи. У її бригаді також молоді дівчата.

Сотні кілометрів пролягли між українським селом Чернятка, де живе і працює Марія Лихолат, і невеликим

німецьким містечком Ашерслебен поблизу Галле. Але ця відстань скоротилася в десятки разів, коли Марія і Барбара зустрілися. Виявилося, що в обох так багато спільного.

Скільки таких знайомств, щасливих зустрічей, щирих розмов сталося за час нашої двотижневої подорожі, — не злічити. На вечорі дружи в клубі села Фрізе завідувач відділом Ашерслебенського комітету СЕПН Моніка Ольбрехт познайомила мене з молододівчиною, дояркою місцевого кооперативу Нонаст Манліс. Нонаст ще тільки розпочала своє трудове життя, але вже встигла домогтися помітних успіхів.

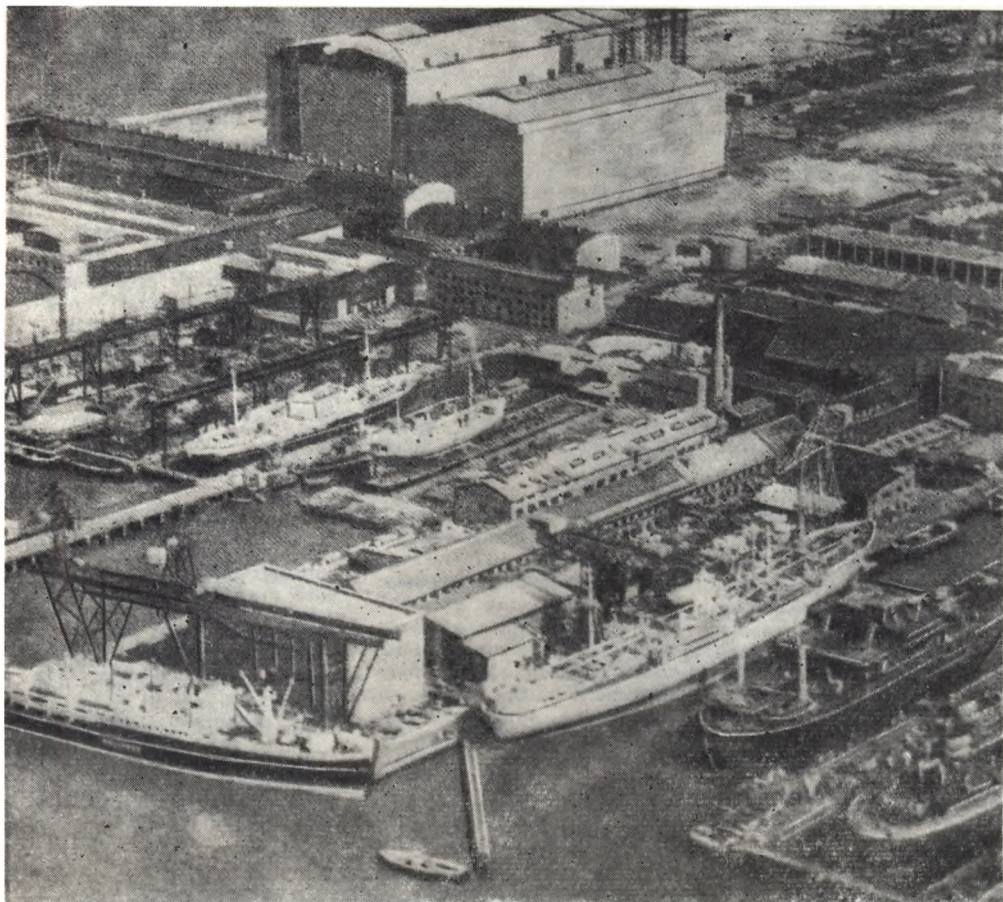
...Ми вже збиралися сідати у свій по-туристському комфортабельний «Ікарус», коли підійшла старенька бабця. Помітно хвилюючись, вона сказала:

— У нас не заведено дарувати квіти чоловікам. Але зроблю виняток і прошу прийняти цей скромний букетик. Я не могла не прийти сьогодні. Адже ви — діти отих радянських солдатів, які врятували мене і моїх дітей від голодної смерті у 1945 році і повернули мені віру в людей.

Букетик ще довго стояв на моєму столі. Адже серед тих невідомих радянських солдатів, з якими стрілася німецька жінка, міг бути і мій батько, якби не поліг у липні 1941-го...

Петро РИМАРЕНКО

Округ Галле — Київ.

На берегах протоки Ерессун, в передмісті Копенгагена, розкинулися цехи і стапелі найбільшої датської верфі «Бурмейстер і Вайн».

КОМУНІСТИ

З ВЕРФІ

„Бурмейстер і Вайн“

День 4-го грудня 1973 року став знаменним для комуністів Данії. Позачергові вибори до фолькетингу (парламенту) країни принесли їм серйозний успіх. Після багаторічної перерви шість депутатів від компартії знову змогли ввійти до старовинного палацу Крістіансборг, де засідає фолькетинг.

Слід нагадати, що в Данії діє дуже складна, так звана пропорційна система виборів. За цією системою, буржуазні партії можуть об'єднуватися у виборчі блоки, протидіючи в

такий спосіб кандидатам-комуністам і створюючи на їхньому шляху бар'єри у вигляді п'ятипроцентного мінімуму голосів та ін. Але, незважаючи на ці перепони, Комуністична партія Данії дістала того року 110 тисяч голосів і пододала бар'єр.

Минуло три місяці, і в Данії знову відбулися вибори — муніципальні. І тут комуністи домоглися значного успіху. Вони збрали в чотири рази більше голосів, ніж на виборах 1970 року, і тепер мають у муніципалітетах замість 6 вже 54 місця. Успіх справді великий.

І в грудні 1973 року, і в березні минулого року соціал-демократи зазнали значних втрат. Вони і самі визнають, що певне число виборців-робітників, які раніше голосували за кандидатів від соціал-демократичної партії, тепер віддали перевагу кандидатам-комуністам. А газета Компартії Данії «Ланд оф фольк», посилаючись на переконливі приклади, робить вірний висновок про посилення роботи комуністів на підприємствах і в робітничих районах країни, про зростання їхнього авторитету серед датських трудящих.

Голова Комуністичної партії Данії Кнуд Есперсен ще на міжнародній Нараді комуністичних і робітничих партій в Москві в червні 1969 року говорив про посилення роботи в масах як про головне завдання датських комуністів. На цьому наголошувалося і на XXIV з'їзді КПД в січні 1973 року. Комуністи зосередили увагу на найважливіших питаннях, які нині хвилюють датський робітничий клас, усіх трудящих країни. Ідеться про згуртування робітничого класу і всіх прогресивних сил для боротьби проти наступу монополій на життєві права народу, проти участі Данії в «Спільному ринку» і втягування країни у військово-політичні

авантюри НАТО. Саме з такими гаслами Компартія Данії виходила на парламентські і муніципальні вибори. Саме ці гасла визначають і політичну роботу партії серед трудящих. І найвиразнішим прикладом такої роботи може стати розповідь про будні комуністичної організації на найбільшій датській суднобудівній верфі «Бурмейстер і Вайн».

Верф називають праматір'ю датського суднобудування, бо перші кораблі зішли з її стапелів ще 1843 року. Нині це всесвітньовідоме підприємство, де працює кілька тисяч робітників. І комуністична організація на верфі є також однією з найстаріших у країні, існує вона з 1919 року, коли було засновано КПД. Комуністи з «Бурмейстер і Вайн» завжди вели перед усіх справах партії. В роки гітлерівської окупації робітничі верфи, очолювані комуністами, створили підпільну організацію, зривали виконання замовлень для німецького флоту, знищували готову продукцію, закладали вибухівку з годинниковими механізмами в німецькі кораблі. Чимало комуністів з верфі загинули тоді в фашистських в'язницях і концтаборах.

І в повоєнні роки комуністи верфі залишалися опорою партії, одним з її передових загонів. Знаходять вони спільну мову і з робітниками, які належать до соціал-демократичної партії. Під час страйку в квітні 1973 року соціал-демократи верфі прийняли всі пропозиції комуністів щодо тактики і спільних дій, поставивши керівництво своєї партії, як кажуть, перед фактом, примусивши його відмовитися від компромісу з адміністрацією верфі.

Протягом багатьох років робітники верфі домагалися від адміністрації посилення охорони праці. Адміністрація зволікала цю

справу, а тим часом частішали нещасні випадки. І тоді з ініціативи комуністів самі робітники створили так звані «бригади безпеки». Звичайно, адміністрація не визнала їх, оголосила незаконними, загрожувала «робітничим інспекторам», як їх стали тут називати, звільненням і навіть судом.

І що ж? Згуртованість і стійкість робітників перемогли. Нині «бригади безпеки» визнані на верфі, навіть є два оплачуваних «робітничих інспекторів». І на верфі всі знають, що це заслуга комуністів.

Йохен Райнер, кореспондент тижневика «Горізонти», що видається в НДР, відвідав верф «Бурмейстер і Вайн». Ось що він пише про цю справу. «Помилково було б уявляти собі події так, нібито адміністрація люб'язно погоджується на вимоги робітників. Кожний захід щодо безпеки праці доводиться виборювати з великими труднощами, навіть вдаючись до такого випробуваного засобу як страйк».

Німецький журналіст розповідає про свої зустрічі з двома цікавими і авторитетними на верфі людьми. Це однофамільники Гельмер Гансен і Ерік Гансен. Перший з них є секретарем комуністичної організації на верфі, другий очолює профспілку. Ерік Гансен входить до складу Центрального Комітету Компартії Данії і є також головою копенгагенського міського комітету профспілки суднобудівників.

Гельмер Гансен давній член партії, він був активним учасником антифашистського руху Опору, а в повоєнні роки успішно виконує різні відповідальні доручення партії.

Восени 1973 року на верфі сталися серйозні події. Головні акціонери, яким фактично належить верф, спробували тоді шляхом спекуляцій і шантажу здійснити свій черговий наскок на права робітників. Роби-

лося це так. Два великі датські концерни «А. Меллер» і «Східноазійська компанія» викинули на біржу значні пакети акцій фірми «Бурмейстер і Вайн», а два підставні концерни стали скуповувати ці акції. Ці дії були спрямовані на те, щоб штучно створити атмосферу паніки. Мовляв, фірмі «Бурмейстер і Вайн» загрожує банкрутство, акції можуть потрапити до іноземних власників. Єдиний вихід — знизити заробітну плату й скоротити частину робітників.

Газета Компартії «Ланд ог фольк», а також газета комуністів підприємства «Док унд беддінг» викрили цю підступну витівку капіталістичних хижаків. Обидва Гансени — Гельмер і Ерік, очолили надзвичайний комітет, утворений робітниками. Доводилося розмовляти мало не з кожним робітником, роз'яснювати справжню суть подій, вести роз'яснювальну роботу з

дружинами робітників. І коли робітничий колектив попередив адміністрацію, що в разі продовження маніпуляцій з акціями він оголосить загальний страйк, власники концернів-спекулянтів зрозуміли, що зазнали поразки.

Кореспондент тижневика «Горізонт» розповідає, що комуністи верфі ведуть агітацію й пропаганду в цехах і відділеннях, а головним центром цієї роботи стала робітничка їдальня. До речі, створення їдальні також є заслугою комуністів. В їдальні робітник може дізнатися про найважливіші політичні події в Данії й в цілому світі. Кожного дня тут можна побачити і Гельмера Гансена.

«Комуністи вірно зрозуміли, що їдальня на верфі — це своєрідний політичний клуб, куди приходить майже кожен робітник, навіть той, хто вперто уникає різних зборів і мітингів, — пише про свої враження

кореспондент «Горізонта» Йохен Райнер. — І комуністи-агітатори, а на верфі є чималий агітколектив комуністів, не пропускають нагоди поговорити з трьома-чотирма робітниками за обіднім столиком чи просто біля буфетної стойки. Головне, як пояснив Гельмер Гансен, це знати, з ким саме треба поговорити сьогодні, кого в чомусь переконати».

Нерідко тут-таки, в робітничій їдальні, можна побачити і почути Голову Компартії Данії Кнуда Есперсена, інших керівних працівників партії.

Значну увагу приділяють комуністи й роботі в профспілці. Вже понад 50 років тут існує єдина профспілкова організація, де поруч працюють і комуністи, і соціал-демократи. Марними були спроби реакції розколоти її, ізолювати комуністів. Вірна тактика комуністичної організації верфі щодо соціал-демократичних

Два Гансени — секретар комуністичної організації Гельмер Гансен (зліва) і голова профспілки Ерік Гансен (справа) розмовляють з робітниками.

робітників дає відчутні наслідки. Так, наприклад, під час минулих перевиборів керівних профспілкових органів Ерік Гансен був знову обраний і головою комітету профспілки верфі, і головою міського комітету профспілки суднобудівників також завдяки голосам соціал-демократів. Все це завдає відчутного удару по твердженню реакції та деяких соціал-демократичних лідерів про нібито неможливість спільних дій з комуністами.

Один недавній приклад. Коли готувалася загальноєвропейська нарада з питань безпеки і співробітництва, в Данії, як і скрізь у Європі, створювалися комітети сприяння нараді. І знову-таки, на верфі «Бурмейстер і Вайн» соціал-демократичні робітники працювали в такому комітеті спільно з комуністами.

Так само співробітничать вони у товаристві дружби з Радянським Союзом, у товариствах дружби з НДР та іншими соціалістичними країнами. Один з активних соціал-демократів на верфі сказав з цього приводу німецькому журналістові: «Я працюю з комуністами поруч, на одному стапелі. Чому ж я не можу працювати з ними і в громадських організаціях? Ми дивимося по-різному на багато речей, але повинні виступати спільно за наші робітничі права».

Почувши від Йохена Райнера про таку розмову із соціал-демократом, Гельмер Гансен пояснив: «Єдність дій робітничого класу по-

чинається саме тут, на виробництві, де робітники-комуністи і соціал-демократи працюють поруч, об'єднані спільними робітничими інтересами. А далі на цій основі ми можемо добиватися спільних дій у великих політичних справах — і в боротьбі проти монополій, і в боротьбі проти участі Данії в НАТО і «Спільному ринку», і в боротьбі за мир. Так ми розуміємо шлях до виконання рішень наших партійних з'їздів».

Кореспондент «Горізонта» розповідає також про діяльність і роль газети датських комуністів «Ланд ог фольк». Він потрапив на верф у той день, коли тут відбувалося свято з нагоди завершення щорічної кампанії по збиранню коштів на користь газети. В згаданій вже робітничій ідальні зібралися сотні робітників. Тут-таки — столики з табличками «Редакція газети «Ланд ог фольк». За столиками — працівники газети ведуть бесіди з робітниками, відповідають на запитання. Тут можна придбати свіжі номери газети і передплатити її, передати власну статтю для опублікування. До речі, на верфі є чимало робітничих кореспондентів, з якими редакція «Ланд ог фольк» підтримує постійні зв'язки. А свято в робітничій ідальні справді стало святом для газети. В 1973 році з її фонд було зібрано в півтора раза більше грошей, ніж у попередньому, 1972 році. Минулого 1974 року збір коштів ішов ще краще. Наприклад, у березні,

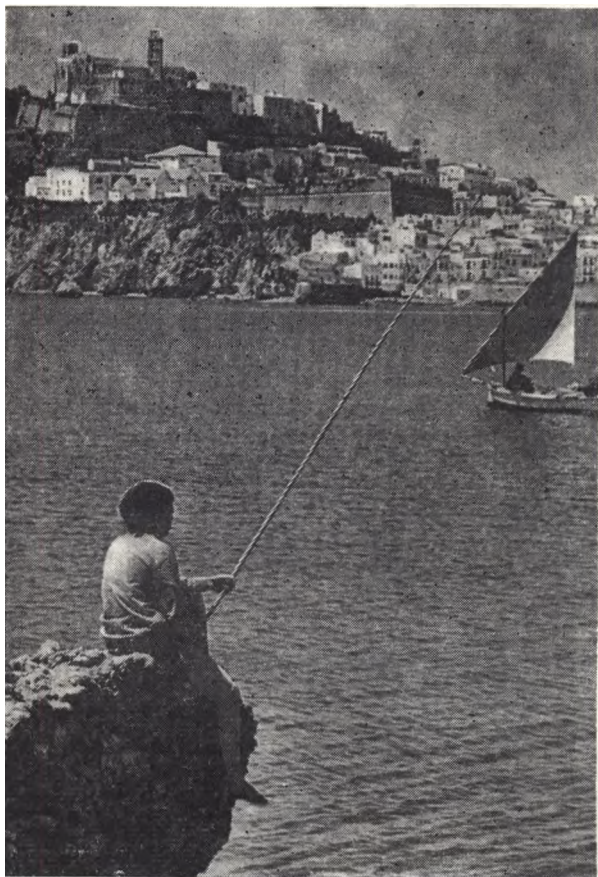
коли відбувалися муніципальні вибори, було зібрано 75 тисяч крон, цифра нечувано!

Верф «Бурмейстер і Вайн» у Данії називають своєрідним економічним і політичним сейсмографом країни. Чи має верф досить замовлень? Адже відповідь на це запитання певною мірою характеризує загальний стан економіки в Данії. І якщо нині верф завантажено замовленнями, то ні для кого не таємниця, що вирішальну роль відіграють замовлення з Радянського Союзу та інших соціалістичних країн. Отже, міркують дятчани, нам вигідно мати справу з країнами соціалістичної співдружності. А що стосується тих, хто стоїть за «холодною війну», то вони шкодять усім датським трудящим.

Саме такі думки і міркування Йохен Райнер почує на верфі від робітників. Робота комуністичної організації верфі «Бурмейстер і Вайн» у значній мірі характерна для діяльності Комуністичної партії Данії, для теперішнього етапу робітничого руху в цій країні. Активна робота в масах, єдність дій робітників проти наступу монополій — ось що визначило успіх комуністів на парламентських і муніципальних виборах, ось що визначає зростання авторитету Комуністичної партії.

За матеріалами зарубіжної преси

ПОВЕРНЕННЯ НА МАЙОРКУ

Кілька років тому я поклала в церковці монастиря Святого Франціска червону квітку на могилу Раймондо Луліоса — філософа, який жив у X сторіччі й різними мовами написав близько чотирьохсот творів, тим самим навів уславивши Пальму. Напередодні я бачила пам'ятник, зведений на його

честь серед площі Старої Біржі, й запам'ятала вираз його очей. Спочатку вони здалися мені геть байдужі, та що довше вдивлялася я в них, то ясніше бачила ледь помітну зморщечку: Раймондо мовби посміхався з метушливості наступних поколінь і скороминущої людської слави. Церковця,

якій судилося стати усяпальницею для багатьох видатних людей, мала гірку долю: через ворожнечу кількох королівських родин стояла в ристованнях із XIV до XVIII сторіччя. В одному з її притворів є колодязь. За переказом, хто нап'ється з того колодязя, той протягом найближчих п'ятдесяти років одружиться. Я теж ковтнула тієї води, та побажала собі зовсім іншого — приїхати на Майорку ще раз, і якнайшвидше...

Цього листопадового дня острів Майорка всміхався так само сонячно, як і перше. А Пальма, та «біла квітка на його грудях», як співається в одній іспанській пісні, заповонила моє серце й мої очі, й відтепер я стала бранкою краси, немовби вперше опинилася тут і вперше глянула й на цю чудову лагуну в срібній підкові міста, й на прозору блакить верховини, що даленіла за Пальмою.

Багато зваби ховає в собі Пальма. По суті ж невелике місто, всього якихось двісті тридцять тисяч мешканців, а ходиш ним і, здається, ніколи не виходиш. Вулички в'юняться між будинками та безліччю готелів, зазираючи в сяйні вітрини крамничок. Я облишила свій фотоапарат і почала просто блукати: поволі, без олівців і блокнотів. Я дивилась на людей, слухала їхню мову, сміх. Пальма була перетоптана туристами, що приїхали сюди на зимовий сезон. Тут збираються люди пенсійного віку, переважно англійці й американці: червонощокі чоловіки, які прагнуть знизити кров'яний тиск або полікувати астму; багато вбрані жінки з гладенькими білими обличчями, чия білість, проте, нічого не має спільного з молодістю свіжістю, скоріше асоціюється з таємницями муміфікування. Клімат на Майорці чудовий, і ці люди сподіваються вилікуватися від своїх мігрень, неврозів та ревматизмів. Мешкають вони в фешенебель-

них готелях, де в кожному номері — персональний зимовий садок, персональний сніп сонячних променів і спільний для всіх, невидимий для стороннього ока, місток, що виводить просто до моря. В садочках — і пальми, й кактуси, й апельсини деревця, в небі сяє сонце, якому тут віддаються з годинником у руці, відраховуючи хвилини, заповивши голови й підставляючи його ласкам тільки щоки та уста. Одна заощаджена зима — то ще рік життя після стількох буремних років біржової гри. Іспанське сонце мусить продовжити ілюзію весни й літа... Втім, фасад ресторану одного з англійських клубів-готелів і справді чимось нагадує традиційний декор опери «Мадам Батерфляй»: розквітлі вишні під стрільчастими вікнами не пахли... і все ж ілюзія весни лишається.

Звичайно, є й такі, що приїхали на цей острів не з примхи. Продавець в одній маленькій крамничці сувенірів не вельми добре говорив іспанською мовою. Він прибув на Майорку з Канади, бо має двох дітей, хворих на ядуху. Там був інженером, а тут став продавцем сувенірів. Майорка для нього й справді важила понад усе.

Я любила спостерігати за тими молодими людьми, що працювали в магазинах і готелях, ходили з татцею між столиками ресторанів і водили таксі. Вони не розважались. Поводилися тихо, коректно й уважно, терпляче догоджаючи примхам гостей. А гості розважались, незалежно від віку. Витрачалися на дорогі речі не задля самих речей, а заради їхніх цін. Оленяча, крокодиляча, зміїна шкіра... Дамська сумочка з них може коштувати тридцять тисяч песет — ну й дарма, нехай собі лежить на дні валізки, якщо не подобається, головне для сноба — ціна. Гості ходили в Дельфініум і дратували розум-

них тварин доти, поки підскакував тиск, а тоді ввечері пили самий апельсининовий сік з молоком, аби вгамувати нервову систему після «напруженого» дня. Потому йшли танцювати. Я якось довго спостерігала за двійком таких «голуб'ят» невизначеного віку (по шостому чи сьомому десятку). Він був у сірому костюмі, маленький, кошавенький, з добре доглянутою борідкою, а вона тілиста й декольтована, вся в рожевому, модна зачіска вигривала синім полиском. У цьому вбранні вона чимось нагадувала троянду після перших приморозків. Її партнер, який тямився на сучасних танцях, із серйозним виглядом відлічуючи па, хвацько крутив свою даму, але присісти не міг — заважали солі в суглобах. А вона старанно підтримувала тонус відшумілої краси й забутої пластики. Це був чудовий атракціон на півтемному подіумі бару «Мелія». Крок від зими до літа, крок від старості до спогадів. Потім вони замовили собі диню з шинкою й пили каву по-ірландському, збиту на піну, долиту краплею віскі.

Так, у ті місяці, коли сюди прибуває добрий мільйон туристів, Пальма мало нагадує Іспанію. Ціни підскакують неймовірно високо, й тоді тим, що не розважаються, тут стає важко. Та в них живе почуття власної гідності. Вони не кланяються перед вами до землі, не благають, не припрошують і не торгуються. Й тоді я знову відкриваю для себе Іспанію. Вона веде мене до Пальми Нової й до Ілетасу — недовгої смуги піску, єдиної на все кам'янисте узбережжя острова. Понад морем тут тягнуться вілли, заїжджі курортники мешкають у них лише в місяці сезону, решту часу приміщення пустують. Смушкою пляжу можна ганяти за лагідними пойнтерами, що гасають між віллами та ря-

дами яхт. Однією з них припливала сюди з Лондона й ота довготелеса дружина старого чоловіка. Вчора в них до пізньої ночі розважались. Гірлянди й досі тріпочуть на вітрі, мов низки висушених метеликів. Маленьке смагляве дівча разом з батьком, гарним вусатим іспанцем, прибирають рештки нічних розваг.

Не знаю чому, маленька іспаночка нагадує мені іншу дівчинку з ювелірного магазину. Щось є в них спільного — чи в очах, чи в малюнку вуст... Вона так само всміхалася до мене, коли я стояла в магазині й розмовляла з її матір'ю, гарною, сказати б, навіть дуже вродливою жінкою. Коли мати підійшла до двох клієнтів і почала з ними розмовляти про щось добірною англійською мовою, мала набрала цілу жменю золотих перснів і почала вдягати мені на пальці. Жінка не розсердилася, дивлячись на такі «розваги» доньки, лише всміхнулася й погладила її по голові. Я не була покупцем, і вона це збагнула відразу, проте настрій у неї від того не підупав. Навпаки, запросила мене ще й у гості наступного дня — випити по чашці кави. В дівчинки було англійське імення Джоан, і це мені здалося дивним. Але днів за кілька жінка розповіла свою історію.

Батько в Джоан і справді був англієць. Спершу все у них велося добре — аж до того дня, коли сталася катастрофа. Переламаний хребець і півтора року в гіпсовій колоді... Чоловік утік, злякавшись перспективи мати дружиною каліку на все життя. Та страх ошукав його: іспанка видужала й лишилася так само гарна. Вона сама виглядала доньку й сама виховує її тепер. Нещодавно від колишнього чоловіка надійшов лист, але, зойно впізнавши його руку, вона порвала конверт на клаті. В ній прокинулася горда кров її народу.

який я відтоді почала ще дужче поважати.

Вілла поринула в сон, не спав тільки великий собачка та ще, мабуть, літній господар: удаючи молодого, він мав би спати, та на заваді ставали роки...

Неподалік Пальми розташувалося містечко Са-Кабанета. Дорога туди тягнеться спершу понад морем, лише далі звертає й пірнає між білі мури та помаранчеві гаї. Пейзаж — пречудовий, аж надто барвистий для листопада й несподівано розмаїтий. Я їхала в гості до своїх знайомих. Варто кілометрів на тридцять віддалитись од Пальми, як шкала туристських цін рвучко падає й усе стає на свої місця. Тут царство гончарів. З-під їхніх пальців виходять чудові статуетки, що видовженістю ліній трохи нагадують твори Модільяні. І тут уже справжня Іспанія — й чудова дзвінка говірка, й гостинність, і характерна атмосфера іспанського дому.

Мої друзі — піаніст Хуан та його дружина — мешкають у побіленому будиночку, оточеному велетенськими кактусами. Скрамненький камін у холі саме запалили, дрова тихо потріскували, й на білих стінах та сволоках вигравали відлиски. В череп'яних глечиках стояло темно-червоне вино. Стіл угинавсь од ласощів — і смажених, і печених, і рибних делікатесів, і славновідової емсаймади — дуже хитрого пирога, якого більше ніде не скуштуєш. За столом сиділи діти моїх знайомих, родичі й друзі. Дзвін келихів уплітався в мелодії пісень, і ми підіймали тости за те, щоб між людьми велося по-людському. Хуан підійшов до рояля й загравав п'єсу місцевого композитора. Хотілося запам'ятати цю мить. Я дивилась у розчинені двері й бачила низьке призахідне сонце, яке золотило кактусам шипи. Кактуси нагадували тернозний вінок. Може, все гарне на цій землі треба вистраждати,

щоб побачити людський усміх, відчутти тепло дружньої руки й запам'ятати таку ось мить?.. А люди скрізь однакові. Розмовляють про му-

зику, про школу, де вчаться їхні діти, про події на землі та наступні свята.

Цієї ночі бензинова криза торкнулася великого набе-

Пальма нагадує Іспанію.

Тут жив Шопен.

режного бульвару Пальми. Гарячково палали фари машин з усього світу, й у них було тривожне запитання, на яке мусили відповісти люди.

Я, що досі намагалась уникати чарів усепоглинаючої краси, цієї ночі дала себе на мить зачарувати. Переді мною мерехтіла Пальма. Я дивилась на неї з палуби радянського пароплава, що вривався у затоку, мов біла стріла. Він був до-

рогий мені, цей пароплав, що привіз мене сюди. З палуби цього судна я бачила береги кількох морів, милувалась прямовисними кручами Корінфського перешийка, дивилась на всміхнену Сіцилію, на залізобетонний міст через Босфор і на той смерч — рідкісне природне явище, — який страхітливим палаючим гномом у нас на очах опустився з хмари до води... Все це ще лишалося непроявленою

плівкою, але в мить, коли я проявлю її й дам на суд іншим, пережите вже стане спогадом.

І Пальма теж. Уся, разом з її примхливою архітектурою від Ренесансу аж до сучасних ліній та форм. Разом із родиною Олецца — колись це були патриції, а тепер — лікарі, кравці й продавці... Тієї ночі південні зорі здавалися ще яскравішими. Романо-готична фортеця на протилежному горбі нагадувала корону.

Повіяв вітерець, і кафедральний собор Пальми, що дивився у воду затоки, здригнувся, перехилився і неначе вправ навколішки. Й стало чути звуки органу. В них бриніли й змішувалися голоси моїх іспанських друзів, маленька смаглява ручка підносила келих темно-червоного вина, а чоловічий голос питав: «Ти знаєш, який найкращий колір острова?..» Пальма виграла всією палітрою райдуги. Монастир «Вальдемос» сяяв у далині, неначе вістар забутого нещасного кохання. Жорж Санд і Шопен... Блискавка й ранок, що потонув у тиші. Слово, від якого кришилися скелі, й музика, мов усміх вічного.

Найкращі кольори... Вони затоплювали все довкола, срібні й помаранчові, вогняно-червоні, наче плащ матадора, й білі, біліші за цвіт магнолії.

Переклад з болгарської

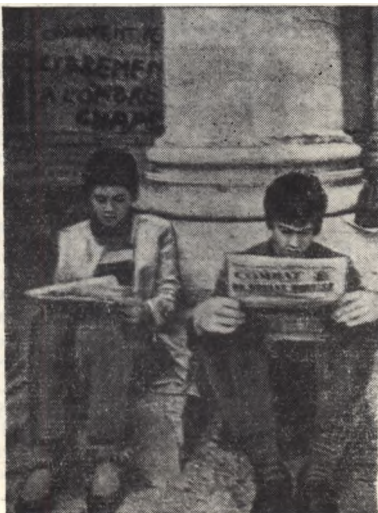
МИРНИЙ ПОЛІГОН

На великих каменоломнях поблизу Мішкольця (Угорщина) проходять випробування нові землерийні і шляхові машини, виготовлені в країнах — учасницях Ради економічної взаємодопомоги.

На фото: машина, призначена для роботи в особливо важких умовах.

ДЖЕРЕЛО ФІНАНСУВАННЯ НЕОФАШИСТІВ

Нещодавно стало відоме одне з джерел фінансування діяльності італійських неонацистів. Під час обшуків квартир злочинців у Турині було знайдено понад 100 картин, що мають велику художню цінність. Більшість з них — твори, пограбовані ще під час другої світової війни, що їх фашисти не встигли вивезти за кордон. Чимало тут і полотен, викрадених з музеїв останнім часом.

МЕТЕОРИТ, СТАРІШИЙ ЗА ЗЕМЛЮ

У Лондонському природничо-історичному музеї експонується метеорит, що, на думку вчених, старіший за Землю. Цінний експонат знайдено в Мексиці.

ДИПЛОМОВАНІ БЕЗРОБІТНІ

На шпальтах французьких газет «Монд» і «Експресс» останнім часом з'явився ряд статей, автори яких стурбовані становищем у галузі вищої освіти.

Порушуються питання про невідповідність навчальних програм, особливо університетських, вимогам часу, про труднощі молодих фахівців із влаштуванням на роботу. Торік вищі учбові заклади закінчили 600 тисяч чоловік. Але виявилось, що на кожних 100 вільних місць припадає 174 спеціалісти. Частина молоді поповнить армію безробітних, або стане до роботи, що не має нічого спільного з набутою освітою. Як відзначають автори статей, збільшення кількості безробітних серед людей, молодших за 25 років, — факт особливо тривожний. Восени минулого року їх було 123000, а рік тому на той же час — 94800.

Все це призводить до того, що багато студентів кидають навчання. Дослідницький центр з питань працевлаштування випускників вищих учбових закладів опублікував нещодавно результати проведеної ним анкети. Виявилось, що після першого року кинули навчання 41 процент студентів юридичного факультету університету в Нантері, 36 процентів філологів Тулузького університету, 25 процентів студентів факультету суспільних наук у Ліоні.

На фото (ліворуч): Молоді французи, приречені на бездіяльність.

ЦІКАВА ЕКСПОЗИЦІЯ

У Будапештському музеї образотворчого мистецтва влаштовано виставку мистецтва стародавнього Риму. У експозиції — скульптура, саркофаги, амфори та інші речі, знайдені археологами на території Угорщини. Виставку античного мистецтва тут відкрито вперше. Експоновані твори вражають вишуканістю форм. Виставка користується великим успіхом у відвідувачів. На фото праворуч: римський саркофаг (деталь).

ІТАЛІЙСЬКІ КОНТРАСТИ

«Записуйте своїх дітей у дитячі клуби! Там вони навчатимуться танцювати, дивитимуться театральні вистави, оволодівають прийомами дзю-до!» — закликає батьків мальовничий плакат. Та навряд чи ця бідна жінка з дитинчам на колінах може скористатися з подібних пропозицій.

ЧИ ЗНАЄТЕ ВИ БАТЬКІВЩИНУ ХОКЕЯ!

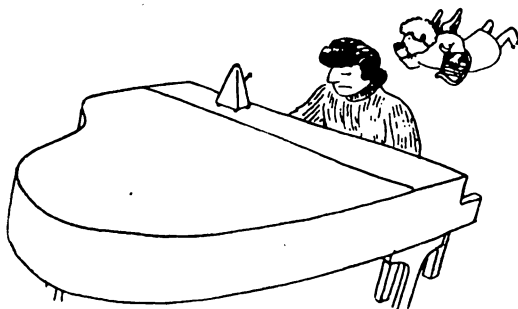
Ця індіанська гра, яка вразила ще іспанських завойовників, збереглася в Мексичі до наших днів. Називається вона такварі. По обох боках розділеної стежкою великої галявини сідають дві команди. Після сигналу гравці встають, вітаються і починається гра. Кривими палицями вони намагаються загнати дерев'яну кульку на поле противника і провести її до кінця галявини. І, хоч правила гри не забороняють «силових прийомів», варто уваги те, що гра ведеться надзвичайно коректно. Перемагає команда, якій пощастить першій закинути кулю на поле противника. Іноді це трапляється на перших хвилинах гри, а буває, що цього доводиться чекати годинами. Тоді гра переноситься на наступний день. На фото момент гри такварі.

783 МІЛЬЙОНИ НЕПИСЬМЕННИХ

За даними ЮНЕСКО, протягом 1960—1970 років кількість неписьменних на земній кулі зросла на 50 мільйонів чоловік і становить зараз 783 мільйони чоловік. Тенденція ця, як підкреслюється в повідомленні, утримується й далі, про що свідчать проведені останнім часом переписи.

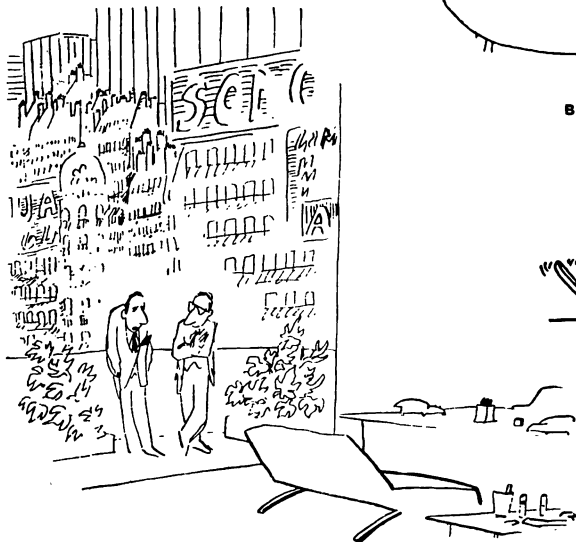
Розвиток освіти йде повільнішими темпами, ніж зростання населення. В Європі неписьменні становлять 3,6 процента населення. Серед них переважають жителі Іспанії, Португалії, південної Італії, Туреччини. На африканському континенті кількість неписьменних досягає 74 процентів.

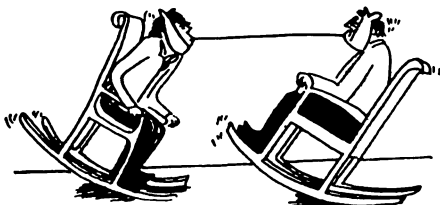
— А, може, стоматологія? Кажуть,
вона непогано оплачується...

«Нью-Йоркер», США.

— Мене бентежить не те, що я
шахрай, а те, що їх стільки розвелось
на світі.

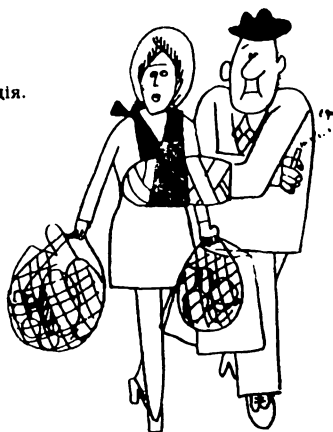
«Фас а фас», Франція.

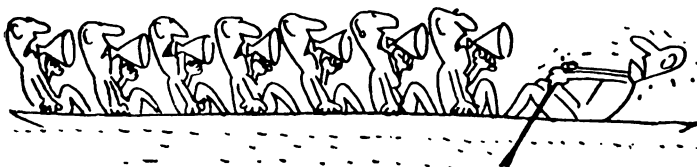
«Джорне», Італія.

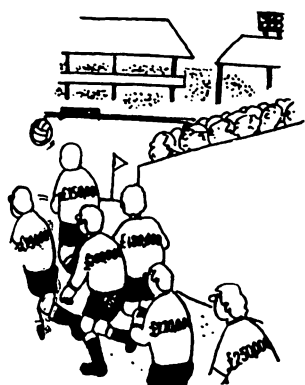
«Нью-Йоркер», США.

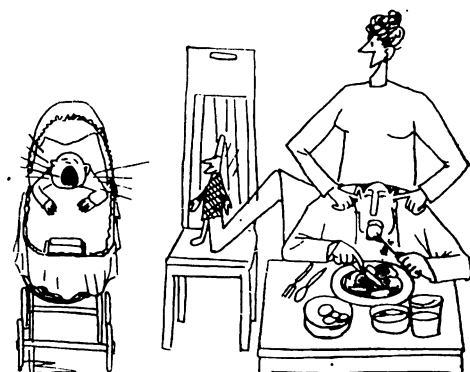
«Лудаш Маті», Угорщина.

«Ейленшпігель», НДР.

«Панч», Англія.

«Ейленшпігель», НДР.

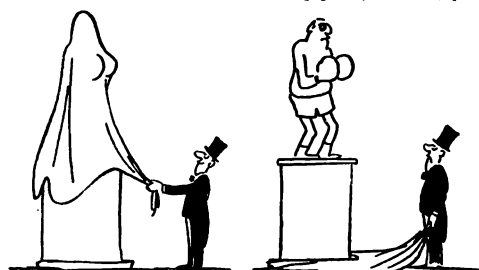
«Нейе ревью», ФРН.

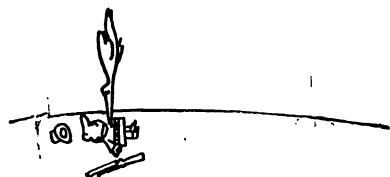
— Тонкі стіни мають свої переваги: от вам бар сусіда.
«Швейцер ілюстрірте», Швейцарія.

«Паралелі», Болгарія.

«Парі матч», Франція.

— Тебе просить якась жінка...
«Пуркуа па», Бельгія.

Головний редактор
Дмитро Павличко.

Редакційна
колегія:

**Дмитро Білоус,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора),
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха,
Олексій Полторацький,
Юрій Смолич,
Валентина Шевченко.**

Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.

Художній редактор
Микола Коваленко.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34.
Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи — 93-29-61.
Видавництво «Радянський письменник», 252133, Київ-133, бульвар Лесі Українки, 20.

Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

БФ 38173. Здано до набору 11. XI. 1974 р. Підписано до друку 27. XII. 1974 р. Формат паперу 70×100/16. Друк. фізичн. арк. 15. Умовних друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 22,2. Тираж 50390. Ціна 60 коп. Зам. 06332.

«ВЕСЬ МИР» № 2, 1975 г. (на українском языке). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины и Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами. Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кирова, 34. Издательство «Радянський письменник», 252133, Киев-133, бульвар Леси Украинки, 20. Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47, Брест-Литовский проспект, 94. Печат. физ. листов 15. Условн. печ. листов 19,5. Учетн.-изд. листов. 22,2. Тираж 50390. Цена 60 коп. Зам. 06332.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, Брест-Литовський проспект, 94.

94-46

BCE

BCE

BCE

BCE

BCE

CBIT

CBIT

CBIT

CBIT

CBIT

CBIT

CBIT

CBIT

CBIT

BCE

BCE